

- *Multikulturalizam i etnicitet*
Goran Bašić
- *Social Culture: Reevaluating the Paradigm*
Ljubomir Hristić
- *Slepe ulice istorije: Elita, (dis)kontinuitet i legitimitet*
Neven Cvetičanin
- *O ĩparagoksy ĩproĩresca*
Владимир Ментус
- *Sudskomedicinska veštačenja u teoriji i praksi medicinskog prava*
Hajrija Mujović
- *Nasilje i mi: Mediji o nasilju nad ženama*
Zorica Mršević
- *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*
Vladimir Nikitović
- *Генетички и групи здравствени основи дискриминације на раду*
Сања Н. Стојковић Златановић
- *Populism, Stabilitocracy and Multiculturalism*
Zoran Lutovac
- *Pravni aspekti nasilja nad starijim osobama*
Marta Sjenčić
- *Демографска анализа ушћицаја здравствене зашћише и јавној здравља на трендове смрћносћи сћановнишћва Србије*
Иван Маринковић
- *Tržišna ekonomija i poslovna kultura: Nemačka i Japan*
Marijana Maksimović
- *Opažanje i ćulna spoznaja kod Tome Akvinskog*
Predrag Milidrag
- *Niske stope rađanja i rodne uloge: teorijski okvir i praktićni izazovi*
Ankica Šobot
- *Homo experimentalis – geografija socioloških eseja*
Veselin Mitrović
- *Pravni položaj investicionih društava na tržištu kapitala*
Ranko Sovilj
- *Bihevioralna ekonomija u funkciji održivog razvoja*
Predrag Jovanović
- *SELF: From One to Many and Back to None*
Janko Nešić
- *Institutions and Investment as Growth Drivers*
Jelena Zvezdanović Lobanova
- *Међународна академска мобилносћ у Србији: Од идеје ĩокрешћача модерној грушћва до ĩобализације образовања*
Нена Васојевић
- *Tradicija i korupcija u Srbiji*
Milica Joković Pantelić

9 788670 932814

Monografija Milice Joković Pantelić nesporno predstavlja značajan naučni doprinos istraživanju patoloških pojava u društvenom životu. Širok pristup istraživanju korupcije, zasnovan na znanjima iz antropologije, istorije, sociologije, etnopsihologije, kulturologije i politikologije, omogućio je autorki dublje uvide u nastanak i opstanak ove štetne pojave.

Prof. dr Đuro Sušnjić

Milica Joković Pantelić pokazala je koliko je značajno istraživati negativne tradicionalne obrasce za razumevanje sadašnjeg društvenog i političkog života u Srbiji. Ovo istraživanje predstavlja značajan naučni doprinos, jer ukazuje na ključnu prepreku organizovanoj borbi protiv korupcije.

Prof. dr Mirjana Vasović

Najvažniji doprinos ovog dela je što se prvi put u istraživanju korupcije ona dovodi u vezu s tradicijom, posebno regresivnom tradicijom. Istraživanje Milice Joković Pantelić jasno pokazuje da su najdublji uzroci korupcije povezani sa njenim ukorenjenim prisustvom u svesti ljudi, a da je to prisustvo posledica negativnog nasleđa iz prošlosti. Ovo istraživanje postaje neizostavan deo budućih studija o prisustvu korupcije u društvenom i političkom životu Srbije.

Prof. dr Zoran Stojiljković

Ovo originalno naučno delo značajno doprinosi razumevanju i interpretaciji koruptivnih radnji, posebno unutar institucionalnog okvira. Monografija Milice Joković Pantelić pruža inovativan pristup u analizi korupcije i institucija. To daje dodatni značaj ovom radu koji postaje nezamenljiv oslonac za dalja istraživanja ove kod nas još uvek nedovoljno istražene pojave.

Prof. dr Predrag Jovanović

www.idn.org.rs

:idn

| TRADICIJA I KORUPCIJA U SRBIJI |

Milica Joković Pantelić

Milica Joković Pantelić

monografije

TRADICIJA I KORUPCIJA U SRBIJI

idn

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

O autoru

Milica Joković Pantelić

Milica Joković Pantelić je naučna saradnica Instituta društvenih nauka u Beogradu i upravnica Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje. Osnovne, master i doktorske studije završila je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Njen naučni i istraživački rad usmeren je na teme iz politikologije, političke antropologije, sociologije, kulturologije, političke kulture i etike. U dosadašnjim radovima istraživala je, teorijski i empirijski, probleme povezane sa korupcijom, identitetom, savremenom demokratijom, kulturom, vrednostima, obrazovanjem, nacionalnim manjinama, kao i određena pitanja, standarde i dileme u okviru medijske, socijalne i profesionalne etike.

TRADICIJA I KORUPCIJA
U SRBIJI

Edicija
Monografije

Urednik edicije
dr Predrag Milidrag

Izdavač
Institut društvenih nauka
Beograd, 2024.

Za izdavača
dr Goran Bašić

Recenzenti
Prof. dr Đuro Šušnjić
Prof. dr Mirjana Vasović
Prof. dr Zoran Stojilković
Prof. dr Predrag Jovanović

ISBN 978-86-7093-281-4

Monografija je napisana u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2024. godinu, koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Milica Joković Pantelić

**TRADICIJA I KORUPCIJA
U SRBIJI**

● monografije

**INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA**
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

*Mojim životnim osloncima –
sestri Jeleni i tati Slobodanu.*

NAPOMENA

Ova monografija predstavlja prerađenu i dopunjenu verziju doktorske disertacije „Uticaj tradicije na formiranje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji – antropološko-kulturološki i politikološki pristup“, koja je odbranjena 28. septembra 2018. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Sadržaj

9	1. U POTRAZI ZA OBUZDAVANJEM ZLA DUGOG TRAJANJA
19	2. ZNAČAJ TRADICIJE I ULOGA KULTURNE TRADICIJE
51	3. TRADICIJA I KORUPCIJA – ODNOS I UTICAJ
98	4. KORUPCIJA U KNJIŽEVNIM DELIMA
98	4.1. Korupcija u delima srpskih pisaca – od Dositeja do Pečića
175	4.2. Korupcija u poslovicama i zagonetkama
187	4.3. Korupcija u aforizmima
222	4.4. Korupcija u izrekama
225	5. OBRASCI I KORUPTIVNO PONAŠANJE
233	6. KORUPCIJA U 19. I PRVOJ POLOVINI 20. VEKA – VELIKE AFERE I NJIHOVE POSLEDICE
233	6.1. Korupcija u vremenu vladavine dinastije Obrenovića
244	6.2. Korupcija za vreme vladavine dinastije Karađorđevića
244	6.2.1. <i>Korupcija u prvom periodu vladavine Karađorđevića – od 1906. do Prvog svetskog rata</i>
246	6.2.2. <i>Korupcija u Srbiji u periodu Prvog svetskog rata</i>
251	6.2.3. <i>Korupcija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i u Kraljevini Jugoslaviji</i>
277	6.3. Korupcija u Srbiji i Jugoslaviji neposredno posle završetka Drugog svetskog rata
284	7. ULOGA I UTICAJ TRADICIJE NA SAVREMENA KORUPTIVNA PONAŠANJA
307	LITERATURA

1. U POTRAZI ZA OBUZDAVANJEM ZLA DUGOG TRAJANJA

Značajan doprinos sveobuhvatnom istraživanju nastanka i uslova širenja korupcije u nekom društvu može dati analiza tradicionalnih obrazaca njenog prihvatanja ili odbacivanja. Pod *tradicijom* se podrazumevaju obrasci ponašanja koji dugo traju i prenose se s generacije na generaciju, usmeno i pisano. Usmeno u obliku kratkih sentenci kao poruka i pouka, a pisano zapisivanjem tih kratkih pouka i poruka u obliku poslovice, priča, aforizama ili karakternih osobina opisanih u romanima i pripovetkama.

Tradicija je pročišćena prošlost, najčešće izvučene vrednosti iz prošlosti, odnosno prošlih događanja (Šušnjić, 2008: 170). Naravno, tradicija podrazumeva i pamćenje i zapisivanje rđavih iskustava, kao i dovitljivost i snalaženje ljudi, posebno radi zadovoljavanja njihovih potreba i interesa. U tom značenju tradicija je iskustvena pouka koja podstiče ljude da se snađu u situacijama kada institucije ne funkcionišu ili kada pronalaze načine da zaobilaze i ruše prepreke. To se najčešće zbiva u državama u kojima vladavina zakona ne funkcioniše, odnosno u kojima institucije ne sprovode zakone.

Negativna iskustva s prošlošću, uobličena u obrasce ponašanja koji nisu poželjni, nagomilana su u periodima ropstva ili potčinjavanja društava i država. Takvi obrasci opstaju i kada se društvo oslobodi ropstva i lako se za njima poseže, posebno ako se u novim okolnostima vlasti ne ponašaju u okviru legalnosti i poverenja, odnosno legitimiteta koji su im građani poverili. Svest o štetnosti takvih obrazaca kod pojedinaca formira dostojanstvo ličnosti. Stoga je izuzetno važno istražiti koliko negativni tradicionalni obrasci u obliku pouka i poruka utiču na koruptivno delovanje u savremenosti. Možemo ih označiti kao *neformalne institucije* iza kojih stoje tradicionalni obrasci, običaji, nepisana pravila i šabloni koji se prenose s generacije na generaciju u obliku usmene tradicije i imitacije (Tonoyan et al., 2010: 805).

Među prvim definicijama korupcije ističe se ona Džozefa Naja (Joseph S. Nye), koji je opisuje kao „ponašanje koje odstupa od formalnih dužnosti u sprovođenje javne uloge zbog privatne (lične, porodične, privatne klike), novčane ili statusne dobiti; ili koje krši pravila protiv sprovođenja određenih vrsta privatnog uticaja” (Nye, 1967: 419). Prema Naju, to podrazumeva podmićivanje, nepotizam¹ i uzurpiranje, odnosno „nezakonito otuđivanje javnih sredstava za privatne namene” (Nye, 1967: 419). Robert Klitgard (Robert Klitgaard) prihvata definiciju korupcije Naja, ali dodaje operativnu definiciju u obliku formule. Prema njemu, korupcija je jednaka monopolu, upotrebi diskrecionog ovlašćenja i odsustvu javne odgovornosti nosilaca javnih funkcija (Klitgaard, 1991: 75). Najpoznatiju i najupotrebljiviju definiciju korupcije dala je Svetska banka, pošto je konsultovala najznačajnije teoretičare i istraživače korupcije u svetu. Prema toj definiciji, korupcija je „zloupotreba javne službe za privatnu korist” (*The World Bank Group*, 1997: 8). Tu definiciju koriste Johan Lambsdorf (Johann Graf Lambsdorff), Vito Tanci (Vito Tanzi) i Klitgard.

Uže definicije korupcije formulisali su Vito Tanci, Suzan Rouz Ejkerman (Susan Rose-Ackerman), Andrej Šlajfer (Andrei Shleifer) i Robert Višni (Robert W. Vishny). Prema Tanciju, korupcija je „namerno nepridržavanje službene distance, usmereno na izvlačenje neke prednosti od ovakvog ponašanja, za sebe ili za povezane pojedince” (Tanzi, 1998: 564). Rouz Ejkerman smatra da je korupcija „nezakonito plaćanje javnom službeniku ili zvaničniku, radi ostvarivanja koristi koja bi mogla ili ne bi morala biti ostvarena bez tog plaćanja” (Rose-Ackerman, 2007: 353). Prema Šlajferu i Višniju, korupcija se definiše kao rasprodaja „imovine vlasti od strane njenih zvaničnika, a zarad ličnog dobitka” (Shleifer & Vishny, 1993: 599). Mark Najts (Mark Knights) smatra da je „korupcija u predmodernom svetu opisivana kao čovekov prvobitni greh, odnosno njegovo grešno ponašanje” (Knights, 2016: 3). U svakoj od navedenih definicija korupcija se označava kao grešno ponašanje, odnosno odstupanje javnih funkcionera od

¹ Nepotizam je vezan za rimsku kuriju, odnosno pape koji su protežirali rođake, postavljajući ih na povlašćena mesta. Nepotizam je u engleski jezik ušao 1669. godine kada je objavljen spis „Rimski nepotizam” (*Il Nipotismo di Roma*) (Knights, 2016: 3).

normi i zakona. Reč korupcija potiče iz latinskog jezika, a u engleskom jeziku se koristi od 16. veka (Rose & Peiffer, 2015: 3).²

Pod *korupcijom* se u ovom istraživanju podrazumevaju mito i podmićivanje. *Mito* je davanje novca ili neke vrednosne stvari u obliku poklona, najčešće da bi bilo obavljeno i dobijeno nešto nezakonito ili da se u nečemu ostvari prvenstvo i dobije neka privilegija (*Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 1984: 646). *Podmićivanje* je čin, odnosno proces davanja materijalnih, finansijskih ili drugih usluga onima od kojih zavisi zadovoljavanje određenih potreba ili omogućavanje povoljnijeg tretmana ili neke druge usluge od onih koji su zakonski zaduženi da je pružaju. Podmićivanje se smatra najraširenijim oblikom korupcije, a naročito je prisutna administrativna korupcija. Ono uvek podrazumeva žrtvovanje javnog interesa radi nečije lične koristi, u ovom slučaju i onoga koji podmićuje i onoga koji je podmićen. Koristi od podmićivanja mogu biti različite. Na primer, to su novac, neke druge vrednosti, materijalne i nematerijalne, ali i ono što je manje opipljivo poput informacija koje nekome omogućavaju prednost u nečemu ili zaposlenje. Podmićivanje pokreće i onaj koji daje i onaj koji prima mito. U tom smislu oni su podjednako kršitelji zakona i ljudi koji čine krivično delo. Posebno su pogodne neke okolnosti povezane s javnim ovlašćenjima, a to su diskreciona prava koja se mogu zloupotrebiti u koruptivne svrhe. Za različite potrebe i usluge daje se mito i podmićuje se. To je u organizovanim društvima zavisilo i od njihove razvijenosti, posebno razvijenosti ljudskih potreba. Za neke potrebe i usluge daje se veliko mito, a za neke druge malo. Pokazalo se da se i jedno i drugo podmićivanje mogu u krajnjem bilansu količinski izjednačiti, jednostavno zato što su znatno ređi slučajevi davanja velikog mita nego malog, a veliko mito je uglavnom rezervisano za potrebe i usluge

² „Reč *korupcija* potiče iz latinskog jezika od reči *corumpo*, *rupi*, *ruptum* i ima 12 značenja. Označio sam ih kao *egzistencijalna* (pokvariti, polomiti, uništiti, upropastiti, razoriti), *moralna* (oslabiti, obeščastiti, oskrnaviti, okaljati, zavesti) i *pravna* (podmititi, potkupiti). Iz reči *corumpo* izvedene su i latinske reči *coruptio*, *onis* = zavođenje, podmićivanje, pokvarenost, *coruptor*, *oris* = kvartelj, zavodnik, podmitivač i *coruptus* = pokvaren, podmićen, potkupljen, zaveden, neukusan. Značenje *neukusan* je *estetske* prirode, odnosno korupcija kao pojava nije samo egzistencijalni, moralni, pravni, već i estetski problem” (Čupić, 2016: 24).

samo određenih, najčešće najbogatijih. Malo mito je karakteristično za mnogo sitnih potreba, ali kada se izračuna količina tih potreba, onda se ispostavlja da je reč o velikoj količini novca ili drugih materijalnih vrednosti. Podmićivanje, kada su u pitanju javne službe, može biti bez krađe i sa krađom. Podmićivanje bez krađe podrazumeva da je neko zakonski uslugu platio, ali mu je skraćeno vreme potrebno za izvršenje usluge, odnosno dobio je prioritet. Podmićeni ne krši zakon tako što oštećuje instituciju u kojoj radi, ali koristi svoje mesto da preko reda nekome uslugu omogući i da za to deo novca stavi u svoj džep. Podmićivanje sa krađom predstavlja kršenje zakona, odnosno neplaćanje zakonom propisane cene usluge, već omogućavanje da se usluga zadovolji bez plaćanja instituciji onog što joj po zakonu pripada, to jest uzimanje mita za učinjenu uslugu. Drugim rečima, zaposleni se u podmićivanju sa krađom ne pridržava propisa, već koristi položaj za ličnu dobit (Zhang & Vargas-Hernández, 2015b: XV–XVI).

Drugi pojam koji se koristi u ovom istraživanju, a proizilazi iz određenja korupcije, jeste *iznuđivanje*. Iznuđivanje je prisilno podmićivanje. Korisnik javne funkcije prisiljava one od kojih zavisi njegova usluga da mu za tu uslugu nešto daju (različiti su oblici davanja). U proces iznuđivanja uključuju se različite podsticajne prisile koje mogu biti otvorene, ali i zatvorene. Otvorene su kada se tačno od klijenta traži da za određenu uslugu mora da izdvoji određenu nadoknadu. Zatvorene su kada se o tome ne govori, ali se usluga klijentu ne pruža. U tom slučaju klijent traži posrednika da bi iznuđivaču dao mito i svoju uslugu realizovao. Drugim rečima, iznuđivanje je represivna zloupotreba položaja radi lične koristi (Zhang & Vargas-Hernández, 2015b: XVI). I podmićivanje i iznuđivanje pokazuju da se korupcija žilavo održava tokom vremena i da ima i jednu vrstu privlačnosti jer u sebi nosi nešto što se pokazuje kao tradicionalna manifestacija moći, odnosno zloupotreba moći. Moć se u korupciji na tradicionalan način demonstrira da bi bila izbegnuta direktna upotreba sile i nasilja (Pieth, 2013: 151).

Mitom i podmićivanjem može se dobiti ono što nije dozvoljeno zakonom, a što, takođe, ni moralno nije prihvatljivo. Makromoral određuje da je dužnost javnih funkcionera da podjednako pristupaju različitim osobama kada je u pitanju zadovoljavanje

njihovih potreba i interesa. Suprotno, mikromoral dovodi ih u situaciju da se opredeljuju i da pri tom opredeljenju dovode u pitanje principe makromorala tako što prednost daju srodnici-ma i prijateljima.³

U zadovoljavanju potreba i interesa, ali i „u trci“ za uspehom, često se ne biraju sredstva. Jedno od tih sredstava je koruptivno delovanje. Kada zadovoljavanje potreba i interesa i uspeh „po svaku cenu“ postaje cilj i vrednost i kada većina pojedinaca u jednom društvu to prihvata, onda se lako formira koruptivni obrazac ponašanja (Vasović, 2000).

Na formiranje koruptivnog obrasca utiču i običajni obrasci kulture i spoljašnje okolinosti, u prvom redu način funkcionisanja institucija. Obrasci kulture u kojima dominira podaništvo formirali su podaničke karaktere. Podaničku političku kulturu, prema našim etnologima i etnopsihologima, karakterišu poniznost, poslušništvo, neiskrenost, nepoverenje, podmuklost, pretvaranje (Almond & Verba, 2000: 23–24; Цвијић, 1991: 408–410; Јоковић Пантелић, 2023a). Takva kultura (i pojedinci koji je praktikuju) sklona je da se u socijalnim ponašanjima ne pridržava normi, zakona i pravila i lako prihvata koruptivne izazove. Suprotno tome, obrasci kulture u kojima dominiraju univerzalne i humanističke vrednosti otporni su na koruptivne nagovore i iskušenja. Tamo gde oni dominiraju formiraju se institucije otporne na koruptivne nagovore i ponude. Integritet institucija počiva na integritetu pojedinaca zaposlenih u njima (Čupić 2010: 26–27). Što je kultura vrednosno utemeljenija – to je i veća garancija da pojedinci u obavljanju profesionalnih poslova neće prihvatati bilo koji oblik učešća u korupciji. Kultura utiče i na kultivisanje ličnosti, samim tim i na značaj univerzalnih i humanističkih vrednosti i normi u društvenom životu.

Istraživanju teme, pored dosadašnjih antropoloških, etnoloških i kulturoloških istraživanja i saznanja, veoma su doprinela etnopsihološka istraživanja naših poznatih etnologa i psihologa.

³ „Sukobi u društvu nastaju kada ljudi sebe vide u dve društvene uloge sa suprotstavljenim moralnim obavezama: makromoralnost javnih zvaničnika zahteva od njih da ravnopravno tretiraju različite osobe, dok mikromoralnost iziskuje da favorizuju svoje prijatelje kad god je to moguće“ (De Graaf, 2007: 54–55).

Za istraživanje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji od velikog je značaja i uvid u ono što su o korupciji i njenim vidovima napisali srpski pisci u 19. i 20. veku. U istraživanju je analiziran i odnos narodne tradicije u Srbiji prema korupciji, često iskazivan u obliku kratkih formula koje su imale pozitivne ili negativne posledice. Narodna tradicija je ostavila vredne tragove povezane sa iskustvom življenja s korupcijom, odnosno mitom i podmićivanjem, ali i borbom protiv te štetne i opasne pojave.

Koruptivni obrasci ponašanja i znatno (po obimu) i značajno (po kvalitetu, ako se tako za korupciju može reći) utiču na funkcionisanje društvenih i političkih institucija, čineći ih podložnim korupciji. Korumpirane institucije mogu korumpirati pod-sisteme i sisteme i na osnovu njih nastaje sistemaska korupcija (Čupić & Joković, 2013; Стојиљковић, 2017).

Korupcija je s kriminalom najštetnija i najopasnija pojava u organizovanim društvima. Ova pojava nastala je istovremeno s formiranjem prvih organizovanih društava i pripada pojavama dugog trajanja (Бродел, 1992: 88). Kako su društva tokom istorije razvijana, tako su razvijani različiti oblici koruptivnog delovanja (Brioski, 2007: 9–21). U savremenim okolnostima korupcija je potpomognuta i razvojem tehničkih i tehnoloških sredstava i podjednako deluje na lokalnom i na globalnom planu. Njene posledice razorne su po društva. Iz tog razloga države razrađuju načine i mehanizme njenog suzbijanja (Stojiljković, 2013: 215). U savremenim društvima gde korupcija nije razvijena stalno se razrađuju preventivne mere koje ne dozvoljavaju da se ona pojavi. U manje razvijenim zemljama korupcija poprima široke razmere (Karklins, 2007: 42–61). U nekim od tih zemalja ona je postala način života.

Pokazuje se da kulturna stvarnost nadilazi ličnu i društvenu stvarnost, odnosno da su kulturni sadržaji i obrasci dugog trajanja, da ostavljaju tragove i utiču na generacije, samim tim i na pojedince. Zato su upravo regresivni tradicionalni obrasci dugo prisutni u ponašanju ljudi. Pokazalo se da, kada je obrazac kulture udaljen od društvene strukture, društvena struktura malo utiče na obrazac kulture, ali i obrnuto. Tako jezici, mitovi, arhetipovi, pa i filozofija, umetnost i teologija najčešće nisu povezani s neposrednim društvenim potrebama i interesima, dok su,

na primer, politika, ideologije i pravo mnogo neposrednije povezani sa društvenom strukturom koja na njih ima veliki uticaj. To objašnjava uticaj tradicije na nastanak i formiranje koruptivnog obrasca ponašanja koji prikriveno utiče i na koruptivno ponašanje koje se konkretno pokazuje u svakodnevnom funkcionisanju institucija. Na taj način institucije postaju taoci regresivnih tradicionalnih obrazaca.

U ovom istraživanju kulturna tradicija razmatrana je u svetlu obrazaca kulture, a ne kulturnog obrasca. Obrasci kulture su autentični i oni su rezultat dugog života u okviru grupe. Njihovo bogatstvo je onoliko koliko su kod te grupe razvijeni običaji i obrasci nastali iz njih, kao i stvaralačke sposobnosti članova grupe. Obrasci kulture neke grupe, ako nemaju dodir sa drugim grupama, mogu završiti u potpunoj zatvorenosti. U dodiru različitih obrazaca kulture, međutim, nastaju mešavine i pri tome istovremeno i sadržinsko kulturno bogaćenje. Naravno, nešto što se vrednuje u jednom obrascu kulture može da bude bez ikakvog značenja, smisla ili razumevanja za pripadnike obrasca kulture druge grupe. Za razliku od obrazaca kulture, kulturni obrazac je nacrt i „plan za život” na širem prostoru, najčešće u državi. Kulturni obrazac je proizvod najvećih duhova i najumnijih ljudi u društvu, odnosno državi. Kulturni obrazac uvek podrazumeva oslanjanje na univerzalne vrednosti i podiže kulturni nivo društva.

Slobodan Jovanović je, praveći razliku između obrasca kulture i kulturnog obrasca, zaključio da u Srbiji od uspostavljanja njene nove državnosti nikada nije izgrađen autentični kulturni obrazac, a nije prihvaćen ni obrazac nekog razvijenijeg društva (Jovanović, 1991b: 570–571). Srbija je ostala na nivou različitih obrazaca kulture i iz tog razloga su negativne pojave iz prošlosti uspevale da se razvijaju i opstanu, među njima i korupcija. U istraživanju je pokazana ta negativna ili regresivna tradicija koja pritiska Srbiju od formiranja moderne državnosti. Iz te tradicije izvlači se pouka da korupcija nije korišćena samo u periodu ropstva, nego je preživela i razvijala se i u novim okolnostima u oslobođenoj Srbiji.

Iskustvo u različitim društvima pokazuje da institucije često podležu koruptivnim obrascima ponašanja. Da bi bio istražen ovaj obrazac ponašanja, potrebno je istražiti dublje korene

iz kojih je nastao, a oni su antropološko-kulturološke i moralne prirode. Kada je u pitanju tradicija, istraživanje se oslonilo na radove u kojima se pod tradicijom podrazumevaju obrasci dugog trajanja, prenošeni s generacije na generaciju. Ti obrasci vrednosno mogu da budu okrenuti prema univerzalnim porukama i poukama, ali mogu da budu i van vrednosnih kriterijuma, više kao uobličeno iskustvo povezano sa snalažljivošću u zadovoljavanju potreba i interesa, ali i s preživljavanjem.

Rad se oslanja i na određenje tradicije prema kojem se pod tradicijom podrazumeva „skup utvrđenih vrednosti i verovanja koja su istrajala tokom nekoliko generacija” (Friedrich, 1972: 18). Takođe se oslanja i na određenje tradicije kao izabrane vrednosti iz prošlosti. U tom smislu tradiciji pripada samo deo prošlosti i to onaj odabrani (Čupić, 2002b: 13). U prvom, širem, određenju tradicije moguća su kristalizovana iskustva koja dozvoljavaju ljudima da se snalaze, ne birajući vrednosti i ne orijentišući se prema njima, već samo prema zadovoljavanju svojih potreba, interesa i želja. Takvi tradicionalni obrasci zasnovani na iskustvima, prenoseći se s generacije na generaciju, podstiču ljude, ali im i omogućavaju da preskaču zakonske i institucionalne prepreke, kao što su to radili tokom vekova ili decenija. To je posebno karakteristično za zemlje koje su dugo bile u ropstvu ili su ih često pogađali ratovi i vanredne situacije.

Običaj darivanja u Srbiji seže iz prvih oblika zajedničkog života. Dar je uvek unosio radost, ali i podrazumevao uvažavanje i naklonost. Vuk Karadžić je zapisao: „Svaki dar ište uzdarje” (Karadžić, 1964: 250). Od tog prastarog običaja darivanja poklon je postao jedan od načina da ljude u javnim službama odobrovolji da brže postupaju ili da ubrzaju proceduru. To je opisano u književnim delima, posebno satiričnim. Na taj način je narodno iskustvo zabeleženo kao jedna vrsta ustaljenosti i familijarnosti u zajedničkom životu, pa i u institucijama zajednice. Darivanje ili „diškrecija” prvi je način i primer korupcije koji se, postavši običaj, zadržao do današnjih dana. To je istovremeno i najbanalniji model koruptivne prakse nagrađivanja usluga, a potom u razvijenim okolnostima institucionalnog života i zaobilaznja zakonske i druge procedure. Ovaj prvi oblik koruptivnog ponašanja pokreće sve druge oblike koruptivnih radnji. Podmićivanje u obliku

darivanja službenika ili funkcionera prerasta kasnije u obrazac po kojem se zadovoljavanje svake potrebe i interesa podrazumeva uz pomoć darivanja. Vremenom i sami službenici i funkcioneri počinju da iznuđuju darivanje, čak do te mere da se uspostavlja skala prema kojoj se određuje koliko koja usluga vredi i kakav dar je za nju potreban. U slučaju da oni koji imaju potrebe odbiju ovaj obrazac, službenici i funkcioneri usporavaju rešavanje njihovih zahteva, zatim dodatno komplikuju procedure i na taj način počinju da traže mito za usluge definisane u njihovim radnim obavezama i za koje ih građani plaćaju budžetskim sredstvima. Tako korupcija preko javnih službi ulazi na mala vrata u institucije i sisteme države.

Nepovoljne istorijske okolnosti takođe su uticale na razvoj korupcije u Srbiji. Prema istorijskim izvorima i sama autonomna konstitucija Srbije postignuta je podmićivanjem turskih zvaničnika. Način na koji je jednim delom formirana moderna srpska država bio je praktična preporuka koja je korišćena za razvoj korupcije u prvim decenijama nove države (Поповић, 2013: 85).

Socijalno raslojavanje stanovništva omogućavalo je opstanak, ali i podsticanje korupcije. Siromaštvo se smatra jednim od osnovnih uzroka za održavanje korupcije. Takođe, uzrok za širenje korupcije u Srbiji su autoritarne vladavine koje su počivale na samovolji vlastodržaca (Čupić, 2016, 80–82).

Iskustvo i istraživanja pokazuju da ljudi, kada im se postavljaju prepreke da zadovolje svoje potrebe i interese, često odobravaju običajne obrasce koruptivnog ponašanja. To se obrazlaže, racionalizuje, smatra i doživljava kao dovitljivost, spretnost i snalažljivost. Prema toj logici važno je zadovoljiti potrebu i interes, ne pitajući se na koji način, odnosno da li je legalno ili nelegalno. To je razlog i da se vladavina prava u takvim okolnostima teško uspostavlja. Najčešće se korupcija zaposlenih u institucijama pravda preporučenim tradicionalnim obrascima koruptivnog ponašanja. U institucijama u kojima su zaposleni minimalno plaćeni moguće je rizik da oni posegnu za sredstvima koja će im omogućiti da slab materijalni položaj poboljšaju koruptivnim ponašanjem. U takvim okolnostima pojedinci koriste položaj da iznude mito od onih koji su podložni da u zadovoljavanju svojih potreba i interesa to prihvate, iako to nije u skladu sa zakonima i propisima.

Ako davalac mita na taj način rešava svoj problem, a ne može na bilo koji drugi, onda on, prema pravilima tradicije sredine u kojoj živi, nije podložan osudi (Антонић 2001: 26). Drugim rečima, prema narodnoj tradiciji prećutno se odobrava podmićivanje i čak za njega postoji razumevanje. Na osnovu vekovnog narodnog iskustva podmićivanje je postalo neka vrsta folkorne i svakodnevne pojave. Često se to racionalizuje stavom: „Svi tako rade” (Антонић, 2001: 27). Vremenom to postaje navika koja olakšava završavanje poslova i ona je u narodnom iskustvu opstala kao pouka: *stvar podmaži da se posao brže obavi*. Danas se neretko čuje rečenica: „Završi mi određeni posao ili stvar, pa ću te častiti” (Антонић, 2001: 27). Naravno, to nije čast u izvornom značenju, već je to druga reč, „finija”, za mito, odnosno podmićivanje.

Ovakvim porukama, nastalim na osnovu dugog iskustva ljudi tokom istorije, korupcija žilavo opstaje u društvenom životu. Kada ona poprimi velike razmere, može se zaključiti da je duboko prodrta u organizovani deo društva, odnosno u državu. Prodor korupcije u državne organe nije ništa drugo do njeno ugnježđenje u državne i društvene institucije. Korupcija porobljava institucionalne sisteme na sistematičan način. Njeno sistematično i sistemsko delovanje razarajuće je po državu i po društvo. Politički život pod njenim uticajem oboleva i osuđen je na smrt. Razaranje, odnosno širenje korupcije tokom istorije, pokazalo je da su zbog toga propadale države, imperije i civilizacije, a sa njima nestajali narodi, nacije, zajednice i društva. Korupcija kao maligna društvena pojava vremenom postaje složena i u strukturi slojevit. U istraživanju je značajno analizirati njene dublje slojeve, odnosno šta je njen uzrok u tim dubljim slojevima i zašto tako dugo opstaje i vremenom se razbuktava ili se pod pritiskom organizovanih načina zaustavlja i stišava. Upravo tim dubljim slojevima pripadaju obrasci čije je formiranje korupcija podstakla. Obrasci se kristališu tokom vremenski dugog iskustva ljudi. Ovo istraživanje pokazuje ne samo njeno opstajanje od početka nastanka moderne srpske države nego i u našem vremenu i upozorava šta sve ona čini i može da učini sa društvenim i državnim životom.

2. ZNAČAJ TRADICIJE I ULOGA KULTURNE TRADICIJE

Ljudski život se odvija u vremenu. Vreme je najbitnija i najvažnija ljudska mera. Pokazuje se da je vreme jedan od najznačajnijih ljudskih resursa.⁴ Ograničenost ljudskog života dala je vremenu najveći značaj. Ljudi nastaju, žive i nestaju u vremenu. Vreme je mera njihovog rasta, odrastanja i nestajanja. U vremenu oni pokazuju svoje darove: mišljenja, ideje, sposobnosti, delovanja.⁵ Drugim rečima, pokazuju ko su, šta su, šta su uradili i koliko su iza sebe ostavili odlaskom iz istorijskog vremena u beskonačno vreme. Živeći u vremenu, ljudi ostavljaju iza sebe prošlost, kao prošlo vreme, žive u sadašnjosti, kao sadašnje vreme, i nadaju se budućnosti, kao budućem vremenu. Prošlo vreme pokazuje koliko su ljudi, odnosno generacije, tokom istorije uradile za sadašnjost i omogućile da se nešto učini u budućnosti.

Prošlost, odnosno prošlo vreme, sakupljena je baština prethodnih generacija u svim oblicima u kojima se ispoljava ljudski život: materijalnim i duhovnim tvorevinama. Od toga šta su prethodne generacije uradile i izgradile najčešće zavisi kakav će biti kvalitet života sadašnjih generacija. Prošlost pokazuje svu životnu dramu – sve što se događalo, i dobro i loše, i razumno i nerazumno, i umno i neumno, i racionalno i iracionalno, i ludo i glupo.⁶ Prošlost označava sve događaje i sve oblike u kojima se

⁴ „Vrijeme je ono što svim stvarima, fizičkim predmetima i ljudskim institucijama, daje njihovu vrijednost, njihovo dostojanstvo, njihovo moralno i religijsko dostojanstvo” (Cassirer, 1978: 284).

⁵ „Ne samo u hladnom, nepismenom društvu ili cikličnom istočnjačkom društvu, već takođe i u vrućim, naprednim društvima Zapada, život se nastavlja, ljudi se rađaju, vole, rade i umiru” (Glassie, 1995: 396).

⁶ Henri Glasi (Henry Glassie) razlikuje prošlost i istoriju. Istorija se bavi prošlošću, ali ona je „umešna skupina materijala iz prošlosti, napravljenih da budu upotrebljivi u budućnosti. Na taj način, istorija nalikuje ideji tradicije u kojoj je poistovećena sa resursima od kojih ljudi stvaraju. Istorija i tradicija uporedive su po dinamici; one isključuju više nego što su kadre da uključe, pa stoga

ispoljavao život prošlih generacija. U tom ispoljavanju izdvajaju se pozitivna i negativna dela, odnosno vrednosti i ono što ne pripada vrednostima, što je bezvredno, ali se desilo.⁷

Sve vredno iz prošlosti označava se pojmom tradicija.⁸ Reč tradicija dolazi iz latinskog jezika od reči *traditio*, koja označava, u etimološkom značenju, predaju, izveštaj, ali i od reči *trado*, koja označava predati, poveriti, preporučiti, uručiti, baštinu predati, ostaviti (Žepić, 1979: 267). U starogrčkom reč *paradidomi* (παράδιδωμι) „označava prenos, prenošenje, predaju nečega“ (Keeble, 2005: 32). Maks Veber (Max Weber) tradiciju vezuje za legitimnost koja se „oslanja na svetost prastarih ('oduvek postojećih') poredaka i moći“ (Beđep, 1976: 178). Tradicija je izabrana, vredna prošlost, odnosno ono što su ljudi stvarali, a što ostaje kao trajno nasleđe na koje se sve sadašnje i buduće generacije mogu osloniti (Čupić, 2002b: 13).⁹ Od toga koliko je i količinski izdvojeno zavisi koliko je nasleđe za sadašnju i buduću generaciju.¹⁰ Garancija kvalitetnog sadašnjeg života je bogata tradicija.¹¹ Ona je u isto vreme i garancija da će i pojedinci i društvo moći da održavaju životnu bezbednost i stabilnost. Oskudna tradicija nalaže sadašnjoj generaciji veliki napor, trud i ulaganja da bi

ostaju otvorene beskrajnim prekranjima. One su funkcionalno usklađene u svom inkorporisanju iskoristive prošlosti. Njihove odrednice, međutim, ne mogu biti svedene jedne na druge. Istorije su očigledno tumačenja prošlosti“ (Glassie, 1995: 395).

- ⁷ „Prošlost treba uvažavati, ali ne i obožavati: ona je i zbir svega onoga što je moglo da bude izbegnuto!“ (Šušnjić, 1990: 63).
- ⁸ Karl Fridrih (Carl J. Friedrich) ističe da je tradicija skup „utvrđenih vrednosti i verovanja“ (Friedrich, 1972: 18).
- ⁹ Karen Armstrong dobro uočava da su ljudskim životima „mitovi i kultovi tradicije dali smisao svetog značaja koji ih je učinio vrednim; oni su obezbedili kontekst unutar koga bi mogli da se bave logosom vođenim aktivnostima“ (Armstrong, 2005: 78).
- ¹⁰ Prema Edvardu Šilsu (Edward Shils), tradicija „uključuje materijalne predmete, verovanja o raznim stvarima, viđenja ljudi i događaja, prakse i institucije. Ona uključuje zgrade, spomenike, pejzaže, skulpture, slike, knjige, alate, mašine. Ona uključuje sve ono što društvo određenog vremena poseduje i ono što je već postojalo kada su se pojavili njegovi sadašnji vlasnici i koje nije samo proizvod fizičkih procesa u spoljnom svetu niti isključivo plod ekološke i fiziološke nužnosti“ (Shils, 1981: 13).
- ¹¹ Henri Tajfel (Henri Tajfel) smatra da „ništa *novo* nije moguće stvoriti ako nema nečeg *starog* što se koristi kao kriterij razlikovanja“ (Crespi, 2006: 153).

društvo živelo u kakvoj-takvoj stabilnosti i sigurnosti. Tradicija je u tom smislu i preduslov i uslov stabilne i sigurne sadašnjosti.¹² Nesporno, tradicija utiče na izgradnju i pojedinačnog i kolektivnog identiteta.¹³

Tradicija pojedincima i društvenim grupama pruža iskustva u prihvatanju, uspostavljanju i upotrebi univerzalnih, ali i posebnih ljudskih vrednosti.¹⁴ Na primer, ako su se prethodne generacije oslanjale na istinu, dobro i pravdu, verovatno će i sadašnje generacije to iskustveno nasleđe lako prihvatati i njime se rukovoditi. Suprotno, u slučaju deficita navedenih vrednosti u životu prošlih generacija, sadašnje generacije mnogo će se namučiti da ih usvoje, prihvate i po njima praktično da žive. Tradicija zasnovana i utemeljena na univerzalnim vrednostima trajno je upotrebljiva za sadašnje i buduće generacije.¹⁵ Tradicija oslonjena na posebne vrednosti ispoljava se u raznolikim oblicima. Ona pokazuje i bogatstvo različitih kultura.¹⁶ Ovakva tradicija ograničena je kada je u pitanju njena upotreba u sadašnjosti ili budućnosti.

¹² „Tradiciju sačinjavaju relativno stabilizovani kulturni obrasci koji su plod duže istorijske kristalizacije i kolektivnog iskustva 'istorijskog osećanja' naroda (J. Dučić) i koji se različitim vidovima i putevima socijalizacije (svesnog i nesvesnog učenja i poistovećivanja) prenose sa generacije na generaciju... Veliki tradicijski obrasci su 'jezgro' svake političke kulture, njeni istorijski 'znakovi pored puta' i u njima valja videti osnovicu stabilizujuće uloge svake kulture (Kasirer), odnosno ono što čini protivtežu destruktivnoj stihiji istorijskog vremena, lutanjima kroz istorijska bespuća i oslonac za prave odgovore na epohalne izazove i situacione imperativne na koje jedan narod nailazi u svom istorijskom razvitku“ (Матић, 1998: 18–19).

¹³ Džoslin Linekin (Jocelyn S. Linnekin) tvrdi „da je tradicija svesni model prošlih životnih navika koje ljudi koriste u izgradnji svog identiteta“. Naravno, „i bog onoga što tvori tradiciju uvek se pravi u sadašnjosti; sadržaj prošlosti prilagođen je i redefinisano prema savremenom značenju“ (Linnekin, 1983: 241).

¹⁴ Jedno široko određenje pojma tradicije formulisao je Veselin Ilić. Prema njemu, „tradicija je skup vrednosti, ideja, normi, običaja koji su sadržani u 'istorijskom pamćenju', kulturnom identitetu pojedinaca, grupa, naroda i čovečanstva“ (Ilić, 1993: 1204).

¹⁵ Henri Glasi smatra da je „tradicija stvaranje budućnosti iz prošlosti“ (Glassie, 1995: 395). Ona „može biti statična, a može biti i fluidna; može se vrteti u mestu, kroz kaleidoskopske transformacije ili pak može probijati spiralne, progresivne ili retrogradne staze kroz vreme“ (Glassie, 1995: 405).

¹⁶ Franc Boas (Franz Boas) odredio je kulturu kao „manifestaciju društvenih navika zajednice, kao reakcije individua uslovljene navikama grupe u kojoj žive, i kao proizvode ljudskih aktivnosti koje su determinisane tim navikama“. Drugim rečima, Boas je polazio od toga da su kulture različite, ali da unutar

Ono što je tradicija jednog naroda ili kulture ne mora da bude, i često nije, u funkciji nekog drugog naroda ili druge kulture. Dramatika sa tradicijom oslikava se u ovom odnosu univerzalnih i posebnih vrednosti. Nešto što je tradicionalno vredno za jednu kulturu, jednu religiju, jedan etnos, ne znači da je vredno za drugu kulturu, drugu religiju i drugi etnos. Često su posebne tradicije međusobno suprotstavljene do osporavanja i neprihvatanja. Posebne tradicije pokazuju pozitivne i negativne strane kada se upotrebljavaju u sadašnjosti ili u budućnosti, za razliku od tradicija koje nose univerzalnu poruku i uvek važe i imaju značaj i za sadašnjost i za budućnost.

Kada su u pitanju posebne tradicije, negativna tradicija u okviru njih često proizilazi iz egzistencijalnih i socijalnih okolnosti u kojima su živele prethodne generacije. Ova negativna tradicija proističe iz rđavih iskustava minulih generacija. Ako stanja i iskustva nisu izmenjena, lako ih prihvataju sadašnje, a često su sklone da ih prihvate i buduće generacije. Posebno je značajno istaći da život ljudi na ivici preživljavanja utiče na to da se u snalaženju koriste i nečim što ponekada narušava standard univerzalnih vrednosti. To snalaženje za njihovo konkretno održavanje, međutim, pokazuje se kao nešto što im trenutno olakšava život. Iz tih razloga ljudi su skloni da to prihvataju i često negativnu tradiciju prenose kao obrasce koji im pomažu da u nepovoljnim životnim okolnostima mogu da prežive. To je neka vrsta iskustvene obmane i lukavosti koje se često racionalizacijom prihvataju kao praktično snalaženje. Posebno se to pokazuje kod naroda i zemalja koje još nisu izašle iz parohijalnog ili podaničkog načina života i organizovanja. Takođe, primeri uticaja negativne tradicije vidljivi su i u zemljama u kojima postoje različiti nivoi kulturnog sazrevanja. To se posebno pokazuje u odnosu ruraliteta i urbaniteta, ali i u okviru nekih regionalnih karakteristika. U evropskim zemljama, posebno onim koje su okrenute prema Mediteranu ili Istoku, te mešavine posebnih tradicija boje regione, ali i pokazuju suprotnosti između nerazvijenih i razvijenih. Tipičan primer je Italija, u kojoj se sa kulturološkog, ali i ekonomskog aspekta,

kultura veliku ulogu imaju navike koje nastaju u okviru tih kultura (ČupiĆ, 2002a: 13).

pokazuju razlike u načinima života. Upotreba tradicije na severu i jugu Italije se razlikuje.¹⁷ I u Srbiji se mogu naći primeri koji ne pokazuju samo razvijenost severa i nerazvijenost juga, nego i neke posebnosti regionalnog karaktera. Obrasci kulture, ali i života, razlikuju se u Srbiji ne samo po vertikali sever–jug nego i po horizontali istok–zapad. Prema ovoj vertikali i horizontali može se, između ostalog, meriti i uticaj negativne tradicije u životu posebnih regiona istog naroda.¹⁸

Upotreba tradicije u okviru istog naroda može biti različita. Negde se ljudi u potpunosti oslanjaju na tradiciju i tradicionalne obrasce.¹⁹ Tradicija dominantno upravlja njihovim životima i u sadašnjosti. U tom smislu tradicija porobljava ljude, u nekim slučajevima u obliku navika, u drugima u obliku čvrstih stavova koji često završavaju u nekoj vrsti tvrdoglavosti. Ljudi se teško oslobađaju navika koje dugo praktikuju i postaju robovi navika (Čupić, 2002b: 206).²⁰ Okolnosti se oko njih mogu menjati, ali oni im se teško prilagođavaju ako je njima ovladala navika. Tako je i sa tradicijom koja postaje jedna od navika u sadašnjosti.

Posebne tradicije preko posebnih vrednosti vezanih za različite grupe, od rasnih, etničkih, religijskih, kulturnih, bogate svojim sadržajima riznicu planetarne tradicije. Te posebne tradicije pokazuju raznolike sadržaje, ali i mogućnosti kojima ljudi raspolažu u različitim prostorima i klimatskim podnebljima.

¹⁷ Samjuel Bir (Samuel H. Beer) i Adam Ulam (Adam Bruno Ulam) su, istražujući političku kulturu u različitim zemljama, pokazali razlike i u kulturi i u tradiciji između zemalja, ali i unutar jedne zemlje (Matić 1993: 833).

¹⁸ To je istraživao Jovan Cvijić, prikupljajući značajne podatke o načinu života, odnosu prema tradiciji, karakternim osobinama i načinima života. I danas je zadržano mnogo od onoga što je pre 100 godina istraživao Cvijić, posebno u osobinama karakterističnim za seoski život. Mnogo toga je izmenjeno, ali neke od tih karakteristika manifestuju se i u gradovima u koje dolaze i nastanjuju se ljudi sa sela (Цвијић, 1991: 335–517).

¹⁹ Maks Veber smatra da je tradicionalno delovanje „u skladu sa ustaljenim navikama“ (Beđer, 1976: 17).

²⁰ Paskal Boajer (Pascal Boyer) ističe da određene antropološke koncepcije polaze od stanovišta da se „tradicionalna interakcija ponavlja jer su ljudi ili grupe 'konzervativni'. Ovo se često predstavlja kao stvar činjenica, ili čak kao univerzalna činjenica ljudske psihologije... Drugim rečima, interakcija je tradicionalna jer ljudi ponavljaju određene skupove delovanja i izjava“... (Boyer, 1994: 13).

U susretu različitih tradicija pokazuju šta su sve u stanju ljudi da urade, izgrade i stvore. Tradicije koje počivaju na univerzalnim vrednostima nisu u problemu osporavanja. Tradicije koje počivaju na posebnim vrednostima uvek su u paradoksu, jer istovremeno imaju i pozitivnu i negativnu stranu, i svetlu i tamnu. Od vremena i situacija zavisi koja će strana posebne tradicije doći do izražaja. Pokazalo se da u vremenima mira, bezbednosti i stabilnosti, pojedincima, grupama i društvom dominira pozitivna, odnosno sjajna strana posebne tradicije. U vremenima sukoba, nestabilnosti, posebno egzistencijalne ugroženosti, raznih kriza – od ekonomske, do socijalne i vrednosne – isplivava negativna (tamna) strana posebne tradicije (Joković Pantelić, 2024). Da bi ljudi preživeli, odnosno opstali, često se služe negativnim obrascima koji su formirani i oblikovani u dugom vremenskom trajanju i koji su ostali kao tradicionalno nasleđe, odnosno kapital. Da bi se preživelo, vlada logika: snađi se, ne osvrći se, gledaj sebe i svoja posla, svaki drugi je moguća opasnost, ne solidariši se s drugim ljudima u nevolji jer te to može lako povući u ponor. Takvih situacija u istoriji raznih grupa bilo je mnogo.²¹ Iz njih su izašli negativni tradicionalni obrasci. Ljudi u tim teškim vremenima na njih ne gledaju kao na nešto negativno i tamno, oni u njima gledaju spasonosni pojas za koji se hvataju da bi opstali. Jedna od negativnih pojava jeste i korupcija koja se tradicionalno ukorenila kao obrazac kojim se služe ljudi u vremenima kada imaju malo izgleda da na legalan i pošten način mogu da zadovolje sopstvene interese i ostvare životne ciljeve.²²

Upotreba tradicije može da završi u tradicionalizmu. To je ideologizacija tradicije i najčešće u sadašnjosti završava kao njena velika zloupotreba.²³ Dva su značenja tradicionalizma. Prema

²¹ Prema nekim antropolozima, u plemenskim društvima postoje uverenja o opravdanosti korišćenja nečega što je negativno. To je istakao Paskal Bojer, iznoseći primere koji se koriste u plemenskim društvima: „to je ono što smo uvek radili“, „naši očevi su nam rekli da ovo radimo“, „mi (za razliku od drugih) to radimo“ (Boyer, 1987: 49).

²² „Sve tradicionalne doktrine slažu se u ovome: sa strogo duhovnog stanovišta, iako ne nužno i sa drugih, mnogo relativnijih i stoga manje važnih stanovišta, čovečanstvo postaje sve iskvarenije“ (Schuon, 2005: 13).

²³ Nešto što se može zloupotrebiti, kada je u pitanju tradicija, jeste izmišljanje tradicije. Upravo Erik Hobsbawm (Eric Hobsbawm) smatra da se izmišljanje

prvom značenju, tradicionalizam se iskazuje u dogmatskom verovanju, nepromenljivom mišljenju, ustaljenom vrednovanju. Takođe, njihova delovanja robuju ustaljenosti i kao takva prenose se sa kolena na koleno. Tradicija u obliku ovog značenja tradicionalizma zatvara društvo vremenski i prostorno. Ona na taj način homogenizuje članove i drži ih čvrsto i zbijeno oko ideja koje dolaze iz tradicije, a koje su često u suprotnosti i sukobu sa onim što se odvija u savremenosti, posebno u savremenom razvijenom svetu. Taj tradicionalizam je zatvoren za dešavanja u svetu i potpuno je upućen na rigidan unutrašnji način života. U društvu u ovom obliku tradicionalizma izuzetno su jake srodničke veze, ograničena je pokretljivost, ali i proizvodnja dobara. Karakterističan za ovo značenje tradicionalizma je hijerarhijski princip organizacije i vrednosti i vrednosnog sistema. U društvu je na delu jednostran i ukalupljen pogled na svet. Gaji se i trenira zavisnost od autoriteta. Članovi grupe i zajednice često su skloni fanatizmu, ali i neprihvatnju novina i bilo kojeg rizika koji dolazi spolja. Nisu spremni da pojedinačno donose odluke. One im se serviraju od strane autoriteta i kao takve su neporecive. Od članova se traži da ih slepo podržavaju i izvršavaju. Npoverljivi su prema svakoj drugoj sredini sem svoje, ali i prema svim strancima u kojima najčešće vide izvor opasnosti i neprijateljstva. Njihov život odvija se u kolektivističkom obliku i prožet je kolektivističkim duhom. Oslonac nalaze u primarnim grupama. Na njima se gradi kompletna organizacija zajednice i društva (Čupić, 2002b: 14–15).

Drugo značenje tradicionalizma kao ideologije još je opasnije po one koji ga prihvataju, ali i po one koji su primorani da u okviru njega žive svoj život. U ovom značenju tradiciju instrumentalizuju političke ideologije i vođe u obliku nekritičke svesti i manipulacije (Kuzmanović & Vasović, 1995: 112). Karakteristična

tradicije „koristi u smislu jednog broja radnji ritualne ili simboličke prirode, koje se obično upravljaju prema otvoreno ili prikriveno prihvaćenim pravilima, i koje teže da usade određene vrednosti i norme ponašanja putem ponavljanja, što automatski podrazumeva kontinuitet sa prošlošću. U stvari, kad je moguće, one obično teže da uspostave kontinuitet sa odgovarajućom istorijskom prošlošću... 'Tradiciona' u ovom smislu mora se jasno razlikovati od 'običaj' koji dominira takozvanim 'tradicionalnim' društvima. Svrha i osobenost 'tradicija', uključujući i one izmišljene, je nepromenljivost" (Hobsbom, 2000: 6–7).

je nekritička svest i prema prošlosti i prema tradiciji.²⁴ Ova tradicionalistička ideja odbacuje moderne civilizacijske ideje, posebno one povezane sa individualizmom, afirmisanjem ličnih prava i sloboda, kao i uspostavljanjem demokratije i otvorene komunikacije. Ovaj tradicionalizam oslonjen je na etničke ili nacionalne i religijske grupe i ksenofobičan je prema svemu što je različito, drugačije ili pripada drugosti. Ovaj tradicionalizam prihvatljiv je za autoritarne vođe i uopšte gledano za autoritarne poretke. Autoritarne vođe njime manipulišu da bi očuvale vlast, ako je moguće i do večnosti. Svaku novinu doživljavaju kao preteću opasnost po poredak koji im osigurava opstanak na vlasti. Modernistički zahtevi i duh novog vremena velika su prepreka i opasnost za ovaj oblik tradicionalizma. Često se društvo i država održavaju iskonstruisanim stalnim krizama za čije se uzroke optužuju drugi, naročito spoljašnji svet, a u njemu posebno najrazvijeniji. Otkrivajući psihološkog krivca za različite probleme koje ovaj tradicionalizam vremenom otvara i produbljuje, oni stalno pronalaze način da građani za krivce proglase druge i spoljašnji svet. „Manipulacija tradicionalizmom je paradoksalna: vlast se uspešno održava, a zajednica užasno propada. Uspeh jednih i užas drugih idu ruku pod ruku i jedan drugog pridržavaju. Neosporno je da takva vlast i njena ideologija taktički trenutno dobija, a strateški, na duži rok, gubi” (Čupić, 2002b: 16).

Tradicionalizmi kao ideologije u suštini služe za održanje malih grupa i njihovih sebičnih interesa, ne vodeći računa da u ime toga porobljavaju zajednicu i ugrožavaju život u njoj. Tradicionalizam uniformiše ekonomski, društveni, politički i vrednosni poredak. Društva ophrvana tradicionalizmom polako nestaju. Kulturno zatvaranje 'gasi' i fizički život, uništava životnu supstancu, zato oslanjanje na tradiciju u obliku tradicionalizma predstavlja zadržavanje životnog razvoja i nastavak života prošlih, izumrlih generacija. Karl Marks je dobro zapazio kada je zaključio

²⁴ „Traducija se deformiše tamo gde se iz oblika razumevanja, iz duha otkrića pretvara u duh za pokriće; predrasude i jesu 'istine' pokrivene 'autoritetom', čija se spoljna moć utoliko uvećava ukoliko snaga unutrašnje valjanosti opada; tradicija se pretvara u svoju suprotnost kada se pretvori u 'čuvara' koji apsolutizuje i dodaje moć jednom načinu mišljenja koji postaje utoliko isključiviji i agresivniji ukoliko njegova relevantnost opada"... (Perviĉ, 1977: 31).

da „tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih”.²⁵ Tradicionalizam dovodi u pitanje progres i zbog toga nema nikakvu budućnost.

Tradicionalizam u ideološkom i autoritarizam u političkom značenju idu kao pogubni par protiv razvoja, kulture i budućnosti čoveka. Gde god su se ove ideologije i politike plasirale, tu se zaustavljao život, odnosno životarilo se, a na duži rok propadalo. Oni su i uzrok i izvor mnogih pošasti i zla. Održavaju se na socijalnom planu tako što siromahe pretvaraju u bednike (Čupić, 2016: 52). Na nesreći većine u zajednici oni grade svoju sreću. Zato nije čudno što ljudi u takvim okolnosti posežu ka negativnim vrednostima koje pružaju posebne tradicije. Pokazalo se tokom istorije, ali i u sadašnjosti, da mnoge zle pojave u takvim okolnostima opstaju, razvijaju se i ponekad naprave život po njihovom obrascu. U ovim zajednicama preživljavanje prihvata negativni obrazac koji za sobom povlači upotrebu svih drugih negativnih postupaka. Jedan od tih negativnih obrazaca i zala je korupcija koja u ovim okolnostima postaje način života i obrazac ponašanja.

I u društvima i u državama koje su otpočele otvaranje i velike promene unutar sistema tradicionalističke ideologije, i gde autoritarni obrasci vladanja doživljavaju transformacije, oni ne nestaju i ne odumiru.²⁶ Ti obrasci poprimaju novo ruho, tražeći izlaz kako da ostanu, iako su okolnosti promenjene. U savremenim društvima koja su započela promene sistema negativna tradicija i dalje opstaje, a na ruku joj često idu i oni koji su opterećeni tradicionalističkom svešću, ali i osećajem da moraju da prežive i snađu se u novim okolnostima. Oni se kreću i šlepaju preko pukotina i problema koji nastaju u periodima uspostavljanja

²⁵ „Ljudi prave svoju vlastitu istoriju, ali je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i naslijeđene” (Marks, 1975: 15).

²⁶ Primer takvih vladavina su savremene populističke demokratije. „Demokratski populizam urušava demokratsku vladavinu jer u ime njenih pretpostavki, socijalne sigurnosti i stabilnosti, dezavuiše i simulira sve njene uslove. Tako vladavina prava završava kao vladavina populističkog vođe, koji je istovremeno i partijski vođa. Često i njegova najbolja i najdobronamernija volja da rešava probleme najugroženijih, kojih je uvek najviše, završava u samovolji i, što je još teže, uzurpaciji svih institucija” (Čupić & Joković, 2017: 40).

promena.²⁷ Često uspevaju da te pukotine prošire i da supstancu novine transformišu ili izjedu i povrate obrasce ustaljenog načina života. U takvim društvima vodi se velika borba kako da se iz bezdana tradicionalističke ideologije i autoritarne samovolje izađe na površinu, a u bezdanu, kao u nekoj nesrećnoj prošlosti, ostavi sve što ih sada pritiska i vuče nazad. Iz tog razloga je izuzetno važno istraživati prošlu svest opterećenu, porobljenu i pritisnutu prošlim generacijama da bi u novim okolnostima ona mogla na nov način da pristupa, a unutar sebe polako izbacuje ono uhodano s dubokim korenima koje nove generacije nasleđuju. Taj proces nije lak, ali nije ni bez nade da će biti pozitivno razrešen, kod jednih u bližoj, a kod drugih u daljoj budućnosti.

Tradicija ima veliku ulogu u sadašnjosti ne samo pojedina već još više kod društvenih grupa, a i sveobuhvatnih društava. Uticaj tradicije ugrađuje se u sve nadolazeće generacije, posebno se realizuje u porodici vaspitanjem, a potom dobija značaj i u obrazovnom sistemu, kao i u socijalizaciji pojedinaca. Tradiciju, pored porodice, snažno održavaju društvene grupe koje ponekad bitno utiču i na porodicu tako što je stalno opominju i vezuju za tradicionalne vrednosti.²⁸ Kada je u pitanju tradicija, od svih društvenih grupa poseban uticaj imaju etničke grupe, nacije i religijske grupe (Šušnjić, 1998b: 111–134).²⁹ Po definiciji, te grupe čuvaju uspomenu na nastanak i upravo preko tog nastanka one se održavaju, integrišu i homogenizuju, posebno u teškim stanjima. Njihov nastanak je kamen temeljac na kojem su oni gradili prošlost, a u sadašnjosti se na njega oslanjaju. Čak u sadašnjosti pripremaju i neposrednu budućnost preko generacija koje se rađaju.

²⁷ „Propuštene prilike najčešće su nenadoknadive, posebno u politici gde je cena propusta prevelika“ (Čupić, 2002c: 137).

²⁸ Za detaljnije informacije o značaju tradicije i tradicionalnih vrednosti u Srbiji pogledati nalaze istraživanja u radu „Vrednosne orijentacije u postsocijalističkoj Srbiji – zakašnena modernizacija?“ (Joković Pantelić & Mentus, 2024).

²⁹ „Činjenica da je neko društvo povijesno oblikovalo protestantsko, konfučijansko ili islamsko kulturno naslijeđe ostavlja trajne posljedice, postavljajući to društvo na putanju koja nastavlja utjecati na daljni razvoj – čak i ako je izravni utjecaj vjerskih institucija danas skroman“ (Inglehart, 2007: 37).

Tradicija okuplja zajednicu.³⁰ Ona je ognjište i središte zajednice. Ognjište daje i vatru svetlosti i toplinu, a središte pripadnike zajednice podseća da su okupljeni, da su zajedno, da nisu napušteni i usamljeni. Poseban značaj tradicija dobija u teškim vremenima ili suočavanjem s teškim problemima. Teškoće ih okupljaju, a to okupljanje budi tradiciju. Tada tradicija izlazi kao spas iz njihovog pamćenja i sećanja.³¹ Tragedija pojedinaca u najmanjoj i primarnoj zajednici – porodici – okuplja porodicu, koja priziva tradiciju pomoću koje se čvršće povezuje. Na taj način se lakše nose s tragedijom ili problemom. Oni sada nisu pojedinačno usamljeni, zbijeni su u zajednici i zajednički dele svakog člana porodice, njegovu teškoću i njegov problem. To je ono što u savremenosti održava tradiciju i bez čega savremeni život ne može.³²

Atomizovani, usamljeni, pojedinci često ne mogu da izađu na kraj sa nevoljama s kojima su suočeni i koje ih postepeno savladavaju tako što ih ili ponižavaju ili uništavaju. Toplina porodičnog okupljanja vezana je za tradicionalne običaje, ali i za neka stanja i vrednosti lekovita kada nastupaju teškoće. Prva među njima je solidarnost. Solidarnost ih okuplja preko zbora gde se ljudi lakše osećaju kada govore, zборе i međusobno se dogovaraju. Život neminovno prate uzlet i padovi. U uzletima nam niko nije potreban. Kada padamo imamo osećaj da idemo u tamnu beskonačnost, u bezdan iz kojeg nema izlaza. Pri padu su upravo tradicija i tradicionalni običaji užad za koja se hvatamo, a zajednica ih

³⁰ Prema Brajanu Kiblu (Brian Keeble), „jedna od primarnih funkcija tradicije, u odnosu na kulturu, jeste da u zajedničkom načelu ujedini ono što bi inače izgledalo kao beskrajni tok nepovezanih ideja i događaja” (Keeble, 2005: 31).

³¹ „Pamćenje sklapa selektivne sadržaje prošlosti u smisaoni poredak, uspostavlja sklad u prihvatanju i tumačenju sveta, ali naravno ne samo čuvanjem određenih sadržaja, već i zaboravom drugih... Sećanje je zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjice. Hermeneutičari su prilično uverljivo pokazali kako uz pomoć sećanja, a posredstvom odabranih prošlih sadržaja, stvaramo okvire tumačenja i značenja za sadašnjicu. Kod obe delatnosti važnu ulogu imaju kriteriji odabira: lični, porodični, nacionalni, politički itd” (Kuljić, 2006: 8–9).

³² „Svaki dublji raskid sa tradicijom i kontinuitetom može voditi do vaskrsnuća prošlosti, posebno onda kada se posle takvog raskida pokuša novi početak. Novi početak, renesansa, restauracija uvek su neki oblik osvrta na prošlost. U onoj meri u kojoj su okrenuti budućnosti, oni proizvode, rekonstruišu i otkrivaju prošlost” (Asman, 2011: 30–31).

pruža kao pomoć davljeniku u njegovom udesu. Zbog toga odbaciti tradiciju i ne prihvatati je znači sebe izolovati i isključiti iz jedne od mogućnosti koja pomaže da se spasemo kada padamo. Pokazalo se da samo površni ljudi, ljudi bez izgrađenih vrednosti, ili oni koji ne prihvataju bilo koji vrednosni sistem, odbacuju tradiciju i na taj način sebi ispod nogu izvlače mogućnost spasa kad zapadnu u nevolju.³³

I u najsavremenijim i najrazvijenijim državama tradicija se ne odbacuje, ona čak poprima i neke karakteristike koje se manifestuju u obliku ne samo običajnih obrazaca već i simboličkih značenja.³⁴ Razvijena društva su formirala kod ljudi i jednu vrstu individualnosti kao oblika otuđenja od zajednice, odnosno od „mi”. U njima tradicija nema toliki značaj kao u patrijarhalnim ili, kako je dobro označio Emil Dirkem (Émile Durkheim), mehaničkim društvima. U individualizovanim društvima tradicija se manje prenosi preko običaja i rituala, a više preko simboličkog ritualizma. To ilustruju, na primer, savremeni muzički koncerti u kojima se na simbolički način sve što je vredno iz prošlosti pokazuje u obliku mitskih i mističnih pojava, u izlasku muzičara kao anđela, u oblacima dima iz nevidljive vatre koja povezuje koncertnu publiku. Na taj način se potvrđuje da i individualizovana društva ne mogu bez tradicionalnih i jakih „mi” veza, ali to su simbolički oblici preko kojih se veze prikazuju.³⁵

³³ Antropolog Marsel Mos (Marcel Mauss) napominje: „iza svake društvene pojave nalazi se istorija, tradicija, jezik i navike”. Prema Mosu, mora se znati da „je svaka društvena pojava, čak i kad izgleda nova i revolucionarna, kao, na primer, neki pronalazak, uprkos tome, uvek krcata prošlošću. Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u istoriji i geografiji. Nikada je, ni najvećim apstrahovanjem, ne treba potpuno odvojiti ni od lokalne boje ni od istorijske podloge” (Mos, 1998: 258).

³⁴ Đuro Šušnjić ističe da „sve kulture imaju simbole i svoja iskustva predočavaju u njima. U svim vremenima i u svim mestima gde živi čovek, prenošenje značenja putem simbola bilo je prisutno: simbolizacija iskustava i vizualizacija simbola može da se prati. Simbol imamo sa sobom od kad je nas i imaćemo ga dok je nas, premda osetljivost za simbole može da raste i opada u zavisnosti od društveno-istorijskih okolnosti... Kad god upotrebi simbol, on uspostavlja odnos sa iskonom, dodiruje tajnu” (Šušnjić, 1997: 42).

³⁵ „Niti su tzv. moderna društva lišena svake tradicije, niti su tradicionalna društva antimoderna bez ostatka. Realno je očekivati da tradicionalni i moderni elementi bude koegzistentni, to jest da jednovremeno postoje u društvu. I više od toga, oni mogu da održavaju ili podržavaju jedni druge.

I negativna tradicija, takođe, živi u savremenosti. Ona se pokazuje u stanjima kada u savremenosti norme i sve druge regule izgube snagu i značaj. Kad se ljudi nađu u stanju društvene i systemske anomije, onda posežu upravo za negativnim tradicionalnim obrascima. Kada se ljudi oseće nemoćnim, posebno kad rešavaju svakodnevne potrebe i koristi, onda posežu za negativnim tradicionalnim obrascima delovanja. U društvima u kojima institucije ne funkcionišu i u kojima je legalnost obolela na smrt, ljudi lako posežu za načinima kojima su se služili neki njihovi preci u prošlim vremenima, za njih nesrećnim, ostvarujući na taj način svoje interese.

Primer negativne tradicije jeste korupcija, velika društvena nesreća. Korupcija kao pojava se od samog začetka pokazivala u različitim oblicima, sadržajima i načinima realizacije. Tokom istorije ona se u mnogim prostorima oformila kao negativni tradicionalni obrazac kojim se ljudi služe kada god se osećaju nesigurnima, kada država ne funkcioniše, kada uzurpatori osvoje vlast i kada se ljudska pohlepa, kao deo ljudske prirode, ne kontroliše i ne sprečava.

Tradicija ima veliki uticaj i na ljudsku psihu, odnosno na ukupnu psihologiju ljudskog ponašanja. Unutrašnja psihička stanja često mogu kod ljudi da naprave velike frustracije, a unutrašnja nezadovoljstva zbog spoljašnjih okolnosti traže rasterećenje. U procesu rasterećenja ljudi su skloni da prizovu tradiciju, nekada kao pozitivne tradicionalne obrasce, a nekada i kao negativne. Pozitivni tradicionalni obrasci rasterećuju pojedince, stvaraju kod njih stanje u kojem osećaju da su pronašli siguran oslonac i da teškoće koje ih pritiskaju lako podnesu, ali i pronađu rešenje koje će biti po njih i povoljno i pozitivno.

Negativni tradicionalni obrasci prizivaju se kada pojedinci dospevaju u tesnac iz kojeg ne vide bilo kakav izlaz ako se posluže pozitivnim tradicionalnim vrednostima. U takvim situacijama oni se kao jedinke bore da prežive, a s druge strane da tim negativnim tradicionalnim primerima pokažu spretnost i sposobnost

Modernizacija može latentno da utiče na obnovu tradicije i da podstiče njeno jačanje, a, sa druge strane, tradicionalni sadržaji i simboli mogu biti podrška modernizaciji" (Božilović, 2014: 34).

da iz problema izađu i na uspešan način ostvare svoje interese. Primeri su pokazali da ljudi kada se oslanjaju na mržnju šire je van sebe i lako je na druge prenose. U tom prenosu stvara se društvo koje ova osećanja uništava i ponekad dovodi do ivice propadanja. Takođe, i stanja psihičke nesigurnosti u obliku strepnje i straha mogu teško da oštete unutrašnji psihički čovekov život i da ugroze stabilnost njegovog mentalnog zdravlja. U stanjima straha i strepnje ljudi su pojedinačno spremni da se posluže negativnim tradicionalnim obrascima, čak da u njima vide jedini mogući izlaz.

Tradicija sadrži različite složenosti. Jedna od tih složenosti vezana je za njeno trajanje.³⁶ Postoje tradicionalni obrasci koji pripadaju obrascima „dugog trajanja” (Бродел, 1992: 88). Psiholozi, posebno psihoanalitičari, tretiraju ih kao neku vrstu tipova koji duboko ulaze ne samo u ljudsku svest nego i u podsvest. Tako je Karl Gustav Jung (Carl Gustav Jung) utvrdio da su se ti obrasci koji su otišli duboko u ljudsku podsvest formirali kao ahretipovi.³⁷ Arhetipovi se prenose kao vrsta socijalno akumulativnog nasleđa koja čini jednim delom sadržinu ljudskog gena.

³⁶ „U svim primitivnim društvima tradicija je najviši i nepovredivi zakon. Mitska misao ne priznaje nijedan drugi ili viši autoritet. Ono što ta misao najviše ceni jeste, da se izrazimo rečima Šilerovog Valenštajna, 'večno juče': 'Ono što je oduvek bilo i večito se vraća, / I što će sutra važiti kao što je važilo i danas'” (Kasirer, 1972: 95–96).

³⁷ Prema Jungu, arhetipovi „nisu samo otisci stalno ponavljanih tipičnih iskustava, već se empirijski istovremeno i ponašaju kao *snage* ili *tendencije* ponavljanja istih iskustava. Naime, uvek kada se jedan arhetip pojavi u snu, u fantaziji ili u životu, nosi sa sobom poseban 'uticaj' ili snagu, zahvaljujući kojoj deluje *numinozno*, odnosno fascinirajuće ili podsticajem na akciju”. Arhetipovi „sadrže ne samo ono najlepše i najveće što je čovečanstvo ikada mislilo i osećalo, već i sva nedela i gadosti, za koje je čovek ikad bio sposoban” (Jung, 1978: 74–75). Jedan od naših najboljih poznavalaca Jungovog dela, Žarko Trebješanin, istakao je da su Jungovi arhetipovi „po svojoj prirodi numinozni i ambivalentni, dvoznačni, pozitivni i negativni, 'dobri' i 'rđavi’”. Trebješanin zaključuje da „objektivno posmatran, *arhetip* je urođeni, biološki programirani 'obrazac ponašanja' (kao što je način na koji ptica gradi gnezdo ili na koji osa nepogrešivo ubada motornu gangliju gusenice) a, subjektivno sagledan, to je numinozni doživljaj, duhovni 'otsjaj instinkta', doživljaj 'fundamentalno važan' i prožet snažnim emocijama 'duboke dirnutosti' i najdubljim značenjima. On je nabijen ogromnom snagom i predstavlja autonomni energetski centar. Otud arhetip ima tako moćan uticaj na *svest* i na ponašanje pojedinaca. Kada se on pojavi u vidu arhetipske predstave, pojedinac biva fasciniran i potpuno obuzet tom mitskom *slikom* u svom *snu*, viziji ili *fantaziji*” (Trebješanin, 2008: 42–43).

Preko gena prenose se ovi arhetipovi. Upravo arhetipovi pokazuju da i tradicija, ulazeći u njihov sastav, postaje obrazac koji dugo traje. Ta trajanja mere se milenijumima.

Druga vrsta tradicionalnih obrazaca pripada srednjem obimu. Oni nastaju sa određenim društvenim grupama, održavaju se i nestaju njihovim nestankom. Ne prenose se na druge, nego su potpuno zatvoreni i okovani u okviru grupnog života. Zbog toga kad grupa nestane, nestaju i oni. To su pokazala istraživanja primitivnih zajednica koje i danas, kao neka vrsta rezervata ili ljudskih ostrva, žive u nekim dubinama planetarnog prostora.³⁸ Postoje i tradicionalni obrasci podložni promenama. Oni ostaju u istom obliku, ali se njihovi unutrašnji sadržaji menjaju. To je neka vrsta modernizacije tradicionalnog obrasca. Primer su posebno tradicionalni običaji. Tradicionalni običaj opstaje, ali se u njega unose novine koje su često proizvod razvoja sredstava, odnosno instrumenata. Dobar primer su religijski običaji i rituali koji se tradicionalno održavaju, ali se sadržinski dopunjuju novinama savremenog života. To je karakteristično i za sakramente tradicionalno izrađivane od istog materijala, da bi u izmenjenim okolnostima bili pravljani od drugih materijala. Običaji dozivanja u savremenim tehničkim okolnostima pojačavaju se tehnološkim pomagalima u obliku zvučnika ili drugih oblika talasnog zvučnog prenošenja. Koliko se to menja, pokazuju u Srbiji pravoslavne slave. Dobar primer za to su Srbi koji krsnu slavu koja pada u vreme posta „obogaćuju” tako što prvog dana slave poštuju post i pridržavaju se običaja skromnog darivanja, da bi u drugom danu za neke druge goste pripremali mrsnu hranu i upražnjavali skupe darove. Ovi svečari, uvođenjem novotarija mimo verskih kanona, proizvoljno unose u tradiciju elemente koje preci nisu

³⁸ To pokazuju istraživanja Kloda Levi-Strosa (Claude Lévi-Strauss) u tropskoj Americi. Levi-Stros piše da „nikad nećemo precizno utvrditi šta se dogodilo u tropskoj Americi jer su tamošnji klimatski uslovi nepovoljni za čuvanje arheoloških tragova; ali uznemirava činjenica da društveno uređenje grupe Ge kao i plan sela plemena Bororo liče na one elemente tih iščezlih civilizacija koje možemo rekonstruisati na osnovu proučavanja nekih iskopina pre Inka, kakva je Tiahuanako u visokoj Boliviji” (Lévi-Strauss, 1999: 202). Dejvid Kristal (David Crystal) piše da je sakupljeno „više od 22.000 naziva jezika, dijalekata i plemena”. Od tog broja danas se navodi da je u upotrebi samo između 4.000 i 5.000 živih jezika. Ova činjenica pokazuje koliko je jezika ugašeno, a sa njima i kultura i tradicija (Kristal, 1997: 283–284).

praktikovali. Ukoliko naredne generacije budu sledile ovakve fleksibilne izmene tradicije, to bi moglo da posluži kao primer „inoviranja“ tradicionalnih običaja.

Tradicija je složena i kao ljudski doživljaj. Nju pojedinci nekada prihvataju kao dogmatizovani oblik praktikovanja, ponekad i u obliku isključivosti i pretvaranja u predrasudu i stereotip. Kod drugih pojedinaca tradicija se održava, ali se i prilagođava nekim njihovim novim spoznatim potrebama i interesima. Tradicionalni obrazac podložan prilagođavanju omogućava ljudima da ih tradicija ne pritiska, nego samo da im služi u meri u kojoj im pokazuje da imaju na šta da se oslone i da mogu neke novine u nju da uključe. Velike promene u tom smislu doživela je religijska tradicija kada je otvorila prostor da se neki novi sadržaji u nju mogu uključiti. Takođe, pozitivne posledice fleksibilnosti tradicionalnih obrazaca značajne su za etničke grupe, kao i nacije, jer omogućavaju da se suprotstavljenosti ili eventualni sukobi spreče na lakši način. Gde god je tradicija fleksibilna i podložna unutrašnjim izmenama, prihvatljivija je za ljude i lakše se praktikuje. Suprotno, tamo gde je tradicija okoštala i dogmatizovana, ljudi se teško prilagođavaju novinama koje im život pruža u sadašnjosti.

Svaka tradicija je proizvod kulture shvaćene u najširem značenju, kulture kao druge čovekove prirode (Čupić, 2002č: 24). U tom smislu tradicija proizilazi iz kulture. Ona je čovekov veštački sadržaj kao što je i kultura. Na čovekovo biologiji izgrađuje se njegova prava čovečna priroda, a to je kultura.³⁹ Kompletan hod

³⁹ „Kultura je *stečen i naučen oblik* mišljenja, verovanja i delanja, za razliku od nasleđenog ili nagonskog koji kultura proširuje, produbljuje i oplemenjuje. Ona se ne nasleđuje biološki, ona se uči putem socijalizacije; ona je *zajedničko dobro*, i zato niko nema pravo na monopol u kulturi, ona je *sistem*, jer pokazuje unutrašnju usklađenost delova u celini, ona je *nadlična*, iako je uglavnom stvaraju ličnosti (ovim se ne isključuje narodno stvaralaštvo). Ona se temelji na simbolima i odnosi se na značenja, ona je *veštačka tvorevina*. Ona je *anonymna*, jer je apstrahovana od doprinosa pojedinačnih ličnosti i važi za sve, jer kultura počinje gde pojedinačni uticaj prestaje; ona *uređuje svet* i *stvara* novi koji pre toga nigde nije postojao. Ona je *dugotrajna*, jer pojedinci i društva nestaju, ali kultura ostaje; ona je *moćna*, jer utiče na ponašanje pojedinaca i čitavih zajednica; ona je *nevidljiva*, ali su vidljive njene posledice u kulturnim tvorevinama kao što su arhitektura, vajarstvo, slikarstvo, jezik, književnost, običaji, moda, muzika i tako dalje. Ako jednom čoveku oduzmete njegov vrednosni sistem, norme i pravila ponašanja, simboličke oblike izražavanja njegova iskustva, svest o njegovim mogućnostima i idealima – to više nije

razvoja čoveka kao kulturnog bića istovremeno je i utemeljenje, razvoj i prenošenje čvrstih sadržaja kulture, u obliku tradicije, s generacija na generaciju. Postoji, međutim, i drugo značenje kulture, kulture kao posebnog oblika i obrasca života vezanog za određene grupe i društva.⁴⁰ U ovom drugom značenju može se govoriti o kulturnoj tradiciji neke etničke, religijske grupe, šire zajednice ili društva. Zbog toga se iz tradicije, kao opšteg pojma, može izvući poseban pojam, odnosno segment te tradicije koji se u užem smislu označava kao *kulturna tradicija*. Na planeti Zemlji utemeljena je tradicija u obliku univerzalnih vrednosti, ali planeta je i premrežena posebnim kulturnim tradicijama koje čine bogatstvo ljudskih mogućnosti.⁴¹

Kulturne tradicije pokazuju nivo razvoja života ljudi na različitim prostorima, ali i kvalitete tog života. One takođe množe sadržaje tradicionalnih obrazaca, a ti kulturni tradicionalni obrasci pokazuju različitosti, odnosno drugosti. Drugim rečima, kulturne tradicije su različite i kao razlike obogaćuju sveukupni život. Ponekad su one toliko različite da mogu da izazovu velike nesporazume, čak do ratnih sukoba. U susretu kulturnih tradicija mogu se umnožavati sadržaji, ali se mogu umnožavati i sukobi.

Istorija svedoči o vremenima u kojima su istrebljivane, odnosno nestajale grupe i zajednice, ali i društva i civilizacije. Ne-

čovek, već biološka jedinka. Čovek kao kulturno biće izdiže se iznad pukog prirodnog života tek sa svešću o *značenjima*: duhovno viši ljudi upućuju na ono *iznad*. Jer i životinje žive prirodnim i društvenim životom, ali one ne žive u kulturi. Pojedinci se rađaju, ličnosti se stvaraju vaspitanjem i obrazovanjem. Kultura nije nastavak prirode, jer kultura stvara svet koji nije prirodan nego natprirodan. Kultura je viša čovekova priroda: ona je natprirodni, odnosno nadbiološki oblik života" (Šušnjić, 2015: 227–228).

⁴⁰ „Svaka kulturna grupa ima vlastitu jedinstvenu istoriju, delimično zavisnu od posebnog unutrašnjeg razvoja društvene grupe, a delom i od spoljnih uticaja kojima je bila podvrgnuta" (Boas, 1940: 286). „Kultura može da bude model kako treba živeti, neki oblik samooblikovanja ili samoostvarenja, plod neke grupe ili oblika života čitavog naroda, kritika sadašnjosti ili slika budućnosti" (Iglton, 2017: 78).

⁴¹ Tradicija je kao i kultura „istovremeno univerzalna i lokalna. Njena univerzalnost izražena je u ekumenskom viđenju sveta, u saznanjima, stvarima i simbolima koji se lako mogu prenositi od jednog do drugog društva posredstvom nosilaca kulture i u jednom i u drugom. Lokalnost kulture potiče od njenog etnocentričnog viđenja sveta. S jedne strane, ona se može izvoziti. S druge strane, ni jednom drugom narodu ne može pripadati" (Stojanović, 1997: 41).

stankom tih grupa, zajednica, društava i civilizacija nestajale su i te posebne kulturne tradicije koje su bile oslonac, ali i smisao i značenje života tih ljudi.⁴² U jednom istom društvu mogu postojati grupe koje ponekad povezane čine regione koji imaju posebne kulturne tradicionalne obrasce ili kulturnu tradiciju u obliku običajnih obrazaca. Srbija je puna takvih primera u kojima u okviru istog naroda postoje posebne grupe koje se upravo razlikuju prema kulturnoj tradiciji i kulturnim tradicionalnim obrascima. Ona je dobar primer kako se to može istraživati i komparativno upoređivati.

Kulturne tradicije Srba nastajale su u dugom periodu. Oni su, primivši hrišćanstvo, uneli u njega već gotove, posebno običajne obrasce, ali i obrasce koji su proizilazili iz njihove paganske religije.⁴³ Jedna od najvećih novina, nesumnjivo prekretnica, posebno kulturne tradicije, jeste prihvatanje hrišćanstva. Prihvatanje hrišćanstva izuzetno je značajno za kulturnu tradiciju Srba, jer su oni, prihvatajući hrišćanstvo, uneli neke svoje posebnosti iz pagansko-religijskog perioda. To se naročito odnosi na krsnu slavu porodice, bratstva ili plemena. Uneli su i mnogo običajnih elemenata u hrišćanske rituale i obrede.⁴⁴

⁴² „Imperijalne politike podstakle su i formiranje koncepta kulturnog imperijalizma kojeg karakteriše dominacija jedne kulture kojom se poništavaju kulturne različitosti. Posebne, odnosno lokalne kulture, došle su u situaciju da polako izumiru i nestaju” (Joković, 2015a: 283).

⁴³ Đuro Šušnjić ističe da su Srbi u pravoslavnu religiju uneli stare oblike „verovanja i obreda (animizam, kult predaka, slave itd.)” (Šušnjić, 2004: 175). Ostatak paganskog kada je u pitanju religija kod Srba opisao je i argumentovao Veselin Čajkanović. On je upoređivao paganske rituale evropskih naroda, od antičke Grčke i Rima, preko Romana i Germana. Pokazao je da ima dosta sličnosti, ali i razlika sa slovenskim paganskim ritualima. Jedan je primer kult duše. Čajkanović piše da se „duše umrlih inkarniraju u *životinjama*, domaćim i divljim, velikim i najmanjim... Jedna od najistaknutijih senovitih životinja, u verovanjima i Srba i drugih indoevropskih naroda, jeste *zmija*... I kućna zmija, koja živi u temelju ili ispod praga, senovita je: ona je inkarnacija duše nekog pretka... Magično teranje zmija o Mladencima... Blagovestima... Lazarevoj suboti... Cvetima... Jerimijinom danu... u stvari je teranje *duša*: to se daje zaključiti iz činjenice da se npr. o Mladencima obavezno *pali đubre*, i na taj način, prema narodnom verovanju, 'odbijaju *zmije i boleštine*'” (Čajkanović, 2003: 55).

⁴⁴ „Laza Kostić u poemi 'Jadranski Prometej' nalazi srpskog herojskog rodonačelnika u dubinama sopstvene svesti. Pesnik vezuje jadranskog Prometeja, koji je očigledna zamena za herojskog prapretka, za dan nekog Vida. ('I onog

Stvarajući državu, Srbi su se posebno ugledali na Istočno rimsko carstvo (Romejsko carstvo ili carstvo Romeja, sada poznato pod nazivom Vizantija), time posredno i na antičku Grčku kao izvor i uzor kako treba organizovati državu i u okviru nje voditi društveni i državni život. U temelju zapadne civilizacije je antička Grčka, njena misao i njena dostignuća, uključujući način organizovanja, tj. formiranja države. Na Balkanu je značajan uticaj imalo i Rimsko carstvo, posebno njegova najveća tekovina – rimsko pravo. Na taj način Rimljani su spojili državu i pravo. Na tom tragu nastao je veličanstveni pravni dokument srednjovekovne srpske države, njen svojevrsni ustav, odnosno osnovni zakon, a to je Dušanov zakonik.⁴⁵ Prethodno, početkom 13. veka, srpska država i crkva upravljale su se odredbama Zakonopravila Svetog Save, ili Nomokanona, tzv. Krmčijom, zapravo prvim srpskim ustavom, koji je sveobuhvatno regulisao društvene, građanske, posebno imovinsko-pravne, kao i crkvene odnose i čiji je sastavni deo bila

dana Vidova.) Na tog dana Vida pao je i Lazar. Za pesnika Vid je neka pre-hrišćanska herojska svetlost koja je, primivši hrišćansko pričešće, posvećena poglela uz kamen, te se tako sjedinila u večnu i nepobedivu svetlost kremenana. Ova, u osnovi Vidova svetlost, hristijanizirana a opet vraćena kamenu, paganstvu – pagani su svoje idole predstavljali u kamenu – po pesniku predstavlja izvor nepobedive svetlosne herojike koja nadahnjuje Srbe za borbu protiv ugnjetača... Svetlost, odnosno Vid, bio je, dakle, i po pesniku u jezgru drevne slovenske misli. Bez njega i njegova kulta oni nisu mogli ni razumeti ni objasniti svet. Zato se vekovima nisu mogli odreći svog belog Vida, čak ni pod pritiskom tako ekspanzivne religije kakva je u srednjem veku bila hrišćanstvo" (Popović, 1998: 75–77).

⁴⁵ „Kada je na Uskrs 1346. godine primio iz ruku srpskog patrijarha znake carskog dostojanstva, Stefan Dušan prihvatio je i carsku ideologiju, sa svim simbolima, ritualima, pravima i obavezama, kojima se gradila i ispoljavala predstava o idealnom vladaru, božjem izabraniku na zemlji. Pojednostavljeno rečeno, trebalo je slediti primere pravovernih hrišćanskih careva i vladarski ceremonijal i običaje u posustalom Vizantijskom carstvu, na čijim je uzorima u metafizičkoj ravni i bogatstvima u zemaljskoj Dušan izgradio svoje. I njegova zamašna zakonodavna delatnost počivala je na dvostrukim pobudama – ideološkim i praktičnim... Pravedni zakoni proistekli iz pravoslavne vere bili su jedno od sredstava kojima je vladar trebalo da državi obezbedi mir i pobožan život, a time i put ka spasenju stada koje mu je povereno... Ti razlozi pokrenuli su obiman kodifikatorski i zakonodavni rad, čiji je najsjajni ishod obelodanjen na saboru u Skoplju, na Spasovdan, 21. maja 1349. godine. U prisustvu vladarske porodice, patrijarha Joanikija, crkvenih velikodostojnika i vlastele velike i male proglašen je *Zakonik*, u čiji sastav je ušlo 135 pojedinačnih odredaba" (Byđalo, 2010: 13–14).

zbirka zakona iz zakonodavstva romejskog cara Justinijana (Шаркић, 2015: 107–110). Društveni odnosi regulisani su u srednjovekovnoj Srbiji i nizom kraljevskih i carskih povelja sa zakonskom snagom. Pravna srpska građevina pokazivala je vitalnost i visoke domete i posle Kosovske bitke, o čemu svedoči Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića početkom 15. veka (*Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, XVI в.*). Uz sve to, odlika srednjovekovne srpske države bio je sklad (simfonija) duhovne i svetovne vlasti, što je posebna karakteristika romejske pravoslavne civilizacije.

Mного toga, kada su u pitanju posebne kulture, prihvaćeno je od razvijenijih naroda i njihovih država. Vremenom to postaje njihovo bogatstvo koje se prenosi s generacije na generaciju. Sećanje i pamćenje na formiranje države trajno će pratiti srpski etnos tokom istorije do današnjih dana. Tradicija i kulturna tradicija u istoriji srpskog naroda na Balkanu veoma je složena. U njoj se prožimaju stare tradicije, kao i sve ono što je vekovima održavalo život Srba i što se u raznim periodima pod uticajem drugih menjalo, ali u toj promeni ostajalo do današnjih dana. Veliki uticaj na početku, pored Istočnog rimskog carstva kojim su dominantno vladali tradicionalni kulturni obrasci antičkih Grka, imalo je s druge strane i Zapadno rimsko carstvo u kojem su dominirali tradicionalni kulturni obrasci romanskih naroda. Ti uticaji bili su u periodu Nemanjića veoma značajni. To je bio pravi dodir s najboljim tradicijama dela evropskih naroda, posebno Mediterana kao prostora na kojem je nastalo, ali i nestalo, nekoliko velikih civilizacija. Drugim rečima, na Srbe su uticali obrasci starih Grka, starih Rimljana i mediteranskih civilizacija (Stojanović, 1995: 100–110).

Posebno mesto imalo je hrišćanstvo koje je preko religijskih tradicionalnih i kulturnih obrazaca duboko prodrlo u tradiciju i kulturu Srba. Tradicija u tom prvom periodu, dok je cvetala srpska državnost, bila je oslonjena na univerzalne vrednosti, ali i na posebne vrednosti, i svoje i naroda s kojima su došli u dodir. Proširenjem države, posebno duboko u balkanske prostore dolazeći do Olimpa, svete planine antičkih Grka, prožimanje posebnih kultura bilo je izuzetno inspirativno. U tom periodu nastali su kulturni obrasci koji su bili dominantno pozitivni. Dolaskom

Turaka na Balkan, njihovim prodorom i velikim osvajačkim uspesima, nestala je srpska država i palo se u dugo i duboko ropstvo koje će potrajati nekoliko vekova. Borba srpskog etnosa u tom vekovnom ropstvu bila je dvostruka: s jedne strane kako da očuva pozitivnu kulturnu tradiciju i njene obrasce i s druge strane kako da prihvata kulturne obrasce osvajača, a da pri tome ne dovede sopstvene u pitanje. Drugim rečima, sačuvati svoje kulturne obrasce, a prihvatiti od nametnutih samo obrasce koji će im omogućiti preživljavanje.⁴⁶ U tom sudaru različitih kulturnih tradicija tokom vekova, nažalost, razvila se i negativna kulturna tradicija.

Jedan poseban tradicionalni obrazac došao je kod Srba do izražaja, hajdučija i uskočija. Taj obrazac, kao obrazac preživljavanja, proživljavao je sve prethodne generacije, a ni današnja nije pošteđena njegovog uticaja. Nastao je kao odgovor na porobljavanje, ali je vremenom porobio neke pripadnike srpskog naroda. Ono što je formirano kao odbrambeni obrazac završilo je kao porobljavajući. Nastalo je kao spoljašnja nužnost, a preobrazio se u unutrašnju prisilu.⁴⁷ Na osnovu tog obrasca formirana su dva oblika ponašanja: sačekivanje i uskakanje. Sačekivanje izaziva kod ljudi iznenađenje. Iznenađiti čoveka znači paralisati ga ili uplašiti. I jedno i drugo stanje pogubno je po ljudsku psihu, a i opasno je po praktični život. Dekart je, između ostalog, dobro primetio da je iznenađenje izvor i uzrok straha koji u krajnjem bilansu, po

⁴⁶ „Kulturna tradicija i u njoj politička kultura i tradicija srpskog naroda nastala je iz arhajskog praslovenskog supstrata, kao i iz ohridskog, slovenskog, čirilometodijskog prosvetiteljstva, ali u daljim istorijskim tokovima i velikim seobama, sve više se oblikovala i pod složenim dejstvima i uticajima različitih velikih i često divergentnih evropskih i svetskih civilizacija i kultura (od tataro-mongolske, preko vizantijske i otomansko-islamske, do rimsko-germanske, a u modernoj eri i pod uticajem drugih i novijih tokova evropskog duha i kulture, anglosaksonske, romanske, do drugih). Tragovi ovih različitih uticaja i kultura, odnosno epohalnih faza u oblikovanju srpske političke tradicije, mogu se prepoznati u mentalitetu, orijentacijama i obrascima identifikacije Srba, u njihovom društvenom i političkom životu i u njihovoj 'kolektivnoj memoriji'. Bitna je konstatacija, međutim, da nijedna od velikih kultura, pod čijim se uticajima Srpski narod nalazio na putevima svog istorijskog razvoja i prostornog kretanja, nije postala dominantna, niti je imala kao posledicu spoljašnju akulturaciju” (Матић, 1998: 23–24).

⁴⁷ Pozitivne i negativne karakterne crte hajduka i uskoka opisao je Vladimir Dvorniković (Дворниковић, 1990: 548–553).

posledicama, može da bude smrtonosan.⁴⁸ Iznenađiti čoveka čak i kada su u pitanju pozitivne poruke može da bude opasno po njegov mentalni, posebno organski deo života. Od iznenađenja menja se kompletno organsko stanje: od žestoke promene krvnog pritiska do stanja nervne napetosti koja može da izvede razne vrste organskih šokova (Delimo, 1987: 22). Drugi oblik ponašanja, uskočija, razvio je mentalno ponašanje gde ljudi lako praktikuju razne uzurpacije. To je često praćeno bezobzirnošću i nasiljem. Posledice ovih oblika ponašanja latentno pogađaju žrtve. I jedno i drugo ponašanje osporava jednu od najvećih vrednosti, sa aspekta ljudskog života, koja ljudima obezbeđuje ravnopravan tretman i ravnopravno izjednačavanje, kada je u pitanju pravda, a to je – sloboda. Ljudi se, prihvatajući ta dva oblika ponašanja, nesvesno odriču slobode.

Drugi negativan tradicionalni obrazac kulture nastao u periodu ropstva jeste prevara. Ona nije praktikovana između porobljenih Srba, ali se smatrala poželjnom kada je u pitanju porobljivač. Osvajača treba uvek obmanuti i prevariti, a da on to niti sazna niti oseti. To je bio prefinjen oblik kojim su se pripadnici srpskog naroda branili i štitili od osvajača. Što je laž u prevari bila logičnija, to je smatrano ne samo poželjnim nego i inteligentnim i superiornim. Takvi ljudi bili su izuzetno cenjeni. Iz tog obrasca ponašanja proizišla je formula da su lukavi ljudi pametni, odnosno lukavost je počela da se smatra izuzetno značajnom karakternom crtom. Naravno, to je pomagalo u zaštiti svojih potreba i interesa u odnosu na osvajača, ali je to, nažalost, kasnije, kada je osvajač proteran, postao obrazac koji se i sada tretira kod nekih kao nešto poželjno i ima poseban značaj.⁴⁹

Sledeća negativna kulturna tradicija koja će bitno uticati na ponašanja do današnjih dana jeste snalažljivost. To je praktična vrlina izuzetno značajna za svakodnevni život. Ako je zasnovana

⁴⁸ Prema Dekartu, „strah ili užas, što je suprotno odvažnosti, nije samo sleđenost, već i izvestan poremećaj i zapanjenost duše, koja joj oduzima moć otpora nevoljama za koje veruje da se približuju“. Dekart ističe da je „glavni uzrok straha iznenađenje“ (Delimo, 1987: 17).

⁴⁹ Đuro Šušnjić ističe da se naši ljudi više „oslanjaju na snagu i lukavstvo, tako da su i danas ostali prosti i nepismeni... više ih brine trenutni interes nego dugoročni razvoj“ (Šušnjić, 2004: 175).

na sposobnostima, ličnoj, profesionalnoj i radnoj ulozi, znanjima kojima ličnost raspolaže, kao i na volji da je aktivira, izuzetno je poželjna i daje značajne rezultate kada je u pitanju neka realizacija. Veoma je, međutim, opasna snalažljivost koja se zasniva na prevarama, odnosno lažima. Ona ima samo demagošku poruku, ali ne daje nikakav rezultat. Tako se ugrađuju lažna obećanja koja su izazovna i zavodljiva, posebno u teškim vremenima i krizama kroz koje prolazi društvo. Ta obećanja su ili nerealna ili bez rezultata. Prevara demagoga predstavlja ličnu korist, posebno kada je u pitanju materijalna dobit. Ovaj tradicionalni obrazac kulture duboko prožima i duboko je ukorenjen u postojeće generacije u Srbiji. Preko njega živi, oživljava se i traje, između ostalog, i koruptivni obrazac ponašanja. Nažalost, snalažljivost funkcioniše u različitim segmentima života u Srbiji. Opasno i štetno je ako se razvije u okviru institucionalnog života.⁵⁰ Kada se koruptivni obrazac uspostavi u institucijama, devastira i razara zakone, norme i pravila. Taj obrazac potom se na institucionalan način širi i na druge oblasti društvenog života, zahvatajući i javne i privatne delatnosti, ali i delatnosti koje bi trebalo ljude da relaksiraju, kao što su razni sadržaji iz posebnih kultura, zabava i medija.

Kada je u pitanju kulturna tradicija, i pozitivna i negativna, iskustva u Srbiji su različita. Ta složenost i različitost proizilazi iz prostornog položaja Srbije na Balkanu koji je uvek bio pod uticajem najbližih suseda. Rasponi razlika pokazuju se posebno na vertikali sever–jug, ali i na horizontali istok–zapad. Prvi koji je opisao te razlike je veliki geograf, etnolog i antropolog, Jovan Cvijić.⁵¹ Razlike po vertikali posebno dolaze do izražaja posle seoba Srba s Kosova i iz Metohije u Srem i Ugarsku, gde je formirano srpsko vojvodstvo (Vojvodina). Car Svetog rimskog carstva Leopold I Habzburški je posle osvajanja Vojvodine otpočeo sistematski da je naseljava. Pošto je potisnuo Mađare iz nekih

⁵⁰ Za snalažljivca, koga naziva poluintelektualcem, Slobodan Jovanović je zapisao da „sve ceni prema tome, koliko šta doprinosi uspehu u životu, a uspeh uzima... sasvim materijalistički... U društvenoj utakmici taj diplomirani primitivac bori se bez skrupula, a s punim uverenjem da traži samo svoje pravo, koje mu je škola priznala. On potiskuje suparnike nemilosrdno kao da ne bi bili živa bića nego materijalne prepone” (Jovanović, 1991b: 571).

⁵¹ Kada su u pitanju kulturna tradicija i kulturne razlike, Jovan Cvijić ih je opisao u okviru kulturnih pojaseva (Цвијић, 1991: 115–126).

predela Vojvodine, naselio je najpre Nemce, koji će biti znatna manjina u Vojvodini. Istovremeno, podsticao je Srbe preko Dunava porobljene od Osmanske imperije da se dosele u ove predele. Tzv. Veliku seobu Srba, uglavnom sa Kosova i iz Metohije, sa patrijarhom pečkim Arsenijem III Čarnojevićem na čelu 1690. godine direktno je podstakao poraz austrijske vojske, u početku veoma uspešne u ratu protiv Osmanskog carstva, kojoj su se Srbi masovno priključili ustankom protiv Turaka. Leopold I je dvema poveljama, jednom 1690. i drugom 1691. godine, doseljenicima jamčio priznanje naroda, omogućio samoupravu, garantovao im crkveno-školsku autonomiju, kao i slobodu da upražnjavaju svoje običaje (Stavrijanós, 2005: 222–223). Prema istoričarima, seoba Srba pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem pokazuje da su najbogatiji Srbi s Kosova i iz Metohije doneli i veliki deo pokretnog materijalnog bogatstva, najčešće zlata ili drugih vrednih predmeta, i na osnovu tog bogatstva udarili temelje kasnijeg prosperiteta. Došli su u sredinu koja je imala izgrađene vrednosne kriterijume i materijalne tekovine u obliku razvijenog građevinarstva, arhitekture, estetike, kao i drugih užih umetničkih i kulturnih sadržaja.⁵²

Vojvodina je bila južna granica srednje Evrope. Duhovna, kulturna i civilizacijska dostignuća srednje Evrope blagotvorno su delovala na nove doseljenike. Poseban podsticaj za razvoj tog dela Srbije u prošlosti dolazio je i iz činjenice da je to bio sudar različitih kultura, religija i običaja. Taj susret završavao se u praktičnom smislu blagotvorno. Jedni od drugih su učili i na taj način se bogatili i razvijali. Doseljavanje Nemaca, odnosno Podunavskih Švaba, posebno je pozitivno uticalo kada su u pitanju duhovnost, kultura i civilizacijska dostignuća. Na istom prostoru našli su se pripadnici različitih narodnosnih grupa – Srbi pravoslavci i nešto Hrvata rimokatolika, koji pripadaju Slovenima, Mađari rimokatolici, koji pripadaju azijskim narodima, odnosno ugro-tatarskom i finskom korpusu naroda; i Nemci rimokatolici i protestanti koji pripadaju germanskim narodima. Nemački protestant, pak bili su podeljeni na luterance i kalviniste, donevši i mnogo toga što

⁵² Opise naseljavanja Srba u Vojvodini nalazimo kod Cvijića u okviru razmatranja ranonskog tipa (Цвијић, 1991: 497–517).

pripada tim dvema protestantskim konfesijama. Luteranska je pretežno nemačka, a kalvinistička švajcarska. Oni su, međutim, uneli u kolektivistički duh pravoslavne religije i rimokatoličke dogmatske individualistički duh karakterističan za protestantizam u obe varijante. Na taj način suočeni su kolektivismom i individualizmom. Na istom prostoru ta kombinacija davala je dobre ne samo kulturne nego i civilizacijske vrednosti, a na osnovu toga i kvalitetniju i bogatiju kulturnu tradiciju.⁵³

Nesporno je da se to pozitivno pokazalo kada su u pitanju materijalna dobra, odnosno na osnovu njih je podizan kvalitet života. Ovde su skladno funkcionisale kulturne vrednosti i materijalna dostignuća, a na osnovu njih formirani su i kulturni tradicionalni obrasci. To iskustvo građeno nekoliko vekova i danas se pokazuje u obliku i duhovnosti i materijalne izgrađenosti. Duboko su u svest ljudi tih prostora ugrađeni izuzetno pozitivni obrasci kulture. Oni će uticati i na kasnije seobe u 20. veku. Jedne posle Prvog svetskog rata u obliku prve kolonizacije, odnosno dolaska ograničenog broja porodica solunskih boraca, posebno iz pasivnijih krajeva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je prerasla u Kraljevinu Jugoslaviju. Oni su većinom poreklom iz Bosne, Like, nešto manje s Kosova i Metohije i iz Makedonije. Druga, mnogo veća kolonizacija dogodila se posle Drugog svetskog rata, masovnijim dolaskom iz Bosne, Hercegovine, Like, Banije, Korduna, Dalmatinske zagore, Crne Gore i u nešto manjem broju sa Kosova, iz Metohije, Makedonije, Slovenije, kao i jedan broj Grka iz severne Grčke.⁵⁴ Ova kolonizacija nastala je na osnovu odlaska Nemaca iz Vojvodine,⁵⁵ ali i prisilnim proterivanjem onih

⁵³ Prema popisu stanovništva obavljenom 1921. godine, u Bačkoj, Banatu i Sremu bilo je 1.544.471 stanovnika. U ovom popisu nije postojao kriterijum nacionalnog pripadništva. Izjašnjavanje je bilo prema kriterijumu maternjeg jezika. Popis je pokazao da je na toj teritoriji bilo: Srba i/ili Hrvata 685.451 (44,4%), Mađara 368.064 (23,8%), Nemaca 321.602 (20,8%), Slovenaca 7.391 (0,5%), Čehoslovaka 60.684 (3,9%), Rusina 13.648 (0,9%), Poljaka 451, Rusa 5.965 (0,4%) i ostalih (Arnauti, Turci, Rumuni, Cincari, Italijani, Francuzi, Englezi i neizjašnjeni 5,3%) (Бјељац, 2004: 7–8).

⁵⁴ U Vojvodini je od 1945. „do kraja 1947. godine, kolonizovano 41.006 porodica sa 235.714 članova“ (Бјељац, 2004: 20).

⁵⁵ Do sredine oktobra 1944. godine Nemci su evakuisali 60.000–70.000 folksdojčera od 200.000 planiranih iz Bačke (Janjetović, 2009: 339). Iz Srema je najviše: do 7. novembra 1944. evakuisano je 90.000 folksdojčera. Pre toga

koji su hteli da ostanu. To je bio ceh pobednika koji su nemačko stanovništvo smatrali neprijateljima i na osnovu toga doneli odluku da budu proterani i oni koji nisu želeli da odu. Ostala je tragična činjenica da je to nasilno proterivanje obavljeno uz pomoć privremenih logora, uz neljudski obračun, posebno u obliku iscrpljivanja logoraša glađu.⁵⁶

Južni deo Srbije bio je tokom vekova izrabljivan i osiromašen. Pored osmanskog osvajanja na Balkanu, posebno u Staroj Srbiji i u južnim krajevima Srbije, vekovima je tinjala surevnjivost slovenskih naroda i Arbanasa (Albanaca), uz povremene žestoke obračune, kao i terorisanje nemoćnih. Viševjekovno zaostajanje tih krajeva i u okolnostima formiranja nove srpske državnosti nije lako moglo da bude prevaziđeno. U 19. veku ti predeli još nisu bili oslobođeni od Osmanske imperije. Njihovo oslobađanje dešava se tek početkom 20. veka, u dva balkanska rata (Stavrijanos, 2005: 510–517). Takođe, i posle formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, taj prostor je zaostajao u odnosu na ostale krajeve Srbije. Pokazalo se da i u novoj komunističkoj Jugoslaviji nije bilo lako ispraviti vekovnu zapuštenost i dovesti te krajeve u stanje ubrzanog materijalnog, kulturnog i duhovnog razvoja. To se posebno pokazivalo kada su u jugoslovenskoj zajednici, odnosno državi, nastupili problemi, krize i sukobi. Za taj prostor pogubni su bili ratni sukobi na teritoriji bivše Jugoslavije. Kad god je kriza zahvatala Jugoslaviju

u službama *Waffen-SS* bilo je 28.000 i u radnim službama 15.000 folksdojčera. U Sremu je ostalo ukupno oko 16.000 Nemaca (Janjetović, 2009: 344–345). Prema nemačkim podacima, u Vojvodini je posle evakuacije ostalo oko 200.000 Nemaca, a prema srpskim 130.000 (Janjetović, 2009: 347).

⁵⁶ Različiti su podaci o broju stradalih Nemaca u logorima – od 97.612 do 183.000. Prema novijim i temeljnijim istraživanjima, smatra se da je ubijeno 8049 i da je u logorima umrlo 47.654 Nemaca (Janjetović, 2009: 359–360). Prema nemačkim izvorima, od 1949. do 1969. godine iz Jugoslavije je u Nemačku otišlo 86.100 Nemaca. Prema popisu iz 1963. godine u Srbiji je živelo 47.800 Nemaca (Janjetović, 2009: 359). „Prema podacima Radne grupe za dokumentaciju nemačkih iseljenika o genocidu nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji od 1944. do 1948, od oktobra 1944. do juna 1945. ubijeno je 9.500 Nemaca. Od 12.000 deportovanih u SSSR u to vreme, tamo je umrlo 2.000. Čak 170.000 Nemaca, od beba do staraca, smešteno je u koncentracione logore, a od njih je tamo od gladi i nesuzbijanih epidemija stradalo 51.000. Oko 40.000 žrtava dokumentovano je imenom i prezimenom u delu *Zločini nad nemačkim stanovništvom u Jugoslaviji*“ (Марковић, 2007: 19).

i kada su otvarani sukobi, ovaj deo bio je najranjiviji, najteže je mogao da podnese oskudicu koja nastupa tokom ratnog stanja i pokazivao je tu vekovnu zapuštenost.

Dva različita prostora, kada je u pitanju kulturna tradicija, u Srbiji su istočni i zapadni. Suprotstavljenost ne proizilazi iz sukoba, već iz različitosti, posebno različitih uticaja i spolja i iznutra. Istočni prostor, koji se proteže planinskim vencom starih planina, prvih geoloških planinskih segmenata, istorijski je poznat po velikim promenama kada je u pitanju stanovništvo. Najpre, tu postoji mešavina Srba sa romanskim grupama, sada Rumunima, ali i mešavina azijskih i slovenskih plemena, odnosno Bugari. Takođe, u tom delu Srbije zbila se i seoba Cincara iz severnih delova današnje grčke Makedonije i iz južnih delova današnje Republike Makedonije. Cincari kao stari balkanski narod najverovatnije su nastali kao mešavina starih Grka, odnosno starih Grkinja, iz postaleksandrovskog vremena i Pete rimske legije, koja je u tom delu Balkana boravila krajem perioda stare ere i u prvim godinama nove ere. Njihov jezik mešavina je starogrčkog i latinskog. Oni su iz prvobitnih naseobina u vreme Osmanske imperije počeli da se kreću po celom balkanskom prostoru, ali i dalje po celoj Evropi, sve do Pariza. Veliki deo Cincara došao je i u Srbiju i u delove istočne Srbije, posebno krajem 18. veka.⁵⁷

I danas je za te predele karakteristična mešavina Srba kao najbrojnijeg stanovništva sa onima koji se osećaju kao Rumuni, zatim posebnom narodnosnom grupom koja se naziva Vlasi, a koja svoje poreklo jednim delom vezuje ili za Rumune, ili za Srbe, ili za Cincare. Taj deo Srbije tokom vekova bio je poprište raznih sukoba ne samo političkih nego i kulturnih, ali i religijskih, iako su pripadali istoj konfesiji – pravoslavlju. Ovaj deo Srbije imao je tokom istorije uspone i padove. Uspon je doživeo

⁵⁷ „Nekadašnja rimska imperija uspeła da nekadašnjoj Jeladi i Jelinima nametne ne samo svoju političku vlast nego, šta više, da se i sami Jelini osete rimskim građanima i nazovu Romejima, tj. Rimljanima. Osim toga uspeo je rimski narod da na Balkanskom poluostrvu poromani široke mase stanovništva koje su se tu zatekle. I pored ovih velikih uspeha rimske imperije i latinskog jezika uspeo je grčki duh da, posle podele rimske imperije, ma i u drugom, izmenjenom obliku, da istočnoj polovini oznaku svoga duha i nametne podloženim stranim etničkim grupama uverenje o svom legitimnom nasledstvu u ovom delu nekadašnje rimske imperije” (Поповић, 1998: 17).

za vreme Brankovića i Lazarevića, a potom je pao u veliku izolovanost, nerazvijenost i siromaštvo, iako je imao velike prirodne potencijale, posebno rudno bogatstvo i pretpostavke za razvoj stočarstva i vinogradarstva. U toj mešavini naroda posebno mesto, kada je u pitanju kulturna tradicija, zauzima magija i magijsko mišljenje koje je proizvelo magijske obrede. Taj magijski uticaj traje do današnjih dana. Magija je u kulturnoj tradiciji stanovnika ovog prostora ostavila mnogo toga što pripada mistici koja je, između ostalog, prožela i njihova praktična ponašanja.⁵⁸

Stanovnici ovih krajeva skloni su ekonomskoj migraciji, posebno odlasku u razvijene evropske zemlje. Koliko je snažan obrazac kulture tog prostora, pokazuje i činjenica da i novi prostor u koji su otišli iz ekonomskih razloga, a koji duhovno i kulturno pripada najrazvijenijim delovima planete, nije mogao da utiče na njihovu svest opterećenu njihovom kulturnom tradicijom, posebno magijskom tradicijom. Dolaze iz sveta upakovani u najveća civilizacijska dostignuća, ali njihova duša neizmenjena ostaje privržena autentičnim tradicionalnim obrascima kulture. Danas su primer kako se zbog dobrostojećeg ekonomskog stanja u njihovim tradicionalnim običajima mešaju sredstva, odnosno instrumenti, koje podaraju najrazvijeniji delovi civilizacije sa ritualima koji pripadaju dubokoj prošlosti. Dugo ropstvo, težački život i surova borba za opstanak ostavili su dubok trag ne samo u prošlim generacijama nego u obliku socijalnog akumulativnog nasleđa i u najnovijim generacijama. Ovaj deo Srbije podjednako je pritisnut i pozitivnom i negativnom kulturnom tradicijom,

⁵⁸ Opise magijskih rituala nalazimo u knjigama Tihomira Đorđevića, Sime Todorovića, Špira Kulišića, Veselina Čajkanovića, Slavoljuba Gacovića i drugih. Čajkanović piše da se u Homolju u istočnoj Srbiji praktikuje kod mladih žena magijski ritual po kojem „ako mlada žena želi da *ona* bude gospodar u kući, treba, prilikom venčanja, da uđe pre mladoženje u crkvu, da ga nagazi desnom nogom itd., da ga triput pogleda kad priđu oltaru, *i da se na njega nasmeje...* Ovaj smej, zajedno sa ostalim propisima oko njega, ima magični karakter već i zbog toga što je, očevitno, suviše dvoličan da bi se mogao drugačije protumačiti” (Čajkanović, 1985: 43). „U srpskoj narodnoj religiji svakako su najrasprostranjenija verovanja u mističnu snagu biljaka na osnovu kojih se one i koriste kao apotropejska sredstva u magijskoj praksi. Verovanje u mističnu moć pojedinih biljaka ispoljeno je kroz praksu stvaranja hamajlija kao magijsko preventivnih sredstava od uticaja zlih sila” (Jovanović, 1985: 338).

ali i obrascima koji iz toga proističu, kao i ponašanjem u obavljanju svakodnevnih poslova.⁵⁹

Zapadna Srbija naseljavana je vekovima, a većina stanovništva potiče iz dinarskih predela, posebno iz Stare Hercegovine, koja je obuhvatala delove današnje Crne Gore i krajeve oko Gacka, Nevesinja i Trebinja. Prema demografskim i etnološkim istraživanjima oko 90 odsto današnjih stanovnika zapadne Srbije potiče iz tih predela. Sa sobom su doneli ijekavicu, ali i kulturnu tradiciju prožetu vekovnim otporom i prkosom, životom u surovim geografskim uslovima. Dolazeći u mnogo pitomije krajeve, oni su mnogo toga doneli, a potom prenosili iz generacije u generaciju (Цвијић, 1991: 357–361).

Dve tradicije su se izdvajale i prožimale njihov život u protekla tri veka: mit o fizičkom junaštvu i čojstvu i nešto što su smatrali da pripada dovitljivosti, spretnosti i praktičnoj pameti – lukavstvu. Okretni kao planinske zveri, u novim okolnostima uspevali su da ga pretoče u dobro snalaženje kada je u pitanju sticanje imovine i bogatstva. Doneli su i posebnu vrstu dinamike i jezičke čistoće. Potomak doseljenika iz durmitorskog kraja, Vuk Karadžić, reformisao je srpski jezik. On je narodni govor pretvorio u književni jezik i književnu jezičku kulturu. Vukovo delo sve doči, između ostalog, o doprinosu Srbiji tih doseljenika, njenoj kulturnoj tradiciji, posebno u jednom od bitnih svojstava srpskog naroda i njegovog opstanka, a kasnije srpske nacije – jeziku.

Njihovi posebni kulturni tradicionalni obrasci iskazivali su se i u pozitivnom i u negativnom smislu i iskustvu. Podjednako su prenošeni iz generacije u generaciju, a upotrebljavani su prema situacijama, odnosno događajima koji su ih svakodnevno pratili. Spremni na rizik, ali i na prevaru i smicalice, gradili su poseban mentalni sklop ličnosti koji im je pomagao da se lakše suočavaju sa iskušenjima i problemima. Mit junaštva i čojstva, kada je kod njih dominirao, gradio je na različite načine odnos prema posebnim i univerzalnim vrednostima. Mit junaka pokazivao se

⁵⁹ Odlazeći u razvijeni svet i dolazeći u zavičaj, ekonomski migranti, prema istraživanju antropologa i etnologa Dragane Antonijević, „svoje nove vidove ponašanja nisu mogli da primene u zavičaju i da je uticaj, odnosno pritisak većinskog stanovništva u održavanju starih navika bio jači od njihovih inovacijskih pokušaja i saveta” (Antonijević, 2013: 207).

u obliku fizičke spreme i moći koja je u situacijama odbrane bila veličanstveni čin, a u mirnim situacijama izvor velikog nasilja i surovosti.⁶⁰ U njihovom mentalnom sklopu podjednako je živeo i odbrambeni i nasilni čin.

Mit o čojstvu povezivao ih je sa univerzalnim vrednostima i pokazivao da su spremni za velike podvige, uzlete i odbranu života. Ovaj mit uticao je na to da je borba između pozitivnih i negativnih kulturnih tradicionalnih obrazaca završavala dominacijom pozitivnog. Oni su to, međutim, pokazivali samo u teškim krizama kada su uspevali da se integrišu i homogenizuju, posebno u otporu nekom udaru spolja. U vremenima mira i svakodnevnog života više su dominirali negativni kulturni tradicionalni obrasci. Jedna od tih karakteristika jeste snalažljivost koju su smatrali osnovom uspešnosti. Mentalno su spremni na pokretljivost i promenu sredine, a u novoj sredini da obmanom, manipulacijom i snalažljivošću lako prodru i realizuju svoje potrebe i koristi, kao i želje koje su u nekim situacijama prevazilazile njihove mogućnosti. Ambicija je bila jača od onoga što su posedovali. Dinamika ambicije uspevala je u novim okolnostima da realizuje i ono što nisu posedovali, ali su zato uspevali da se statusno utemelje i napreduju. U socijalno akumulativnom nasleđu u psihi nosili su silovitost i žestinu, pa i okrutnost.⁶¹ Borba između obrazaca pozitivne i negativne kulturne tradicije u ovom prostoru je izoštrena, često nemilosrdna, najčešće gruba, ali i duhovita. Iz ovih prostora su se izdigle i

⁶⁰ Antički Grci razlikovali su junaka i heroja. Junaka je stvarala situacija, a heroj je samosvesni čin pojedinca. U dinarskim predelima slavljani su i junak i heroj, s tim što je junak vezan za fizička svojstva i odbranu od nasrtaja drugih. Herojstvo je izjednačavano sa čojstvom. Mit o čojstvu slavio je junaka koji se dokazao u odbrani svog plemena, ali koji svojim čojstvom brani druge od sebe. Ovu razliku je iznijansirao Marko Miljanov u spisu *Primjeri čojstva i junaštva* (Миљанов, 2001: 67–68). Veliki broj živopisnih primera o junaštvu i čojstvu starih Crnogoraca prikupio je Gerhard Gezeman (Gerhard Friedrich Franz Gesemann) (Геземан, 1968: 30–46).

⁶¹ Ljudi iz predela dinarskih krajeva karakterističnih po krečnom karstu žešći su „od onih što žive ‘u zelenom’”. Odišta, taj karsni čovek kao da skuplja u sebi neku *žestinu* i neki pritajeni eksploziv kao što njegova zemljakinja guja prisojnica na žaru sunca i kamena skuplja ljutinu otrova. Izraz ‘ljuti krš’ tako da krije slutnju o duši toga pejisaža koja je stvorila i dušu njegovog stanovnika... Škrtoost toga pejisaža izaziva budnu i napregnutu energiju, prkosnu i otrovnu prirodu koja oscilira između eksplozivnog temperamenta i potištene reznacije” (Дворниковић, 1990: 262–263).

duhovne veličine koje su to zapisale poput Vuka Karadžića koji je prvi na sistematičan način skupio sve narodne poruke u obliku zagonetki i poslovice. Upravo u tom ambijentu se taj izoštreni duh i izoštrena borba između negativne i pozitivne kulturne tradicije plodno ovaplotila u literaturi i likovnoj umetnosti.

U centralnom delu Srbije su dva regiona koja se, takođe, razlikuju kada je u pitanju kulturna tradicija: Šumadija i Moravska Srbija. Šumadija je karakteristična po izmešanom poreklu srpskog stanovništva. Pored porodica poreklom iz Stare Srbije, Šumadiju je naselio i veliki broj ljudi iz dinarskih predela, posebno Hercegovine i Crne Gore, ali i Raške oblasti. Ovaj tip ljudi, kad je reč o tradiciji i kulturnim tradicionalnim obrascima, u velikom delu sličan je srpskom stanovništvu iz zapadne Srbije. Razlikuju se ipak po tome što su u svemu umereniji i odmereniji i što su i pozitivni i negativni kulturni tradicionalni obrasci u primeni slabijeg intenziteta. Mnogo toga u novom kraju umekšano je i poprimalo je drugačiji karakterni i mentalni način ispoljavanja. Oštirine koje su doneli iz starog kraja ovde su postepeno slabile i poprimala umereniji način ispoljavanja (Цвијић, 1991: 350–356).

Oni su primali i pozitivne i negativne uticaje i sa istoka i sa zapada Srbije, što ih je činilo otpornijim i životnijim, posebno u periodu pod Osmanskom imperijom. Ono što ih je izdvajalo jeste oslobodilački duh, odnosno težnja da se oslobode od porobljivača. Zbog toga nije čudo što su iz tih predela nastale i dinastičke porodice Petrovića, odnosno Karađorđevića i Obrenovića, koje će učestvovati u oslobađanju Srbije od osmanskog ropstva i potom se ceo vek smenjivati na srpskom prestolu. Karađorđevići su pokazivali karakteristike junaštva i u njima je prebivao junački mit iz prethodne postojbine. Kod Obrenovića više je dominirao duh snalažljivosti, trpeljivosti i lukavstva, što se pokazalo korisnim svojstvom koje je pomoglo u dobijanju određenih ustupaka od Osmanske imperije koji su jačali nezavisnost Srbije. Obrenovići, posebno knez Miloš, koristili su korumpiranost institucionalnog poretka Osmanske imperije da podmićivanjem šire i autonomna prava Srba i teritoriju Srbije. Jednim delom – upravo zbog toga – i srpska državnost počiva na koruptivnom obrascu, jer je uz pomoć korupcije mnogo toga dobijeno i stečeno u oslobađanju od osmanske vladavine.

U moravskom delu Srbije živelo se umnogome drugačije nego u ostalim krajevima Srbije.⁶² Tu je kombinovano ono što je krasilo šumadijski prostor sa mnogo čime što je pripadalo istočnoj Srbiji, a delom i severnim krajevima Srbije, odnosno Vojvodini. U kombinaciji ovih susreta, različitih kulturnih tradicija i obrazaca, Šumadinci su pravili posebni kulturni tradicionalni obrazac. Zbog opasnosti koje su vrebale, ali i malih šansi da se odbrane, formirali su kulturni tradicionalni obrazac koji je bilo teško pročitati, a još teže s njim na kraj izaći. U kontaktima su pokazivali da jedno misle, drugo govore, a treće rade. Taj način preživljavanja odgovarao je istorijskim prilikama, kao i prostornim problemima koji su proizilazili iz otvorenog komunikativnog i neodbranljivog prostora od onih koji su raspolagali silom. Njihovim prostorom tutnjali su razni narodi, kulture i običaji koji su u prolasku ostavljali svoje otiske, a vremenom se uključili u autentične šumadijske, odnosno posebne kulturne tradicije. To pokazuju rituali i običaji, ali i etnološke i karakterološke osobine. I pozitivno i negativno, kada je u pitanju kulturna tradicija, išlo je ruku pod ruku, što je često bilo i nerazumljivo, ali i teško razlučivo za one koji su dolazili spolja ili koji su imali s njima bilo kakve kontakte. Morava je i njih razdvajala. Na udaljenosti od svega nekoliko stotina metara formirali bi se nekada potpuno različiti kulturni tradicionalni obrasci. To se i danas pokazuje u načinu života, ali i pristupu i iskustvima stanovnika dveju obala Morave. Jedna reka ih povezuje, ali i razdvaja. Mali su bili mostovi, kao simboli povezivanja, kada su u pitanju kulturni tradicionalni obrasci, ali i običaji ovih stanovnika čije se podneblje skoro i ne razlikuje.

⁶² Na ovom prostoru tokom istorije nastupale su smene koje su pokazivale negovinu raskošnost, ali i pustošenje. Trajan Stojanović navodi zapis zapadnoevropskog putnika Bertranda de la Brokijera (Bertrandon de la Broquiere), koji je, putujući dolinom Morave 1433. godine, zapisao da je ovaj predeo Srbije privlačan. On je zapisao da je to dobro naseljena zemlja sa „velikom mnoštvom sela i dobrom hranom, a iznad svega dobrim vinom“. Prema opisu ovog putnika, dolina Morave bila je „jedno od najgušće naseljenih područja na Balkanu. Tri stoleća kasnije, ista oblast bila je možda najređe naseljena na celom Balkanu. Tamo gde su nekad bili ljudi sad su se opet prostirale šume. Žena engleskog ambasadora u Carigradu, Ledi Meri Wortli Montegju (Lady Mary Wortley Montagu), provela je sedam dana prolazeći 1717. kroz guste šume između Beograda i Niša. Godine 1830. srpske šume bile su ređe, kao posledica ponovnog naseljavanja, koje je započelo posle 1750.“ (Stojanović, 1997: 47).

3. TRADICIJA I KORUPCIJA – ODNOS I UTICAJ

Kada je u pitanju korupcija kao štetna pojava, postoje dva pristupa: odnos prezrenja, nipodaštavanja i odbacivanja ili prihvatanja kao opravdanja i racionalizacije za sve što ljude sprečava u realizaciji njihovih potreba, interesa i želja. Drugim rečima, u pozitivnoj tradiciji korupcija je odbacivana kao nemoralan, sraman čin i ona je osuđivana, a oni koji su je praktikovali, doživljavali su veliko prezrenje. U negativnoj tradiciji korupcija je podržavana pravdanjem da je potrebno njom se poslužiti kada se sprečavaju želje ili ne dozvoljava zadovoljavanje potreba i interesa.⁶³ Korupcija u rešavanju životnih problema najčešće je pravdana snalažljivošću ili nekom vrstom posebne sposobnosti da se drugi prevare ili podmite, kako bi po svaku cenu ostvarili svoje namere radi zadovoljenja interesa. U kriznim periodima, posebno u periodima ropstva, to je veličano kao junački i hrabar čin, a u periodima formiranja sopstvene države kao prevara te države ili način da se pokaže da država nije sposobna da funkcioniše onako kako bi trebalo. S jedne strane, država – koju oličavaju njeni nameštenici – doživljava se kao novi porobljivač, a slabu državu, s druge strane, treba iskoristiti tako što njene nameštenike valja podmititi i na taj način realizovati nameru, što im mnogo znači u održanju života i postizanju nekog zamišljenog uspeha.

Negativna tradicija, kada je u pitanju korupcija, može da se razvije iz dva oblika. Prvi je iznuđivanje, njega su često nametali osvajači i odgovor na to ucenjivanje utemeljio je različite pristupe i postupke u iznuđivanju mita i podmićivanju. Drugi oblik zasnovan je na pokušajima porobljenih da ostvare sopstvene potrebe

⁶³ Prema Eriku Uslaneru (Eric M. Uslaner), korupcija se svuda (znači i u različitim kulturama) obeležava „kao moralno zlo“. Kada negde postoji tradicija krupne korupcije, međutim, ljudi se tamo mire sa time i postaju spremni da se upuste u sitnu korupciju koja im omogućava da reše različite životne probleme, iako ona dovodi u pitanje njihove građanske vrline (Uslaner, 2008: 44). U racionalizaciji korupcije nastaje koruptivna kultura koja počiva na logici da „svi to rade“ (Girling, 2002: 11).

i interese tako što sami pronalaze načine, pristupe i oblike kako da podmite one od kojih zavisi njihova potreba, interes ili želja. Oba pristupa su korišćena, posebno tokom dugog ropstva u Osmanskoj imperiji.

To je prenošeno s generacije na generaciju i tako je oformljen tradicionalni koruptivni negativni obrazac. Kada je u pitanju neprijatelj, taj obrazac je smatran poželjnim i često je veličan i u obliku priča usmeno prenošen s kolena na koleno. Te poruke, koje su postale tradicionalne, formulisane su jasno, precizno i kratko i lako su pamćene i prenošene. Često je u tim porukama i poukama bilo i poetike, ali i duhovitosti i zajedljive ciničnosti i ironičnosti. Posledica toga je formiranje poželjnog obrasca koji pripada negativnim ljudskim stanjima – lukavstvu. Tu su ljudi pokazali pravo majstorstvo kako da prepoznaju neka stanja kod životinjskog sveta koja im omogućavaju da ne budu progutani, a s druge strane dovijali su se kako da se u preživljavanju lako dokopaju plena.⁶⁴ To se može označiti kao basnovito stanje ljudskog ponašanja. Nažalost, to je u jednom trenutku poslužilo za opstanak i preživljavanje i samo je preživelo svoju svrhu, odnosno opstanak i preživljavanje. Tako je to ušlo u akumulativni genetski kapital koji se jednostavno prenosi i javlja kod kasnijih generacija. Mnogo je primera da se pristojni ljudi, čije je ponašanje normalno, odnosno u okviru normi, u trenutku ličnih problema ili društvenih kriza iznenada posluže nečim što pre toga nikad nisu učinili. Odgovor je upravo vezan za to socijalno akumulativno nasleđe koje živi duboko u svakoj generaciji, a proširi se samo u teškim situacijama.⁶⁵ To nije samo vezano za korupciju nego i

⁶⁴ Rože Kajoa (Roger Caillois) je, upoređujući životinjske i ljudske strahove, zapisao da je životinjski strah jednorodan, neizreciv i nepromenljiv. Taj strah je regulisan instinktom da životinja ne bude progutana (Delimo, 1987: 17). Opisujući upotrebu moći, Elias Kaneti (Elias Canetti) ističe da se čovek u dokopavanju plena ponaša kao životinja. „Često se događa da se jedno stvorenje približava drugom u neprijateljskoj namjeri, i to u različitim prilikama, od kojih svaka ima posebno tradicionalno značenje. Tu je prije svega *vrebanje* na plijen: plijen postaje predmet našeg praćenja mnogo prije nego što postane svjestan naše namjere“ (Canetti, 1984: 167).

⁶⁵ Razloge za prihvatanje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji najbolje je opisao Arčibald Rajs (Rudolph Archibald Reiss) u čuvenom testamentarnom tekstu: „Najpre, pod turskom vlašću vam je i najžešći rad malo koristio. Od njega se bogatio samo vaš ugnjetač... Danas su, iako relativno malo rade,

za druge pojave i odnose koji prate razvoj pojedinaca, grupa i društava kroz istoriju. Kada neka pojava ili neki odnos jednom nastanu, oni više nikada ne nestaju. Zbog toga je veoma važno pronalaziti načine ili šire pristupe kako da se to što je nepoželjno prati i kontroliše, da ne bi izlazilo iz ljudskih dubina i plavilo ih, ne samo kao pojedince nego i kao pripadnike određene društvene grupe, a samim tim i celo društvo.

Na ovaj način korupcija je osvojila tradiciju i u njoj našla svoje mesto.⁶⁶ Naravno, kao negativna tradicija. Nesporno, ona pripada tradiciji neke društvene grupe i društva. Ima društava u kojima je ova negativna tradicija kao koruptivna preporuka do te mere razvijena i raširena da postaje nešto legitimno, a u mnogim glavama i legalno.⁶⁷ To se posebno vidi u društvima ili bolje reći zajednicama koje su još na nivou preddruštvene svesti i čije se funkcionisanje odvija u obliku stalnog podmićivanja radi zadovoljenja neke potrebe, interesa, želje ili obavljanja određenog posla. Takvi primeri postoje i u savremenim društvima, posebno tamo gde su vladavine despotske i autoritarne. Primer su mnoge

mnogi od vas postali pohlepni. Dolazili su u dodir sa drugim zemljama pre velikog rata, a naročito tokom njega. Videli su raskoš velikih zapadnih gradova i zadivila ih je vidljiva moć novca, a nisu uvideli šta je u njoj lažno. Kada su se vratili kući želeli su da se po svaku cenu obogate, ali ne velikim i poštenim radom. Prisetili su se svojih nekadašnjih turskih gospodara, pa su krenuli njihovim primerom u korupciju. I tako se u ovu zemlju, koja je nekad bila zemlja sušte čestitosti, uvukla odvratna korupcija... jer je ona zarazila posebno one među vama koji se oholo nazivaju 'inteligencijom zemlje' (Pajc, 2005: 7–8).

⁶⁶ Mark Piet (Mark Pieth) ističe da je korupcija „zadržala svoju privlačnost, jer je to tradicionalna upotreba moći, kao i alternativna sprovođenju dominacije putem eksplicitne sile” (Pieth, 2013: 151).

⁶⁷ Prema Semjuelu Hantingtonu (Samuel P. Huntington), kada se moderne norme sukobe sa tradicionalnim, nastaje međustanje koje pojedincima olakšava da deluju na načine koji bi bili u neskladu sa obema vrstama normi, pa to onda koriste da opravdaju svoje koruptivne postupke. Takođe je zaključio da „korupcija iziskuje izvestan stepen razlikovanja između javne uloge i privatnog interesa”, što je ilustrovaio primerom nerazlikovanja nekog kralja kao privatne osobe i njegove vladarske funkcije, a to bi vodilo nemogućnosti da taj kralj bude optužen za proneveru. On je podsetio da je u tradicionalnim kodeksima mnogih društava smatrano da je „nosilac javne funkcije imao odgovornost i obavezu da nagradi i zaposli članove svoje porodice”, što je primer srastanja službene dužnosti s privatnim interesom. Tek kada se napravi razlika između javnog dobra i privatnog interesa, ustanovljava se i mogućnost poimanja zloupotrebe položaja u koruptivne svrhe, što se poklapa s procesom modernizacije nekog tradicionalnog društva (Huntington, 1973: 60–61).

afričke, azijske i latinoameričke države, ali na tu pojavu nisu sasvim imune ni sve evropske zemlje, uključujući čak i pojedine članice Evropske unije. Na osnovu ove negativne tradicije, korupcija u savremenim društvima postaje način života.⁶⁸ Drugim rečima, sve se u okviru tih društava odvija na koruptivan način, a ti načini smatraju se sasvim normalnim.⁶⁹ Naravno, posledice prihvatanja tog načina su pogubne po ta društva jer seku agilne grane razvoja koje bi trebalo da im omoguće perspektivu i budućnost. Društva koja život žive na koruptivan način, nemaju perspektivu niti budućnost. Ona su u stanju nizbrdice u kojoj se polako osipaju, urušavaju i u jednom momentu velikog ubrzanja uništavaju i nestaju. Pokazalo se tokom istorije da su nestale i civilizacije koje su trajale nekoliko hiljada godina, ali i velike i moćne imperije, kao i mnoge države i narodi. U poslednjim časovima svog nestanka oni su bili obuhvaćeni korupcijom koju više nisu mogli ni da kontolišu niti da zaustave. Sa korupcijom su nestali sa ove planete (Čupić, 2016: 25–26).

Kako je slabila Osmanska imperija, tako su u Srbiji, koja je bila potpuno seljačka zemlja i čije je stanovništvo živelo po selima, a ne po varošima i prvim gradovima, polako počeli da se bogate umešnji i snalažljiviji seljaci koji su već pronašli načine kako da kod aga i begova smanje obavezni godišnji harač. Jedan od načina bilo je i potkupljivanje. Potkupljujući vlastodršce, oni su

⁶⁸ „Korupcija je zamišljena kao način života, kao neka vrsta tradicije i kao skup vrednosti i normi koje pripadaju kulturi nekog društva i njegovim institucijama” (Kubbe, 2018: 155). Prema Mirjani Vasović, korupcija „je utemeljena u same osnove kulture i društva, u njegovu tradiciju...” (Vasović, 2007: 21).

⁶⁹ „Koruptivna praksa bila je ukorenjena u društvenim normama u mnogim zemljama. U azijskim zemljama, kao što su Južna Koreja, Singapur i Indija, građani su u prošlosti podmićivali javne službenike kako bi se prikazali na električnu ili telefonsku mrežu, ili bi plaćali manju količinu novca kao znak zahvalnosti službenicima za brzu uslugu. Takva sitna korupcija bila je neizbežna i smatrana je načinom života u ovim zemljama, a možda i u mnogim drugim. Takve tradicionalne kulture imale su visok stepen tolerisanja i prihvaćenosti korupcije u javnom sektoru. To pak podriva prepoznavanje ozbiljnosti problema korupcije. Stoga, možda postoji visok nivo društvenog i političkog otpora usvajanju antikorupcijskih mera u takvim kulturama” (Zhang, 2015a: 248). Mina Nair (Meena Nair) smatra: „Tradicionalna praksa davanja mita, kao prihvaćena društvena norma, stvorila je atmosferu tolerisanja koja je samo rasla tokom vremena. Davanje i primanje poklona u novcu bila je norma u srednjem veku” (Nair, 2015: 27).

postepeno počeli da se bave trgovinom, odnosno počela je proizvodnja viška proizvoda kojima su, s jedne strane, potplaćivali vlast, a s druge strane, otpočeli trgovinu, najpre između sebe, a potom i sa trgovcima iz okolnih zemalja, posebno Austrije. Trgovina im je omogućila da zarađuju više i da delom te zarade kupuju slobodu od okupatora.

Oslobađanje od Turaka počelo je razvojem trgovine, a trgovina se upravo razvila uz pomoć korupcije.⁷⁰ Slabljenjem centralne vlasti u Osmanskoj imperiji još je više slabila njena periferna vlast, odnosno vlast u perifernim okupiranim oblastima.⁷¹ Slabljenje moći pokazalo je nemoć da se od potčinjenih skupe količine harača na koje su bili navikli. Tako su prihvatili podmićivanje bogatijih Srba seljaka, koji su otpočeli trgovačke poslove, jer su na taj način kompenzovali ono što više nisu mogli na legalan način da pribave. Kompenzacija ih je uvlačila u korupciju, a korupcija pokazala njihovu alavu prirodu, odnosno otkopčana je njihova pojedinačna pohlepa. Pohlepa ih je na taj način još više oslabila kada su u pitanju vlastodržačke funkcije. Podmićivanjem oni su kršili sopstvenu legalnost i istovremeno upadali u jedan oblik ucene onih koji su ih podmitili. Taj obrazac oslabljene periferije Osmanske imperije polako se širio i približavao centru. Kada je došao do centra, odnosno centralne vlasti, u ovom slučaju okoline sultana i zahvatio samog sultana, onda je i u centru dovedena njegova moć u pitanje. Korupcija je nastala na periferiji carevine, a potom se polako razvijala i osvajala kompletnu carevinu.

⁷⁰ Stranci sa Zapada koji su posećivali Osmansku imperiju i pre početka njene propasti optuživali su je za korupciju. Tako je Rene de Lisenž, koji je posetio imperiju 1586. godine, zapisao: „Sve se rešava uz pomoć svedoka koji se kupuju i prodaju, i sve se presude donose na osnovu novca i zlata koje se daje, međutim brzina u obavljanju posla čini da se zaborave sve druge neugodnosti” (Бейнстејн, 2002: 251).

⁷¹ Borbe klika i pojedinaca za sticanje poverenja kod vladara (sultana) bile su nemilosrdne i u tim obračunima pobeđivali su najlukaviji, ali i nesposobni da vode upravu, odnosno vlast. Od tada počinje da se urušava sistem vlasti zasnovan na sposobnostima, odgovornosti i rezultatima „u korist sistema zasnovanog na podmićivanju... Nastao je suštinski različit upravni sistem, u kojem je svaki važan položaj mogao dobiti onaj ko najviše ponudi. Ponuđača je bilo mnogo, i bili su pohlepni, jer sada se svako mogao nadmetati za položaj. U stvari, broj kandidata je bio toliko veći od broja položaja da su se postavljena počela vršiti samo na godinu dana kako bi se uspostavila ravnoteža i, uzgred, povećao broj poklona” (Stavrijanos, 2005: 115).

Osmanska imperija je krajem 19. i početkom 20. veka bila zahvaćena snažnim talasom korupcije koji je pokazao takvu snagu da ga više nije moglo ništa zaustaviti sve do njenog raspada na početku 20. veka, posle vojnih poraza u dva balkanska rata. Pokazalo se i na primeru Osmanske imperije da je korupcija poslednja pojava s kojom imperija nestaje. Nažalost, nestanak imperije u koruptivnom razaranju ostavio je teške posledice, odnosno belege, tokom formiranja novih država na njenim prostorima. Mnoge od tih država proširile su se i uz pomoć korupcije.⁷² Ovo je primer kako korupcija pokazuje vitalnost i upornost s kojom je izuzetno teško obračunati se. Korupcija radi na nestanku jednih, a istovremeno na ruševinama njenog dela na koruptivan način nastaju novi.⁷³ To je pouka koja pokazuje da i novoformirane zajednice, odnosno države, nastale uz pomoć korupcije, ne mogu da se nje oslobode. Zbog toga su te zemlje, i neke koje su pre dva veka nastale, i dalje u problemu s korupcijom. To je primer koji pokazuje kako negativna tradicija dugo opstaje i tokom vremena se u različita ruha preoblikuje i preobražava.

Nažalost, i moderna srpska državnost, koja otpočinje pobunom i ustankom ili kako to neki nazivaju narodnom oslobodilačkom revolucijom iz 1804. godine, praćena je korupcijom pri

⁷² Da bi proširio Srbiju, odnosno priključio novih šest nahija, Miloš Obrenović se služio „molbom i pretnjom, i politikom i novcem“ (Стојанчевић, 1966: 153). Dušan Baranin, opisujući načine na koje je Miloš Obrenović dobijao od Porte određena prava, citira Avrama Petronijevića i Aleksu Simića. Knez Miloš je, kada je čuo da će Porta da pojača vojsku prema granici Srbije, poslao njih dvojicu veziru koji je bio na čelu te vojske da ga odobrovolje da slučajno ne napadne granicu. Baranin navodi da je Simić izjavio kada je došao kod vezira: „Čestiti veziru, Miloš mi je naredio da saopštim prijatnu vest: za izdržavanje konaka i posluge još je odobrio novih dvadeset hiljada groša, jer smatra da je usled nemira u svetu život poskupeo. Evo, ja ih predajem“. Simić je stavio „pred vezira dvadeset kesu novca“. Na to mu vezir izgovara „Aleksa, to je dobra vest! Moji troškovi su se zaista jako povećali. Prenesi Milošu da ću mu za to do groba biti zahvalan“ (Баранин, 2000: 276–277).

⁷³ Imperije zahvataju velike prostore i obuhvataju društvene raznolikosti, rasne i etničke, verske i socijalne. Kada oslabi centralna moć imperije koja ih drži na okupu, onda počinje raspad, upravo prema ovim društvenim raznolikostima. Jedna od pojava koja ubrzava raspad po šavovima društvenih raznolikosti jeste korupcija. Sejmor Martin Lipset i Gabrijel Salman Linc ukazali su „na vezu između korupcije i društvene raznolikosti, etnolingvističke pluralnosti i proporcija pridržavanja različitim verskim tradicijama među stanovništvom neke zemlje“ (Lipset & Lenz, 2000: 116).

svakom koraku proširenja svoje slobode ili autonomije. To je pokazala posebno dinastija Obrenovića, odnosno njen utemeljivač Miloš Obrenović. Izuzetno lukav, vešt i snalažljiv, izlazio je na kraj sa osmanskim vlastodršcima tako što je kod Porte svaki korak u osvajanju slobode propratio podmićivanjem. Podmićivanje je išlo od lokalnih vlastodržaca do Porte, odnosno vlade u Carigradu. Čak i hatišerifi, odnosno ozakonjeni dokumenti, dobijani su uz pomoć mita i podmićivanja.⁷⁴ Ovaj primer pokazuje kako se pomoću korupcije ruši moć vlastodržaca, ali istovremeno se unutar nove države korupcija slavi i ostaje način za ostvarivanje potreba, interesa i želja unutar nje. To je dvostruki hod korupcije u društvenom i političkom životu.

Dobar primer Miloševog podmićivanja vrha vlasti Osmanске imperije radi sticanja autonomije jeste podmićivanje sultana, ali i velikog vezira, kao i nižih velikaša, posebno tadašnjeg beogradskog vezira. Autonomija Srbije iz 1830. godine proširena je zahvaljujući novcu koji je određen za podmićivanje. Naravno, knez Miloš je dobro upoznao funkcionisanje vrha imperije u tom periodu. Zbog toga nije žalio da upotrebi sva sredstva, posebno novac, da bi proširio svoju vlast, ali i dobio titulu kneza (Поповић, 2013: 85). Ta titula podrazumevala je pravo nasleđivanja tako da je omogućio svojim potomcima da upravljaju Srbijom sve do 1903. godine. Drugim rečima, Srbija je sticala nezavisnost ne samo otporom, bunama, ustancima nego i drugim sredstvima, u ovom slučaju korupcijom koja je već bila razvijena u Osmanskoj imperiji. To je primer upotrebe svih dostupnih sredstava u politici zarad postizanja određenog cilja. Naravno, to je sa aspekta oslobađanja bilo izuzetno značajno, ali način na koji je to rađeno biće kasnije poguban po modernu srpsku državnost.⁷⁵

⁷⁴ „Potkupljivanje je bilo jedan od zaštitnih znakova kneza Miloša, jer je rano proniknuo u mentalitet i duh turske politike“ (Јовановић, 2006: 8).

⁷⁵ Imajući u vidu zaostavštinu Miloša Obrenovića koji je podmićivao Turke, kasnije su u unutrašnjim stranačkim političkim obračunima obilato korišćene afere o strancima koji su podmićivali vlasti radi sklapanja ugovora o poslovima u Srbiji. Najveća među korupcionaškim aferama koja je potresala tadašnju Srbiju bila je čuvena Bontuova afera. Pošto su Francuzi bili zainteresovani za železničku koncesiju u Srbiji, smatra se da je bankar Pol Ežen Bontu (Paul Eugène Bontoux) kao njihov predstavnik, „preko posrednika, nudio novac, ali on je izgleda knjižio novac i ličnostima kojima ga nikad nije uručio da bi

To što je tada osvojeno uz upotrebu svih sredstava, pa i nečasnih, kasnije će zavladati kao unutrašnja logika kojom će se poslužiti mnogi u raznim prilikama radi zadovoljavanja svojih interesa. Tako se spoljašnje sredstvo, koje je bilo i nečasno i štetno a korisno, polako uvuklo i pounutirilo u društveni život moderne srpske države. Vlast sklona da se posluži korupcijom, jednog trenutka postaje njen zatvorenik jer se ona polako uvlači u piramidu vlasti i širi sve od vrha do dna. Tako celu piramidu vlasti obuhvata korupcija, a potom ona utiče na javni život, odnosno uvlači se u mentalna i voljna stanja svih građana. To su suptilni psihološki procesi koji lagano zahvataju i okivaju ljudsku psihu, razbuktavaju strast i ušunjaju se u dušu. Tako se pohlepa otkopčava u ljudskoj prirodi i počinje dominantno da upravlja ljudskim životima. Kada ljudi ne zaustavljaju sopstvenu pohlepu, ona se širi, postaje prava zver koju je teško nahraniti. Pohlepa je bezgranična. Uvek traži još. Nikada nije zadovoljna jer stalno želi da se potvrđuje. Ljudsku pohlepu je teško zaustaviti jer ona s lakoćom pronalazi načine, a i podsticajno utiče na motivisanje ljudi da je ostvaruju i da joj se pokoravaju. Što je pohlepa veća, to su veće želje i ambicije. Tokom istorije se pokazalo da iza želja i ambicija ne stoje sposobnost i stvaralaštvo. Iz tog razloga pohlepa kod ljudi izvlači na površinu „zavist, mržnju i pakost” (Čupić, 2016: 58). Pohlepni stalno zavide onima koji su od njih još pohlepniji ili su pohlepom više ostvarili. Ta zavist vodi ih tragičnoj konkurenciji koja ponekad ide do granica u kojima konkurenta treba uništiti ili likvidirati.

opravdao sredstva koja je verovatno sam uzeo ili ih je uzeo knežev ujak”. Tadašnji ministar finansija kneževine Srbije, Čedomilj Mijatović, potvrdio je da mu je nuđen novac, ali da ga je on odbio. „Kako primećuje Mijatović, u jednom momentu zavladała je u Beogradu 'kao jedna epidemija podmićivanja'” (Марковић, 2006: 109–110). Mijatović je kasnije u jednom tekstu objavljenom posle njegove smrti u listu *Politika*, u nekoliko nastavaka, zapisao povodom te afere: „Mene je u samoj stvari to podmićivanje strašno revoltiralo i bio sam nameravao za neko vreme da ne predlažem Skupštini da se koncesija izdaje Generalnoj Uniji samo zato, što se služi korupcijom, iako je inače ona od svijtu ponuđača kapitalom daleko najbogatija bila”. Mijatović je o ovome ispričao engleskom poslaniku Džeraldu Guldu (Gerald Francis Gould). Rekao mu je da mu je nuđen ček na dva miliona franaka koji je on odbio. Na to mu je Guld rekao: „A što niste primili? Vi ste lud čovek i očevidno ne znate šta se iza vaših leđa radi. Terazijama protiče čitav potok od zlatnih napoleondora” (Мижатовић, 2008: 299).

Kada se staje na put pohlepi, onda ona kod pojedinaca podstiče mržnju kao jedno od najgorih osećanja koje može ljude da zahvati. Mržnja uništava druge, ali i truje dušu onoga ko mrzi. Odigrava se s njom nešto što bismo mogli nazvati perpetuum mobile – što je mržnja veća, ona je razjarenija i ide unedogled. Mržnja se teško zaustavlja, a njeni rezultati su pogubni po sve (Čupić, 2001: 91, 97). Nemoćna mržnja završava u pakosti. Pakost je stanje u kojem onaj ko ga praktikuje ne dobija ništa, ali zato uživa u propasti drugih. Više se raduje propasti drugih nego mogućem svom uspehu. Drugi postaje predmet unutrašnjeg života, od radosti i zadovoljstva do tuge i bola.

Sve ovo pokazuje koliko je u ljudskoj prirodi pohlepa oholi, nezaustavljiva i neizlečiva. Pokazalo se da nju mogu da zaustave samo spoljašnje okolnosti, i to one koje su šok-terapijske prirode. Jedan od načina njenog zaustavljanja, možda i najbolji, jesu dobri zakoni iza kojih stoje oštre sankcije koje, ako se sprovedu, zaustavljaju pohlepu. To su pravi udari koji je zaprepaste, prepadnu, odnosno unesu strah, i od tog velikog iznenađenja nastupa stanje povlačenja, vremenom i stvaranje unutrašnjih mehanizama, posebno kontrolnih, koji polako kod pojedinaca prave branu da ona ne preplavi i ne poplavi ljudska srca, dušu i duh.

Filozofski tvorac i utemeljivač građanske države, Georg Wilhelm Fridrih Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), upozorio je da rđave pojave mogu da počine takvu štetu u društvu koja je ponekad po posledicama nesaglediva. Ono što takve pojave najčešće unište jesu norme, odnosno pravila kojima bi trebalo da se ljudi rukovode u zajedničkom životu. Drugim rečima, ukida se normalnost u državi. Da bi se društvo povratilo u stanje normalnosti, odnosno uspostavljanje poretka, bezbednosti i stabilnosti, neophodne su oštre i stroge sankcije, jer jedino one mogu da povrate društvo u stanje normalnosti (Hegel, 1989: 347).

Upotrebu negativne tradicije, u ovom slučaju poruka prošlih generacija i njihovo prihvatanje u savremenosti, velikim delom su podsticale autoritarne vladavine. Njihova samovolja i neograničenost u vršenju vlasti, između ostalog, mogu da uzrokuju ne samo pojavu nego i razvoj korupcije. Posebno kada su autoritarni vladari nemoćni da rešavaju probleme građana, ili ako su obećavali ono što je nerealno, onda se služe i korupcijom radi opstanka

na vlasti. Počinju podmićivanjem najbližih saradnika, a potom se podmićivanje postepeno širi na sve nivoe vlasti. Korumpirana vlast podstiče korupciju u obliku iznuđivanja. Često su građani nemoćni da joj se odupru, posebno u času kada ostvaruju svoje potrebe i interese, pa počinju da prihvataju iznudu i tako se korupcija širi u različitim segmentima društvenog života. Iznuđivanje postaje podsticajno. Čak i građani koji nisu direktno pogođeni iznuđivanjem, sami počinju da potkupljuju one od kojih im zavisi zadovoljenje neke potrebe ili interesa. Drugim rečima, nalaze puteve skraćivanja gde im se čini da na brži, lakši i jeftiniji način postižu ono što im treba. Tako nastupa dvostruko stanje po kojem su prema osećanjima svi dobitnici, a u suštini svi su gubitnici.

Korupcija pustoši ljudske živote unoseći u njih nered, nestrpljenje i opasan račun po kojem prividno dobijaju, a na duži rok su veliki gubitnici. Tako se pustoši njihova duša i duh, osiromašuje se vitalnost i sposobnost, a podstiče snalažljivost i prevara. Prevaranti ne znaju da žive na drugi način nego prevarom, onim čime su se poslužili na prvoj životnoj prepreci i dobili nešto nezasluzeno.⁷⁶ Svaki kasniji njihov posao tekao je prema obrascu kojim su počeli i kog, zbog česte upotrebe, sada ne mogu da se oslobode. Obrazac postaje njihovo mentalno stanje koje je teško napustiti.⁷⁷ Uvek je veliki strah da će, ako ga napuste, upropastiti svoj prvobitni uspeh. Tako se kod ljudi formira nezajažljivost, ali i riskantna i suluda trka u sopstvenom životu koja često pogađa sve oko njih. To je i način kako ljudi gube savest, empatiju i bilo kakav osećaj

⁷⁶ Martin Kriger (Martin H. Krieger) smatra da su ljudi podložni raznim porocima, a kao primere navodi „taštinu, zavist, pohlepu, proždrljivost, lenjost...” (Krieger, 1994: 19). Takođe smatra da ovi poroci mogu biti tumačeni kao urođeni u nekoj kulturi, ali i kao nešto vezano za određenu situaciju. On ističe da se u objašnjavanju korupcije ona može „opravdati ili kao deo mreže značenja i delovanja (to jest kulture) ili kao odgovor na prilike i podsticaje” (Krieger, 1994: 19).

⁷⁷ Prema Abigejl Bar (Abigail Barr) i Danili Sera (Danila Serra), „društvene norme, vrednosti i uverenja koja se interiorizuju tokom detinjstva mogu igrati odlučujuću ulogu u odlukama pojedinaca o podmićivanju kasnije u životu...” (Barr & Serra, 2010: 863). Iz tog razloga korupcija je „delimično kulturni fenomen” (Barr & Serra, 2010: 869). Promena ovog obrasca ponašanja može nastati ako se napusti sredina u kojoj je obrazac formiran, odnosno preseljenjem u neku drugu sredinu u kojoj korupcija nije obrazac ponašanja i života. Autorke navode primer stranih studenata u Velikoj Britaniji koji dolaze iz korumpiranih zemalja.

solidarnosti i saosećanja sa drugima. Tako se formira samoživost sklona da upotrebi sva sredstva zarad ličnih ciljeva. To je i trenutak kada se gubi ljudska osećajnost, a duša predaje đavolu koji uništava ljudsko milosrđe kao veliki lični čin prema drugima.⁷⁸

Negativna tradicija posebno je prisutna u govornim izrazima. Karakteristično je da su poruke i pouke jezički jasno i precizno formulisane. One su kratke i lako pamtljive. Reči i jezik kojima se ove poruke šalju, pored jasnoće, kratkoće i pamtljivosti, često su prepune duhovitosti, ali i cinizma, ironije i sarkazma. One imaju posebnu boju, a u govoru izazivaju različite prizvuke, najčešće laskave i lascivne. Kada se saopštava onome koga treba podmititi, podmitljivač smanjuje ton i često milozvučno šapće, čime treba podmićenog privoleti i dobiti od njega saglasnost da mito prihvati. Izbegava se bilo kakva vrsta naredbe, povišenog tona, omalovažavanja, ironičnosti i sarkastičnosti. Umesto svega toga pokazuje se snishodljivost. Najčešće se te reči u kolokvijalnom govoru označavaju kao mazne, sa izvesnom dozom sugerisanja. Tako govor između onog ko podmićuje i onoga ko prima mito dobija posebnu toplinu i nežnost, bolje rečeno govor koji sadrži notu intimnosti. Taj govor je uglavnom bez svedoka i vodi se u četiri oka. Koruptivna radnja dugo se pamti, jer iza nje uvek stoji jak interes i još jači motiv. Zato podmićivanje zarad ostvarenja interesa dugo traje i lako se prenosi u buduća zadovoljavanja.

Navedeni razlozi pokazuju da tradicija mita i podmićivanja pripada negativnoj kulturnoj stvarnosti koja nadilazi ličnu i društvenu stvarnost.⁷⁹ To potvrđuje da su kulturni sadržaji i obrasci dugog trajanja, da ostavljaju tragove i utiču na generacije, samim tim i na sve pojedince u nadolazećim generacijama.⁸⁰ Zato regre-

⁷⁸ Čovek poseduje potencijale i za dobro i za zlo. Tamo gde zlo prevladava, čovek postaje „pretežno zlo biće, a... u ostvarenju svojih želja i htenja pretežno nesrećno biće... Zlo može da dolazi spolja, od đavola, ili kakvog drugog zlog načela” (Марковић, 2014: 36).

⁷⁹ Kada se „kultura korupcije” razvije, onda se ona teško može iskoreniti (Kingston, 2008: 91).

⁸⁰ Fernan Braudel (Fernand Braudel) ističe da postoje pojave „dugog trajanja”, odnosno da one, kad se pojave, teško nestaju. Isto je i sa obrascima i strukturama. „Dugo opstajući, neke strukture postaju postojani elementi za ogroman broj naraštaja...” (Бродел, 1992: 95). Takođe, naglašava i da „mitovi, koji se sporo preobražavaju, i sami su vezani za strukture koje se izuzetno dugo

sivni tradicionalni obrasci opstaju dugo u ponašanju ljudi u društvu. Kada je obrazac kulture udaljen od društvene strukture, društvena struktura ima mali, ponekad i nikakav uticaj na obrasce kulture, ali može biti i obrnuto. Pokazalo se da jezici, mitovi, arhetipovi, pa i sve ono što pripada filozofiji, umetnosti i teologiji, nije najčešće vezano za neposredne društvene potrebe i interese, dok su, na primer, politika, ideologija i pravo mnogo neposrednije povezani sa društvenom strukturom koja na njih ima veliki uticaj.

Tradicionalni kulturni sadržaj utiče i nesvesno i svesno na ljude, posebno kada nastupaju ljudske krize, društveni lomovi ili ih pogađaju grupni i lični veliki problemi. Tako oni ulaze i u savremene institucije. Kada ne postoje mehanizmi koji institucije čine imunim na njih, oni ih lako osvajaju i uništavaju. Ovde se pokazuje sva drama koja proizilazi iz negativnih tradicionalnih kulturnih sadržaja i obrazaca. Zato je i borba protiv korupcije, kada se ona raširi i zahvati društvenu strukturu i institucionalnu infrastrukturu, izuzetno teška, često i bezizgledna.⁸¹ Da bi se izašlo iz tog začaranog kruga, potrebni su veliki naponi, hrabrost, odlučnost, istrajnost i odgovornost onih koji su rešeni da je zaustave, potisnu i svedu na meru koja ne može da ugrozi društveni i politički život (Čupić, 2016: 219).

Korupcija uništava društveni život, bezbednost i sigurnost. Zbog toga je, kada se to naruši, težak povratak u prvobitno, dobro stanje. U borbi protiv korupcije nisu dovoljne institucionalne mere, potrebna je i odgovarajuća obuka, kao i utemeljenje vrednosti i vrednosnog sistema. U tome posebnu ulogu ima moralno vaspitanje, odnosno moralna kultura građana koja je najbolji i najefikasniji način u borbi protiv korupcije. Drugim rečima, potrebno je formirati autonomne i moralne ličnosti, jer su one

održavaju" (Бродел, 1992: 125). Prema njemu, „svaka društvena stvarnost 'luči' svoje vreme ili svoje vremenske skale onako kao što obične školjke luče sedef" (Бродел, 1992: 133). Kada školjka izluči sedef, on dugo opstaje u obliku bisera.

⁸¹ „Jedan odgovor mogao bi biti da korupcija predstavlja društvenu nepravdu, koja kada je političko telo prihvati, izuzetno je sposobna da se sama širi 'poput karcinoma'. Ta pošast u stanju je da učini da stabilne institucije polako gube orijentaciju i dodeljuju nečasno stečene nagrade, što se može pretvoriti u juriš ka moralnom dnu, ali u kome su sve prednosti na strani najmanje sposobnih i najlukavijih" (Rajan, 2012: 152).

najbolja garancija da se korupcija može zaustaviti i trajno suzbiti njena dominacija u društvenom i političkom životu. Najbolja prepreka su moralno kultivisani građani i ljudi od integriteta u okviru institucionalnog poretka (Čupić, 2016: 203–206; Joković, 2021). Ova dva činioca ne samo što zaustavljaju korupciju nego je i u kratkom roku u potpunosti onemogućavaju.

Ima u korupciji i nešto što se zove privlačnost, jer ona u jednom momentu ljude obraduje, čini ih radosnim i veselim. Kada se nešto prima, često se zaboravi zbog čega je primljeno; to se više doživljava kao neki dar ili kao neka zasluga koja oraspoloži ljude. Verovatno da, kada nešto čoveka oraspoloži, on zaboravlja uzroke, razloge, ali i posledice, kao i načine dobijanja nečeg što mu je napravilo ugodu. Ugodnost postaje svrha i sama po sebi pravi osećaj prijatnosti i nekog dobra. Kod čoveka koji je nešto dobio, rasplamsava se mašta, ali i rađa želja šta bi mogao od toga još da dobije. On oseća da je to darivanje kao neki božiji poklon, božija milost ili prirodno pravo.

Još u dalekoj prošlosti, praskozorju čovekovog svesnog života, svaki dar je imao veliko značenje i veliku ulogu. Darovi su smatrani delom stvoritelja, nezavisno da li su oni bogovi ili priroda. Običaj darivanja trajno raspaljuje ljudsko raspoloženje (Čupić, 2016: 27). Dar podstiče unutrašnju vatru, uzbuđenje, lepa osećanja i oštri čovekove apetite. Razgraničiti dar i korupciju, i danas je dosta težak posao.⁸² Oni koji znaju da mito nije dar, pokušavaju da tu neprijatnost racionalizuju, ubeđujući sebe da su darovani za neko dobro urađeno delo drugome ili drugima (Philp, 2007: 47–48). Darivanje je kod savremenog čoveka igra značajnu ulogu. Onaj ko daruje, deli se tako što svoj dar umnožava u drugima. Onaj ko prima dar smatra da ga je zaslužio i ta zasluga kod njega budi lepa osećanja i još bolji užitak.⁸³ I jedan i drugi čin pripadaju

⁸² „Ideje o 'kulturi' često su korišćene da objasne ili opravdaju dela korupcije. Ponekad se kaže da je davanje poklona 'deo naše kulture'” (Larmour, 2008: 225).

⁸³ Prema Meri Daglas (Mary Douglas), „svaki poklon je deo sistema reciprociteta u koji je uključena čast davaoca i primaoca. To je celovit sistem u kome svaka stavka od statusa ili od duhovne ili materijalne imovine važi za svako-ga u celoj zajednici. Sistem je prilično jednostavan; samo pravilo da se svaki poklon mora na određeni način vratiti uspostavlja neprestani ciklus razme-ne unutar i između generacija. U nekim slučajevima, određeno uzvraćanje je

zadovoljstvu i strastima. Zato se darivanje doživljava kao veliko zadovoljstvo i još veća strastvenost. I danas kada neko daje mito, čini to kao da daje dar, a ne nešto što bi trebalo nekoga da poniži i da mu dostojanstvo dovede u pitanje. Obično se kaže – evo ovo dajem od srca, vi ste veliki čovek i znate da nama malima činite velike usluge i zadovoljstva. Drama i dijalektika između dara i mita i dalje se produžava.⁸⁴ I to je verovatno jedan od razloga što tako dugo u tradiciji i kulturi oni opstaju, često jedan drugog prikrivajući i pokrivajući.

Na održavanje negativne tradicije, kada su u pitanju koruptivna dela, utiču ljudska pohlepa⁸⁵, vladavine samovolje, siromaštvo i nepostojanje tradicionalnih političkih i pravnih institucija (Čupić, 2016: 80). Vladavine samovolje, odnosno autoritarne vladavine, karakteristične su po velikom egoizmu onih na vlasti koji vlast shvataju kao način da se dokopaju ne samo moći nego i onog što ide uz to, privilegija, bogatstva i kontrole nad svima kojima vladaju da bi svoje egoistične potrebe i interese potpuno zaštitili. Vladavine samovolje utiču na formiranje piramide vlasti u kojoj vladari forsiraju i omogućavaju beneficije onima koji ih neposredno opslužuju, a potom se formira ceo sistem povlastica od vrha do dna piramide vlasti. Za sve u toj piramidi postaje uzor vođa i njegov egoistični interes. Egoizam u vlasti je zarazan i on se kao bolest širi na sve nivoe, i po vertikali i po horizontali vlasti. Radi zadovoljenja ličnih potreba i interesa celokupni sistemi u okviru funkcionisanja države podređuju se njima. Osvajanje vlasti prema autoritarnom obrascu vladanja podrazumeva mogućnost ličnog bogaćenja, privilegija i kontrole da to niko ne bi mogao

jednakih vrednosti, što proizvodi stabilan sistem statusa; u drugima uzdarje mora premašiti vrednost ranijeg poklona, što stvara eskalirajuće takmičenje za čast. Čitavo društvo može biti opisano katalogom transfera koji mapiraju sve moguće obaveze između njegovih članova. Društvo je sistem kruženja poklona. *Poklon* je jedna velika vežba u pozitivističkom istraživanju, koja kombinuje etnologiju, istoriju i sociologiju” (Maus, 2002: 11).

⁸⁴ „Ono što odvaja legitimno od nelegitimnog tržišnog konteksta nije toliko odnos dominacije i obaveze, već kulturno okruženje u kome se održavaju takvi odnosi i svrhe u kojima deluju. Na primer, ono što se u modernizovanom kontekstu može smatrati političkim mitom, lokalnom stanovništvu može se činiti kao tek nešto više od sprovođenja klanskog poverenja u tranzicionalnoj kulturi” (Findlay, 2007: 49).

⁸⁵ O pohlepi i istorijatu pohlepe pogledati u Čupić, 2016: 13–59.

da im ugrozi. Kada dolaze na vlast, njihov jedini motiv jeste da se lako i brzo obogate, smatrajući da će ličnim bogatstvom ne samo priuštiti sebi lična zadovoljstva nego i da će time osigurati da im vlast što duže traje.

Jedan od načina za održanje na vlasti jeste potkupljivanje, odnosno korumpiranje najbližih saradnika, a oni potom potkupljuju i korumpiraju sve koji od njih zavise i koji su na nižoj lestvici u piramidi vlasti. Na taj način korupcija se širi celom piramidom i postaje način njihovog života, ali i održanja. Podmićivanjem i korumpiranjem saradnika stvara se mogućnost njihovog povezivanja po jednoj opasnoj logici življenja, odnosno uceni (Čupić, 2016: 80). Sve što se podmiti i korumpira, istovremeno upada u mrežu ucena. Uцена osigurava da korumpirani ne mogu nikad da se osamostale i eventualno otuđe od autoritarne vlasti. Ucenjivanjem oni su uvezani i trajno onemogućeni za bilo kakvu pobunu ili izdaju. Tim putem se korupcija učvršćuje na sistemski način. Korumpiranu vlast zbog ucene niko ne može da napusti, a takođe svi umešani u to i sami znaju šta ih očekuje u slučaju da izađu iz tog lanca. Drugim rečima, stvara se stanje bezizlaznosti i na taj način cementira korupcija u sistemu autoritarne vladavine. Naravno, i potrebe autoritarnih vladara su različite i prema njima razlikuju se i stepeni podmićivanja i koruptivnosti.

Od svih autoritarnih vladavina tiranska vladavina najviše se zasniva na korupciji. Razlog leži u činjenici što tirane interesuje bogatstvo, povlastice i luksuzan život. Sve ostalo u okviru njihove vladavine nižeg je reda. Zbog toga su one usavršile oblike ucenjivanja. Formirale su i službe koje će njihovo podmićivanje pratiti. To su tajne službe koje su najveći oslonac tiranske vladavine. Nastale su preko doušnika, odnosno špijuna koje tirani posebno cene jer prate njihove najbliže saradnike.⁸⁶ U ljudskoj prirodi je da, kada se otkopča pohlepa i postane neobuzdana, svi kod kojih se

⁸⁶ Prema Aristotelu (Ἀριστοτέλης), tiranin „mora da zna šta njegovi podanici govore i rade, da ima uhode kao što su u Sirakusi bile žene špijuni takozvane potagogide. I Hijeron je slao doušnike gde god je bio neki skup ili sastanak. Jer ljudi se ne usuđuju da govore slobodno bojeći se takvih špijuna, a ukoliko se i usude, to teško može da ostane skriveno. Tirani seju razdor i klevete, podbadaju prijatelje protiv prijatelja, narod protiv plemića, a bogataše jedne protiv drugih. Jedno od pravila tiranina je i to da osiromašuju svoje podanike, s jedne strane, zato da bi njihovi telohranitelji živeli na račun građana, a,

razvije ulaze u jednu vrstu takmičarskog odnosa – ko će više uspeti da pribavi i bogatstva i privilegija. Na taj način razvija se posebna vrsta zavisti i mržnje. Oni između sebe sarađuju, čuvaju svoje pozicije od spoljašnjih eventualnih nepogoda u obliku mogućih pobuna i sukoba i u tom smislu su uvek u stanju vanredne homogenizovanosti. Iznutra, međutim, među njima vlada ogromna mržnja i zavist zbog enormnih količina bogatstva i beneficija kojih neki od njih uspevaju da se dokopaju. Njihov život odvija se između spoljašnjeg straha i unutrašnje zavisti i mržnje. Ova dva stanja ponekad su više prisutna u njihovom životu od uživanja koje su obezbedili na osnovu bogatstva i povlastica. Tako bogatstvo i privilegije više služe kao sakupljačka strast nego kao izvor zadovoljstva. Na početku je zadovoljstvo i uživanje, a što se više odmiče i ostaje na vlasti, prevladavaju mržnja i zavist unutra i strah spolja.

Drugi primer autoritarnih vladara koji se oslanjaju na korupciju i ucenu i posebno drže do tajnih službi, ali i njihovih saradnika, odnosno doušnika i špijuna, jesu cezaristički diktatori (Molnar, 1997: 78–81). Oni su nesporno usavršili sve što je povezano s nagomilavanjem bogatstva i grabljenjem privilegija i luksuza, potom načine i oblike korupcije, kao i ucene koje idu uz koruptivne radnje. Ono što njih dovodi u pitanje, međutim, jeste tolika njihova gramzivost da ne mogu a da ne osećaju da ih okružuje zavist i mržnja iznutra i strah spolja, pa se i sami suočavaju sa psihološkim problemima u obliku sumnjičenja i paranoje. U većini slučajeva, pokazalo se tokom istorije, cezaristički diktatori su poslednje godine, a može se reći i časove života, provodili u kratomanskoj paranoji. Ta paranoja toliko je daleko išla da su i u dojučerašnje najbliže saradnike počeli da sumnjaju, čak i da smatraju da su oni njihovi najopasniji neprijatelji. Iz tog stanja uz pomoć tajnih službi otpočinjali su fizičke likvidacije najbližih saradnika (Čupić, 2001: 207).

Karakteristično je za sve autoritarne vladavine, posebno one nastale uz pomoć uzurpacija, da su u času nemoći posezale za korupcijom kao jedinim načinom na koji su smatrali da mogu da održe i produže vlast. Autoritarni vladari velikim delom dolazili su na vlast tako što su koristili teške društvene i političke krize

s druge strane, zato da građani, zauzeti svakodnevnim brigama oko hrane, ne bi imali vremena da sklapaju zavere" (Aristotel, *Politika*, 1970b: 190).

i uspevali da se uzurpacijama nametnu i opstanu. I druge vođe koje su dolazile na vlast u kriznim periodima, ali su pri tome pokazale da su sposobne i da imaju ideju kako da se izađe iz krize, u onom trenutku kada su im ideje posustale, kada su se umorile, kada ih je okolina laskavaca uvukla u povlastice i korupciju, u časovima nemoći i same su prihvatale i razvijale koruptivne obrasce po kojima su se održavale na vlasti.

Moderna srpska državnost otpočela je autoritarnim vladavinama dveju dinastija koje su se tokom sto godina smenjivale: Karađorđevići i Obrenovići. Oni se mogu označiti kao „neprosvećeni i prosvećeni apsolutistički dinastički režimi... uz dva kratka otvaranja prema modernim parlamentarnim monarhijama (1888–1893; 1903–1918)” (Čupić, 2002b: 25).⁸⁷

Autoritarizam Karađorđevića počinje sa Đorđem Petrovićem Karađorđem. Kao vođa Prvog srpskog ustanka autoritarizam je uspostavljao u dosta nepovoljnim okolnostima. Na početku ustanka izabran je za vođu ne zbog toga što je imao veliku moć, nego zbog toga što se druge srpske starešine nisu htele prihvatiti vođstva i smatrale su da će Karađorđe biti njihov sluga u onome što je bilo u njihovom interesu (Јовановић, 1991a: 17). Kad je, međutim, Karađorđe izabran za vođu, on je postepeno počeo da im izmiče iz ruku i da se osamostaljuje.⁸⁸

Videvši šta se dešava, odnosno da Karađorđe polako utemeljuje vlast, vojvode su pokušale da ga ograniče. Tako je nastala ideja da se formira Praviteljstvujušči sovjet, koji je trebalo da bude najmoćniji organ političke vlasti u Srbiji. Sastav Sovjeta činili su predstavnici 12 nahija Beogradskog pašaluka. Drugi organ koji je imao ulogu da ograniči Karađorđevu vlast jesu godišnje skupštine oblasnih vojnih starešina (Драгнић, 1989: 20). Karađorđe

⁸⁷ Slobodan G. Marković izračunao je da su u dva veka srpske moderne državnosti, odnosno od 1804. do 2004. godine, u Srbiji autoritarni poreci bili zastupljeni 155,5 godina, odnosno 78 odsto, totalitarni poreci 14,5 godina, odnosno 7 odsto i demokratski poreci 30 godina, odnosno 15 odsto (Марковић, 2004: 66).

⁸⁸ „Vođa Prvog srpskog ustanka Đorđe Petrović Karađorđe (1762–1817), dao je veoma loš primer potonjim vladarima Srbije. Bio je sklon da za najmanje prekršaje osudi krivce na smrtnu kaznu... Plahost i jarost su često obuzimali vožda sužavajući mu mogućnost racionalnog postupanja... Za Karađorđa se smatra da je u jarosti ubio preko 125 ljudi” (Марковић, 2007: 9–10).

je, posebno od 1806. godine, uspeo da se oslobodi i većine vojnih starešina iz oblasti, odnosno nahija, tako što su mnogi izginuli u ratu sa Turcima, a on je na njihova mesta postavljao svoje ljude.⁸⁹ Ustavnim zakonom donetim u januaru 1811. godine potvrđena je njegova vrhovna vlast, a Sovjet je pretvoren u neki oblik centralne vlade. Karađorđe je uspeo da se nametne i da bude predsednik Sovjeta koji je imao prva ministarstva, a deo Sovjeta činio je Vrhovni sud. Sovjet je pored ovoga imao i ulogu zakonodavnog organa (Драгнић, 1989: 21). Na ovaj način Karađorđe je učvrstio svoj autoritarizam u Srbiji, ali to je kratko trajalo jer je već 1813. godine Turska uspeła da slomi ustanak, a Karađorđe je prebegao u Austriju.

Povratak Osmanske imperije bio je silovit i okrutan. U osveti išlo se do granice koja je za srpsko stanovništvo bila nepodnošljiva. To je uzrokovalo da već 1815. godine bukne Drugi srpski ustanak, koji je poveo jedan od starešina iz Prvog srpskog ustanka Miloš Obrenović (Драгнић, 1989: 22).

Miloševa vladavina bila je uspešna jer je on na vešt način uspeo da od Turaka dobije priznanje naslednog kneza. Poučen vladavinom Karađorđa, on je srpsku skupštinu potpuno kontrolisao i u njoj za članove birao sebi lojalne ljude. Miloš Obrenović je proširio i srpsku državu 1833. godine tako što je uz pomoć novca (i odlučujućim zauzimanjem Rusije) uspeo da izdejstvuje Treći hatišerif i pod svoju vlast dobije šest nahija koje je držala Osmanska imperija. Kada su u pitanju unutrašnje prilike, „Miloš je uspešno uspostavio red u prilično primitivnom društvu. Njegova borba protiv hajduka je bila okrutna i zastrašujuća, ali je zaveo poštovanje prema (i strah od) vlasti. A ko sme da tvrdi da se sve to moglo postići i blažim sredstvima” (Драгнић, 1989: 28). Miloš je svoj autoritarizam iskoristio i za lično bogaćenje. Postao je

⁸⁹ „Karađorđe je osećao da se vojvodama ne može nametnuti za starešinu. Da bi mogao biti vrhovni starešina, morao je prethodno ukinuti vojvode, – tačnije rečeno, morao je ukinuti one velike vojne komande koje su se obrazovale u toku ustanka... U tom odseku vremena, njegovi takmaci u središnjoj Srbiji, Janko Katić, starešina Beogradske nahije; Vasa Čarapić, starešina Gročanske nahije, Đušo Vuličević, starešina Smederevske nahije, ginu jedan za drugim od Turaka. Karađorđe je sada nesporni gospodar središnje Srbije... Njihove oblasti imale su da budu razdeljene među manje starešine. Karađorđe je bio siguran da će te manje starešine biti na njegovoj strani” (Јовановић, 1991a: 30–31).

najbogatiji čovek u Srbiji. On, međutim, nije dozvolio da se u Srbiji posle nekoliko vekova ropstva ponovo uspostavi feudalizam: nije dopustio starešinama da postanu novi feudalci i formiraju jednu vrstu nove zemljoposedničke aristokratije. Podelio je zemlju seljacima, koji su time umesto kmetova postali slobodni sitni zemljoposednici, i na taj način razvlastio nekadašnje nahijske starešine ne dozvoljavajući im da uspostave feude kojima bi oni raspolagali (Драгнић, 1989: 28).

Na ovaj način Miloš Obrenović je centralizovao vlast u Srbiji i ojačao srpsku državu. Njegova vladavina bila je paradoksalna: istovremeno je učvršćivao lični autoritarizam,⁹⁰ ali i omogućio formiranje prvih demokratskih institucija. Borba između autoritarizma i uspostavljanja demokratske vladavine bila je karakteristična tokom celog 19. veka i obuhvatila je obe dinastije. Nesporno je da autoritarizam nije ukinut, ali i da su se pojavljivali svetli trenuci koji su nagoveštavali uvođenje demokratskih ustava, zakona i institucija. Srbija je u 19. i početkom 20. veka bila u stalnim procesima borbe između autoritarizma i demokratizacije, kao i tradicionalizma i modernizacije.⁹¹

Drugi uzrok koji je uticao da se negativna tradicija poveza-
na s korupcijom zadržava i održava jeste siromaštvo.⁹² Siromaštvo je veliki problem Srbije. Ono se prenosilo vekovima, posebno u vreme Osmanske imperije. Socijalna struktura tokom nekoliko vekova u Srbiji počivala je na siromasima.⁹³ Mali broj uspevao je da održava pristojan život saradujući sa Turcima i često plaćajući ceh,

⁹⁰ „Vođa Drugog srpskog ustanka, Miloš Obrenović (1780–1860), bio je manje sklon širokoj primeni najteže kazne, ali je bio nemilosrdan prema svakome za koga je smatrao da ugrožava njegovu vlast” (Марковић, 2007: 10).

⁹¹ „U vreme donošenja prvog ustava Srbija nije imala osim seljaka neki znatniji soj. Zato su nosioci modernizacije bili retki pripadnici birokratskog aparata koji je tridesetih godina jedva i postojao” (Marković, 2014: 74).

⁹² „Nalazi navode na to da je sveprisutna korupcija najprimetnija u siromašnim i srednjim zemljama, u kojima niske kulturne razlike u unutargrupnom kolektivizmu imaju naročito istaknut odnos sa korupcijom. U siromašnim zemljama, prihod je jedva dovoljan za održavanje porodice. Stoga se ljudi usredsređuju na preživljavanje i materijalne vrednosti...” (Gelbrich, Stedham & Gätthke, 2016: 220).

⁹³ Osmanska vladavina utisnula je balkanskim narodima, pa i Srbima, „osobine potištene klase; time je stvorila veliki broj naročitih moralnih osobina” (Цвијић, 1991: 119).

da bi sačuvali svoje bogatstvo, prihvatili su islam i na taj način se odvajali od srpskog naroda.⁹⁴ Siromaštvo je proizlazilo iz dažbina koje je Osmanska imperija nametala stanovništvu u Srbiji.⁹⁵ Drugi uzrok siromaštva jeste što je veliki deo stanovništva išao u seoske nerazvijene delove Srbije, udaljene od svih velikih saobraćajnica. Odlazilo se u brdovite i planinske delove Srbije da bi bili što dalje od mogućnosti dolaska osmanskih zavojevača.⁹⁶ Taj način života ostavljao ih je u stanju preživljavanja. U takvim okolnostima ništa se nije moglo razviti.⁹⁷ U vekovima ropstva mnogo toga se razvilo u Evropi, posebno preko zanatstva i trgovine. Iz zanatstva nastaje manufaktura, potom i industrija. To je sve zaobišlo srpsko stanovništvo. Ono se bavilo samo poljoprivredom kao nisko aku-

⁹⁴ Trajan Stojanović piše da „prelazak u islam možda je predstavljao relativno jeftin način da se izbegne devširme (danak, prim. M. J. P.). Neke muslimanske porodice posebno su nastojale da im jedan od sinova bude regrutovan, jer bi mu se time pružila prilika da pohađa školu i da profesionalno, ekonomski ili društveno napreduje kao janičar ili pripadnik dvorske konjice, pa čak ponekad i da se uspe na visok položaj na dvoru ili u carskoj upravi“ (Stojanović, 1997: 240).

⁹⁵ Dažbine su nametane posebno u onim periodima kada je imperija bila zahvaćena problemima, pa je i prihvatila korupciju kao moguću pomoć u rešavanju problema. Znali su mudri savetnici despota i monarha da ih upozore da „pritisak ne smije ići dotle da seljake dovede u bijedu, jer oni više neće biti sposobni da reaguju i da napreduju. Štoviše, izgubit će volju ako opaze da svaki dodatni napor završava povećavanjem nameta, pa, dakle i pogoršanjem njihove situacije“ (Mendras, 1986: 130). Francuski agronom Vauban savetovao je Luju XIV da njegov napredak zavisi od dobra i odmora naroda kojim vlada. Tako mu je govorio: „Ako narodi nisu ugnjetavani, više će se ženiti; bolje će se hraniti i odijevati; njihova će djeca biti snažnija i bolje odgojena; više će se baviti svojim poslovima. Naposljetku, kada vide da im ostaje glavni dio dobiti koju su ostvarili, radit će s više snage i hrabrosti. Poznato je da se veličina kraljeva mjeri brojem njihovih podanika... Budući da je u tome sva njihova sreća, ne treba žaliti truda radi očuvanja i uvećanja tog naroda koji treba da im bude drag“ (Mendras, 1986: 253).

⁹⁶ „Prvi turski napad poremetio je život u žitorodnim nizijama, te je seosko stanovništvo često bežalo u više bezbednije predele... Planine su postale utočište u vremenima opasnosti i izvor stanovništva u drugim vremenima. Narod nije bio podložan stvarnoj vlasti očuvavši, ili vrativši se na polunomadski način života, sa njegovom osnovnom poljoprivredom, seoskom privredom i zadržanom organizacijom“ (Павловић, 2001: 14).

⁹⁷ „Turska vlast je već dugo bila nedelotvorna i iskvarena i otežavala je bilo kakav napredak. To delimično objašnjava zašto su Srbi južno od Dunava daleko zaostajali u pogledu kulturnih i ekonomskih tekovina za svojom sabraćom pod habzburškom vlašću“ (Stavrijanos, 2005: 226).

mulativnom granom, najviše stočarstvom, što ga je odaljavalo od centara urbanijeg života i komunikacijskih puteva.

To stanje je nasledila moderna srpska država posle dva ustanka s početka 19. veka. Siromaštvo nije bilo samo u obliku privređivanja, odnosno ekonomskog života, ono je imalo i duboke tragove u nerazvijenoj socijalnoj strukturi, ali i u nepostojanju političkih institucija, kao i u uspostavljanju vrednosnog sistema, posebno u nepostojanju obrazovnih institucija preko kojih se utemeljuju univerzalne vrednosti i izgrađuje vrednosni sistem.⁹⁸ Srpsko stanovništvo na početku formiranja samostalne konstitucije bilo je u svakom pogledu zapušteno. Ono što ga je održavalo kada su u pitanju socijalni kontakti i duhovnost jesu običaji⁹⁹ i pravoslavna vera. I običajni i religijski život, međutim, bio je prilično siromašan, ali i opterećen dvema različitim tradicijama: prvobitne paganske i hrišćanske. Dosta toga su izmešali i u običajnom obrascu, ali i u religijskoj praktičnosti. Pravoslavlje kao narodna religija nastala pod uticajem Romejskog carstva (Vizantija) u Srbiji je zadržalo dosta iz paganskih religija. Pravoslavna religija imala je posle pada pod tursko ropstvo, kada je Srbija ostala u potpunosti bez svoje svetovne elite (plemstva) i umnogome bez duhovne elite, funkciju povezivanja i održavanja, a ne duboke unutrašnje religijske muzikalnosti. Ona je bila više integrišući i homogenizirajući faktor nego učenje religioznih vrednosti, normi i dogmi. Ono do čega su Srbi držali bilo je više vezano za religiju kao organizaciju, a manje kao dogmu.

⁹⁸ „Za turske vladavine škole su u Srbiji bile vrlo retke... Zbog toga je pismenost u Srbiji bila gotovo ugašena. Prvi ustanak zatekao ju je u pogledu pismenosti u strašnom stanju. Sem sveštenih lica, koja takođe nisu bila vrlo pismena, niko skoro nije znao ni čitati ni pisati. Sve građanske i vojne vlasti bile su nepismene. Od dvanaestorice sovetnika u Pravitelstvujuščem Sovetu 1807. godine jedva su četvorica bili pismeni, ali i od njih su dvojica samo 'znali kojekako zapisati svoja imena', jedan je 'znao malo bolje od njih', a jedan jedini 'znao je pisati i čitati bolje od svijju popova i kaluđera i mnogijeh starješinski-jeh pisara po Srbiji'" (Ђорђевић, 1922: 74–75). U Srbiji je 1804. godine bilo svega dve osnovne škole, 1817. tri, da bi se 1836. broj popeo na 72 škole sa 2.514 učenika. Na hiljadu stanovnika 1879. godine bilo je 15 učenika u osnovnim školama. „U isto vreme... u Austro-Ugarskoj 109, u Velikoj Britaniji 123, u Francuskoj 133, a u Nemačkoj i Švajcarskoj 157" (Stojanović, 1997: 249).

⁹⁹ Koliko je običaj bio značajan za život ljudi na selu, iskazano je sledećim poslovicama: „Bolje je da selo propadne nego u selu običaj" i „Bolje je zemlju prodati nego joj običaj izgubiti" (Јовановић, 2006: 236).

Jedan od najpoznatijih istoričara između dva svetska rata, profesor Univerziteta u Beogradu i predsednik Srpske kraljevske akademije, Vladimir Ćorović pisao je da Srbi nikada nisu duboko prožeti religijskim osećanjima i duhovnošću. Religija je za njih bila više integracija koja ih je etnički sabirala i saborski povezivala. Ćorović piše da je kod srpskog naroda crkva bila mesto i središte okupljanja, a ne sticanja učenja, verskog iskustva i rituala. Srbi su crkve pravili u centru mesta u kojima su živeli. Ćorović navodi primere tog odnosa prema religiji upravo na osnovu mesta na kojima su građene crkve. On piše da su Srbi govorili idemo ka crkvi, a ne u crkvu. Crkva je bila simbol njihovog središta okupljanja, a ne unutrašnjeg duhovnog proživljavanja.¹⁰⁰

Formiranjem moderne srpske državnosti Srbija je nasledila dva uzroka značajna za nastanak, utemeljenje i razvoj korupcije: autoritarna organizacija vlasti i države i siromaštvo praćeno neprosvećenošću stanovništva. To je uticalo na vlast da je više funkcionisala po volji vlastodržaca nego prema normama i zakonima kao depersonalizovanim pristupima organizovanja i garantovanja života u državi. I kada su donošeni prvi zakoni i propisi, odnosno norme, one su bile namenjene podređenima, a ne onima koji su ih donosili. Već na samom početku državnosti vladala je logika vladajućih – zakone donosimo i oni će važiti za one ispod nas, ali neće važiti za nas. Taj voluntaristički pristup i princip političkom životu će održavati negativnu tradiciju i njene obrasce, a u ovom slučaju korupciju.

Siromašni će u takvoj vladavini na osnovu zdravog razuma zaključivati da je vlast iznad njih, ponekad i smatrati da je od Boga data, da joj se treba pokoravati, a kada su u pitanju potrebe i interesi, s njom se treba nagoditi, ako treba i podmititi je, odnosno korumpirati. Takav odnos i vladajućih i potčinjenih briljantno opisan u literaturi u 19. veku, posebno je izražen u prvim decenijama 20. veka. Siromaštvo ne omogućava formiranje autonomne ličnosti, odnosno svesnih i samosvesnih pojedinaca, nego samo održava onu vrstu svesti koja na osnovu zdravog razuma traži

¹⁰⁰ Istoričar Vladimir Ćorović piše da je u srpskom narodu i „danas ostao izraz ‘idem k crkvi’ umesto ‘u crkvu’, da se kaže šta je pravi cilj odlaska” (Ђоровић, 1989: 169).

izlaze kada treba da zadovolji neku svoju potrebu i interes tako što se služi snalažljivošću, lukavstvom, često i prevarama i lažima. To je stvorilo svest kod siromaha da je država neka štetna institucija koja ih ne samo porobljava nego i teško zloupotrebljava i zbog toga je treba prevariti pomoću laži i raznih obmana.

Kod siromaha ne formira se državotvorna svest, odnosno svest o tome da je država najznačajnija organizacija njihovog života koja treba da garantuje njihovu autonomiju, da zaštiti njihove interese i da garantuje njihova prava. Ovakav odnos siromašnih prema državi produžavao je negativne tradicionalne obrasce nastale u nepovoljnim i užasnim uslovima ropstva tokom duge vladavine Osmanske imperije.¹⁰¹ Siromah će ponekad i iz neznanja posegnuti za negativnim tradicionalnim obrascem, smatrajući da je važno da on zadovolji svoju minimalnu potrebu i interes i da to nije nešto nečasno i rđavo. I to je jedan od razloga dugog opstanka negativnih tradicionalnih obrazaca. I kada postoji svest o tome da nešto nečasno radi, opravdanje je da je to jedini način da zadovolji svoju potrebu i interes. Iz tih pragmatičnih razloga žilavo opstaje negativni tradicionalni obrazac.¹⁰²

Dvostruki su razlozi, ali i načini, zbog čega je siromaštvo činilac koji omogućava i razvija korupciju. Siromaštvo nije samo

¹⁰¹ „Glavne i stalne nevolje raji ipak nisu toliko dolazile od države neposredno koliko od neobuzdanih pojedinaca muslimana. Naročito su teški bili doseljenici muslimani. Pri doseljenu bili su brutalni nasilnici bez osećanja za kakav bilo red u odnosima prema raji. Oni koji su po nečemu bili jači i istaknutiji osionu su se i bezobzirno postavljali za agrarne gospodare raji, ili ih prosto pljačkali i pustošili. Kada se stabilizuju prihodima ili kakvom gospodarskom funkcijom, tek onda počinju voditi neku stalnu ekonomiju raje. Postanu element stabilizovan, legitiman, legitimistički. Ali i nedinamičan. Priličan broj ovih doseljenika i došao je da budu gospodari. Teški su i oni, ali se tokom vremena i oni umire i ublaže unekoliko i raja se na njih navikne” (Вукосављевић, 2012: 21). Posebno je siromaštvo dolazilo do izražaja u nerodnim godinama. Vukosavljević piše da je tako ostalo „u sećanju narodnom kako se jelo zimi: korenje, kora od drveta i žir, i s proleća razne trave i list od onih drveta od kojih je mek. U planinskim krajevima iseljeničke oblasti i susednih oblasti bilo je i u redovnim prilikama sve do pre dve-tri desetine godina, da s proleća jedu ove razne surogate hrane pomešane s brašnom i mlekom. Ili da jedu tvrdi sir, umesto hleba” (Вукосављевић, 2012: 26).

¹⁰² „Čini se da je razlog zbog koga ljudi učestvuju u koruptivnim delatnostima, iako osuđuju korupciju, u tome što situaciju razumeju kao problem ‘kolektivne akcije’, gde nema puno smisla biti ‘onaj jedini’ koji se uzdržava od korišćenja ili primanja mita i ostalih usluga...” (Rothstein & Torsello, 2013: 5).

fizičko, ono preko fizičkog postaje i duhovno, odnosno mentalno stanje. To mentalno stanje teško se menja i dugo traje, posebno kada su u pitanju negativni tradicionalni obrasci. I kada se radi na promeni i bogaćenju duševnog i duhovnog života, ovaj obrazac uvek vreba iznutra kao neka ugrađena potencija koja se lako probija i porobljava i onog pojedinca koji je uspeo da se obrazovanjem i socijalizacijom formira kao ličnost (Joković Pantelić & Stjelja, 2023). U trenucima problema i kriza ličnosti ovaj obrazac izlazi iz tajnih unutrašnjih odaja u koje se uselio u obliku akumulativnog genetskog materijala. Ponekad i ljudi koji mnogo znaju, i koji su imali veliko životno iskustvo, u nekim trenucima, pred nekim problemima koji ih pogode, posrnu i pokažu da duboko u svom unutrašnjem svetu još nisu raščistili sa ožiljcima prošlosti.

Siromaštvo utiče i na slabo funkcionisanje političkih i društvenih institucija, i to dvostruko: iznutra i spolja. Iznutra zato što u institucije ulaze ljudi koji se duboko u unutrašnjosti svog bića nisu oslobodili siromaštva, iako su uspeali da se fizički oslobode, dok spoljašnje siromaštvo traži kratki put zadovoljenja svojih potreba i interesa i smatra da oni iznutra, nezavisno od zakona, očekuju da se to obavi po starom ropskom koruptivnom obrascu. To je taj dvostruki hod siromaštva kada je u pitanju oslobađanje od negativnog tradicionalnog koruptivnog obrasca. Taj dvostruki hod ga održava, a u nekim okolnostima širi i razvija. Oslobađanje od siromaštva je dug, decenijski i generacijski put i ono nije lako.¹⁰³ Potrebne su decenije i generacije da bi se njega oslobodile, ali i spoljašnje povoljne okolnosti povezane s pojavom istinskih elita koje idejama, znanjem, iskustvom i iskrenim namerama hoće da naprave iskorake i preskoče decenijske i generacijske muke.¹⁰⁴

¹⁰³ Siromaštvo i tegoban život u ropstvu ostavilo je još neke posledice po život stanovnika u Srbiji. To su posebno zapazili stranci koji su dolazili u Srbiju. Tako je Endru Arčibald Paton (Andrew Archibald Paton) zapisao da su u novoj oslobođenoj Srbiji od Osmanske imperije ljudi „još uvek bili "oholi, ratoborni, i dosta nehajni", neskloni većini mehaničkih i manuelnih veština, a u poljoprivrednim poslovima veoma lenji” (Stojanović, 1995: 154).

¹⁰⁴ „Potreba za obrazovanim građanima bila je očita u Srbiji prve polovine 19. veka. Mlada država je iz temelja morala da gradi svoje institucije, a njih nije moglo biti bez učenih ljudi. Tu međusobnu zavisnost obrazovanja i građenja države, odnosno obrazovanja i nacionalne nezavisnosti na svoj način

Takođe, potrebne su i povoljne okolnosti da razvijeno okruženje, ako ima dobru volju i nameru, može da pritekne u pomoć i skрати taj put izlaska iz života preživljavanja. I jedno i drugo Srbija u dva veka nije imala, ali i kad bi imala, latentno pretil opasnost da to ljudi okovani negativnim tradicionalnim koruptivnim obrascem brzo potroše i upropaste.

Promene režima, svetski ratovi i revolucije u 20. veku i početkom 21. veka, nažalost, još više su siromaštvo održavali.¹⁰⁵ Siromaštvo je i dalje dominantni činilac s kojim se suočava savre-

upečatljivo je sažeo Vuk Stefanović Karadžić u pismu knezu Milošu Obrenoviću iz 1832. godine, u kome je bio i stav da oslobođanje od Turaka ništa ne znači bez obrazovanosti. Vuk je osećao da će tek nastankom nacionalne inteligencije Srbija biti spremna da krene ka modernizaciji i priključi se razvijenijim evropskim državama. Srpski vladar knez Miloš nije u prvim godinama svoje vladavine razumeo tu potvrdu, ali, kako su i njemu trebali pismeni ljudi, vremenom je počeo da uviđa da će bez školovanih ljudi teško moći graditi novu državu” (Трговчевић, 2003: 33). Svest o tome da treba planirati buduće elite, posebno elite znanja, pomogla je da u određenim periodima Srbija bljesne u razvoju i u rezultatima tog razvoja. Nažalost, to su bili kratki periodi, ali pokazali su da u Srbiji postoji snažan potencijal za napredak i modernizaciju. Taj potencijal korišćen je kratko, a na duži rok osporavan, i od vlasti i od prosečnih građana.

¹⁰⁵ Grejem Henkok (Graham Hancock) je dokumentarno sa mnogo primera iz zemalja Trećeg sveta pokazao kako se siromaštvo i dalje održava i produbljuje, da čak ni međunarodne i humanitarne organizacije ne uspevaju da ublaže njegove tragične posledice. On piše da „u plemenskom društvu vešto izbegavanje suštine stvari omogućava prizivačima kiše da ostanu u ovom poslu čak i ako ne umeju da proizvedu kišu. Slično tome, u domenu javne potrošnje na Zapadu, koriste se isti profesionalni trikovi da bi se nastavilo sa prelivanjem ogromnih količina našeg novca u organizacije za pomoć, koje retko, ako i ikada, proizvode bilo kakve opipljive rezultate. Uprkos novim tehnikama, novim pravcima i beskonačnim reorganizacijama koje su karakterisale industriju pomoći tokom protekle polovine veka, i uprkos izdancima vrednim stotina milijardi dolara, ima malo dokaza da su se siromašni Trećeg sveta na bilo koji način od svega toga ovajđili. Iz godine u godinu, međutim, na osnovu koncepta pomoći isplaćuju se veoma visoke plate i postojano održava privilegovani način života službenika međunarodnih organizacija, ‘stručnjaka za razvoj’, konsultanta i asortiranih parazita koji čine personal raznih organizacija za pružanje pomoći... U demokratskom društvu, imamo pravo da znamo celu istinu o institucijama koje se finansiraju našim doprinosima i ne treba da se zadovoljimo parcijalnim istinama koje birokratija zaposlena u tim institucijama želi da nam servira (Henkok, 2002: 13–14). Nije retko da pomoć i novac za siromašne, upravo, zloupotrebe oni koji su zaduženi da ih dostave. Često se u tim zloupotrebama služe korupcijom tako što one koji su na višim položajima podmićuju ili sa njima dele to što je trebalo siromašnima da dodele.

meno srpsko društvo. Najtragičniji oblik siromaštva je kada ne mogu da se iz njega izdignu oni koji imaju stvaralačke potencijale i velike sposobnosti da upravo preko njih izvuku sve iz siromaštva. Oni u autoritarnim vladavinama ne dobijaju šansu i ostaju kao zarobljeni, a potom i mrtvi kapital. Siromaštvo prati velika nezaposlenost koja iscrpljuje ljude i ne pruža im nikakvu nadu i veru ni u sadašnjost niti u neposrednu budućnost. I to je, takođe, jedan od činilaca koji omogućava da se negativni tradicionalni koruptivni obrazac tako lako održava. Bez onih koji će trasirati put, društvo pritisnuto siromaštvom teško može da stvori preduslove i uslove da se društvena struktura izdiferencira, da se u njoj izdvoje pokretački potencijali u obliku srednjih slojeva koji jedini mogu da pruže šansu da se granice siromaštva pomere, da se otvore kanali za promociju u društvenoj vertikali i da na osnovu toga društvo krene ka progresivnom razvoju.

Širenjem srednjih slojeva i njihovom bitnom ulogom u organizaciji društva omogućava se da se na brži i najmanje rizičan način izlazi iz siromaštva.¹⁰⁶ U Srbiji je bilo nekoliko pokušaja da se utemelje srednji slojevi, ali, nažalost, svaki od tih pokušaja bio je kratkog daha iako je, dok je dominirao, davao zapanjujuće dobre rezultate.¹⁰⁷ Srednji slojevi u Srbiji gradili su građansko

¹⁰⁶ „Sredinom XIX veka u Srbiji postoji samo jedna klasa – seljaci, ali uz njih postoje i dva sloja: 1. trgovci i zanatlije i 2. sloj činovnika koji je u usponu, a deo njih čini i 350 školovanih ljudi (od kojih je 200 obrazovano u inostranstvu kao državni pitomci)” (Marković, 2014: 75).

¹⁰⁷ „Mi smo u XVII veku imali prilično razvijeno građanstvo u Srbiji, gornjem Po-
vardarju, na Kosovu i u Metohiji. Razvilo se bilo kad su se granice carevine
odmakle od naših oblasti, te odmakli i ratovi i neredi u pozadini granice. Car-
stvo je negde daleko vojevalo i širilo se, a trgovina i zanatski radovi, kojih je
moralo biti u zemljama toliko prostranim i bogatim, bili su ostali raji da ih ona
obavlja. Dok su granice bile daleko od naših oblasti, muslimani su malo išli u
poslove trgovačke i zanatske... Građanske poslove držalo je naše građanstvo.
Bilo je zbog toga postalo imućno... Još se može naći pisanih dokumenata iz
toga vremena o zanatima, zanatima luksuznim, o trgovini, o stabilnoj, neve-
likoj, kamati na novac i o prilično koncentrisanim kapitalima... U prostranoj
carevini bilo je mnogo mogućnosti za bogaćenje iako gospodari države nisu
imali ni težnji ni smisla za razvijanje radova. Relativno bogatstvo našeg gra-
đanstva nije ga zbližilo sa državom... I najbogatiji raja uvek je raja, a često je
zbog bogatstva bio više izložen raznim nasiljima nego siromah. Branilo se
pojedinačno, novcem” (Вукосављевић, 2012: 37–38). Drugim rečima, služili
su se korupcijom pomoću novca da koliko-toliko zaštite svoje bogatstvo od
osmanskih vlastodržaca.

društvo.¹⁰⁸ Nažalost, kada se god učvrste i počinju da daju dobre plodove za društvo, odmah nastupaju neke velike krizne situacije u obliku ratova ili pobuna i revolucija. Posle njihovog završetka najčešće se u dugom periodu razaraju srednji slojevi, a potom je potrebno mnogo vremena da bi se oni opet oformili i dobili mesto značajno za društveni razvoj. Kada su god razarani srednji slojevi, stanovništvo je ponovo padalo sunovratno u ponor siromaštva i još gore, bedu, odnosno puko preživljavanje. To je u našim krajevima značilo gubitak velike ljudske energije i stvaralačkih mogućnosti koji su trošeni na najgori i najneracionalniji način.

Treći uzrok održanja negativnog tradicionalnog koruptivnog obrasca u Srbiji je nepostojanje tradicionalnih političkih i društvenih institucija. Tradicionalne političke i društvene institucije su one koje postoje najmanje dva do četiri veka. To je vreme u kome nastaju društvene i političke krize, ali i prirodne nepogode i katastrofe. Smatra se da institucije postaju tradicionalne ako uspeju da prežive i prirodne i ljudske nepogode, a da pri tome nisu nestale i da je to period od dva do četiri veka. Primer takve institucije je engleski Parlament, značajna institucija zakonodavne vlasti. Zbog toga su, posebno u Evropi, ali i drugde, mnogi pokušavali, poneki i uspevali, da formiraju ovu svetu političku instituciju prema engleskom obrascu. Veliki broj institucija u Evropi nije uspeo da preživi ovaj vremenski period i zbog toga institucionalizam u Evropi, posebno u zemljama koje su imale dugu

¹⁰⁸ „Građanstvo je Srbija stvarala i polako i teško. Nemanje građanstva vrlo se jako osećalo u Srbiji prvih godina slobodnog života. To što je građanstvo u Srbiji sve novo, sve bez građanskih tradicija i građanskih manira, što uopšte još nije bilo jedno iole izgrađeno građansko društvo, to je uticalo mnogo na politički i kulturni život našeg naroda” (Вукосављевић, 2012: 39). Cincari i Jevreji koji su došli u 18, posebno u 19. veku, veoma su se zalagali i ulagali u emancipaciju vekovima ugnjetavanog srpskog naroda. Oni su izgrađivali i utemeljivali građansko društvo. Učestvovali su u formiranju prvih modernih gradova, odnosno u utemeljenju urbanog života u Srbiji. Baveći se po dolasku u Srbiju trgovinom i zanatstvom, kasnije će, tokom 19. i 20. veka, razvijati najpre manufakturu, a potom i industriju. Veliki doprinos dali su izgradnji i razvoju institucionalnog i obrazovnog sistema. Svojim sposobnostima i nesebičnošću pokazali su koliko im je stalo do utemeljenja srpskog društva i Srbije kao države. Cincari su oformili srpsku naciju, za razliku od srpskog etnosa, kao moderni oblik zajedništva i izjašnjavali se kao Srbi, a mnogi Jevreji kao Srbi mojsijevske vere (Поповић, 1998: 50–56; Trifon, 2010: 194–195).

nesrećnu prošlost, nije uspeo da se utemelji i da na osnovu toga dâ rezultate koji se od njega očekuju.¹⁰⁹

Institucionalizam u Srbiji imao je trostruko opterećenje: prvo, i kada je formiran uz pomoć političke volje, to je učinjeno više da zadovolji neke formalne razloge nego da sadržinski i suštinski funkcioniše;¹¹⁰ drugo, kao novina u društvenom životu od većine stanovništva nije prihvaćan, kao i sve novine, iz straha da će im se možda još nešto gore desiti, zbog rđavih iskustava iz vremena ropstva; i, treće, nikada nije bilo dovoljno kvalitetnih profesionalaca koji bi instituciju održavali prema visokim profesionalnim standardima.

Prva nepovoljnost, koja je proizvod političke volje, pokazala je neiskrenost prema ideji utemeljenja institucionalizma. Politička klasa u Srbiji zamišljala je institucije kao bedem koji treba da učvrsti, osigura i do večnosti produži njenu ličnu i posebnu vlast. Drugim rečima, institucionalizam je trebalo da služi samo njima, za spoljašnji svet da bude fasada, a za unutrašnji život zastrašujuć činičnik koji bi sprečavao stanovništvo da vlast preispituje, kritikuje, nadzire i kontroliše. Političari su stanovništvo doživljavali

¹⁰⁹ Beleška sa predavanja prof. dr Čedomira Čupića na master studijama u okviru predmeta *Institucije i korupcija* održanog 5. novembra 2012. godine.

¹¹⁰ Na primer, u vreme vladavine Miloša Obrenovića „nije postojala jasna podela i razgraničenje između upravnih i sudskih vlasti, između civilne i vojne službe, niti je u praksi bilo drugog zakonodavnog tela sem Kneževe kancelarije, to jest samoga kneza Miloša. Knez Miloš je sam, i jedino on, rukovodio i spoljnom politikom zemlje – ako se o tome može govoriti u punom smislu te reči. Pored svog političkog uticaja u javnom životu Srbije, knez Miloš je bio monopolisao gotovo celu spoljnu (izvoznu) trgovinu Srbije, propisivao kurs vrednosti moneta i obim novčane cirkulacije u Srbiji, zatim jedini imao pravo opštenja na najvišem nivou s turskim vlastima, pa se čak mešao i u pitanja crkvene organizacije u Srbiji (Стојанчевић, 2004: 83). I „obaveštajna politička služba, kao i celokupni aparat srpske uprave, u stvari je bila lična Miloševa služba, kojom je on dirigovao i koja je bila potčinjena lično njemu. Iako pravno i formalno nije imala posebnu instituciju i posebnu organizacionu formu, ona je suštinski postojala, delala i donosila izvesne rezultate. Kontrolisala je sve grane javnog i narodnog života, bavila se i političkim i upravnim objektima, zadirala u ekonomski život Srbije, u funkcionisanje saniteta, škole, štampe (počev od 1834), crkve, emigracije i imigracije, saobraćaja, pa čak, ponekad, i u lični život pojedinaca. Razume se, ona je u svim slučajevima imala politički aspekt i bila upravljena na hvatanje onih elemenata koji su zadirali u legitimitet i integritet knez-Miloševog režima i delatnosti njegovih organa vlasti” (Стојанчевић, 2004: 83–84).

kao stalnu opasnost, jer bi ono moglo naglo da se pokrene protiv njih. Institucije nisu shvatane kao garant sprovođenja zakona – istog za sve u državi. Trebalo je one da budu paravan iza kojeg će vlastodržac da ubira plodove za sebe.¹¹¹

Druga nepovoljnost odnosi se na institucije kao nešto što dolazi spolja i što stanovništvu nije bilo poznato. Kada su formirane, one su predstavljale neku vrstu spoljašnje opasnosti. To proizilazi iz ljudske prirode koja je više sklona naviknutom nego novom i nepoznatom. Novo i nepoznato može da im donese još veće nevolje od onih s kojima se već nose. To je razlog što u modernoj srpskoj državnosti nije prihvatana modernizacija kao proces koji će omogućiti uključivanje u moderne razvijene tokove života koji su već dali dobre rezultate u zemljama u kojima su nastale. U Srbiji se, nažalost, ispoljilo ropstvo navikama, svojstveno ljudskoj prirodi. Ljudi koji su imali rđava iskustva postajali su zarobljenici navika. Dominiranje tog obrasca zaustavljalo je modernizaciju. U Srbiji su postojali ljudi spremni da prihvate modernizaciju, da se s njom suoče i pokušaju da je praktikuju i razvijaju. Uvek je, u različitim periodima, kod većine prevladavao strah od modernizacije koji je i zaustavljao uvođenje institucionalizma i njegovo utemeljenje.

I kada su uvedene institucije, prema njima su pokazivani odbojnost, strah i lukavstvo, što je često pogodovalo i vlastima i činovnicima u institucijama, jer se tako činilo da institucionalizam

¹¹¹ Na početku vladavine Miloš Obrenović širio je „srpsku vlast naređujući srpskim knezovima da preuzmu ulogu sudija u sporovima koji su se ticali Srba. Miloš je takođe nastojao da unapredi sudstvo tražeći od sudija da sude po običaju i zdravom razumu. Pored toga, naredio im je da nedeljom i nacionalnim praznicima idu u crkvu, da poste sredom i petkom i da više vremena provode u sudnici a manje u kafani. Miloš je zahtevao da on bude sudija u nekim parnicama, od kojih nisu sve bile od velike važnosti, i nije uvek bio dosledan u svojim presudama. Jednom prilikom je naterao nekog popa da pojede odluku o razvodu koju je doneo bez Miloševog odobrenja. Malo-pomalo Miloš je uspeo da prenese administrativnu (kao i sudsku) vlast na narodne starešine, koji su u stvari bili njegovi činovnici, pošto ih je sam postavljao. Na ovaj način postao je neograničeni gospodar unutrašnjih poslova, baš kao i vezir pre njega. Dosta se pričalo o starešinskim skupštinama, koje su ograničavale Miloševu vlast samo onoliko koliko je on to želeo ili dozvoljavao. Miloševi činovnici su birali članove skupštine. Sastajali su se na dan ili dva, kad je Miloš to želeo. S vremena na vreme on je osećao potrebu da sazove takve skupštine na kojima bi objasnio svoja načela i postupke (Драгнић, 1989: 24).

ne funkcioniše onako kako bi to trebalo.¹¹² To nepoverenje u institucije i nepovoljno iskustvo s njihovim funkcionisanjem uticalo je da opstane negativan tradicionalni koruptivni obrazac. Prihvatili su ga i jedni i drugi, i stanovnici koji treba da zadovolje svoje potrebe i interese i činovnici koji zadovoljavanjem tih potreba i interesa nelegalno pribave nešto i za sebe. Tako je dvostruko potpomognut život tradicionalnog koruptivnog obrasca.

Treća nepovoljnost proizilazi iz karaktera vladajućeg poretka, odnosno shvatanja politike vlastodržaca kao ličnog dobitka i ličnog sredstva.¹¹³ Politika je za njih pitanje njihovog ličnog života, odnosno kako da se obogate, prigrabe povlastice i omoguće sebi luksuzan život. Institucije koje su stvarali, kada bi one funkcionisale po sopstvenoj logici, prvo bi pogodile one koji su ih formirali. Primenom zakona svi koji su iznad ili izvan zakona snosili bi i odgovornost i sankcije. Iz tog razloga institucije su formirane kao fasadne da bi se i iznutra i spolja prikazalo kako je vlast nešto učinila da poboljša organizaciju i društva i države, a da i sadržajno i suštinski institucije ne obavljaju posao koji im po logici pripada. Zbog toga su iznutra institucije od početka formiranja funkcionisale na slab način. Drugim rečima, one su i formirane tako da budu slabe (Tanzi, 2018: 69; Sindzingre, 2007: 446). To su vladajući učinili na perfidan način, pomoću selekcije kadrova i nepoštovanja standarda profesije. U institucije su zapošljavani oni koji su imali najmanja znanja, nemoćni za visoki profesionalizam, i što je mnogo opasnije i teže, na čelo tih institucija dolazili su odani poslušnici skromnog znanja, ali velike slugerske volje. Takav profesionalni i kadrovski sastav pravio je od institucije slabašno telo koje nije moglo da se izdigne i funkcioniše onako kako je trebalo.

¹¹² „Prema sporazumu između Marašli Ali-paše i Miloša, Srbima je bilo dozvoljeno da imaju sopstvenu kancelariju u Beogradu. Zvala se Narodna kancelarija i trebalo je da bude najviše srpsko administrativno i sudsko telo, sastavljeno od dvanaest knezova. Miloš, međutim, nije želeo da ona postane i upraviteljsko telo. Takođe nije dopustio da postane predstavničko telo. Sveo ju je na svoju ličnu kancelariju koja ga je pratila kud bi god išao. Miloš je preko svojih sekretara izdavao naređenja i donosio neopozive odluke” (Драгнић, 1989: 25).

¹¹³ Na samom početku utemeljenja državnosti u Srbiji Miloš Obrenović „nije shvatio da se vlast mora organizovati i sistematizovati. Svaki pokušaj da se to učini, čak i svaki pisani zakon, doživljavao je kao pokušaj ograničavanja sopstvene vlasti” (Драгнић, 1989: 25).

Uz pomoć slabih institucija i još gorih profesionalaca i rukovodećih kadrova, vlastodršci su potpuno držali u svojim rukama institucije kao porobljene organizacije koje su služile samo za njihove manipulacije.¹¹⁴ Taj obrazac koji je nastao na početku moderne srpske državnosti i danas se održava, ali se i održavao nezavisno od ideologija i politika koje su se smenjivale u obavljanju državnih poslova.¹¹⁵ Svaka nova garnitura vlasti oberučke je prihvatila te slabe udvoričke institucije i stavljala ih u službu svojih uskih ličnih i posebnih interesa. To je nešto što prati i savremeni politički život u Srbiji. Sa takvim slabim institucijama nema šanse da se Srbija oslobodi negativnog tradicionalnog koruptivnog obrasca, niti da krene u bilo kakvu borbu protiv korupcije kao velike ljudske zle pošasti.

Negativna tradicija na osnovu navedenih činjenica snažno je uticala na politički život kada je u pitanju njegova institucionalizacija i na praktične aktivnosti i političke procese. Uticaj negativne tradicije na politički život posebno je pokazala politička kultura, bitan elemenat koji pripada dubinskim slojevima politike. Politička kultura obuhvata vrednosti¹¹⁶, uverenja i stavove građana prema političkom životu. Oni se manifestuju u simbolima,

¹¹⁴ „Vlastodršci manipulacijama... šire strahove koji im omogućavaju da izbegnu odgovornost... Najčešći i najuspešniji strahovi koji se šire su egzistencijalni” (Јоковић, 2015б: 85).

¹¹⁵ Miloš Obrenović tražio je „ljude koji bi mu bili krajnje odani i privrženi. Morali su slepo izvršavati njegove zapovesti. Morali su da hvataju hajduke i druge razbojнике, da ih vešaju, na smrt ih prebijaju, ili da ih na drugi način zlostavljaju. Ljudi blaže naravi se ne bi mogli održati u Miloševoj službi. Prvi među njegovim činovnicima bili su sumnjive prošlosti i pravi avanturisti. U tom ranom stadijumu organizovanja države takvi ljudi su počinjali kao vladarske slugе i pomagači, koji su izvršavali njegova naređenja. Kasnije bi postajali njegovi činovnici i ministri... U sve je sumnjao čak i u svoje najbliže činovnike. Otvarao im je pisma i preturao po stvarima. Oni su mu, međutim, sve u svemu dobro služili. Nisu bili sputani birokratskom inertnošću, naprosto zato što nije bilo uspostavljenih birokratskih procedura, koje bi kočile njihovo delovanje” (Драгнић, 1989: 26–27).

¹¹⁶ Politička kultura oblikuje „trajne vrednosti, a ne dnevno reagovanje ljudi na određene politike i probleme” (Hejvud, 2004: 381). „U proučavanju korupcije, kulturne vrednosti su važne jer utiču na odluke o tome da li se treba upustiti u koruptivne transakcije. Iako ne želimo da održavamo mit da je korupcija samo pitanje kulture, tačno je da u nekim kulturama postoje društvene norme koje pojedince mogu navesti da manju pažnju poklanjaju izbegavanju korupcije” (Getz & Volkema, 2001: 14).

stilovima i obrascima konkretnog političkog ponašanja (Matić, 1993: 832–833). Na osnovu političke kulture utiče se na izbor ciljeva, odnosno strategija i pravaca koji će dominirati u političkom i društvenom životu.

Bolje sagledavanje omogućavaju dve tipologije. Prva je Gabrijele Almonda (Gabriel A. Almond) i Sidnija Verbe (Sidney Verba), a druga je nastala na osnovu iskustva, posebno iz događaja tokom 20. veka. Prema tipologiji Almonda i Verbe, razlikuju se tri jednostavne i tri složene političke kulture karakteristične za različite političke zajednice tokom istorije. U tri jednostavne ova dvojica autora ubrajaju *parohijalnu*, *podaničku* i *participativnu* političku kulturu (Almond & Verba, 2000: 22–24). U složene izdvajaju tri tipa političkih kultura: *parohijalno-podaničku*, *podaničko-participativnu* i *parohijalno-participativnu* (Almond & Verba, 2000: 26–29).

Parohijalna politička kultura karakteristična je za primitivne zajednice i u okviru njih ona se formira u plemenima. U plemenskom načinu organizovanja nisu izdiferencirane religijske i svetovne orijentacije. Iz religijskog izvode se i praktične, odnosno svetovne orijentacije. U savremenim društvima gde još postoji jak uticaj plemenskog života teško se prihvata svaki oblik institucionalizacije vlasti, posebno centralne.¹¹⁷ Vlast i institucionalizacija doživljavaju se kao nešto što je došlo spolja, što je novina i što može da im nanese veliku štetu. Iz takvog shvatanja plemenski obrazac života teško prihvata moderne oblike organizovanja. Čak i predruštvena stanja u kojima se organizuju prvi oblici vlasti neprihvatljivi su za ovaj obrazac i način života. To se posebno

¹¹⁷ Prema Edvardu Banfieldu (*Edward C. Banfield*), tradicionalno društvo u južnoj Italiji počiva na familijarizmu. Familijarizam je pristup široj zajednici koji je ne vidi kao nešto što pripada opštem interesu. On je samo okrenut sebi, odnosno porodici i vezan je samo za njen interes. Kada je u pitanju šira zajednica, to je amoralan pristup. Takođe, familijarizam ne prihvata univerzalne norme, a kada je u pitanju rešavanje sopstvenih interesa, onda podstiče korupciju (Banfield 1958: 102). Prema Johanu Lambsdorffu, kulture u kojima je pozicioniran autoritet vrednosti, posebno ako je taj autoritet bezličan, pokazuju da su manje korumpirane od kultura u kojima dominiraju familijarističke vrednosti. Autor smatra da se i nivo korupcije povećava tamo gde se visoko ceni i poštuje porodica, jer porodični interesi nisu u saglasnosti sa profesionalnim interesima i dužnostima. Tamo gde se porodica izuzetno poštuje, lako se ulazi u nepotistički tip korupcije (Lambsdorff, 2007: 32).

pokazuje u novooslobođenim zemljama od kolonijalizma u Africi, ali i u Aziji i Južnoj Americi.¹¹⁸

Na Balkanu je plemenski obrazac života dugo dominirao (Јоковић Пантелић, 2023a). Taj obrazac pokazivao je vrline, ali je, s druge strane, zajednica njime bila opterećena i zarobljena. U prvom slučaju taj obrazac života pomagao je odupiranju spoljašnjim uticajima imperija koje su ih porobljavale, a u drugom slučaju, u unutrašnjem životu negativno je uticao kada su stvorene okolnosti u kojima su balkanski narodi uspjeli da se oslobode porobljivača (Stojanović, 1995: 125–128). Posebno jaka vezanost za plemenski obrazac života odlikovala je pripadnike dinarsko-balkanskog pojasa karakterističnog po seobama motivisanim bekstvom od siromaštva na ostale prostore Balkana (Цвијић, 1991: 129–134, 337–348). Svaki od balkanskih naroda imao je različit pristup plemenskom životu. Negde su te veze bile toliko jake da ništa individualno nije moglo da se izdvoji, pokaže i dokaže. U drugima je taj obrazac imao značaj u periodima kriza, kada opasnost od nestanka plemensku zajednicu povezuje, homogenizuje i solidariše da bi se preživelo. Koliko je taj obrazac moćan, pokazuje se i u savremenim političkim zajednicama na Balkanu. Još su duboke veze u okviru porodice, bratstva i plemena. Čak se i vlast na ovaj način i organizuje i deli. Što je veće i jače pleme, to je i veći uticaj na političku organizaciju ovih društava.

Koliko je ovaj obrazac ukorenjen, pokazuju i moderni uslovi demokratskog života koji se često koriste tako da ovaj tradicionalni plemenski obrazac zloupotrebljava demokratske uslove. To se posebno pokazuje kada je u pitanju organizacija vlasti u plemenskom, bratskom i porodičnom nepotizmu. Kada jedan iz plemena uspe da se dokopa visoke funkcije u vlasti, on celu piramidu

¹¹⁸ I kada se prihvati centralna vlast, ona se prihvata u obliku reciprociteta, usluga za uslugu. Tako, na primer, „u tradicionalnim patronskim sistemima... razmene između elita i običnih ljudi zasnovane su na reciprocitetu i osećaju obostrane obaveze“ (Smith, 2007: 12). „U Latinskoj Americi, kulturna objašnjenja korupcije uglavnom se drže dve dobro uvrežene teorije kriminalnog ponašanja. Jedan stav smatra da se zvaničnici pridržavaju jedinstvenog sistema vrednosti koji koruptivno ponašanje podržava, umesto da ga osuđuje. Korumpiranom zvaničniku dive se kao pametnom čoveku. Drugi stav kaže da se zbog njihove intimne interakcije u maloj grupi i udruživanja sa korumpiranim zvaničnicima, pojedinci uključuju u slično ponašanje“ (Sanyal & Samanta, 2002: 26).

svog uticaja gradi tako što koristi kadrovsku politiku u koju dovlači svoje saplemenike.¹¹⁹ Drugi primer je da se i partijski pluralizam koristi na taj način što neke partije, nezavisno da li su zasnovane na etničkom ili problemskom osnovu, postaju partije plemenika, bratstvenika i porodičnih grupa. Na taj način se simuliraju uslovi za uspostavljanje i razvijanje demokratije. Ovo pokazuje koliko je taj obrazac duboko ukorenjen u ljude i koliko silovito upravlja u okolnostima savremenih političkih standarda i procesa.

Porobljena politička kultura, odnosno porobljeni obrazac kulture, počiva na odanosti (što proizilazi iz religijskih ubeđenja), poslušništvu i lojalnosti (što proizilazi iz ideoloških uverenja), ali i slugeranstvu, poltronstvu, moralnoj mimikriji i socijalnoj šizofreniji. Državna organizacija i vlast doživljavaju se kao plemenski uspeh ili neuspeh. Uspeh ako se saplemenik dokopa ove organizacije, a neuspeh ako oni nisu uključeni u nju. Državnu organizaciju i politički život procenjuju samo iz ugla svog posebnog interesa i iskreno je prihvataju ako je u njihovim rukama i za njih. U slučaju da nemaju nikoga u vlasti, smatraju da ona ne pripada njima i ne duguju joj nikavu obavezu, još manje privrženost. To se pokazuje neplaćanjem poreza ili nekih usluga koje omogućava savremena politička i društvena organizacija.

Kada se u okviru plemenske svesti i plemenskog načina prihvati vlast preko onih iz plemena koji su je osvojili, onda se polako stvara jedan drugi obrazac političke kulture, podanički, odnosno *podanička politička kultura*. Podanik je još duboko pritisnut plemenskim obrascem života, ali sada preko vlasti postaje svestan njenog autoriteta. Kada su u pitanju njegovi stavovi, oni se mogu označiti kao afektivni, odnosno emocionalni (Almond & Verba, 2000: 24). S jedne strane on se s vlašću ponosi, potpuno je prema njoj otvoren, sklon je autoritetu vlasti, odnosno vođi koji je njegov saplemenik i spreman je na sve vrste poslušnosti, servilnosti i slepe odanosti. Ovo je primer da se prema vlastodršcu

¹¹⁹ Pokazuje se da u kolektivističkim kulturama prednost dobijaju članovi porodice i prijatelji. U kolektivističkoj kulturi lojalnost prema grupi je važnija od etičkih standarda i moralnih ponašanja (Јоковић, 2021). Iz tog razloga smatra se da kolektivistička kultura pogoduje održanju korupcije (Park, 2003: 36). Neki autori smatraju da kulturno okruženje i posebne vrednosti neke zemlje uzrokuju korupciju (Chowdhury, Desai & Audretsch, 2018: 43).

familijaristički odnosi. S druge strane, ako nema saplemenika u vlasti, posebno na njenom vrhu, on je potpuno odbacuje, ona mu se ne sviđa i doživljava je kao nešto što mu se nameće i prema čemu ima žestok i emocionalni i aktivistički odnos. Drugim rečima, ako je prihvata, ona je za njega i legalna i legitimna u potpunosti, a ako je ne prihvata, smatra je i nelegalnom i nelegitimnom, ona je za njega teret i nešto što ga porobljava. Podanik je i u prvom i u drugom slučaju, kada je u pitanju politički život, potpuno pasivan. On nema aktivan odnos zato što ne prilazi političkoj organizaciji života sa sazajnog, odnosno kognitivnog pristupa, već se samo vezuje emocionalno i na taj način pokazuje da je potpuno pasivan i u njenom prihvatanju i u odbacivanju.

Participativna politička kultura podrazumeva građanina kao aktivnog političkog subjekta. Pojedinci u okviru ove kulture svesni su šta za njihov život znači politika, odnosno organizacija života na određenoj teritoriji. Politički subjekti u participativnoj političkoj kulturi imaju svest o značaju politike kao praktične ljudske delatnosti za njihov pojedinačni, grupni i profesionalni život, ali i za život u zajednici i društvu. Oni aktivno učestvuju u političkom životu, pokazujući da su autonomni, odnosno slobodni, i da kao takvi čine izbore svog učešća (Almond & Verba, 2000: 24). Participacija znači učestvovanje i deljenje i aktivnosti i odgovornosti kada je u pitanju politička zajednica i politički život. Aktivnosti mogu biti različite i one zavise od razvijenosti političkog života. U razvijenim porecima to učešće može biti u okviru organizovanog političkog života – u pokretima, partijama i udruženjima građana, ali može biti i pojedinačno usmereno u obliku kritike, kontrole i predloga. Participativna politička kultura stvara svest kod građana da je neophodno izaći na političke izbore i u njima aktivno zauzeti poziciju i orijentisati se prema onima koji daju najbolje ideje, ali i garantuju pristupe i načine kako bi one mogle da se realizuju. Njihov slobodan izbor vodi razum i racionalnost njihovih opredeljenja i odluka. Oni vremenom na osnovu sopstvenog političkog iskustva stižu svest o stvarnosti kao realnosti. Takođe, oni imaju svest i znanje o tome gde ideje, mašta i utopija mogu da imaju značaj i šta znače za čovekov život, ali dobro odmeravaju kada u politici izbegavaju ili potpuno eliminišu sve što je van razuma i realnosti, ali što je sa aspekta života zavodljivo. Na taj način pokazuju ono što je za

politički život najvažnije, a to je razboritost, odnosno praktična pamet koja je najznačajnija za konkretne političke odluke.

U Srbiji je tokom protekla dva veka došao da izražaja jedan od složenijih oblika političkih kultura, kako su ga označili Almond i Verba, parohijalno-podanička kultura. Pojedinci su u stavu prema politici u svom unutrašnjem životu parohijalni, odnosno plemenski zatvoreni, a u spoljašnjem su pasivni podanici, odnosno emocionalno iskazuju svoje pripadništvo.

Političko iskustvo u velikom delu država balkanskog prostora, ali i u Srbiji, pokazalo je da pojedinci još nisu dospeli do participativne političke svesti. Oni su još duboko zarobljeni u pred-društvenim stanjima gde „mi” nadmoćno određuje kako će se orijentisati, ali i ponašati „ja”. Za participativnu političku kulturu preduslov je da se pojedinci oslobode onoga što ih čini pripadnikom „mi” i da njihovo „ja” postane odlučujuće kada je u pitanju učešće u političkom životu. Drugim rečima, izbor „mi” nije nikakav izbor. Samo pravi slobodan izbor mogu da čine oni kod kojih je izgrađeno „ja”, odnosno koji imaju jak lični identitet i integritet.

Za savremeni politički život veoma je značajno stanje i osećanje poverenja.¹²⁰ Tamo gde se poverenje gradi na „mi”, „ja” nema nikavu ulogu i ono je stalno pod pritiskom nekritične odanosti grupi i hijerarhiji.¹²¹ Poverenje u „mi” snažno utiče na negativnu kadrovsku selekciju jer ono ne zahteva sposobnost niti kvalifikovanost, već samo poslušništvo i odanost. Poverenje koje

¹²⁰ Entoni Gidens (Anthony Giddens) smatra „da je priroda modernih institucija duboko povezana sa mehanizmima poverenja u apstraktne sisteme, a posebno sa poverenjem u ekspertske sisteme. U uslovima modernosti budućnost je uvek otvorena, ne samo u smislu uobičajene slučajnosti stvari, već u smislu refleksivnosti znanja, u odnosu na koju su društvene prakse i organizovane. Ovu karakteristiku modernosti – da se suprotstavlja datom stanju stvari i orijentiše na budućnost – najvećim delom strukturirše poverenje u apstraktne sisteme, koje po svojoj prirodi filtrira pouzdavanje u utvrđene ekspertize” (Gidens, 1998: 87). „Povjerenje je očekivanje koje se javlja u okviru zajednice u kojoj prevladava uobičajeno pošteno i kooperativno ponašanje, zasnovano na pravilima i normama koje su odredili i usvojili članovi te zajednice. Usvojene norme se mogu odnositi na duboka pitanja o vrijednostima, kao što su priroda Boga ili pravde, ili isto tako obuhvaćaju i sekundarne norme, kao što su: profesionalni standardi i pravila ponašanja” (Fukuyama, 2000: 40).

¹²¹ „Pojedinac koji se poistoveti sa nekom grupom, izgubio je svoj identitet, a stekao je *identifikaciju* sa grupom. Tada može reći 'ja sam mi'. Ako se u nama ugnezde drugi, nestaje nas kao ličnosti” (Šušnjić, 1998a: 383).

se gradi na osnovu „ja” učvršćuje se upravo individualnim sposobnostima, kvalifikovanošću i ličnom moralnom kulturom. Poverenje „ja” je u tom smislu nepristrasno i tačno je orijentisano prema kriterijumima koji ističu sposobnost, profesionalnost i moralnost. Političko iskustvo pokazalo je da tamo gde se poverenje gradi na „mi”, tu nema razvoja, već se samo održava postojeće stanje, a posledice na dugi period su pogubne po te zajednice i društva. Tamo gde se poverenja grade na „ja”, omogućavaju se i pružaju lepeze mogućnosti i načina pristupa i razvoja. Poverenje „ja” omogućava da se i druga poverenja i prihvataju i poštuju (Golubović, 2007: 517–530). Poverljivo „ja” omogućava i poverenje prema „mi”, s tim što se od tog poverenja prema „mi” selekcioniše sve što bi „mi” moglo da učini loše prema „ja”. I „ja” i „mi” imaju značaj za politički život, s tim što se tamo gde dominira „ja”, „mi” smešta u privatni život kao jedan od oblika i načina koji zadovoljavaju privatne, posebno emocionalne veze i pripadništva ljudi.¹²²

Podaničko-participativna politička kultura nastaje kao mešavina koja se pojavljuje u vremenima kad se smenjuju autoritarne vlasti i kada se stvara prostor za formiranje i učvršćivanje demokratskih vlasti. U ovoj političkoj kulturi pojedinci sa ambivalentnim pristupom na nivou društva prihvataju demokratske vlasti i aktivno učestvuju u njihovom utemeljenju, ali njima nasuprot stoje podanici kada su u pitanju ideologije, odnosno partijska pripadništva i posebni interesi grupa kojima pripadaju. Kao članovi partija i oni koji drže do pojedinačnih i posebnih interesa, ti pojedinci ostaju na nivou podaničke svesti. U partijskom životu izražena je poslušnost i odanost, a kada su u pitanju grupni interesi, oni su čvrsto između sebe povezani i interesno orijentisani da bi ostvarili određena materijalna sredstva i beneficije. Ta interesna orijentacija kod njih razvija podanički odnos u kojem oni postaju pravi robovi svojih ličnih i posebnih grupnih interesa. Podanički odnos prema interesima umanjuje njihovu autonomiju, a u političkom životu orijentiše ih prema ostvarivanju grupnih interesa koji često idu na račun opšteg interesa. Njihova participacija je

¹²² Odnosi se na rasno, etničko, nacionalno i religijsko poreklo. Porobljenost „ja” primarno dolazi iz ovih pripadništva i potom se manifestuje na sva druga grupna i kolektivna pripadništva.

formalna i fasadna, a duboko u svom unutrašnjem biću oni ostaju zarobljeni u podaništvu.

Primerima podaničko-participativne kulture posebno obiluje politički život Nemačke i Italije s kraja 19. i početka 20. veka. To je period u kojem se i Nemačka i Italija ujedinjuju. Od malih feudalnih državica nastaju velike centralizovane tvorevine (Almond & Verba, 2000: 28). U savremenosti Balkana ova podaničko-participativna kultura karakteristična je i za ideologije i za politički pluralizam. U savremenoj Srbiji ona dolazi do izražaja na dva različita načina. Jedan je realizovan u vladavini komunističke ideologije, odnosno njenog socijalističkog poretka, a drugi je na različitim osnovama ispoljen posle rušenja autoritarnog poretka i nastojanja da se učvrsti i razvije demokratski poredak. Politički život savremene Srbije, posebno kada su u pitanju partije, pokazuje upravo ovaj tip političke kulture koji dominira u političkom životu. Kao pripadnici partija, pojedinci su podanici, a kao učesnici u izbornim procesima, oni imaju šansu da se participativno ponašaju, odnosno njima je garantovano i ustavom i zakonima da mogu da učestvuju u političkom životu, da biraju i da budu birani. Novoformirane političke partije otpočinju politički život na partokratski način, odnosno stalo im je ne samo da osvoje vlast nego i da osvajanjem vlasti nameštaju svoje ljude koji su im ođani, poslušni i po svaku cenu lojalni.¹²³ Kad je reč o podaničko-participativnoj kulturi, poseban segment odnosi se na medije. Mediji imaju izuzetno značajnu ulogu u savremenim političkim procesima i zbog toga se od onih koji su moćni ili koji vladaju očekuje da su im potpuno poslušni i ođani (Čupić & Joković, 2016).¹²⁴ I u tom važnom segmentu pokazuje se podaničko-participativna kultura.

¹²³ Vladimir Goati ističe da „u kolektivnim akcijama partije najviše participiraju oni koji su zainteresovani za ličnu dobit (zaposlenje, važan položaj, unosan posao), a ne za ostvarivanje kolektivnih ciljeva“ (Goati, 2008: 130).

¹²⁴ Kada dominira partitokratska vlast, smatra Ratko Božović, „po navici i političkoj inerciji, uzima pod svoje medije za masovnu komunikaciju“. Prema njemu, novoj vlasti „čuvari medijskog prolaza prethodne autokratske vlasti uveliko“ postaju „glasnogovornici novih vlastodržaca. A kad mediji postanu sredstva političke propagande i manipulativne agencije vladajućih političkih partija, onda se oni uspostavljaju kao proizvođači falsifikovanog javnog mnjenja i remetilački faktor u otkrivanju istine. Politički interesi i politički monopoli“ blokiraju „medijsku sferu toliko da je dovedena u pitanje njena civilizacijska i kulturna vrijednost“ (Božović, 2015b: 146).

U vremenima promena iz sistema u sistem, posebno promena pri prelasku između autoritarnosti i demokratije, javlja se još jedna složena politička kultura, parohijalno-participativna. Karakteristično je za ovaj oblik političke kulture da su pojedinci, kada je u pitanju politička svest, na nivou parohijalnosti. Sistem je, međutim, participativan i omogućava im da učestvuju u političkom životu i pokazuju koji su njihovi ciljevi i vrednosti kojima teže. U ovom obliku političke kulture raspoznaje se balansiranje između autoritarnosti iza koje je, duboko u svesti pojedinaca, parohijalnost i težnja da se uspostavi demokratski poredak koji praktikuju najrazvijenije zemlje sveta (Almond & Verba, 2000: 28–29).

Na savremenoj političkoj sceni Srbije ova dva tipa složene političke kulture dominiraju. Kod podaništva još je duboko prisutna parohijalnost, odnosno podanici su duboko prožeti prošlim oblicima zajedništva, ali i obrascima tradicionalno karakterističnim za taj način života. Porodično, bratsko i plemensko pritiskaju svest savremenih pojedinaca, nezavisno od onoga šta im civilizacija i kultura pružaju. Karakteristično je da se parohijalna svest posebno održava kod onih koji su odrastali u selima i na koje je to iskustvo ostavilo moćan pečat patrijarhalnog vaspitanja. Krvno-srodničke veze i lokalni patriotizam prožimaju njihov život u dubljim psihičkim slojevima. Čak ni obrazovanje, posebno vrhunsko, kao i život u gradu, ne mogu iz njih da potisnu ove ugrađene karakteristike. Urbanitet je samo fasada, a duboko u njihovom unutrašnjem životu oni su još iz kraja iz kojeg potiču i ono što su iz kraja poneli i dalje boji njihov duševni i duhovni svet.

Karakteristično je za parohijalno-participativnu kulturu da su pojedinci spremni da prihvate i praktikuju sva civilizacijska dostignuća i sredstva, ali kada se ispod površine pogleda njihov unutrašnji život, pokazuje se da je potpuno suprotan onome čime su civilizacijski ogrnuti i što im civilizacija pruža za uživanje. Tako nastaje svojevrsan unutrašnji rascep u kojem se spoljašnje i moderno upotrebljava, a ono duboko unutrašnje tom upotrebom upravlja.¹²⁵ U sociološkom pogledu oni su u drami podeljene

¹²⁵ Delimično parohijalno-participativna kultura omogućava da ljudi veruju da korupcija pomaže u ostvarivanju nekih njihovih ličnih, porodičnih ili užih grupnih interesa. Tako Karl Gunar Mirda tu privrženost, posebno emocionalno verovanje u to da korupcija pomaže, naziva koruptivnim folklorom.

ličnosti, u moralnom problemu homo duplexa, a u psihološkom u jednoj vrsti socijalne žizofrenije. To su ljudi koji su u praktičnom političkom životu osvojili i stekli komfor, spremni da ga nikad ne dovedu u pitanje, pri tome, ako treba, i ne birajući sredstva. Da bi ga odbranili, oni pokazuju još jednu karakteristiku iz patrijarhalnog vaspitanja, poslušništvo, odnosno podaništvo ili podaničku svest. Ova mešavina političke kulture pogoduje da razne društvene bolesti lako nastanu i da se još lakše održavaju. Među njima je i korupcija, jer ona ide pukotinama i pojedinačne i grupne i društvene svesti. U nekim situacijama ona liči na ono što tu pukotinu povezuje i čak učvršćuje, kao neka vrsta društvenog cementa.

Komfor lako prihvata korupciju jer ga treba održavati. Promene koje prete urušavanjem komfora užasno su bolne i nepodnošljive. Osvojeni status lako se ne napušta. Kada nastupe krize koje često dovode status u pitanje, ali i ono što održava status, a to su materijalna primanja, lako se poseže za koruptivnim obrascem, a duboko iz podsvesti izlaze ugnežđeni negativni tradicionalni obrasci u obliku snalaženja i prihvatanja i nečasnog, pod izgovorom da treba preživeti i status ne ugroziti. Posebno su nesigurni prostorno izmešteni. Iz jednog prostora su otišli, a u drugi, novi, nisu se još dobro utemeljili. Pomisao da mogu biti vraćeni tamo odakle su došli, parališe ih i svodi na organsku borbu kako opstati, odnosno preživeti i ne vratiti se u mesto porekla. Stoga su u stanju da prihvate i prizovu sva sredstva koja će ih u novoosvojenom prostoru održati. Tako nastaju iskušenja, potom i nagovori da se jedino nečasnim sredstvima može opstati u nevremenima.

Društva koja nisu navikla na čestu prostornu, ali i drugu vrstu mobilnosti, zarobljenici su statusa kvo, odnosno ne mogu da prihvate bilo kakvu promenu koja je rizična i neizvesna. Tako se pojedinci iz participativnog kultivisanog načina života lako

Koruptivni folklor značajan je za takve ljude u njihovom privatnom životu. Oni ga čak smatraju izvorom i uzrokom ličnog i porodičnog razvoja. Ovakav pristup usmerava ljude koji osvoje položaje, odnosno pozicije u okviru moći, da ih koriste za zadovoljenje sopstvenih i porodičnih interesa, kao i interesa uže grupe kojoj pripadaju i kojoj su lojalni. Pri koruptivnom delovanju nastoji se da rizik od rđavih posledica bude smanjen na najmanju meru i da se takvo ponašanje doživi normalnim (Myrdal, 1977: 167–168).

vraćaju u organska stanja biološkog preživljavanja. Svaka vlast takve koristi i njima se poigrava u periodima kriza i problema, ali iz njih izvlači i dobit. Drugim rečima, u takvim društvenim okolnostima održiv je dvostruki koruptivni obrazac. Nemoćna vlast pomoću njega kupuje održanje svoje nemoći, a pojedinci kao građani suočeni s nevoljama prihvataju ga kao način održanja osvojenog statusa. Ovi razlozi pokazuju da je teško formirati participativni obrazac političke kulture i da su za njegovo formiranje potrebne i generacije i decenije. Društvo u Srbiji još nije steklo gradski duh, ono se još leluja između seoskog porekla i mentalnog stanja i gradskog usidrenja. Seosko sve brže odumire nestankom naselja, a gradsko se na klimavim nožicama održava i uspostavlja. Gradski prostor osvojila je mentalna seoska struktura i u gradu se odvija drama između vidljivog prostornog, što pripada gradskom, i nevidljivog unutrašnjeg, koje je još duboko mentalno seosko.

Značajna je još jedna tipologija političkih kultura, kada su u pitanju tradicija i korupcija, a to je podela na autoritarnu i demokratsku političku kulturu. Ona nastaje na osnovu tipova vladavina – autoritarnih i demokratskih.¹²⁶ Za autoritarne vladavine karakteristično je pozivanje na tradiciju, ali onu tradiciju u političkom životu koja je vezana za vladavinu jednog, odnosno vladavinu vođa. Autoritarnost se temelji na političkoj tradiciji koja se ideologizuje i postaje tradicionalizam i na autoritarnosti koju karakteriše prevashodno autoritarna ličnost (Joković, 2015a: 284).¹²⁷ Tradicionalizam se pokazuje zatvorenošću zajednice, jakom homogenizacijom, posebno etnosa, orijentacijom na primarne grupe, zatim kolektivističkim načinom života i kolektivističkim duhom i ideologijom, antiindividualizmom i antiintelektualizmom

¹²⁶ Sažete karakteristike ovih vladavina dao je Čedomir Čupić (Čupić, 2002č: 148–163).

¹²⁷ „Autoritarni karakter voli one uslove koji ograničavaju ljudsku slobodu, voli da bude potčinjen sudbini... Autoritarni karakter obožava prošlost. Što je bilo, večito će biti” (From, 1978: 153–154). „Autoritarna ličnost obožava i proklinje: obožava vlastodršce dok su na vlasti, slepo im se pokorava, i proklinje svakog onog ko se drzne da posumnja u nepogrešivost autoriteta... Ta autoritarna ličnost razvija se u uslovima pritiska, koji se u modernoj civilizaciji sprovodi sredstvima združenih laži i nasilja, plaćenom štampom i drugim masovnim medijumima, s jedne, i pritiskom političke policije, s druge strane” (Тадих, 2007b: 319–320).

(Kuzmanović & Vasović, 1995: 112).¹²⁸ Autoritarnost se oslanja na autoritarne ličnosti i iracionalne političke autoritete, odnosno političke vođe (Čupić, 2001: 203–214). Tradicionalizam kao ideologija okrenut je prošlosti i tradiciji koju po potrebi koristi, a najčešće zloupotrebljava. U zloupotrebi tradicije posebno je izražena negativna tradicija. Zatvorenost zajednice onemogućava da se pojedinci formiraju kao individuumi, odnosno kao autonomne slobodne ličnosti sposobne da same donose odluke. Odluke donose autoritarne ličnosti koje su uspele da se dokopaju najviše vlasti i onda sve ostale drže u stanju pokornosti, nezrelosti i donose odluke u ime njih. Tradicionalizam priziva autoritarnost i autoritarizam i obrnuto, autoritarnost i autoritarizam oslanjaju se na tradicionalizam. Na taj način odgajaju se autoritarni karakteri čija je osobina odanost i poslušnost prema svima iznad njih, a istovremeno i velika okrutnost i prezir prema onima ispod njih u društvenoj i političkoj hijerarhiji. S jedne strane autoritarni karakter je idolopoklonički kada su u pitanju autoritete, od porodičnog do političkih vođa, a s druge strane gaje veliki prezir prema slabijima i praktikuju prema njima agresivan sadistički odnos.

Autoritarni karakter ličnosti je ambivalentan jer u sebi sadrži nipodaštavanje sopstvene ličnosti slepom odanošću i poslušništvom, a s druge strane pokazuje izuzetnu agresivnost tamo gde je to moguće. Alfred Adler (Alfred Adler) je agresivnu prirodu opisao kao spoj u ličnosti sujete, odnosno častoljublja, ljubomore koja se posebno iskazuje prema onima koji su moćni, zatim zavisti, tvrdoće i krutosti u mišljenju i mržnji.¹²⁹ Sve ove

¹²⁸ Problem tradicionalizma i autoritarizma u političkom životu Srbije obradio je Čedomir Čupić (Čupić, 2002b: 13–41).

¹²⁹ Alfred Adler, kada je u pitanju sujeta, ističe da „takvi ljudi sve dobacuju i unižavaju, tako da se u tome ne mogu dovoljno da zadovolje, jeste izrazna forma jedne, u te karakterne crte veoma česte pojave koju mi zovemo *tendencijom obezvređivanja*... Ona pokazuje šta je upravo za sujetnog čoveka predmet napadanja: to je vrednost i važenje drugoga. To je pokušaj da čovek u sebi stvori osećanje nadmoćnosti na taj način što obara važenje drugih” (Adler, 1984: 197–198). I „ljubomora može da posluži i cilju da se drugi unizi, da mu se prave zamerke itd. Ali, sve su to sredstva da se drugome oduzme njegova volja, da se on veže i okuje... Tako ljubomora nije ništa drugo nego naročit oblik težnje za moći” (Adler, 1984: 218–219). Prema Adleru, zavist kao agresija „može čoveka dovesti čak dotle da on u bolu svoga bližnjega oseća neku vrstu zadovoljenja” (Adler, 1984: 221). Tvrdoća „se uglavnom

karakterne osobine agresivne prirode pogodne su za prihvatanja i praktikovanje negativnih tradicionalnih obrazaca, u ovom slučaju posebno korupcije. Sve navedene karakteristike pokazuju se prilikom stupanja u koruptivnu radnju. Na osnovu njih prema korupciji se različito pristupa. Tako se u nekim situacijama u korupciju upušta iz sujete, odnosno častoljublja, jer se sujeta lako iskušava u koruptivnoj ponudi. Korupcijom se može privremeno steći i neka od moći, a upravo se to iskazuje ljubomorom.

Zavist je nešto što lako prihvata nagovor korupcije, po starom pravilu – kad može on, mogu i ja, ili kad se on bogati, zašto ne bih i ja. Naravno, ne pita se kojim sredstvima i koja je cena toga. Tvrdoća se, naročito na položajima, odnosno funkcijama, pokazuje kao jedan od načina koji omogućava korupciju. Arogantno odbijanje da se nekome njegova potreba ili interes zadovolji na legalan način, za šta postoje i zakoni i propisi, pokazuje se i tvrdoćom i krutošću onih koji imaju ovlašćenja. Da bi oni bili omekšani, iznuđuje se mito. Mržnja u obliku zavisti, takođe, pogodna je za neke od koruptivnih iskušenja.¹³⁰ Pokazuje se da su autoritarne ličnosti mnogo sklonije korupciji nego slobodne, autonomne i demokratske ličnosti. Autoritarne ličnosti sklone su ucenjivanju, a onda potom i same padnu u ucenjivački obrazac. Uцена uvek priziva ucenu. Ucenjeni priziva ucenjivače, a ucenjivači ucenjene i tako se stvara začarani krug iz koga se, ako se posluže korupcijom, ne mogu više izvući. Najteža posledica, kada je u pitanju korupcija, jeste ucenjivački obrazac.

Autoritarnu političku kulturu karakteriše nizak kulturni nivo stanovništva praćen parohijalnom i podaničkom svešću. Takođe, u njoj dominira kolektivni identitet, odnosno „mi“ nad „ja“, koji proizilazi iz autoritarnosti u porodičnom vaspitanju gde je neporeciv autoritet pater familijasa. Tu je i visok stepen poroblje-

ispoljava u tome što neko ne može podneti da drugome učini neku radost" (Adler, 1984: 222). Adler smatra da „u borbenu nastrojenih ljudi često se nahode crte mržnje“. Najveći stepen mržnje, prema autoru, je „*neprijateljstvo prema ljudima*“ (Adler, 1984: 224). To neprijateljstvo pokazuje se grubim „i otvoreno neprijateljskim aktima surovosti i svireposti koji se prigodice pojave“ (Adler, 1984: 224).

¹³⁰ Raslojavanje u egalitarnim zajednicama bio je povod za zavist i mržnju prema onima koji su se izdvojili materijalnim bogaćenjem. To je kasnije pospešilo da se ljudi posluže i korupcijom kako bi se i oni domogli bogatstva.

nosti kolektivnim identitetima u kojima prednost ima nacionalno pripadništvo, odnosno etničko poreklo i religijsko uverenje. Autoritarnu političku kulturu, kada su u pitanju spoljašnji autoriteti, karakteriše sklonost ka vođama ili, kako se to u narodnom rečniku iskazuje, autoritetu domaćina po principu porodičnog autoritarnog stanja. Ovu političku kulturu prati i odnos poslušnosti i servilnosti prema svakoj vlasti, ali i prema nižim autoritetima kao što su šefovi ili neki oblici predvodnika manjih radnih grupa. I isključivost i ideološka rigidnost, takođe, karakteristika su autoritarne političke kulture, kao i netrpeljivost prema svima koji ne pripadaju etničkoj ili religijskoj grupi.

U komunikacijama dominira zapovedni način koji se iskazuje u naredbama i načinu kao što je „mora”. Uvek je u komunikaciji prisutna pretnja silom, ali i sklonost ka nasilnom razrešenju problema ili eventualnih otpora. Posebno je značajno istaći da u autoritarnoj političkoj kulturi u odnosima između ljudi, ali i između građana i vlasti, dominira osvetnički obrazac. Na državnom nivou održava se politika prijatelja i neprijatelja (Šmit, 2001: 19–25). Ona ima pogubne posledice i unutar države i izvan nje. Ovakva politika teško prihvata vladavinu prava, tako da se, i kada se poziva na pravo, ono uvek odnosi na druge, a ne na one koji to pravo podaruju. Oni su iznad prava i pravde. Takav odnos pogoduje korupciji da vremenom postane način života u zajednici.¹³¹ Autoritarna politička kultura upravo iz ovih razloga prihvata i održava negativnu tradiciju u kojoj je smešteno i koruptivno ponašanje i delovanje, odnosno koruptivni obrazac.¹³²

Za razliku od autoritarne političke kulture, demokratska politička kultura, između ostalog, počiva na višem nivou kulture stanovništva, ali posebno je karakteriše formiranje autonomnih ličnosti, odnosno slobodnih individuuma, što ima za posledicu da individualnost dominira u odnosu na kolektivna pripadništva

¹³¹ „Takvo pravdanje korupcije danas se retko čuje, ali je u mnogim zemljama korupcija bila toliko sveprisutna, da nijedna oblast javnog života ne može sa sigurnošću biti proglašena imunom na nju” (Wijaya, 2014: 225).

¹³² Prema Brajanu Hustedu, kulturni profil korumpirane zemlje temelji se na velikom stepenu izbegavanja neizvesnosti, dominaciji muškog principa u društvu i političkom životu i velikoj razlici u stepenu moći između manje i više moćnih (Husted, 1999: 354). Sve su ovo karakteristike autoritarne političke kulture, odnosno autoritarnog političkog ponašanja.

(Joković Pantelić & Stjelja, 2023). Drugim rečima, „ja” je u centru, odnosno središtu svih identiteta i svi identiteti računaju na jačinu i moć ličnog identiteta. Lični identitet je mera za svako drugo pripadništvo kao slobodan izbor i osnova oko koje se gradi mreža identiteta, a u toj mreži onaj koji sve određuje jeste lični identitet, odnosno ličnom identitetu su podređeni svi drugi grupni identiteti (Čupić & Joković, 2015: 15). Na taj način „ja” određuje kakvo će biti i koliko „mi” u našim životima. Druga karakteristika demokratske političke kulture jeste poštovanje ličnosti, odnosno u svakom čoveku gleda se da je najbitnije njegovo ljudsko dostojanstvo. Poštovanje prema ličnosti ukida poslušnost, servilnost, neiskrenost, moralnu mimikriju i sve ono što pripada negativnim karakteristikama ličnosti (Јоковић Пантелић, 2023а). Poštovanje podrazumeva i ravnopravnost, odnosno osećaj da smo ravnopravni i da ta ravnopravnost sve nas izjednačava i ne ugrožava u smislu bilo kakve vrste potčinjenosti.

Iz poštovanja ličnosti proizilaze i posledice kada je u pitanju institucionalizacija političkog života. To se pokazuje kao dvostruki odnos. Građani koji imaju potrebe i interese poštuju one koji obavljaju poslove u institucijama i iz poštovanja nisu u stanju da zahtevaju ili traže bilo šta što je nelegalno. I obrnuto, oni koji obavljaju bitne poslove u institucijama, posebno one koji se tiču zadovoljavanja potreba i interesa građana, poštuju građane i strogo se pridržavaju zakona, uz uljudnost i neprihvatanje bilo kojeg oblika nezakonitosti ili podmićivanja od onih građana koji su u stanju da zadovoljavaju svoje potrebe i interese tako što će kršiti zakone ili ih dovoditi u pitanje. Na taj način oni koji obavljaju funkcije podižu kvalitet ličnog integriteta, a time i integritet institucije u kojoj rade (Čupić, 2016: 206). Sledeća važna karakteristika demokratske političke kulture jeste poverenje koje se ispoljava kao dvostruko ili na dva nivoa. Prvo, poverenje između samih građana, što utiče na kvalitet života, ali i na pouzdanost da jedni druge neće iznenađivati nečim nezakonitim ili obmanom i lažju. Drugo poverenje jeste između građana i vlasti. Građani imaju poverenje u zaposlene u instituciji pojedinačno, ali i u instituciju kao celinu. Takođe, i zaposleni u institucijama imaju poverenje u građane da im neće dati lažne ili netačne podatke, odnosno razne vrste falsifikata. Tamo gde dominira poverenje,

negativni tradicionalni obrasci nemaju šansu da se održe niti produže. To je i najbolji put kako se korupcija zaustavlja i nestaje kao dominantna zla pojava u društvenom životu.

Karakteristika demokratske političke kulture jeste i odgovornost, posebno odgovornost pojedinaca, a na osnovu njih i odgovornost grupa i institucija. Odgovorno društvo je ono u kojem su pojedinci odgovorni. Odgovorni pojedinci i odgovorno društvo najbolji su lek da se sve negativno iz prošlosti više ne može praktikovati u društvenom životu. Odgovornost, takođe, pojačava i identitet i integritet, i pojedinaca i društvenih grupa i institucija i društvenog i državnog života (Čupiće, 2010: 11–20). Bitna karakteristika demokratske političke kulture je javnost i javni duh, jer sve što pripada posebnom i opštem, treba da bude dostupno javnosti. Ta dostupnost javnosti omogućava da se lako uvidi svaki pokušaj zloupotrebe ili nezakonitosti. Sve što je javno vidljivo, lako je prepoznatljivo i lako se ispravlja. Na osnovu uvida javnosti stvara se kod građana, ali i u institucijama, javni duh koji prožima društveni život. U dobro uređenom demokratskom poretku razgraničeno je javno i privatno i tačno je precizirano šta pripada javnom, a šta privatnom, kao i kada privatno treba da bude dostupno javnosti.¹³³ Na taj način garantuje se i privatnost i javnost i u tom razgraničenju postavljaju se i granica i jasnoća šta čemu pripada i dokle se može kretati u okviru toga. Sve što je javno, vidljivo je, i tako je i sa korupcijom. Ona ne može da preživi javni uvid i javni prostor. Sunce i vazduh javnosti lako izlaze na kraj sa svim što dolazi iz mraka, što je ljigavo i natopljeno nečim što liči na uzurpaciju ili drugu nečasnu radnju. Na suncu to se sve isušuje. Tako se i barušina korupcije na javi i pod sunčanim zracima brzo isušuje. Zbog toga je demokratska politička kultura, kad je građani usvoje, ono što dovodi u pitanje negativne tradicionalne obrasce.

Nesporno se pokazuje da politička kultura bitno utiče na stagnaciju i porobljavanje ljudi i njihovo savremeno orijentisanje prema prošlosti ili im omogućava da u svojoj stvarnosti deluju

¹³³ O području odnosa javnog i privatnog kroz istoriju daje primere i promišlja Hana Arent (Hannah Arendt) (Arent, 2016: 35–72). Precizno razgraničenje *javnog, privatnog i tajnog* dao je Ljubomir Tadić (Тадич, 2007a: 11–18).

tako da je sami stvaraju, da iz prošlosti i tradicije biraju samo ono što sadašnjosti i neposrednoj budućnosti odgovara i da se u okviru svoje stvarnosti orijentišu prema razvoju i napretku. Parohijalne, podaničke i autoritarne političke kulture zaustavljaju razvoj i ljudima ne otvaraju nikakve perspektive. One više služe demagogima, manipulatorima i vlastodršcima da se održavaju na vlasti i da lične interese nameću kao opšte najznačajnije i najbitnije. Participativna politička kultura i demokratska politička kultura podižu kulturne kapacitete pojedinaca, a preko njih omogućavaju da stvaralaštvo dobije najznačajnije mesto u njihovim životima i da stvaralaštvom oplemenjuju svoju stvarnost, ali i pripremaju neposrednu budućnost na koju će nove generacije čvrsto moći da se oslone i nastave da se razvijaju na čovečniji način. U slučaju prvih kultura (parohijalne i podaničke) važiće poruka jednog velikog mislioca iz 19. veka, a to je da generacije mrtvih pritiskaju mozgove živih (Marks, 1975: 15). Drugi tipovi političkih kultura (participativna i demokratska) mogle bi se označiti novom formulom da sadašnje generacije svojom kulturom i stvaralaštvom omogućavaju da se slobodno i autentično razvijaju nove i buduće generacije.

4. KORUPCIJA U KNJIŽEVNIM DELIMA

Od formiranja moderne srpske državnosti, tačnije od početka 19. veka, korupciju, koruptivne radnje i načine na koje je ona obavljana svi veliki srpski pisci opisali su snažno, sočno, cinično, sarkastično i nadasve duhovito. Inspiracija je dolazila iz svakodnevnih konkretnih situacija u kojima su se ljudi, da bi preživeli, zadovoljili svoje potrebe i interese, na razne načine služili korupcijom. Sve su to veliki pisci opisali, što ličnostima koje su učestvovalе u korupciji, što situacijama, organizacijom i institucijama podložnim korupciji, koje su i same korupciju izazivale i podržavale.

4.1. KORUPCIJA U DELIMA SRPSKIH PISACA – OD DOSITEJA DO PEKIĆA

Još je prvi prosvetitelj Dositej Obradović opominjao svoj narod mudrostima i mudrim porukama slavniх mislećih ljudi i upozoravao ga da se njih pridržava i na taj način gradi svoju zajednicu i državu. Smatrao je da nijedan zakon na svetu, a zakoni su bitni za održavanje reda i dobriх odnosa među ljudima, ne preporučuje da se „čini zlo“ i da se bude nepravedan (Obradović, 2007č: 19). Međutim, upozoravao je da u mnogim zakonima ima toga što omogućava zlo i nepravednost u odnosima među ljudima. Za to nije kriv zakon, nego oni koji su takve zakone donosili, a prema njemu, uzrok je nerazumevanje i slepoća uma, kao i pokvarenost i pakost koja ljude zahvati. Smatrao je da je uzrok i prevelika mera ljubavi prema sebi, odnosno egoizam ili kako on to naziva „zlo srce“ (Obradović, 2007č: 19).

Prema Dositeju, „ovo su izvori iz koji(h) izviru sve strasti koje uznemiravaju rod čelovečeski i koje čine da čoveka mrzi, jedan drugoga huli, goni, udružava, ozlobljava, proklinje, u večnu muku šilje i vragu predaje; a što je najgore, pod imenom

vere i zakona, prevraćajući i tolmačeći zakon svoj po zlobi i po (s) trasti srca svoga” (Обрадовић, 2007č: 19). Znajući koliko rđava osećanja i stanja urušavaju ljudske odnose i izvor su raznih ljudskih neugoda, Dositej podučava da s tim ljudi u Srbiji treba da se suoče kako bi na osnovu toga umanjili sve što pripada zlim radnjama: pokvarenosti, prevari, podmićivanju, kao i neregularnim i nelegalnim radnjama. On je dobro video u svom vremenu da su ove strasti dominantno prisutne u srpskom narodu.

Na samom početku formiranja nove srpske državnosti, odnosno oslobađanja od vekovnog ropstva u Osmanskoj imperiji, u stvarnosti te nove države pojavile su se zle osobine kod ljudi. Dositejeva upozorenja bila su suočavanja sa rđavim obrascima iz života prethodnih generacija. Smatrao je da ih treba ozbiljno razmotriti i urednim zakonima zaustaviti i sprečiti. Dositej je delovao prosvetiteljski u tek nastaloj srpskoj državi, donevši mnogo toga učenog iz razvijenih evropskih zemalja u kojima je boravio.¹³⁴ Kasnija istorija Srbije pokazaće koliko je Dositej bio u pravu kada je upozoravao na rđave obrasce iz nesrećne stvarnosti jednog malog porobljenog naroda. On je znao da će, ako se ne zaustavi, to polako postajati obrazac ponašanja koji će biti teško iskoreniti i koji će dugo buduće generacije obuhvatati i kao zaraza se prenositi. Njegova upozorenja bila su ne samo učena nego i trezvena, odnosno razborita i mudra. To su bile valjane poruke za sve generacije koje će posle njega dolaziti.

Dositej Obradović u basnama, posebno u basni *Papagal i druge ptice*, opisuje iskustvo koje se vekovima taložilo u Srbiji porobljenoj od Osmanske imperije. On piše da su se u dugom periodu ropstva razvila rđava osećanja i osobine. Posebno je izdvojio zavist. On u ovoj basni, preko papagaja donetog iz Indije u jedan od tadašnjih vilajeta (okruga), prenosi pouku da ne treba

¹³⁴ O onome šta je sve Dositej Obradović doneo iz kulturno najrazvijenijih evropskih zemalja može se naći u tekstu Slobodana G. Markovića pod nazivom *Dositej Obradović: Čovek koji je uveo modernost kod Srba*. Marković ističe da se Dositej Obradović u periodu od 1804. do 1811. borio „za praktično sprovođenje prosvetiteljskih ideja u Srbiji, postavši stoga utemeljitelj srpskog obrazovanja, moderne kulture i izgradnje ustanova” (Markovich, 2011: 19–20). Putovanjima po Evropi, „radovima i otvorenom povezanošću sa Srpskom revolucijom, Dositej se ispostavio kao najuspešniji posrednik između moderne evropske kulture i srpske intelektualne matice” (Markovich, 2011: 27).

previše računati na to da će okolina priznati vrline i vrednosti. Kada ostale ptice pitaju dostojanstvenog papagaja da li on tu dostojanstvenost nosi iz zemlje porekla, on im odgovara: „*Zar vi ne znate... da pravo dostojanstvo malo se kad u svom otečestvu kako valja priznaje?*” (Обрадовић 2007c: 120). Upravo Dositej ističe da od zavisti, tamo odakle potičete, teško možete da imate bilo kakvo priznanje koje bi podržavalo vaše dostojanstvo. Posebno se razvijaju rđave osobine kod onih koji upravljaju. Dositej naglašava da organizacija života najčešće pada u ruke onih „koji bolje umedoše lagati, licemerstvovati, otimati, grabiti, bednom i udručenom narodu i mozak iz kostiju sisati”... (Обрадовић, 2007c: 121). Takođe, on ističe da je na patrijaršijskom prestolu, kao i u eparhijama kojima rukovode episkopi, zavladao stanje u kojem se prihvata logika da se onome ko više da ljudi lako priklanjaju. S jedne strane prihvataju mito, a s druge strane deru narod i na razne načine iznuđuju mito. On upravljače označava kao žestoke i surove krvopije „koji pod izvjetom vere i zakona krov čelovečesku piju”... (Обрадовић, 2007c: 121). Dositej smatra da u takvim okolnostima vlada varvarstvo koje se pokazuje u velikom mučenju naroda. Naravno, on je uveren da su episkopi i sveštenstvo to naučili od osmanskih imperijalnih osvajača i savetuje budućim generacijama da se odreknu i oslobode takvih osećanja i osobina. Smatrao je da to mogu da učine učenjem, odnosno prosveteljenošću. On poručuje „da pravo i poželatelnije počitanije ono je koje ne iz sujeverija i prostote nego iz zdrave i prosvetlene proishodi duše” (Обрадовић, 2007c: 122).

Dositej je dobro primetio da nepravde urušavaju carstva i gradove, odnosno da sa njima ona propadaju i nestaju. Jedna od tih nepravdi jeste i iznuđivanje mita da bi ljudi mogli da prežive. Zato on upućuje pouku: „Bolje jest(e) življati jednu godinu dobro tvoreći, nego sto godina zlo čineći. Od zla srca i pameti rađa se zlo, obaće zli ljudi ne (h)oćedu da poznadu svoje zlo i da se ispravljaju, nego neko meće krivicu na onoga, a neko na onoga” (Обрадовић, 2008: 55). Posebno je izdvojio ljude sklone lakomosti, odnosno pohlepne, a među njih je ubrojao nepravedne sudije i lukave trgovce. Prema njemu, oni „običavaju tajnim načinom krasti, tuđe bez pravde osvajajući gore nego mali lupeži, za koje govori prorok David da jedu meso človečesko kao hleb”

(Обрадовић, 2008: 55). Prema Dositeju, zao čovek uvek ostaje zao. On nikada ne može dobro činiti. To Dositej potkrepljuje primerima iz životinjskog sveta. Kao uzorak daje ovcu koja je malo štene vučje dojila, a „kad je ono ponaraslo, izjelo je ovcu. Legla je lastavica sa svoji jaji zmijina jaja, ma kad su zmijčad ponarasla, otrovala su i lastavicu i njezine piliće“ (Обрадовић, 2008: 55). Dositej preporučuje da se beži i od zlog čoveka i od lukavog prijatelja. „Ko kome god čini zlo, čuvaj ga se, ne uzdaj se u njega, i tebi će, da te ne prelasti s lijepim reč(i)ma i mirnim pogledom“ (Обрадовић, 2008: 55). Svako zlo Dositej obeležava kao nešto o čemu ljudi treba da vode računa. Jedno od takvih zala je i korupcija, odnosno podmićivanje ili iznuđivanje mita. Pokvareni i lukavi ljudi, spremni na prevare, uvek će činiti zlo i zločine. Dositejeva pouka je da ljudi, živeći u ovom svetu, treba da budu spremni da ih okružuje veliko licemerje. Licemeri rade uvek oko kese i za kesu (Обрадовић, 2008: 59). To je ono što je iskušenje koje ljude lako navodi na zla dela, pa i na korupciju.

Prema Dositeju, kada slavloljublje i čestoljublje izgube meru, odvođe čoveka u zle i nedopuštene radnje. Kod njega se brzo povećava želja za zgrtanjem, odnosno pohlepa, koja se pokazuje u bezmernoj žeđi za materijalnim dobrima, posebno za zlatom, najcenjenijim sredstvom razmene. Da bi se dočepao zlata i sticao što više, čestoljubljev i slavloljubljev čovek spreman je da preduzme razna nepravedna dela. Dositej piše: „Pravo, krivo, pošteno, sramotno, to je njemu svejedno, samo neka mu što u kesu dođe. Prevare, kletve, laži, sve je to njemu dobro došlo, ako samo on kroz to što u kesu može metnuti. Srodstvo, društvo, prijateljstvo, ljubov, milošća, to su njemu fabule: njegovo kameno i ledeno srce k svem je drugom nečuvstveno i mrtvo; slava, pošteno ime, mudrost, nauka, sve on to smatra kao besposleni(h) ljudi sanjanja; spomeni mu samo za hiljade talira i dukata nama(h) ga vidiš gdi izbeči oči i podigne uši“ (Обрадовић, 2007b: 51). Dositej ističe da je novac za pohlepne ljude toliko izazovan da i mrtav, kada čuje za novac, iz groba iskače. Ovaj njegov opis pokazuje jedan od obrazaca i načina života u njegovom vremenu. Spremnost na upotrebu svih sredstava, najčešće najnečasnijih, povećava se ako se očekuje veća dobit. I ovo je primer kako pohlepa u ljudskoj prirodi izaziva ljude da se na razne načine, pa i

mitom i podmićivanjem, dokopaju bogatstva. Dositej navodi da ljubav prema časti i vlasti pokazuje ljude spremne na sve kako bi ih se dokopali. On naglašava „kako se često podlaže najhuđijim i sramotnijim sredstvima samo za postignuti onde gdi ga slavoljubije poteže” (Обрадовић, 2007а: 120). On takve ljude slikovito opisuje kao jastrebove među golubovima i kurjake među jaganjcima (Обрадовић, 2007а: 120). Drugim rečima, strast za vlašću je toliko velika, a istovremeno i toliko nečasna, da su ljudi za nju spremni da upotrebe sva sredstva. A ko god je na to spreman, pokazuje zle namere, odnosno zlu prirodu. Upravo se u osvajanju vlasti često poseže za koruptivnim sredstvima, a takvi vlastodršci skloni su da koruptivnim sredstvima sve ostale potčinjavaju i drže u rukama.

Vuk Stefanović Karadžić zapazio je da je u životu srpskog naroda pod Turcima nastalo mnogo toga što će kasnije u modernoj srpskoj državi pratiti ljude, a to je odnos prema zakonu i pravdi. Prema Karadžiću, hajdučija je velikim delom nastala u otporu prema bezakonju osmanskih porobljivača nad srpskim narodom. On ukazuje da je iz tog bezakonja proizišlo da „kad čovek zna da ga sud i zakon ne čuva od sile i od nepravde, on mora sam da se čuva i sebi pravicu da traži” (Караџић Стеф., 1987а: 16). To traženje pravde na svoju ruku može često da ostavi teške posledice. Navika da čovek sam namiruje pravdu umesto državnih institucija, često može da završi u velikoj nepravdi. Neograničena sloboda lako završava u samovolji onoga ko smatra da je slobodan sve da učini. U stanju bezakonja i nepravde ljudi se služe svim sredstvima da bi održali život, egzistenciju i zadovoljili svoje potrebe. Među takvim sredstvima je i podmićivanje samovoljnika od kojih zavise.

Ispostavilo se da su hajduci kao odmetnici, ali i potencijalni oslobodioci od osmanskog ropstva, uzimajući zakon i pravdu u svoje ruke, često gubili granicu između onoga zbog čega su krenuli u hajduke i onoga što ih navodi da čine nepravdu i svom narodu. Tako su u stanju da iznuđuju novac i od Srba, svojih sunarodnika, a ako ne uspeju u tome, u stanju su da raznim ucenama pokušaju da ostvare tu zamisao. Tako su se događale otmice sinova ili bliskih rođaka na osnovu kojih su ucenjivali porodice da ih otkupe (Караџић Стеф., 1987а: 18). Taj hajdučki obrazac, kada

se stvori, može dugo da opstane i u organizovanom društvu ako ono ne donese dobre zakone i ne omogući funkcionisanje institucija koje zakone sprovode. Hajdučki obrazac često podstiče mito i podmićivanje, ali i ucene pomoću kojih se to ostvaruje.

Vuk Karadžić ističe da je obrazac bezakonja i nepravdi, nastao i praktikovan tokom osmanske vladavine u Srbiji, nastavljen i tokom vladavine Miloša Obrenovića. Čak je i sistem organizacije bio sličan osmanskoj organizaciji na teritoriji Srbije. Tako su, na primer, knezovi koje su uspostavili Turci ostali i posle oslobođanja Srbije i funkcionisali su na isti način kao i pre. Određivali su samovoljno narodu poreze i druge dažbine i nametali su se kao sudije i zapovednici. Tako je Miloš imao ulogu kao i glavni zapovednik Turske u Srbiji, paša, a knezovi su naličili agama koji su vladali u mestima po Srbiji (Караџић Стеф., 1987a: 71). To bezakonje i nepravde omogućavale su i podsticale korupciju, odnosno zahtevan je mito, ili su sami pojedinci podmićivali svoje upravitelje kada su hteli da zadovolje neku svoju potrebu koja je zavisila od vlasti. I ovaj oblik organizacije, naprosto prenet u oslobođenu zemlju, pokazao je da se obrasci dugog trajanja lako ne razaraju.

Opasan obrazac koruptivnog delovanja vezan je za pravoslavnu crkvu, odnosno njene vladike i sveštenike. To se posebno uvrežilo u odnose unutar pojedinih eparhija između vladike i sveštenika, pri čemu su vladike na razne načine iznuđivale deo onoga što su sveštenici dobijali od vernika (Караџић Стеф., 1987a: 33). Božje zapovesti mnogo toga zabranjuju, ali istovremeno podstiču ljude da se uredno i disciplinovano pridržavaju vrednosti koje im održavaju dostojanstvo i ljudski način života. To je i preporuka kako bi u budućem onozemaljskom večnom životu dobili zasluženno mesto. Kada crkva s takvom ulogom unutar sebe pokaže nešto nepoželjno, što je zloupotreba, iznuda i prevara, ona ljude dezorijentiše u ovozemaljskom životu. Zbog toga su obrasci praktičnog nemoralnog i nezakonitog ponašanja crkvenih velikodostojnika i službenika razočaravajući, a u isto vreme i podsticajni za one koji su spremni da upotrebe sva raspoloživa sredstva kada zadovoljavaju neki od svojih interesa. Ako je uzor pokvaren i ako je oboleo na smrt, onda više nema orijentira prema kojem bi se ljudi upravljali. U takvim okolnostima pokazuje se da nered, nezakonitosti i zloupotrebe caruju, a svi koji se

pred njima povlače, postaju razočarani usamljenici izopšteni iz aktivnog društvenog života. Kada norme ne funkcionišu, život ljudi postaje nenormalan.

Kako profesija može iznutra da se uruši, pokazao je jednim aforizmom Jovan Sterija Popović: „Kad je sudija jedan terao tužitelja da batine dobije, rekne mu ovaj: 'To nije pravo'. 'Ko ti gleda pravdu?' odgovori sudija” (Popović, 2003: 171). Drugim rečima, onaj koji se školovao da obavlja svoj posao po pravdi i da zakone primenjuje na pravedan način, ne postupa po pravdi. Ovo je primer izneveravanja ne samo profesije nego i čovečnosti. Takođe, ovo se može označiti kao velika neodgovornost, ali i podvala. Ovakve sudije primeri su ljudi sklonih prevari koji od nje žive.

U drami *Tvrđica* Jovan Sterija Popović pokazuje da je svaki tvrđičluk izuzetno skup. Tvrđica pokušava da na svaki način sačuva svoj novac, ali zbog preteranog tvrđičluka na kraju šteta mnogostruko premaši „uštedu” koja je motivisala tvrđicu. Kada tvrđicu uhvate u novčanoj prevari, odnosno kada mu neko da falsifikovani novac, on pokušava da se izvuče tako što će ostvariti još veću dobit. Opštinski pisar zadužen da privede tvrđicu zbog falsifikovanog novca takođe zloupotrebljava svoj položaj. Da bi se izvukao, tvrđica pisaru nudi svoju ćerku za ženu. Uz to mu daje i falsifikovane novčanice, a otkriva mu i još jednu mahinaciju u kojoj je pokraden prilikom koje je izgubio obligaciju i dukate. Pisar je sa svoje strane prikrio činjenicu da su lopovi uhvaćeni i da su i obligacija i dukati zapravo sačuvani i da su kod njega. Kad je tvrđica saznao da su obligacija i dukati kod pisara, odmah ih je tražio od njega, iako mu je pre toga obećao da će, ako ih pronađe, obligacija i dukati biti miraz koji daje uz ćerku. Tvrđičluk je, međutim, s lakoćom nadjačao obećanje i tvrđica čini sve da izvrda ne bi li povratio izgubljeno, u čemu ga pisar ucenom sprečava (Popović, 2014c: 88–92).

Jovan Sterija Popović ismeva i tvrđičluk i pokvarenost ljudi koji koriste položaj u državnim organima. Tvrđičluk je jedna vrsta sebičnosti i pokvarenosti. Sebičnost ne vidi da postoje i drugi, a pokvarenost hoće sve da umnoži. Čovek koji zloupotrebljava položaj hoće lično da se okoristi i da povrh toga još i ucenjuje. Sve ovo utiče na propast karaktera, a samim tim otvara mogućnosti za pojave opasne i zle po druge i društvo.

U drami *Simpatija i antipatija ili čudnovata bolest* junaci drame u jednom momentu pomenu spor nastao zbog jednog praseta kome je dete jednog od njih iščupalo rep. Zbog toga je pokrenut sudski spor u kojem se junaci drame jedan drugom razotkrivaju. Tako tuženi u tom sporu otkriva da je tokom te parnice trojicu sudija podmitio, a drugi pak da je i njegova strana podmićivala sudije (Popoviћ, 2014b: 283). Iako je ovo sporedno u toj Sterijinoj drami, pisac usput oslikava na šta liči „pravda“ kad je kroje korumpirane sudije. Sudijama sklonim podmićivanju parnice su baš potaman jer se oni ne obaziru na zakon, već se ravnaju prema mitu koje iznuđuju da bi ličnu korist zadovoljili.

U drami *Rodoljupci* Jovan Sterija Popović pokazuje da onima koji se najviše kunu u rodoljublje često nije ništa sveto, pa čak ni to rodoljublje. Ono se topi čim rodoljupci dobiju priliku za neku materijalnu korist. Tako se dva rodoljuba potpisom odriču samostalnosti ili autonomije srpske Vojvodine. Oni su lako, za određenu sumu novca kojom su podmićeni, potpisali da je Vojvodini nepotrebna samostalnost (Popoviћ, 2014a: 426–427). Kad god je neko isticao na sav glas da je rodoljub, odnosno patriota, uvek je iza tog časnog i vrednog osećanja stajao interes. Patriote i rodoljubi koji rodoljublje i patriotizam pretvaraju u profesiju i na osnovu njega zarađuju i stižu dobit, gube osećaj i čast. Ta dva osećanja nikad se javno ne izvikuju, već se pokazuju konkretnim delima. To što se dešavalo u vremenu Jovana Sterije Popovića, dešava se i u savremenoj Srbiji, posebno u neposrednoj prošlosti. Patriotizam je kod nekih postao zanimanje, a ne časno osećanje i vrednost.

Jakov Ignjatović u priči *Najskuplja koza* prikazuje ljude spremne da počine razne prevare i podvale. U prevarantsku dramu upleteni su likovi ove priče preko jedne koze koju je jedan od njih ukrao. Žandarmi su ga brzo uhvatili i potom je osuđen na devet meseci zatvora. U njegovoj prevarantskoj glavi sinula je ideja da bi neko drugi mogao umesto njega da odleži kaznu i našao je čoveka koji je na to pristao. Deo novca mu je dao pre nego što je ovaj otišao na robiju, a drugi deo obećao mu je kada izađe na slobodu. Pri ovome su oba prevaranta računala na javašluk državnih službi, konkretno na javašluk zaposlenih u zatvoru. Dovoljno je bilo da potplaćeni ponese presudu koja je glasila na ime onoga

koji ga je potplatio. Zatvorski čuvar nije ni pogledao niti proverio da li je to čovek koji treba da služi kaznu. Po odsluženju kazne potražio je od pravog osuđenika obećani drugi deo novca, ali je ovaj rešio da obećani deo smanji za polovinu. Na to je prevareni prijavio pravog krivca sudu da mu nije dao obećani deo. Tako nastaje zaplet u kojem sud zaključuje da su obojica krivi za obmane i prevare. Pravi osuđenik pokušava preko advokata da se izvuče od kazne, a pošto ne uspeva, odlazi kod jednog pisara koji se, takođe, bavi advokatskim poslom i koji predlaže da za krađu koze optuži suprugu, na šta i ona pristaje. Dramski rasplet završio se tako što su svi učesnici dobili zatvorske kazne, a pri tome u pokušaju podmićivanja izgubili i novac (Игњатовић, 1952: 9–74). Ovaj primer govori koliko su ljudi skloni pomisli da se sve može podmititi i mitom regulisati. U ovom slučaju nisu uspeli, ali nije nestao obrazac u glavama ljudi sklonih zloupotrebama i drugim nedopuštenim radnjama da misle da se uz pomoć korupcije mogu izvući i kada počine nedelo. To verovatno proizilazi iz iskustava drugih koji su uspevali da podmićivanjem izbegnu zakonske sankcije.

U romanu *Vasa Rešpekt* Ignjatović opisuje stradanja junaka romana, uključujući njegov boravak u zatvoru. Žena junaka nalazi načine da se s njim vidi u zatvoru i kada to nije dozvoljeno. Ignjatović opisuje da je tamničar bio „po sebi dobar i milostiv“, ali je njegovu milostivost osobito naglašavao novac koji bi mu žena junaka romana vešto tutnula u ruku svaki put kad bi posetila muža u zatvoru, „a taj ključ i tamnice otvara“ (Игњатовић, 1948: 264).

Ignjatović u romanu *Čudan svet* opisuje korupciju koja je zahvatila građane koji su želeli da spreče regrutovanje sinova u vojsku. Tako jedan od junaka romana govori da je za starije sinove tačno znao sumu potrebnu za potplaćivanje kako bi ih oslobodio regrutacije. Podmićivanje za oslobađanje od služenja vojnog roka počinjalo je doktorom, a završavalo se članovima regrutne komisije, ali sa različitim ponudama ne samo novčanim nego i naturalnim. Tako junak romana govori da nekome treba dati jag-nje, a nekome junicu (Игњатовић, 1956: 26–27). Podmićivanje, međutim, do kraja ne uspeva svima. Događa se da neki od onih za koje je plaćeno prođu komisiju i pri tome ne budu oslobođeni služenja vojnog roka. U takvim slučajevima članovi komisije koji su dobili novac najčešće ga vraćaju ili smišljaju nove načine kako

ipak da budućeg vojnika oslobode od služenja vojnog roka. Ignjatović opisuje načine na koji se to obavlja, ljude koji su posrednici, kao i članove komisije koji u tome učestvuju. Tako se svi u lancu korupcije podmiruju (Игњатовић, 1956: 84–106).

U ovom romanu, takođe, Ignjatovićevi junaci podmićuju da bi zadovoljili jednu od potreba koja se ne može na legalan način steći, pa se dovijaju kako da to učine nezakonito. Reč je o udovici koja posle smrti jednog, pa drugog muža, nasleđuje zemlju, kuću i stoku, a sama nema naslednika. Uskoro i ona umire, a imovinu nasleđuje čovek koji je kod njenog prvog muža bio sluga. Prvi muž napisao je u oporuci da posle njegove i ženine smrti sve ostavlja slugi koji ga je pazio i vredno na imanju radio. Kada je udovica umrla, njena rodbina smatrala je da imanje, kuća i stoka njima pripadaju. Na seoskom ročištu kmet i pisar konstatuju da udovičini rođaci nemaju na to pravo, jer je naslednik upravo sluga koji je imao napismeno da zemlja, kuća i stoka pripadaju njemu. Jedan od udovičinih rođaka, koji se posebno namerio na imovinu, kreće u potragu za advokatom koji bi mu to omogućio. Ignjatović opisuje kako gramzivi rođak i njegov prijatelj dovitljivo razmišljaju koji su advokati ponajbolji za tu rabotu i zaključuju da lokalni advokati nisu za to kadri, pa se opredeljuju za varoške, pošto ovi „bolje znaju 'kola namazati'” (Игњатовић, 1956: 47). Prijatelj udovičinog rođaka koji zna advokate u varoši nagovara ga da odu kod advokata koji će spor sigurno uspeti da dobije, a kako rođak nema novca za sudski spor, uzima pozajmicu od seoskog zelenaša. A kad dođe kod advokata, ovaj mu u jednom trenutku traži novac da bi nastavio razgovor, a potom rođaku određuje poveću sumu unapred kako bi pokrenuo spor. Ignjatović opisuje advokata kao čoveka koji unapred zna da njegov klijent neće dobiti spor. Posle protesta klijenta da je to veliki novac, pogode se za neznatno smanjenu sumu. Advokat je uzeo novac po logici: bolje da ja uzmem novac, nego neki drugi advokat koji takođe ne može dobiti spor (Игњатовић, 1956: 54–67). Advokat koji zna da nešto ne može dobiti po pravilu bi trebalo da upozori klijenta da se u takav sudski postupak ne upušta. Ovo je primer nečasti i neprofesionalizma: advokat se bavi prevarom da bi se okoristio na nesreći drugih. I to je primer kako jednu izuzetno značajnu profesiju njeni nesavesni i pohlepni poslenici dovode u pitanje.

Takvi advokati spremni su i na druge radnje, posebno ako uvide da su državni činovnici spremni da prime mito i donose nezakonite presude. Advokat koji je spreman da prevari svog klijenta spreman je i da počini sve zamislive nelegalne i koruptivne radnje.

Premda jedan od najškolovanijih ljudi u 19. veku kod Srba, Jakov Ignjatović u delu *Memoari* priznaje da je, kada bi mu stalo do nečeg što ne može ostvariti znanjem i sposobnostima, i sam bio u stanju da posegne za podmićivanjem. Tako opisuje da jedan predmet nije položio i da mu je data prilika da ga ponovo polaže. „Jedna rođakinja zavije mi šest dukata da profesoru dam da me izbavi” (Игњатовић, 1966: 39). On je naivno prihvatio jer je to bio vladajući obrazac kako nešto postići ako sopstveno znanje nije dovoljno. Kada je polagao ispit, izvadio je novac iz džepa i ponudio profesoru. Profesor je to odbio s prezirom i dodatno podigao nivo ispitivanja i strogoće (Игњатовић, 1966: 39). Bila je to dobra pouka za Ignjatovića koja će uticati na njega da u svojim delima opiše različite načine, uključujući podmićivanje, kojima su bili skloni ljudi u Srbiji da bi zadovoljili svoje potrebe.

Jakov Ignjatović je opisao i neke mane koje ruše ne samo ličnosti u Srbiji nego su kobne i po društveni život. Tako je istakao da su ljudi skloni da prihvate položaj, a da nemaju ni odgovarajuće znanje, niti iskustvo, niti su dorasli poslu kojeg se prihvataju. A još je opasnije što se primaju različitih zvanja u državnim organima za koja nisu kvalifikovani i sposobni. Sujeta i koristoljublje, međutim, jači su od svesti da nisu sposobni niti imaju znanje za položaje koje prihvataju. Ignjatović je smatrao da je to „narodna bolest srpske inteligencije i kvazi-inteligencije” (Игњатовић, 1966: 405). Ovo će mnogo kasnije potvrditi jedan od najvećih srpskih pravnika, politički pisac, ali i čovek koji se bavio književnošću, Slobodan Jovanović, koji je možda najbolje opisao srpskog poluinteligenta. Kao da je čitajući Jakova Ignjatovića dobio ideju, a potom, imajući dobar uvid u stvarnost srpske inteligencije, opisao njene slabosti i na osnovu toga zaključio da u većini slučajeva ona nema potpunost koja bi je činila inteligencijom, već da je raspolučena i ostaje u obliku koji on naziva poluinteligent. Ljudi kod kojih se spaja sujeta i koristoljublje skloni su da upotrebe sva sredstva da bi ih zadovoljili. Jedno od sredstava je korupcija. Korupcija izuzetno hrani sujetu, a još više podstiče koristoljublje.

Nesporno je da je Jakov Ignjatović likovima u svojim delima ocrtao različita stanja u kojima su oni živeli, ali i obrasce po kojima su živeli. Ulazeći ponekad u detalje, pokazivao je ne samo osobine nego i shvatanja i značenja koja ljudi pridaju onome što ih okružuje. Tako je dobro zapazio da se mnogi ljudi sastaju „na temelju međusobne potrebe, jer ih je tako život jeftinije stao, kad su zajedno 'menažirali'” (Игњатовић, 1987: 163). To je počivalo na iskustvu koje se može formulisati: „Ti činiš meni dobro, ja činim tebi dobro; politika interesa” (Игњатовић, 1987: 163).

Ignjatović smatra da se Srbi čvrsto vezuju za običaje, nezavisno da li su oni „dobri ili rđavi” (Игњатовић 1951: 67). Koliko god da su vezani za dobre običaje, toliko se ne odriču ni rđavih, „jer su rđavi običaji skorčani sa dobrima kao karike u lancu, pa kako se jedni kidaju, padaju i drugi, te se lanac isprekida” (Игњатовић, 1951: 67–68). Ovo zapažanje traje do današnjih dana. Zbog toga se običajni obrasci, nezavisno da li su dobri ili nisu, stalno održavaju i prenose sa generacije na generaciju. Posebno rđavi običaji dobijaju na značaju u vremenima kriza, odnosno društvenih prekretnica. Oni naglo isplivaju i poplave celu društvenu zajednicu. To je pokazao ceo 20. vek u Srbiji, posebno u velikim ratnim lomovima, od dva balkanska rata, dva svetska rata i raspada Jugoslavije krajem 20. veka. Nesporno, običaji pripadaju onome što je Brodel nazvao obrascima dugog trajanja (Бродел, 1992: 88).

U pripoveci *Jedna ženidba* Ignjatović ocrtava karakterne osobine trgovačkog staleža u Srbiji. U tom staležu najveći značaj i vrednost ima novac. Novac je iznad svega. Novcem se sve može dobiti, između ostalog i ljubav, nešto što je duboko vezano za ljudske emocije, kod ovog sloja se uslovljava upravo novcem. Nameran da zadovolji svoju potrebu za ženom, jedan od likova ove pripovetke zarekao se da „niti hoće, niti može bez novca se ženiti” (Игњатовић, 1953: 8). Na primedbe okoline da to nije dobra logika, odgovorio je: „Kod nas je ljubav i ženidba trgovačka; mi bez novca ne možemo nikud (Игњатовић, 1953: 8). Kada je otpočeo potragu za budućom ženom, sve mu je išlo od ruke: svaka potencijalna mlada mu se dopadala. Pri tome je rukovođen logikom da su ljubav i ženidba trgovina koju treba izvesti uz najpovoljniju cenu, što provodadžije nikako nisu uspevale da osiguraju,

pa je potraga za ženom potrajala. Na kraju je dobio ono što je hteo, ali kada je izračunao koliko je u silnim prosidbama pre toga potrošio, ispalo je da ništa nije dobio. Logika prema kojoj je sve novac, a svi ljudski odnosi stvar trgovine, lako okonča u praksu koja zbog novca i dobrog trgovačkog ishoda dopušta i posezanje za nedozvoljenim sredstvima radi zadovoljavanja potreba. Takva životna logika nepogrešivo vodi ka koruptivnim izazovima i riziku.

Protiv junakinje romana *Patnica* Jakova Ignjatovića urotile su se sve nepravde ovog sveta, nanoseći joj veliki bol i patnju i primoravajući ljudsko biće da niz nepravednih udaraca prima i s njima živi. Junakinja romana dolazi na svet kao siročić o kojem se staraju rođaci, posebno ujak. Od oca je nasledila pristojnu sumu novca koju je trebalo da dobije kad bude punoletna. Novac je uložen u takozvanu sirotinjsku blagajnu, a staratelj toga bio je sudija. Doznajući za to, njena tetka, koja je imala isto ime kao sirotica, sklopila je s podmitljivim sudijom pogodbu da on podigne novac iz sirotinjske blagajne i da ga tetki. Sudija je potom predložio svojoj supruzi da tetki ponudi da deo novca koji dobije pripadne njemu. Procenivši okolnosti, ali i tetkino iščekivanje da se dokoпа novca, nezajažljiva supruga predlaže da prepolove novac. Iako nevoljno, tetka je to prihvatila, računajući da je bolje i pola nego ništa (Игњатовић, 1936: 46–51). Ignjatović je pokazao stanje iznutra potkupljivog sudstva, spremnog na razne zloupotrebe.¹³⁵ Sud, kao poslednja odbrana čoveka od nepravdi, u ovom slučaju bio je upravo izvor nepravdi. Saznavši od ujaka gde je nasledstvo koje joj je ostavio otac, junakinja romana dolazi kod sudije koji se našao u neobranom grožđu, ali se brzo snašao. U suočenju sa žrtvom njegove zloupotrebe on se pravda tako što tvrdi da ga je njena tetka prevarila jer se radilo o istim imenima. U sebi je već spremao način kako da izbegne krivičnu odgovornost i da svu krivicu prebaci na tetku kao prevarantkinju. Kada se junakinja požalila ujaku i opisala mu šta se dogodilo kod sudije, on joj je savetovao da ne pokreće sudski proces protiv sudije kojeg je poznavao i koji je i njemu u jednom slučaju ranije pomogao (Игњатовић,

¹³⁵ „Eto što vidiš tu živad, jedno se kolje, a dva se donesu. Znaš seljani su još dobri, oni svom sucu donesu 'diškreciju' pa i parničari, i to bez razlike koji gubi kao i koji dobije“ (Игњатовић, 1936: 48).

1936: 140–146). Drugim rečima, i ujak je bio ucenjen ne samo prijateljstvom sa sudijom već i sopstvenim slučajem. On junakinji govori: „Od suca ako i ustražiš, nećeš dobiti. Gde ćeš ga tražiti? Ta vrana vrani oči ne kopa” (Игњатовић, 1936: 145).

Podmićivanje je postalo uobičajeno u sudstvu; podmitljivost nije bila pitanje jednog ili nekolicine sudija, već kompletne sudske hijerarhije. Kada korupcija preko jednog slučaja uđe u instituciju, a niko u njoj ne reaguje, ona se polako širi i zahvata ceo sudski sistem: sudije iznuđuju mito, klijenti daju mito i svi ćute o tome jer su međusobno ucenjeni, a korupcija cveta. Onoga momenta kada je junakinji ujak pomogao da se nepravda koliko-toliko ispravi, dajući joj sumu koju je tetka uzela, izbegnuto je namirenje pravde i primerno kažnjavanje krivaca za ovu prevarantsku i koruptivnu radnju. Usud junakinje postaje još veći posle njene udaje, posebno kada joj prerano umre suprug. Posle muževljeve smrti njen bogati svekar hoće da je se otarasi i nasilno je izbacuje iz domaćinstva, oduzima joj dete i ostavlja je bez ičega. U tome se ne zaustavlja, već uz rođaka advokata hoće potpuno da je uništi. Traži svedoke koji će je optužiti da pretil nasiljem članovima njegovog domaćinstva. Krivokletnicima nudi razne ponude, ali nijednu ne namerava da realizuje posle lažnog svedočenja. Dve svedokinje su to prozrele i na sudu su potvrdile da su bile nagovorene da lažno svedoče, za šta im je ponuđena pogodba (Игњатовић, 1936: 302–325). U drugom sudskom procesu, međutim, na kome je junakinja trebalo da dobije dete i povratak u domaćinstvo, odnosno materijalnu zaštitu, priređena je jedna prljava prevarantska i koruptivna radnja. Advokat junakinje najpre traži od nje da lažno svedoči o svom svekru, na šta ona ne pristaje: „Ja za nikakvo blago moju savest, moju dušu o nikoga okaljati neću. Starac mi je smrtni dušman, al’ neistinu ni protiv njega potvarati neću. Ne može li se to na drugi način dobiti?” (Игњатовић, 1936: 289). Advokat se čudi odgovoru jer se pokazalo da je on takođe spreman na razne zloupotrebe. Kada je svekar doznao ko je advokat, on je preko svog rođaka advokata ugovorio sa njenim advokatom da uradi sve kako bi ona izgubila proces. Da bi to učinio, advokat je zatražio poveću sumu novca i dobio ju je. Ovo je primer kako advokati zloupotrebljavaju profesiju radi dobiti, a još strašnije je da svoje klijente zbog

toga izneveravaju. Na kraju junakinja gubi parnicu. Ignjatović je u ovom romanu odlično uhvatio duh i način funkcionisanja društva njegovog vremena. Pokazao je da su i ljudski karakteri i institucije potpuno razoreni i da takav razoreni društveni život uslovljava velike nepravde koje pogađaju časne i moralne ljude. Ovo je primer potpuno kriminalizovanog društva s teškim posledicama po pojedince i vrednosti na kojima život počiva.

Jovan Jovanović Zmaj je u političkim i satiričnim pesmama podvrgao kritici izbore obavljane u njegovo vreme. Tako je u pesmi *Širi pogled na izbore* na pesnički način opisao šta se dešavalo pred izbore i kako se na kraju sve završavalo. Zmaj peva: „Ala se to čistilo / I jelo i pilo / Da je sreće, i manje / Dosta bi nam bilo... / Kuvao se paprikaš, / Haj, u gvozdjenjaku / Ostaće nam tri godine / Spomen u stomaku (Јовановић-Змај, 1979: 170). On opisuje da su svi učesnici izborne trke bili spremni da podmiću narod, ali najjeftinije: jelom, pićem i svirkom. Kada se sve završilo, Zmaj sarkastično peva: „Svršilo se, – i narod / Sad je opet miran. / I za dvesta procenata / Većma – korumpiran“ (Јовановић-Змај, 1979: 171). Zmaj je na ovaj način pokazao da je korupcija duboko prodrila u politiku i politički život i da se korupcijom sve u izborima moglo rešiti, odnosno vlasti dokopati. U izborima oni koji se bore za vlast korumpiraju narod da bi, kada osvoje vlast, istom tom narodu nametnuli podmićivanje, odnosno uvukli ga u sistem sveopšte korupcije.

U pesmici *Čestitanje i želje* Zmaj čestita ministru finansija: „Na jaslama tvoje štale / Ima dosta krava / Otpadništvo, dembeluštvo, / Tu se oporava. / Na toj kasi danas sisa / Mnogi majčin maznik, / Zato škola i prosveta / Čestita ti – praznik!“ (Јовановић-Змај, 2012: 385–386). Zmaj daje do znanja da je vlast potpuno korumpirana. Raznim oblicima korumpiranja, od nepotizma do direktnog podmićivanja, zauzimaju se važna, dobro plaćena i značajna mesta u hijerarhiji vlasti, u ovom slučaju u Ministarstvu finansija koje simboliše sve povezano s novcem. Novcem se namešta, novcem se potkupljuje i novcem se vlast održava.

Pesmom *Kolera* Zmaj metaforično opominje savremenike da su najgori među njima, razni gadovi „otrovali zrak“ (Јовановић-Змај, 1969: 178). To je razlog da ih opomene: „Smrt sve bliže ide, korak po korak... / Ne vidi koleru, tu stoglavu zver, / Samo

čuje glase, čuje zvona jek, / Samo čuje tužan jauk i lelek" (Јовановић-Змај, 1969: 178). Kolera je simbol zla koje je obuhvatilo ljude i koje ih polako vodi u smrtni nepovrat. Zmaj opominje: „Nit s' ko vraća nit se kaje. / Ko je lago, i sad laže, / Ko je krao, i sad krade... / Ko j' prodavo dušu svoju, / I sad prima kese pune" (Јовановић-Змај, 1969: 178). U nastavku ove gorke i teško optužujuće pesme Zmaj posebno optužuje sudije: „Suče jadni, primaš mito, / Dižeš glavu ponosito, / Pravda gine od tvog suda / A nepravda s' diže huda" (Јовановић-Змај, 1969: 179). Zmaj koleru, kao najveću opasnost koja kosi i nosi ljudske živote, izjednačava sa sudijama sklonim korupciji, odnosno korupciju vidi kao pravu opakost od koje nema leka. Korupcija je prava kolera.

Milovan Glišić u drami *Podvala* karakteriše likove spremne da se služe prevarama. Opisujući seljačku sitničavost i naivnost, zaključuje da je oni skupo plaćaju. Junaci ove drame, lokalni trgovac, pisar i naivni seljak, pokazuju duh vremena u kojem se odvijao život u Srbiji u drugoj polovini 19. veka. Trgovac, u isto vreme i zelenaš koji pozajmljuje novac uz dobru kamatu, spreman je da u zelenašenju uzme kamatu i dug i prevarama utrostruči dobit. On je snishodljiv prema vlasti, ali je nemilosrdan prema onima koji kod njega pazare i pozajmljuju. Spreman je uvek da kaže: „Najpre vlast, pa narod" (Глишић, 1952: 228). Drugi lik je pisar koji zavidi trgovcu na bogatstvu, a i sam bi nešto da stekne, što mu ne omogućava mala pisarska plata. Gledajući kako trguju naivni seljaci, on uspeva da im se približi i ponudi im usluge u parnicama koje vode povodom šteta koje su pretrpeli. Videvši pred sobom naivnu žrtvu, i trgovac zelenaš i pisar polako je uvlače u ono što će im omogućiti da što više na prevaru od nje novca izvuku.

Naivni seljak vodi parnicu pred sudom i prepusti pisaru da je vodi u njegovo ime. U njegovoj glavi vlast je podmitljiva i zbog toga treba pisara za advokata uzeti da bi preko njega parnicu dobio. Seljak se obraća pisaru i daje mu novac da ga „položi tamo sudu" i da gleda da mu „se ono ljudski presudi!" (Глишић, 1952: 193). Videvši pred sobom žrtvu koju može prevariti, pisar povećava novčane izdatke za tužbu, za svedoka i za sudiju, da se presuda što pre donese i da bude za seljaka povoljna. U isto vreme trgovac zelenaš pozajmljuje novac seljaku za vođenje sudskog

postupka i razrezuje mu poveliku kamatu, a istovremeno mu daje i robu na veresiju čiju količinu stalno povećava svaki put kada mu je obračunava. Kao garanciju za veresiju i gotov novac koji pozajmljuje, od seljaka uzima obligaciju. Kad je seljak skupio novac i doneo ga zelenašu, ovaj mu ne vraća odmah obligaciju, nego mu s pisarom potpisuje potvrdu po kojoj je on izmirio dug. Sada se pisar upušta u jednu opasnu radnju: došavši u kuću seljaka, ukrade mu potvrdu i potom predlaže zelenašu da seljaku ne da obligaciju, nego da mu sada naplati i obligaciju, a s trgovcem zelenašom pisar se pogodi da on uzme polovinu novca. Potom njih dvojica pokreću sudski spor protiv seljaka i sud presuđuje protiv seljaka koji je sada dužan da isplati ogromnu sumu na koju glasi obligacija. Jedan od viših činovnika u vlasti, pomoćnik načelnika, međutim, saznaje za prevaru i uspeva da od pisara dobije potvrdu kojom je seljak isplatio dug. Pisara hapse, a seljak dobija svoju obligaciju.

U međuvremenu i sam trgovac upada u prevaru i tako nastaje situacija u kojoj je prevarant prevaren. Trgovac se zagledao u jednu devojkicu i umislio da joj se sviđa. Pisar je to primetio i navukao trgovca da mu da veliki novac da daruje devojkicu. Ispostavilo se da od toga nije bilo ništa, jer je novac namenjen za darivanje pisar naprosto prisvojio. Ovom dramom Glišić pokazuje da se život u srpskom društvu, posebno u bogatijem delu, odvijao prema prevarantskim obrascima u kojima su mito i podmićivanje igrali posebnu ulogu. Iskustvo je podučavalo da treba uvek biti pripravan na podmićivanje onih u vlasti ako hoćeš uspešno da zadovoljiš neku svoju potrebu. Ovo je primer kako podvale podstiču korupciju i kako se smatra da je korupcija nešto što postaje normalni način funkcionisanja odnosa među ljudima. Nepoverenje ovde proizilazi iz ličnih iskustava koja su se toliko raširila da ljudi i ne znaju da se može na drugačiji način živeti. Tako se u ljude usađuje obrazac rešavanja problema koji zavise od vlasti.

U pripovesti *Glava šećera* Glišić opisuje manifestluke predstavnika vlasti, u ovom slučaju uglađenog kapetana i njegovog vernog pandura. Preko ova dva lika pisar je pokazao kako se na domišljat način iznuđuje mito. Pri tome se stalno onima od kojih se uzima mito govori da su oni protiv bilo kakvog mita. Njih dvojica su od jednog seljaka dobila glavu šećera i ta glava šećera

omogućila im je da zgrnu ogroman novac idući u obilazak sela na području kapetanije. Dolazak kapetana bio je za seljane veliki događaj. To je bio dolazak vlasti, a vlast treba poštovati, ali od nje i strahovati. Nikad se ne zna šta će vlast zahtevati ili za šta bi vlast mogla da ih optuži. Zato predstavnike vlasti treba umilostiviti i dobro dočekati.

Kapetan je očekivao darove, ali ono što su seljaci najčešće mogli da ponude, poljoprivredni proizvodi ili domaće životinje, nije mu trebalo. Kada bi kmet i seljaci dobro počastili kapetana, s njim se ispričali, neko bi dobio zadatak da pandura priupita šta treba kapetanu darivati. Lukavi i dovtljivi pandur bi predstavnicima seljaka uvek govorio da to što oni nude kapetan nikad neće prihvatiti, jer je on protiv mita i podmićivanja. Nešto drugo bi im natuknuo – da daruju kapetanovu decu. Dar za decu seljaci nisu imali, pa bi im pandur ponudio nešto što je on u gradu kupio – glavu šećera. Skroman poklon, nije mito, a valja nečim kapetanovu decu obradovati. Naravno, pandur bi uvek slagao da je glavu šećera platio mnogo skuplje od stvarne cene. A pošto je glava šećera bila načeta seljaci bi obično uspevali da za trećinu smanje prvobitnu pandurovu cenu. To je, naravno, i dalje bilo papreno, ali bi kod seljaka proizvelo utisak da su još i dobro prošli. Tako bi pandur i njegov kapetan izvukli mito, dakle ono što ih je jedino interesovalo, a da to seljaci ne dožive kao podmićivanje.

Način na koji je prvi put iznuđeno mito poslužio je kao model koji će biti stalno korišćen tokom kapetanovog službovanja. Tako su on i njegov pandur obišli više od 50 sela, ali ne samo jedanput nego i po devet puta. To je bila ista glava šećera koja je samo seljacima pokazivana, a potom u torbu vraćana i u drugom selu ponovo prodavana. Onaj seljak koji im je glavu šećera i nabavio, međutim, ugledavši je jednog dana kod još jedne žrtve prevare kojoj je pandur na isti način „pomogao”, pobesneo je i u ljutini je hitnuo u reku. Ništa zato; prevaranti su odmah nabavili novu, razume se još skuplju, i „kapetanova deca” mogla su iznova i iznova da se raduju daru.

I sve je išlo kao po loju dok se kapetan i njegov pandur nisu zavadili. Kao kamen spoticanja ispostavila se evidencija. Kapetan je beležio deo koji je odvajao panduru, a pandur koliko je kapetan trebalo da mu da. Kad im se račun nije poklopio, okrenuli su se

jedan protiv drugog, optužujući se međusobno, kapetan pandura da je lopov, a pandur kapetana da je varalica i „lupež nad lupežima!” (Глишић, 2006: 30). Kad se na kapetana požalio jednom prijatelju, ovaj je pandura upitao kako ljudi nisu prepoznali jednu te istu glavu šećera koja im je nuđena. Pandur je odgovorio: „Namerisali su to oni odmah, ali su ćutali! A i šta bi mu?... Zar ti još ne znaš, ko su naši kapetani. Prosto, ako mu nije volja, neće da čuje dok mu što ne tutneš. Nekad se davalo na očigled, a sad to ide zgodno ispod ruke... Ljudi im znadu ćud, pa šta će – plaćaju. Vide da im se bez toga obići ne može. Da se opet žale – kud će šut s rogatim izaći na kraj!” (Глишић, 2006: 30).

A seljak koji im je na početku dao načetu glavu šećera takođe je upropašćen. Namerio se kapetan na njegov vinograd, a jedan zelenaš na livadu. Pošto je seljak zapao u novčane probleme, a nije mogao da vrati dug, na licitaciji su mu u bescenje prodati i livada i vinograd. Kad je došla na red i kuća, izbezumljeni seljak je ubio zelenaša i završio na robiji. Glišićevi junaci oslikavaju životne neprilike u Srbiji 19. veka i nevesele sudbine, kao i ljudsku nemilosrdnost i pohlepu. Korupcija, odnosno mito koje se iznuđuje, poprima oblik sudbine, nečega što se ne može izbeći. Ove obrasce će kao neki truli kapital nasledivati generacije.

U pripovesti *Učitelj* Glišić opisuje na koje je sve načine korupcija prisutna u časnom pozivu onoga ko podučava. Glavni junak priče, prepredeni učitelj, dobro se izveštio da se prikaže kao čovek koji ne samo da dobro podučava đake već i pomaže u opštini tako što dobrovoljno radi pisarske poslove. Nametnuo se i narodu i opštini kao skroman čovek, sav predan poslovima koje obavlja. U suštini to je samo spoljašnja slika, u stvarnosti učitelj je prevarant. Učitelj, ujedno i opštinski pisar, našao bi se pri ruci seljacima u pribavljanju raznih opštinskih potvrda i dozvola. Uspostavio je dobru saradnju sa seoskim kmetom koji je uvek bio u blizini kad bi učitelj nekome nešto pisao. Po završetku pisanja kmet bi seljake savetovao da nešto daju učitelju za trud. Tako je formiran obrazac da su svi koji dođu kod učitelja-pisara obavezni da mu nešto daju. Glišić piše da je učitelj „dobijao i onako ponešto za trud, bilo u novcu, ili u smoku, ili ma čemu. Istina, on to nije ni od koga tražio, ali kmet je obično opominjao svakoga da valja što dati ćati-učitelju za trud” (Глишић, 2001: 129).

Učitelj nije obavljao svoj osnovni posao kako treba, ali to je prevarom zamaglio i prikazao se kao čovek koji podučava seosku decu na najbolji način i koji je njima potpuno posvećen. Učitelj se najpre dosetio da đake koji su slabije učili odmah ispiše, a seljaku čije je dete ispisano dobro je došlo da dobije još jedan par ruku za rad. Pošto je ostavljao najbolje, a često su nailazile inspekcije, nije morao ni sa njima dovoljno da radi, pa se dosetio da pred inspektorima zbog bolje ocene koja je povećavala njegova primanja unapred kaže đacima šta treba da spremе. Inspektori su bili neoprezni, prepuštajući učitelju da postavlja pitanja. Učitelj bi spremio i svakoga naučio šta treba da odgovori. Tako ni najbolji nisu učili kako treba, ostajući bez znanja, ali je zato učitelj dobijao odličnu ocenu i prevarom povećavao svoj ugled, a uz to i platu.

Tome umalo nije došao kraj kad je inspektor banuo u vreme kada učitelj nije bio u školi, ali je opštinski sluga dotrčao do njega i saopštio mu da inspektor ide prema školi. Pošto se nalazio u društvu popa koji je takođe bio sklon prevarama i korupciji, obojica su potrčala kraćim putem preko livada i potoka da dođu što pre do škole. U trčanju su jedan drugog prestizali, a seljaci i đaci koji su to gledali čudu su se čudili. Nisu mogli da se orijentišu ko koga juri – učitelj popa ili pop učitelja. Njih dvojica su uspeła da stignu pre inspektora i na popovo zaprepašćenje učitelj je u školi legao na krevet i popu odmah rekao da počne da čita molitvu za ozdravljenje. Sveštenik se začudio učiteljevoj snalažljivošći, ali je prihvatio da obavi taj ritual. U međuvremenu je došao inspektor i video u kakvom je stanju učitelj, pa je u protokol zapisao da nije mogao da obavi posao jer se učitelj razboleo. Kada je inspektor otišao, učitelj je naglo ustao jer je bolest nestala kao rukom odnesena, što je začudilo i zadivilo i kmeta sklonog prevarama i korupciji, jer takvu domišljatost ni on ne bi mogao da smisli, dok je pop sa žaljenjem primetio: „E, učo, ti i ove godine osta bez ocene!” (Глишић, 2001: 135). Na to mu učitelj pred kmetom reče: „Evo meni ocene tu!... i kucnu se po džepu... Molim vas, samo nek među nama ostane” (Глишић, 2001: 135).

Ovom pripovetkom Glišić pokazuje kako su i deo obrazovanijeg srpskog društva zahvatili laž, pokvarenost i korupcija. Oni koji bi trebalo da prosvećuju i potpomažu razvoj, upravo su radili

nešto potpuno suprotno. Prevarom su pokazivali kako bi trebalo da se praktično živi, a korupcijom koja je stajala iza te prevare gledali su samo da ličnu dobit uvećaju. Ako se oni koji bi trebalo da vode računa o razvoju na ovakav način ponašaju, tu nema razvoja. Oni utiču na formiranje preporučljivog obrasca snalaženja koji trenutno omogućava korist, a na duži rok ostavlja teške posledice po pojedince i društvo u Srbiji.

Glišić u priči *Svirač* opisuje dvojicu prevaranata koji na kraju i sebe dovode u pitanje tako što se jedan od njih i sam prevari zbog lakomosti, jer je u jednom trenutku pomislio da bi mogao da duplira zaradu. Oba prevaranta, pisar i trgovac, svaki na svoj način smišljaju prevaru i gledaju da iz te prevare izađu sa većom zaradom. Glišić pisara opisuje kao čoveka koji se izdigao iznad ostalih opštinskih pisara tako što se obogatio raznim nelegalnim radnjama. Naplaćivao je seljacima razne dopise koje im je sastavljao za opštinske službe, radio je i advokatski posao koji nije smeo po pravilu da obavlja i od toga takođe zgrnuo veliki novac, a znatan imetak stekao je zelenašenjem.

Trgovac je, takođe, hteo na tuđoj mucu da uzme bogatstvo. Pisar mu je predložio da preko leta unajmi jednog nadničara koji je, pored obavljanja poslova u domaćinstvu, znao i da svira. Pisar je o tome sklopio ugovor na osnovu kojeg će nadničar i svirati na lokalnim veseljima za račun trgovca. Lakomi trgovac je, međutim, sviraču kupovao najtanje žice koje su svaki čas pucale, pa je ovaj zarađivao manje nego što je trgovac računao. Nadničaru ni drugi poslovi nisu išli od ruke zato što je trgovac štedeo na materijalu. Pošto se trgovac razbesneo, raskinut je ugovor, a slučaj je predat lokalnom kapetanu da presudi. Budući da je u danu presuđivanja kapetan imao posla van mesta, taj slučaj je poverio svom pisaru. Trgovac je s kapetanom bio u dobrim odnosima, pa je smatrao da će biti presuđeno u njegovu korist. Pisar je, međutim, presudio u korist nadničara, ali trgovac nikada kaznu nije platio (Глишић, 2003: 59–75).

Glišić ističe da je itekako bilo podvala u poslovima obavljanim u Srbiji njegovog vremena, ali ponekad i neke pravde koja bi obično okončavala tako što kazna nije namirivana. Nije zato što su, kao u opisanom slučaju, veze između vlasti i trgovaca bile moćnije od pravde.

Laza Lazarević preko dva lika u priči *Sekcija* pokazuje i dva pristupa državnim, odnosno činovničkim poslovima. Prvi pristup se drži pravde i prava i osuđuje vlast koja od toga odstupa. Takav tip činovnika koji je profesionalac a ne karijerista smatra se izuzetkom i on je obavezno na udaru okruženja, posebno onih koji misle samo o napredovanju u karijeri. Starešine koje su karijeru sticale drugim načinima takve su smatrali poželjnim u tom smislu što ih treba iskorišćavati kad god se može. Na ruku im je išla i činjenica da se takav „neće nikad naljutiti, i to je bilo dosta“ (Lazarević, 2003: 253). Lazarević za profesionalce piše: „Zlo je to biti pametan“ (Lazarević, 2003: 253).

S druge strane većina je pripadala drugom tipu, onima koji samo gledaju da se penju na lestvici unapređenja i da na osnovu toga ostvare lične dobitke. Prema Lazareviću, to su ljudi malog znanja, nekvalifikovani, čak smetenjaci, ali koji niti hoće niti imaju uvid u to. Jedino su spremni da „nauče malo kakog jezika, s nepostižnim talentom vežu kravate i nađu dobre krojače. Tako su čisti, tako uljuđeni, tako umeju da aranžuju kadril i da se učtivo smeše, i pred njima se smeši cvetni put daleke karijere... Oni starešini donesu akt, numerisan, registrovan, sajužen, lako se podboče na zelen sto i referuju“ (Lazarević, 2003: 253–254). Starešine se prema takvima odnose istovremeno začuđeno i blagonaklono. Takav starešina čim baci „oči na divno vezanu kravatu i na zaponke s dugmetima kao konjske ploče, odmah isplazi vrh jezika i potpisuje“ (Lazarević, 2003: 254). Naravno, iza takvih uvek stoji lična snalažljivost i načini dodvoravanja, ali i spremnost na upotrebu svih sredstava da bi se domogli što višeg položaja.

Prema Lazareviću, u Srbiji tog vremena sve je išlo onom stranom koja je bila protiv profesionalnosti i razvoja i sve se okretalo tamo gde su neki nedoučeni ali vešti ljudi uspevali da se nametnu i tako osvoje nezaslužene položaje. Oni su širili obrazac snalaženja po svaku cenu, a ne obrazac kvalifikovanosti, požrtvovanosti, poštenja i vrednog rada. U takvim okolnostima širilo se ulizištvo i poltronstvo, veze i vezice, nepotizam i još mnoga toga što se može označiti rđavim. Biti rđav značilo je i imati šansu da se osvoji nezasluženo mesto u državnim poslovima.

U pripovesti *U dobri čas hajduci* Laza Lazarević opisuje odnos ljudi na vlasti prema dužnosti. Nevoljnik koji dolazi iz druge zemlje

da bi izbegao kaznu, došavši u Srbiju, počinje da se snalazi kako bi otpočeo novi život. Stiže, međutim, poternica iz zemlje iz koje je pobjegao u kojoj se zahteva njegovo izručenje. Kapetan koji dobija poternicu koristi je da izvuče od begunca što više novca, obećavajući mu da ga neće izručiti. On beguncu govori: „Idi ti, živ mi, kući, pa se pošteno vladaj!” (Лазаревић, 1981b: 125). Ovo je primer kako kapetan nalazi za sebe alibi da ono što je potplaćeno opravda. Opravdanje je dvostruko, i za begunca koji ga je podmitio, ali i za kapetana pred sopstvenom savešću. To je primer kako se na osnovu nevolje izigrava dužnost. Drugim rečima, Lazarević pokazuje kako je vlast u njegovom vremenu potkupljiva i neodgovorna u izvršavanju zakonskih obaveza. Sve se može kupiti, čak i ono što je zakonom nedozvoljeno. Takođe, ovaj primer pokazuje i veliku samovolju državnih činovnika. To potvrđuje da zakon ne važi podjednako za sve, odnosno vlast se nekad pridržava zakona, a u drugim slučajevima samovoljnik na vlasti pokazuje da je iznad zakona i po sopstvenom nahođenju odlučuje da li će ga poštovati. Mito je snažan motiv koji održava samovolju ljudi na položaju.

Dobar primer neosetljivosti vlasti pokazao je Laza Lazarević u pripovesti *Sve će to narod pozlatiti*. Čovek koji je izgubio nogu u ratu predmet je razgovora kazandžije i kapetana. Kazandžija smatra da je država obavezna da do kraja života izdržava onoga ko je braneći državu izgubio nogu, odnosno postao invalid. Suprotno od kazandžije, kapetan objašnjava da „je lepo što je on za svoju zemlju osakatio sebe. Ali zato on ne može tražiti sad da bude savetnik. Vidite: svaki onaj koji je prolio krv za svoju zemlju treba da se računa u srećne, jer se odužio svojoj majci zemlji. Svaki je dužan svojoj zemlji, zemlja nije nikome ništa”... (Лазаревић, 1981a: 206). Nezadovoljan tim rečima, kazandžija kaže da ovakva filozofija kapetana nije ni dobra ni pravedna, jer čovek koji je izgubio nogu treba od nečega da živi pošto on više „ne može da ore, ne može da kopa! Pa još, može biti, poneki put slabo što i naprosi” (Лазаревић, 1981a: 206). Pritisnut ovim kazandžijinim navodima, kapetan odgovara da će „oni i dobiti svi pristojno izdržavanje iz državne kase kada se svrši rat” (Лазаревић, 1981a: 206). Naravno, to kapetanovo objašnjenje je umirivanje i lažno obećanje za nešto što se neće nikada dogoditi. Onaj koji je počeo kao invalid da prosi, završiće kao prosjak, a vlastodršci će zaboraviti šta su

obećali. Položaj u vlasti često čini ljude oholim, izdvojenim i potpuno neosetljivim. Oni gledaju samo svoj interes i kako da zadrže položaj i steknu što više bogatstva i privilegija. Nepravедnost je jedna vrsta šunjajuće korupcije koja stvara egoiste i s druge strane pospešuje siromaštvo i bedu. Svaka vrsta neosetljivosti u organizovanju života jeste nešto kvarno i koruptivno u tome životu.

Stevan Sremac u romanu *Pop Ćira i pop Spira* prikazuje dramu življenja dvojice sveštenika u maloj varoši. Oni su završili škole u isto vreme, u već odmaklim godinama došli u varošicu da obavljaju sveštениčki poziv i u približno isto vreme oženili su se sa dvema varoškim lepoticama iz dobrostojećih porodica. Nije tu bilo neke velike ljubavi, već više interesa, a interes je kasnije između popova i popadija razvio i ljubav. Parohijani su i za svadbe i za sahrane davali sveštenicima razne poklone koji bi uvek obradovali popadije. Vremenom su sveštenici došli u sukob koji je morao da razreši nadređeni episkop. Tuženi sveštenik, u stvarnosti „krivlja” strana u sporu, oslobođen je krivice samo zato što je, veštom prevarom (uz pomoć trećeg sveštenika, poznanika obojice, u čijoj kući su prenoćili u dolasku) uspeo da vladiku dovede u zabludu. Zamenio je izbijeni kolegin zub konjskim, a kad je tužilac iz maramice izvukao „dokaz”, uspeo je jedino da zgrane episkopa. Kad se smirilo uzbuđenje izazvano konjskim zubom, vladika je popovima naredio da se odmah pred njim izmire.

U istom romanu Sremac opisuje i varoškog čuvara i dobošara koji obilazeći varošicu svraća kod imućnih seljaka, pa im otvoreno govori da, ako hoće da ih sačuva od lopova, treba dobro da ga „podmažu i podmite” (Сремац, 1960: 192). Čuvar pred domaćinom kaže: „Ako me dobro podmažu i podmite možda ih neću izdati i prikazati, kako mi je i 'nako mala plaća sprema velike brige i glavobolje i sekiracije moje!” (Сремац, 1960: 192–193). Sremac pokazuje da i duhovna i svetovna vlast priželjkuju mito i podmićivanje jer svi oko vlasti smatraju da nisu dobro nagrađeni. Svoju „nenagrađenost” ispravljaju tako što otvoreno traže mito ili očekuju podmićivanje za bilo koju uslugu, iako im je to u opisu posla za koji su plaćeni.

Prema Sremcu, politički život Srbije njegovog vremena odlikuje se nelegalnošću, nepravilnošću, podvalama i korupcijom, često praćen različitim oblicima nasilja. Vlast je najčešće doživlja-

vana kao izvor ličnog bogaćenja – i za one koji su se borili da je osvoje ili koji su već na vlasti, i u očima naroda. To je pisac slikovito i upečatljivo opisao u pripovesti *Limunacija u selu*.

U jednom poglavlju ove priče središnja ličnost je učitelj koji posmatra sve što se u njegovom mestu događa. Na ciničan način upleo se u prilike političkog života i potpirio sve spletkaroške strasti povezane s lokalnom politikom. Dobro je procenio i one koji su već seoska vlast, posebno predsednika i kapetana, i sve slasti koje su oni dobijali od vlasti. Takođe i one koji su to uočavali i čiji su se apetiti oštrili da u nekom trenutku obore one na vlasti i sami se domognu iste. Sremac opisuje susret učitelja i mehandžije kojega učitelj, ispijajući kafu u njegovoj kafani, iskušava i prepoznaje da bi ovaj rado zauzeo poziciju seoskog predsednika. Razgovor teče tako što učitelj nagovara mehandžiju da se kandiduje. Istovremeno daje mu do znanja kako to treba učiniti, ali i kako rušiti trenutnog predsednika. Mehandžija se najpre žali da je često na udaru raznih globa koje mora da plati, a bilo bi dobro da ih izbegne. Mehandžija se žali: „Bre brate; za jedna moja poštena i česna spekulacija što gu eto vodim sa sreća i što sam batli platih globu” (Сремац, 1977: 419). Na to učitelj odgovara da bi dobro bilo da se on kandiduje za predsednika, ali da bi to postao „treba ljude pridobiti... – pa ponekoga i počastiti” (Сремац, 1977: 420). Treba sve koji navraćaju u mehanu čašćavati, odnosno podmićivati i na taj način glasove obezbediti. Učitelj koristi nepismene seljake tako što pravi dopise „ili protiv kapetana ili protiv predsednika” (Сремац, 1977: 421). Jedan od seljana prihvata da potpiše te dopise iako je nepismen. On je „vazda rado pristajao da pozajmi svoje ime pod jedan takav dopis” (Сремац, 1977: 421). Naravno, taj prepredeni seljak spreman je na sve, između ostalog i da za novac prihvati tuđu krivicu. Lako se pogađao sa onima koji su morali da idu u zatvor da odsluži kaznu umesto njih, ako se dogovore o količini novca, što je najviše zavisilo od toga o kakvoj je krivici reč. Prihvatao je da mu osuđeni „plati u gotovom novcu i u pakličima duvana. Bio je čovek za društvo, druževan, a besposlen, pa se valjda stoga tako lako i rešavao i žrtvovao za druge” (Сремац, 1977: 423). Čak su seljani toliko navikli na dopise da bi, kad ih nema, „svima u selu (bilo) nekako sve gluho, mrtvo” (Сремац, 1977: 423). Dopisi su uvek

bili sa određenim podacima, ali i dodacima koji su one na vlasti dovodili u pitanje. Ova priča pokazuje kako se u Sremčevom vremenu odvijao lokalni politički život. Lako je zamisliti kako je tek bilo na višim nivoima vlasti. Nelegalne i neregularne radnje, kao i podvale uz korupciju, dakle krajnja nenormalnost, poprimile su karakter nečeg uobičajenog.

U pripoveci *Božićna pečenica* Sremac opisuje činovnika najniže klase sklonog pozajmljivanju novca, uz razvijenu veštinu nevraćanja zajma i polaganog „otkačinjania” poverilaca, ali tako da ne upadne u nevolju. U varoši ga prozvaše vatricom, jer je znao vešto da izvuče novac, a još veštije da ga nikad ne vrati. Oni od kojih je uzimao više kasnije su ga nazivali vatrom jer su smatrali da im je kao u vatri novac izgoreo. Što se tiče posla, on ga je prilično dobro obavljao, pa su za njega govorili: „Vredan k’o krtica, miran k’o bubica” (Сремац, 1993: 11). Sve je tako išlo dok činovnik nije počeo da uzima više i od pretpostavljenih. Njegov šef je shvatio da to već ugrožava i načelnika, čak i ministra, jer ni činovnici na višim položajima nisu dobijali poklone, odnosno mito, kao naš junak. Šef je zaključio da oni dobijaju manje taman za onoliko koliko je njihov podređeni grabio, oštećujući nadređene. Zato je dobio otkaz. Otpušteni činovnik je, međutim, pripretilo šefu da se i on bavi nelegalnim poslovima i da će on to lako objaviti u nekim novinama. Šef se branio objašnjenjem da ga ne otpušta on, već da to čini po naredbi ministra. Činovnik mu je na to odgovorio da treba dobro da zapamti: „Za jedno vlakno ja oderem runo čitavo” (Сремац, 1993: 13).

Naravno, on je morao da napusti državnu službu. Otvorio je advokatsku kancelariju u dućanu lokalnog trgovca. Pisao je seljacima tužbe, žalbe, obligacije, „a ponekad i neko nadgrobno slovo, koje će, naravno, drugi izgovorati na grobu dotičnoga pokojnika ili pokojnice” (Сремац, 1993: 14). Dućandžija je, gledajući ga i slušajući, učio od činovnika i polako mu preuzimao posao vezan za nadgrobne govore. Kada je izgubio taj posao, smanjena su mu primanja, pa je napustio trgovca i kancelariju preselio u varoške kafane. U njima je vrebao „seljaka kao pauk muvu” (Сремац, 1993: 14). Vremenom je i to polako presušilo, pa je činovnik ponovo potražio posao u državnoj službi. Govorio je sebi: „Samo da se nađem za državnim jaslama, a posle mi kolaj posao!” (Сремац,

1993: 15). Uspeo je da se ponovo uključi u službu i da razmišlja kojim putem da krene – da li onom „trnovitom stazom dobrodjeltelji, ili drugom, onom utrvenom i cvećem posutom stazom, i naposljetku se reši da udari ovom poslednjom“ (Сремац, 1993: 15). To je značilo da treba da se učlani u vladajuću stranku. Odmah je to učinio da bi državnu službu učvrstio.

U odanosti vladajućoj partiji „tri puta je svedočio onako kako je to partijski interes i disciplina zahtevala; glasao je kad je trebalo, i redovno je išao u onu kafanu koju je držao čovek od vladajuće partije. Ali ipak, nekako, đavo bi ga znao, nije se ovaj dio onako kako se nadao. Ostao je jednako gde je i bio. I on uvide da je iste sreće i sudbine koje i ostali srpski književnici – neblagodar ni narod ne seća ih se“ (Сремац, 1993: 16). Ovo je primer kakve je ljude politika u Sremčevom vremenu tražila. Nije bilo dovoljno da budu pokorni i odani, već i spremni na razne prevare, ako treba i koruptivne radnje, sve u interesu partije i njenog opstanka na vlasti. Upravo su traženi ljudi labilnog karaktera, prilagodljivi i ako treba, iznova spremni na svakakve zaokrete, čak i na promenu ličnosti.

Sremac u pripovesti *Putujuće društvo* opisuje činovnika sreskog načelstva kao velikog ljubitelja pozorišta koji uz to ima i glumački dar. Posao je obavljao rutinski i nezainteresovano, što je uvideo sreski načelnik, ali ga, zbog poštovanja prema činovnikovoj ženi, nije otpustio. Činovnik je često odlazio u drugi grad u kojem je postojalo pozorište čije su predstave stalno punile salu. Činovnik je uspeo da se ubaci među glumce i pokaže dar za glumu. Čeznuo je da glumačke sposobnosti pokaže i pred svojim sugrađanima. Počeo je da ubeđuje upravnika pozorišta da dođu u njegov grad, što je ovaj odbijao, smatrajući da neće imati dovoljno publike da pokriju sve troškove i nešto zarade. Činovnik je objašnjavao, znajući da vlast može čak i da primora građane da gledaju pozorišne predstave, da ne brine jer sreska vlast može da natera seoske kmetove, a kmetovi seljake, ne samo da plate predstavu već i da se unapred pretplate. Ubeđivao je upravnika da je, kada se vlast u nešto umeša i naredi, sve izvodljivo. Činovnik je govorio: „More, ne znaš ti šta sve vlast može samo kad hoće. Kad mu se naturi na vrat – gore mu kuge ne treba! A ovde je svet poslušan, sluša, brate, vlast što kaže, pa, ide... ki mlada u vajat!

More, 'oće da ide, pa sve će da ide kao kad mu podvignemo i naredimo da glasa za poslanika! Dresirano je to! Samo mu vikni: hodom, kasom, galop! A on potrči da se satire!" (Сремац, 1932: 16).

Sremac pokazuje kako oni koji su u državnoj službi i u vlasti razmišljaju o narodu, odnosno građanima Srbije. To je tipičan primer kako vlast zloupotrebljava ono što joj je povereno – da na najbolji i najkvalitetniji način organizuje život u zajednici. Vlast, kako je opisuje Sremac, pripravna je da sve radi, ali samo radi lične koristi i demonstriranja moći. Ljudi na vlasti spremni su na razne vrste uzurpacija, prisila, otimanja, iznuđivanja mita, ali i podmićivanja. Spremni su da uvek prihvate darove kako bi uz pomoć njih podmirili neki lični interes.¹³⁶

Pesnik Vojislav Ilić u pesmi *Savestan sudija* na poetičan i komičan način opisuje sudiju u jednom gradu u Srbiji. Najpre ističe da je u grad došao kao siromašan čovek i da je u početku stekao autoritet sudije koji se drži zakona i pravde. Kada su, međutim, stigle parnice o bankrotu, bankrotirane je slao u zatvor da bi se potom, kako pesnik ističe, prema bankrotiranim smilovao. Tako Ilić peva: „A bankroti blagodarni / Njemu lepe dare nose" (Илић, 1981: 272). Ubrzo je posle tih darova siromašni sudija sagradio kuću, a ni potom nije mogao da se odupre darivanju, kao što pesnik peva: „Jer običaj beše stari / Da uljudni parničari / Ne zbog mita, već onako, / Poklona mu dadu malko: / Njemu sahat suva zlata, / Ženi nakit oko vrata, / Il' nameštaj, mebl novi, / Kolko kuću da ponovi. / A on srca žalostiva / Jednom rukom dare prima / A sa drugom, onom praznom, / On pravicu deli njima" (Илић, 1981: 272). U nastavku Ilić ne opisuje više sudiju kao siromaha, nego kao čoveka koga svi sada cene: „On siromah nije više, / Njega štiju po svem gradu, / Ima kuću, ima para, / Mastan trbuh, masnu bradu. / Kada pođe u zvanije, / Svako zbori ko ga gleda: / 'Do sudije teško j' doći, / A već posle ima meda!'" (Илић, 1981: 273). Pesnik na svoj način pokazuje kakvo je stanje sudske vlasti u drugoj polovini 19. veka u kneževini Srbiji. Ovo je primer da najbolji stvaraoci Srbije u tom vremenu nisu mogli da pređu preko teške činjenice podmićivanja jedne od najvažnijih vlasti – sudske. Ako su sudije podmitljive, onda nema ni pravde ni prava.

¹³⁶ „A svaka se vlast da podmazati!" (Сремац, 1932: 38).

Komediograf Branislav Nušić dao je verovatno najbolje opise i karakteristike korupcije i načine na koje je ona funkcionisala u Srbiji u prvoj polovini 20. veka. Nušić je izložio obilje koruptivnih radnji, ali i nešto što bismo mogli nazvati lukavstvom u koruptivnom delovanju. U njegovim komedijama to su na upečatljiv način predočili likovi skloni korupciji. Može se reći da su oni pravi kreatori i majstori u smišljanju načina pribavljanja nečega što im ne pripada, a što se može učiniti samo nelegalno, prevarama, podmetanjem i podmićivanjem. Situacije koje je on opisao na izuzetno duhovit način u suštini su tragične i farsične. Nušić je dao lepezu ljudskih karaktera u koje je prodrlo zlo i nesreća (Joković Pantelić, 2023b). Tragično je što su takve situacije izazvane iskušavanjem ljudske prirode, a ta iskušenja podsticala su ljude na koruptivna dela. Farsično je što su oni to činili tako što su smatrali da je to realnost i život koji je po njima normalan i uz to donosi korist i uspeh. To je primer uspeha koji nastaje na osnovu prevara, mahinacija, lukavstava, podmetanja, iznuđivanja, ucenjivanja i mnogih drugih nečasnih postupaka. Nušić je to posebno pokazao u onom delu ljudskog života koji je vezan za njegovu organizovanost, a to je vlast.

Iz njegovih opisa vlast je u Srbiji uvek izgledala karikaturno. Ljudi na vlasti bili su karikature najgorih osobina i stanja u ljudskoj prirodi. Vlast je korišćena kod takvih ljudi za različite vrste i oblike zloupotreba, nelegalnih radnji i korupcije. Dokopati se vlasti, kako je to opisao Nušić, znači omogućiti sebi sticanje bogatstva i pri tome ne birati sredstva.

Već na početku njegovog književnog rada izdvaja se drama *Protekcija*, u kojoj on na slikovit, uverljiv, duhovit, ciničan i sarkastičan način pokazuje kako vlast shvataju njeni nosioci, ali i građani koji od nje mnogo očekuju. To se posebno odnosi na očekivanja koja nisu u skladu sa procedurama i zakonima, odnosno sa vladavinom prava. Dočepati se ministarskog položaja znači omogućavanje mnogo toga nelegalnog, a nekažnjivog, uz lepu dobit. Tako u *Protekciji* Nušić opisuje kako ministar i njegovi najbliži saradnici posao obavljaju preko pisama u kojima su molbe za rešavanje raznih praktičnih slučajeva, posebno dobijanje položaja ili zapošljavanja za koja ne postoje ni pokriće, ni razlozi, ni zakonski osnovi. Nušić ističe da za jednog od ministrovih savetnika u

obavljanju posla najveći značaj dobija džep. Tako „u svakom džepu imam po jednu bateriju. (*Pipa se po džepovima.*) Ne pomaže ti tu više ni čestita služba, ni molbe, nego ovako ako se može” (Нушић, 2005ć: 346). Potom savetnik otkriva da u tim pismima piše „da mi toga i toga, odatle i odatle, premestiš tamo i tamo” (Нушић, 2005ć: 347). To zahteva ministrov stric koji u njemu ne vidi čoveka koji je u službi interesa cele zajednice, već rođaka koji sa pozicija moći i vlasti treba da reši samo njegov slučaj.

U istoj drami budući ministrov zet, koji ga mrzi, napada ministra ogorčen njegovim uzurpacijama, govori savetniku da će napisati članak pod naslovom „Prodavnica znanja i položaja” (Нушић, 2005ć: 361). U članku će opisati upravo ono što ministar radi – došaptavanjem daje zvanja i položaje, i kako se podlostima, ulagivanjem i nesavesnošću stiču zvanja i položaji (Нушић, 2005ć: 361).

Nušić je u ovoj drami pokazao protekciju kao korupciju, ali je i svojim junacima podario pronicljivost u prepoznavanju opasnih ljudi koji prevarama uspevaju da dobiju unosne položaje. Ministrova sestra recimo traži od brata da njenom vereniku obezbedi dobar položaj. Ispostavlja se da je verenik prevarant, spreman i samog ministra da prevari. Ovo je primer kako su dva korupciji sklona čoveka spremna na međusobni obračun. Ministar hoće da reši sestrin slučaj naravno na koruptivan način, ali iz opreza proverava onog za koga treba da se založi i omogući mu ono što je nezakonito i suprotno procedurama. Prilikom provere saznaje da je sestrin verenik „gadan i podao lažov, njegova je namera da dobije unapređenje pre svadbe pa da se ne ženi” (Нушић, 2005ć: 403). Kad ga sestra moli da joj ipak to učini, on je suočava sa činjenicom da je njen verenik već oženjen i da se po zakonu ne može ponovo ženiti. Ovo je primer kako prevarant otkriva prevaranta.

U komediji *Mister dolar* Nušić opisuje i karakteriše elitu, posebno elitu vlasti. Upravo, elite utiču na formiranje i održavanje obrazaca, pa i onih koji pokazuju negativne strane života. Opisujući to što se predstavlja u njegovo vreme kao građanska elita, Nušić piše da „dame postaju toalete, a gospoda gube svoja imena i postaju bezlični” (Нушић, 2005ć: 200). U razgovorima u okviru ovakvih obrazaca, gde je više na ceni imanje od identiteta,

kaže se za nekoga da mu ne znaju ime, ali zato znaju koliki su mu prihodi. On nije označen po imenu, već po prihodu. Takođe, u takvim obrascima govori se bezlično tako što se kaže „gospodin sa dobrim vezama” (Нушић, 2005č: 200). Veze ovde znače mogućnost da se učini sve, pa i nemoguće da bi se nešto dobilo, odnosno da bi se nelegalno okoristilo. Veze obezbeđuju položaje, nezavisno da li ih zaslužuju oni koji ih dobijaju. Sa vezama je sve moguće, izuzev normalne organizacije društvenog života. Za takav način života elite, gde elitnost određuje platežna moć, karakteristično je da se lako zaboravlja nečija prošlost, posebno ako je nečasna i povezana s raznim švercerskim aferama ili mutnim i nezakinitim poslovima. Nušić piše: „Sve je to bilo nekada, a sad su oni dobro situirani i svuda dobro primljeni i ugledni građani” (Нушић, 2005č: 200).

Na njemu svojstven način Nušić razotkriva karaktere nove elite čiji se elitizam ogleda jedino u novčanoj moći. Tako piše: „Je li to čovek koji pravi novac ili je to novac koji pravi čoveka?... Evo vam odgovora na tu zagonetku. Dolar, mister Dolar je gospodar sveta! Ako ne verujete, a vi sedite strpljivo u parteru pa gledajte i dalje ovaj film, koji ja, kao što vidite, sa dosta uspeha režiram” (Нушић, 2005č: 225). U toj režiji Nušić opisuje kako vešti majstori izvode na scenu sprdnju da bi se poigrali ljudskom lakomošću. Vešti režiser sprdnje proglašava dojučerašnjeg kelnera za velikog dolarskog naslednika. Kelner koji je do juče služio elitu odjednom postaje čovek u kojeg su uprte sve oči te iste elite. On više nije kelner, on je sada mister Dolar, čovek sa velikim bogatstvom. On kao čovek nije ugledan jer je u očima elite samo novac ugledan. Tako sa novcem i on postaje ugledan. Novcem se kupuje i prodaje ugled, ali i ponos, kao i sve što predstavlja neke ljudske vrline. Ti ljudi ne poseduju vrline, ali ih novcem kupuju kao neke ukrase. Vrline postaju ordenje, a ne njihova unutrašnja stanja. Počinje utrkanje u dodvoravanju i laskanju jer se upravo pomoću toga očekuje neki dobitak. Poslovna žena u ovoj komediji savetuje da dojučerašnji kelner, a sada bogataš, treba „da kupi sve ono što mu nedostaje. Na prvom mestu njemu nedostaje ugled. On je kelner... Još uvek je to, samo sad je bogat kelner. On mora dakle ući u kakvu uglednu porodicu” (Нушић, 2005č: 228). Dojučerašnjoj ljubavnici jednog od pripadnika elite

sada je ponuđeno da se uda za bivšeg kelnera, sada po bogatstvu uglednog čoveka. Svi se nude i svi očekuju da u toj ponudi nešto za sebe dobiju. Na kraju glavni prevarant, odnosno režiser, otkriva da je kelner dobio od rođaka nasleđstvo, ali da ono nije onoliko koliko je on na početku rekao, već da iznosi samo sto dolara. Istog momenta svi koji su bili očarani dojučerašnjim kelnerom brzo napuštaju klub izgovarajući samo kratko – laku noć. Kelner ostaje kelner, a glavni režiser vadi iz svoga sefa njegovu kelnersku salvetu.

Nušić likom iz ove komedije poručuje: „Otkako je sveta i veka: kad imaš pare, živeo; kad nemaš pare, nema ni laku noć. Tako je to tebi, a tako će, vidiš, da bude sutra i meni. Zato ja, vidiš, čuvam svoju čast i počast... Vidiš li ti ovo? To su, vidiš, ključevi od moje časti i počasti; umem ja to da čuvam, da i meni koji put ne stane sudbina na rep” (Нушић, 2005č: 280). Nušić je dobro pokazao kako novac kao ugled podstiče ljude na najnečastnije radnje. Zato su oni skloni da upotrebe sva sredstva kako bi ga stekli, ali i da novcem sve kupe i sve oko sebe korumpiraju. Kupujući i korumpirajući, oni sebe čuvaju i održavaju. To je primer po kojem koruptivni obrazac lako i dugo opstaje jer ima snažnu podršku onih koji se penju po lestvici društvene i političke organizovanosti.

Koliko je koruptivni način mišljenja i ponašanja zahvatio srpsko društvo između dva svetska rata, Nušić je opisao tako što je u svojim komedijama pokazao sve segmente društva, posebno bitne u koje je prodrila korupcija. Ismevajući likove koji su bili paradigmatičan primer kako je koruptivni obrazac ovladao pojedincima, društvenim grupama i celim društvom, Nušić pokazuje i načine na koji oni obavljaju korupciju samo da bi se domogli neke potrebe, koristi, interesa i stekli tobožnji ugled čija je svrha, takođe, samo koristoljubivost. Što su pojedinci bili na višoj društvenoj lestvici, bliži bogatstvu i vrhu društvene hijerarhije, oni su bivali ne samo nemilosrdniji, drskiji, bezobzirniji već su sve to pokušavali da pokažu kao nešto što pripada normalnosti, sposobnosti i uspehu. Odličan je primer kako su pokušavali da se dokopaju ugleda ne čineći ništa da taj ugled sami stvore, potvrde i dokažu. Za njih je sve na prodaju, pa i ugled. Sve ima cenu, pa se i ugled definiše u okviru te cene.

U komediji *Dr Nušić* sarkastično piše da ocu njegovog junaka koji je stekao lažnu diplomu nije stalo da njegov sin bude filozof, ali mu je „stalo do toga da metne pred svoje ime jedno *dr*” (Нушић, 2005b: 9). Smatrajući da mu je sin nesposoban i da tokom školovanja ništa nije pokazao, njegov bogati otac je uveren da ako takvom sinu „ne prikačiš jedno *dr*, ostaće niko i ništa” (Нушић, 2005b: 10). Imajući uvid kakvo je društvo i koji je vladajući obrazac u društvu, junak ove komedije ističe da „titula danas vrata otvara, a ne pamet” (Нушић, 2005b: 10). Da bi dograbio titulu za sina, on potplaćuje talentovanog mladog čoveka da u ime njegovog sina stekne titulu. Naravno, nezajažljivost ne ostaje samo na kačenju lažne diplome, već se apetit otvara da tom titulom sin zauzme i mesto koje tituli odgovara. To mesto je univerzitet, a zvanje docent. Kada u realizaciji zapne, on se pita šta je to što može da njegovu zamisao zaustavi: „Šta nije za prodaju, koj’ artikal nije danas za prodaju, ‘ajd’ reci mi koji artikal?” (Нушић, 2005b: 26). Oponentu junak komedije pokazuje hartije u trezoru koje vadi i komentariše: „Evo ovom sam hartijom kupio jednu savest” (Нушић, 2005b: 27). Drugom hartijom pokazuje kako je kupio poštenje. Pita se: „Šta je to poštenje?”, a potom odgovara: „Ona preostala roba u dućanu koja nije više u modi pa se prodaje ispod cene koštanja samo da je se trgovac oslobodi” (Нушић, 2005b: 27). Trećim primerom pokazuje kako se i čast prodaje i kupuje. Na primer, „devojačka čast to ti je danas roba koja se prodaje na rasprodaji, a rasprodaja kao rasprodaja šta ko da” (Нушић, 2005b: 27). Na kraju, gledajući priznanice, zaključuje: „Sve se prodaje; sve: poštenje, čast, savest, ljubav, prijateljstvo, ugled, poštovanje, sve,... sve!” (Нушић, 2005b: 27–28). Zato se on čudi da neko ne shvata da se i docentura na univerzitetu može kupiti. Začuden je da je neko od profesora „uvrtio u glavu da ne može da proda svoj glas. Ne zna on da je danas ovo univerzitet (*Pokazuje kasu.*), a ne ono!” (Нушић, 2005b: 28).

Nušić pokazuje da ljudi iz različitih razloga i motiva učestvuju u prevari. Jedan tragičan i farsičan nesporazum u ovoj Nušićevoj komediji upravo se odnosi na prevaru. U toj prevari svi učestvuju, čak i talentovani i sposobni koje je na učešće u prevari primoralo siromaštvo. Talentovani siromah pristaje da se pod lažnim imenom školuje u inostranstvu kako bi stekao diplomu

za drugog. Pod tim lažnim imenom on se tamo zaljubljuje, ženi i dobija dete. Kad se vratio u zemlju s diplomom, ali i sa ženom i detetom, onaj koji je sve finansirao saznao je da njegov sin nije stekao samo lažnu diplomu, već formalno i ženu i dete. U tom zamešateljstvu koruptivni način rešavanja problema poprima karikaturalno komplikovan oblik, a jedno od ključnih pitanja je kako oženiti oženjenog sina. Koruptivna logika razrešavanja problema ni tog momenta ne napušta „doktorovog“ oca. On je u stanju da plati veliki novac da ženu i dete vrati u Švajcarsku, da formalno sina razvede od nje, ali tako da štetu smanji na najmanju moguću meru. Novac nudi ženi s detetom, ali i siromahu koji je prihvatio lažni identitet i stekao zvanje za njegovog sina. U raspletu ove komedije Nušić pokazuje da, koliko god se njeni junaci služili korupcijom, nelegalnim radnjama, podvalama, zloupotrebama i drugim nečasnim načinima, postoji granica do koje sve to ide, kada se pokazuje sva uzaludnost njihovih napora, jer junak je suočen s nerešivim problemom da postoje ljudi koje ne može da slomi na koruptivan način. Pokušao je on da sinu s lažnom diplomom kupi predavanje, kao i tekst koji će izgovoriti na tom predavanju, ali se sve to na kraju pokazalo uzaludnim, čak glupim. Čovek kome je otac naložio da potplati pisca teksta predavanja i publiku da bi aplaudirala i sam poželi da izvuče neku korist. Zato ne potplaćuje svu publiku, već samo manji deo, a ostatak novca prisvaja. Zbog toga cela šarada kreće po zlu: oni u publici koji nisu potplaćeni, a njih je većina, slušajući govor lažnog doktora, grohotom se smeju ismevajući predavača. Glavni junak na kraju izvlači pouku: „Mislio sam: za pare se može sve kupiti, a vidim sad da može, može sve drugo, ali se pamet ne može kupiti“ (Нушић, 2005b: 118).

U komediji *Pokojnik* Nušić izvrće ruglu gramzivost rodbine koja je – polakomivši se na njegovu imovinu – „sahranila“ bogatog rođaka, koristeći lažni leš pošto rođak nije umro, već je otputovao negde u svet. Kad su „naslednici“ uspeali da na razne koruptivne načine, podmićujući sve koje je trebalo, posle niza peripetija raspodele nasledstvo, iznenada se pojavljuje vlasnik. U međuvremenu su „naslednici“ svaki na svoj način ugradili nasleđe u svoje živote, poput jednog koji se upustio u koncesijske poslove kako bi nekoliko puta uvećao „nasleđe“. Poseban začim

celom zamešateljstvu daju saveti koji služe za iznudu novca od „naslednika”. Iznudivač savetuje rodbinu da „pokojnika” proglaši ludim i tako zadrži već ozvaničeno nasleđe, a iznudu počinje pretnjom da će njihovu tajnu razglasiti letkom na kome će pisati: „Mrtvi su ustali, živi se spremaju da ih ponovo sahrane” (Hyшић, 2005c: 173). Tom porukom savetnik-iznudivač uvodi jedan od načina iznude – ćutanje. Ako plate da taj letak ne objavi, on će da ćuti, a to košta hiljadu dinara. Drugi savet glasi: „Skupite se dakle svi i oglasite za ludaka tu osobu, koja blagodareći sličnosti sa pokojnikom – je li sličan?”, pita naslednike, a ovi odgovaraju: „Kao pljunut” (Hyшић, 2005c: 174). Savetnik-iznudivač nastavlja: „Dakle, oglasite ga za luda i uputite ga na posmatranje. Udesite zatim što treba – tome ne treba da vas učim – i on će biti proglašen za ludaka. Verujte, kod nas je lakše proglasiti čoveka ludim no pametnim. Dokaz vam je, gospodine, što sam i ja bio tri meseca u ludnici... pred izbore narodnih poslanika našlo se da sam lud; posle završenih izbora našlo se da sam pametan” (Hyшић, 2005c: 174). Savetnik-iznudivač uzima još hiljadu dinara i naglašava da će im biti na raspolaganju kod god im zatreba.

Nušić ne bi bio Nušić da u *Pokojniku* nije napravio izuzetne zaplete. Tako kad „pokojnik” dođe kod onoga ko je prigrabio najviše, uključujući kuću, ovaj mu nudi ćerku, ali najpre da se „pokojnik” razvede, a onda će, prihvatajući ga kao zeta, prihvatiti i da je živ. Sve to sa razlogom da deo nasleđa ne bi bio otuđen i da bi opstala firma koju je stekao pomoću imovine „pokojnika”. A na čelo firme postavio je, kao najstručnijeg, verenika svoje ćerke, koju sada nudi „pokojniku”. Budući zet pak zaslužio je to mesto jer je u međuvremenu postao ugledni profesor univerziteta i veliki stručnjak. „Pokojnik” razotkriva „nasledniku” da su on i ćerkin verenik bili veliki prijatelji i da mu je on poverio na čuvanje rukopis svog naučnog rada koji je ovaj odmah posle „smrti” prijatelja objavio kao svoj. Na osnovu toga stekao je profesorsku titulu i dobio priliku da upravlja novonastalom firmom. Po odlasku „pokojnika”, budući zet sve priznaje i ima spreman odgovor: „A šta sam trebao da radim, da li da i rukopis strpam u grobnicu i s njim sahranim?” i naglašava: „To biva u životu, od mrtvoga se otima ono što se može. Neko mu otme ženu, neko delo, a neko kuću i celokupno imanje. Šta ko stigne!” (Hyшић, 2005c: 186).

I poručuje budućem tastu da je i on oteo imanje i na osnovu toga postao bogat. Zahvaljujući tome našao je i zeta, upravo njega, ali nije znao da je i zet nešto dobio od „pokojnika“, ali tu i nema neke razlike između njih dvojice: „Verujte, sve je to jedno isto“ (Нушић, 2005c: 186). Tast i budući zet međusobno se ucenjuju: prvi kaže drugom da će izgubiti i katedru i titulu, a ovaj odgovara da će tast izgubiti kompletnu imovinu, što je mnogo veća šteta od gubitka lažne titule.

Ovaj deo dijaloga u drami *Pokojnik* primeren je neumerenosti ljudi, posebno kada dobijaju nešto što im ne pripada i što nisu stvorili. Dobit koja nije stvorena žešće se brani od dobiti koju čovek sam stvara. U odbrani dobiti koja nije lično stvorena upotrebljavaju se sva sredstva i oprobavaju sve racionalizacije i logike da bi se ona opravdala i zadržala.

U *Pokojniku* Nušić opisuje i zaplet između naslednika tuđe imovine i onih koji znaju njihovu tajnu, pa ih ucenjuju. Tako prepredeni advokatski pripravnik „nasledniku“ nudi uslugu na osnovu činjenice da advokat kod kojeg on radi treba da podigne četiri tužbe protiv učesnika u mahinacijama. Da bi advokatu odugovlačio posao, on od „naslednika“ iznuđuje novac. Ti poluljudi, ili poluinteligenti, pokazuju na kakve su sve obmane, prevare i laži pripravnici kad namirišu korist. Sa nezavršenim školama ili bez dovoljnih kvalifikacija oni uspešno plivaju u toj struji koja otkopčava i podržava ljudsku pohlepu. Što manje znanja i kvalifikovanosti, to više praktične umešnosti u nelegalnim radovima.

Nušić na sarkastičan način prikazuje prilike na Balkanu svog vremena. Oni koji teže da se dokopaju vlasti po svaku cenu, kada u tome uspeju, praktikuju samovolju. Zakoni i pravo za njih su nešto čemu se podsmevaju.

U komadu *Tomaida* glavni junak despot, čija je želja da epirski narod ima samostalnu državu, predlaže da krojača treba izabrati da se bavi zakonima. Prema ovom vlastodršcu taj izbor je odličan. Upravo, kako piše Nušić: „Za naše je zakone potreban jedan krojač. Mnogo se štošta u njima rasparalo, mnoge se rupe pojavile, pa to treba zakrpati; pa ima na tim zakonima i fleka koje treba očistiti, a, najzad, mnogi od zakona su i izbledeli i izlizali se, pa ih treba i prevrnuti“ (Нушић, 2005a: 179). Nušić ističe da na ovaj način vlastodržac doživljava pravdu. Pravdu treba krojački

meriti i prema poslednjim krojačkim modama fazonirati (oblikovati). Interesantno je, takođe, da pored ovakvog tretmana pravde na balkanskim prostorima vlastodršci očekuju darodavce, odnosno njihove darove. Dolaskom na vlast svi treba da se poređaju i po redu donesu darove. Nušić piše: „U red! U red! Sve par po par, nosi se dar! Nosi se dar!” (Нушић, 2005a: 179). Darivanje u ovom ključu pokazuje da darodavci prihvataju vlastodršca i da ovako žele da ga odobrovolje, a s druge strane da, dajući dar, očekuju uzdarje od vlastodršca koji će uzvratiti zadovoljavanjem njihovih potreba i interesa. Interesi i potrebe su iznad svega u ovakvoj logici vladanja i vlasti.

Korupcija u srpskoj tradiciji povezana je sa socijalnim položajem. Često je socijalni status bio alibi za razne bespravne radnje, razbojništva i korupciju. Nušić opisuje neke tragične okolnosti koje proizilaze iz socijalnog statusa, a duboko su psihološke prirode. Socijalne nejednakosti stvaraju kod ljudi i različita psihička opterećenja. Neretko su izvor i patoloških stanja. Tamo gde novac određuje ljudski status, lako se pojavljuju psihička opterećenja, posebno frustracije, ali i kompenzacije.

Nušić je to odlično opisao u komediji *Tako je moralo biti*. Brakove pripadnika različitog socijalnog statusa po pravilu je pratila patologija povezana s poreklom supružnika. U ovom komadu Nušić slika mladog čoveka poreklom iz najnižeg staleža koji je obrazovanjem stekao mogućnost da statusno znatno preraste svoje socijalno poreklo. Od oca čuvara postao je državni činovnik. Njegova činovnička zarada nije velika, ali on je statusno uzdignut. Motivisan željom da se učvrsti u novom statusu, počinje snažno da teži uključenju u stalež bogatih. To postaje njegov cilj, vođen zamišlju da bi to bio vrhunac sreće. Drugim rečima, on je stekao diplomu koja je trebalo samo da posluži da se što bolje proda, a ne kao sredstvo i oruđe kojim treba da stvara i ostvaruje sopstveni put kroz život.

U dijalogu koji junak ove komedije vodi sa svojim stricem ovaj ga opominje: „Svi vi, vi koji ničete iz sirotinjskih udžerica, nalazite da vam diploma nije dovoljna, da vam škola nije dovoljna i tražite druge puteve i druge oslonce za napredak. Još dok po prčvarnicama jedete slojanjena jela, vaš je san brak iz ugledne porodice. To je vaš san, to ideal, to cilj života. A tim uglednim

porodicama su upravo dobro došli takvi zetovi. U njih ima uvek devojaka koje treba pošto-poto udati; devojaka koje su već od sedamnaeste godine u prometu i koje se do dvadesete godine izližu kao stara para. Za pet godina, one prožive jedan dug život, pun bura, događaja, sukoba i svega što troši svežinu mladosti. One za to vreme lete iz ruke u ruku, pišu čitavu arhivu ljubavnih pisama, prolivaju čitave potoke očajnih suza i postaju stalne dekoracije svih zabava, svih šetališta, svih manifestacija, te postaju svakodnevnne, obične, a ponekad i suviše. Dotle već pristižu nove i mlađe a one se, kao iznošena haljina, kao izlizana para povlače iz saobraćaja, i postaju teret i briga svojih roditelja... A tada, dolazite vi, vi koji ste nikli iz udžerica, da bi se jednog dana mogli stideti svojih oceva, koji su poslednji zalogaj odvajali da vas školuju; vi, kojima za život nije dovoljna školska diploma, dolazite vi i uzimate devojke iz uglednih kuća, uzimate te od prometa izgužvane banknote, i dobijate kao miraz obećanja i devojačku prošlost. Eto, to su vaši brakovi!" (Нушић, 2006č: 41–42).

Ženeći se takvima, ti mladići, kojima je u odrastanju bilo uskraćeno mnogo toga što su bogati mogli sebi da priušte, sada pokušavaju da na njihov način namire potrebe i interese. Stoga se lako upuštaju u različite zloupotrebe svojih položaja i funkcija i na nezakonit način, obično koruptivan, posežu za novcem kojim treba da održavaju način života svojih izabranica. Upravo je ovaj diplomirani student iz nižeg staleža krenuo tim putem, misleći da na taj način održava brak i postiže sreću u njemu. Kada je upao u nevolje i kada je to postalo vidljivo, spoznaje da je njegov brak bio iz računa i da tu nikada nije bilo ni ljubavi ni sreće. Ljubav i sreću on je umišljao i sve to održavao ne bi li kompenzovao svoje frustracije zbog niskog socijalnog porekla. Drugim rečima, Nušić je pokazao da je socijalna drama u srpskom građanskom društvu bila teška, opterećujuća i poražavajuća po funkcionisanje zakona i utemeljenje pravne države. Socijalne frustracije uzrokovale su pojavu raznih socijalnih patologija, pa i patologiju povezanu sa zloupotrebama službenog položaja i koruptivnim delovanjem.

Nušić je izvrsno opisao malograđanštinu u Srbiji, odnosno njen mentalitet koji je pogodovao koruptivnim radnjama. Malograđanština u Srbiji bila je posebno opterećena mestom i ulogom u državnim i javnim službama. Celokupni hijerarhijski sistem u tim

službama bio je opterećen malograđanskom patologijom. Sticanje karijere i napredovanje u službi bilo je ne samo stvar društvenog statusa već i kompenzacije za nešto što je u tom mentalitetu proisticalo iz dubokih frustracija izazvanim niskim socijalnim poreklom.

U komediji *Pučina* Nušić opisuje kako ambicija uništava ljubav. Radi zadovoljenja ambicije ne biraju se sredstva, pri čemu se korupcija praktično podrazumeva. Malograđanski obrazac uništavao je ideale, romansu, ali i iskrenost. Junakinja Nušićeve komedije je, kada se zaljubljujivala, idealizovala izabranika i kod nje su srce i duša bili ispred bilo kakve kalkulacije.

Junakinja komedije je „prezrela i karijeru i sve bolje izgleda” (Нушић, 2006с: 111). Njen izbor bio je plod čiste ljubavi. Izabrala je čoveka zbog njegove lepote koju je smatrala za nju najvrednijom i dovoljnom. Njene prijateljice, a i porodica, međutim, smatrali su da je njen izbor rđav, jer je izabrala lepotana bez ambicije i karijere. Ona se na to nije osvrtna da bi vremenom u braku, zahvaćena malograđanskim obrascem, polako prihvatila to na što su je roditelji i prijateljice pre braka upozoravali. Ljubav je posustajala, a sve češće je pomišljala da su se njene prijateljice udale za ljude od karijere, na osnovu čega su stekle status gospođa koji im je omogućavao počasna mesta prilikom raznih ceremonija i svečanosti. Ona se osećala odbačeno, poniženo i skrajnuto u tom okruženju. U njenoj glavi rađa se ambicija da se i ona uključi u prve redove i započinje poduhvat da suprugu lepotanu napravi karijeru. Da bi uspela, upušta se u ljubavnu avanturu sa čovekom na najvišem hijerarhijskom položaju – ministrom. Zahvaljujući tome uspeva da isposluje suprugu vanredna unapređenja koja su mu omogućila da se popne na vrh činovničke hijerarhije. Suprug, naravno, i ne sluti pozadinu svog meteorskog uspona, ali jednog dana u razgovoru s podređenima saznaje zašto je napredovao. To saznanje saopštava supruzi. U ispovesti supruzi je rekao da je „niko i ništa”, da je bednik, da je podlac „kome je žena stekla položaj svojom čašću, svojim nepoštenjem” (Нушић, 2006с: 110). Uskliknuo je: „Ja sam šticećenik jedne bludnice!” (Нушић, 2006с: 110).

Nušić na suptilan način analizira karaktere i vreme u kojem se cenio samo uspeh, najčešće postignut po svaku cenu. Upravo je uspeh, kome je sve bilo podređeno, ne samo menjao ličnosti

nego i prizivao upotrebu svih sredstava. Radi osvajanja nekog položaja, posebno boljih mesta u državnoj službi, ljudi su bili spremni na sve, što je razaralo njihov karakter, a često ih potpuno menjalo kao ličnosti. Nušić je to posebno pokazao slikom najčistijih veza, ovaploćenjem univerzalne ideje ljubavi. Kada je ljubav čista, ona nadilazi sve druge zahteve, pa i one povezane s nekim realnim životnim situacijama. Ali kada se u nju unesu diktati vremena, recimo u obliku malograđanskih klišeja, onda ljubav postaje njihov zarobljenik, a često se smatra i nebitnom u poređenju s realnim životom. Tako Nušić pokazuje da je devojka iz bogate kuće, zaljubljena u čoveka koji je uspeo da stekne obrazovanje, ali iza koga nisu stajali bogatstvo, porodična moć i ugled, bila u stanju da se u ime ljubavi odrekne svih pogodnosti njenog porodičnog statusa. Ona objašnjava rodbini, ali i prijateljicama, da joj nije važan položaj voljenog, da joj je mnogo važnija njegova lepota i ono što njihov odnos uzdiže iznad svih drugih životnih zahteva, podela i statusa. Kada se ljubav prema njemu ohladila, nastaju promene i ona se vraća miljeu u kojem je odrastala. Ona kaže: „Ja sam bila ubeđena u to, ali sam ja prezrela i karijeru i sve bolje izgleda i pošla za te, jer sam idealisala, jer mi je jedina želja bila da ti budeš moj i ja tvoja. Docnije, u braku, lepota mi tvoja nije bila dovoljna ili – postala mi je obična – i rodbina moja, i prijateljice moje, gledajući me vezanu za čoveka malog položaja, sa zadovoljstvom su uvek naglašavale potvrdu svoga proricanja. One – prijateljice moje, udate za ljude koji načiniše silne karijere, postadoše gospođe prvog reda, a ja... ja ostadoh”... (Нушић, 2006с: 111).

Situacije u kojima su status i uspeh najbitniji menjaju ličnosti, odnosno ne nastaje promena u ličnosti, nego se menja celokupna ličnost. Ista osoba u izmenjenim okolnostima sada govori da se kod nje probudila statusna ambicija koja je sve više rasla, bujala i silno se izlila; prosto je preplavila prethodne vrednosti na kojima se zasnivala bračna zajednica. Junakinja kaže da „se uhvatila u koštac sa ljubavlju” prema voljenom, ali da je nažalost ambicija postala i moćnija i silnija od ljubavi (Нушић, 2006с: 111). Bio joj je važniji položaj voljenog od njihove ljubavi. To su situacije u kojima Nušić pokazuje izvitoperenost proisteklu iz ekonomske nadmoći i spoljašnjih statusnih simbola koji bi trebalo da pokažu tu nadmoć. Drugim rečima, statusna moć je značajnija

od mnogo bitnijih i vrednijih ljudskih odnosa čija univerzalnost nadilazi sve podeljene ambicije i statusna nadmetanja. Zbog toga su se Nušićevi junaci lako upuštali u nepoželjne i neregularne radnje. Ambicija je pojela sve bitno i vredno u ličnostima. Vredno je postalo žrtva ambicije, a ambicija je proširivala i održavala ljudsku gramzivost, hraneći je do beskonačnosti. Tu je lako prodirala korupcija i ispoljavana je sklonost ljudi da se upuste u različite nečasne rabote.

U komediji *Jesenja kiša* Nušić izvrće ruglu lažna svedočenja proistekla iz perfidnog načina upotrebe koruptivnog podmićivanja. Svedok na suđenju koji se iz publike prijavio da lažno svedoči rekao je, između ostalog, sudu da je njemu pokojni muž osumnjičene gospođe, koja ga je zanemarivala u vreme njegove teške bolesti, pri slučajnim susretima izricao reči najveće pohvale za svoju ženu kao pažljivu i nežnu koja mu je puno pomagala u njihovom zajedničkom životu, posebno kad je oboleo. Taj siromašni svedok je na najgnusniji način izrekao laži da bi od gospođe, kada je oslobođena optužbi, iznudio novac i pokazao da na najvećim nesrećama ljudi mogu da zarađuju. Perfidnost je pokazala i žena koja je svedoku rekla, da bi sebi olakšala savest, da mu ne daje nagradu nego pomoć. Ona mu kaže: „Ja ću vam dati nešto, ali nikako kao nagradu, više kao pomoć, jer vas žalim što se morate pod starost tim poslom baviti... Ali... nije li to nepromišljeno? Neću li ja, nagrađujući vaše krivokletstvo, postati vaš saučesnik?” (Нушић, 2006a: 259). Na to lažni svedok odgovara: „Ne, gospođo. Ja ne bih smeo da primim kao dar, na primer, stare haljine vašeg pokojnog muža. To je stvar koja se vidi. Novac se nikad ne vidi, gospođo, a ja ne spadam u one ljude koji će sami sebe optuživati” (Нушић, 2006a: 259).

U ovom opisu Nušić pokazuje kako su ljudi skloni da racionalizuju svoju nečasnost i traže alibi za opake prljave radnje, čak i zločine koje poćine. Kada je primio novac, lažni svedok završava dijalog tako što sagovornicu obaveštava da joj je na raspolaganju ako joj opet ustreba. Nušić je pokazao da podmićivanju nema kraja i da su ljudi, da bi se domogli dobiti, kada jednom nešto urade nešto nečasno, spremni da to ponove. To je koruptivni obrazac koji žilavo i trajno opstaje, gotovo kao preporuka budućim generacijama. Spremnost za ovakve koruptivne radnje vremenom

postaje putokaz i obrazac poželjnog ponašanja zarad lične dobiti. Tako stečena dobit popločava put ka zajedničkoj propasti; takav individualni dobitak zajednički je gubitak.

U komediji *Prva parnica* Nušić pokazuje deo izvitoperenih ljudskih odnosa proisteklih iz lakomosti da se bogatstvo na svaki način održava i povećava. Jedan trgovac uložio je novac u školovanje svog sina koji je već od rane mladosti zaljubljen u siromašnu komšinicu koja ne poseduje miraz, niti njena majka udovica u tom pogledu išta može ćerki da pomogne. Kada šalje sina u Pariz, trgovac se nada da će vreme udaljiti zaljubljeni par. Posle nekoliko godina u Parizu i sticanja diplome doktora prava, međutim, sin ubrzo po povratku obnavlja strasnu vezu.

Otac, imajući u vidu koliki je novac uložio, smatra da je sin povoljna prilika i da treba da nađe devojkicu koja će odgovarati njihovom statusnom položaju i mestu u društvu, što na prvom mestu podrazumeva odgovarajući miraz. Da bi udaljio sina od neprikladne ljubavi, otac nalazi jednog skromnog pisara sa još skromnijim primanjima i velikom neizvesnošću njegovog budućeg materijalnog položaja. Imajući u vidu svoja prethodna rđava iskustva, pisar je pribegao raznim lukavostima i bio spreman na najprljavija sredstva. To je proizlazilo iz ogorčenosti zbog prethodnih iskustava i spremnosti da se u budućim kontaktima služi podvalama, prevarama i drugim nečasnim radnjama. Bio je spreman da iznuđuje novac od onih koje je smatrao krivcima za svoju neveselu sudbinu. On trgovcu predlaže da devojkicu od njegovog sina udalje tako što će naći novine u kojima će ona biti teško oklevetana kao žena nečasnog ponašanja.¹³⁷ Taj predlog trgovca zbunjuje, ali u isto vreme izgleda mu primamljiv. Činovnik odmah traži novac za tu uslugu. Uzimajući novac, on smišlja i druge nemilosrdne i opake načine pomoću kojih će i dalje izvlačiti novac od trgovca. Drugim rečima, nameran je da ucenama uvećava svoj

¹³⁷ „U Beogradu ima vazda nekih novinica; dakle, lako je da se nađe preko kojih bi se to izvršilo. Preko izvesnih novina, za malo para, mi bi tu devojkicu, vašu komšićku, malo oklevetali. Znaće, kazali bi štogod ružno za nju i to tako nešto što bi... uselilo sumnju u njenu vernost prema njemu (vereniku, prim. M. J. P.). On bi morao ohladneti prema njoj, a ona, oklevetana, smatrala bi za sreću kad bih joj se ja ponudio za muža, jer bi joj to bio jedini način da spase sebi čast“ (Нушић, 2006b: 396).

dobitak. Da bi proces ucenjivanja što duže trajao, on najpre nalazi novinara spremnog da okleveta devojku tako što potplaćuje i njega i novine, ali klevetu ne sprema za devojku, već za trgovčevu ćerku.

Nušić pokazuje kakav obrt može da zadesi ljude sklone prevarama. Prevaranti pronalaze različite načine da one spremne na nečasne radnje uvuku u još veće nevolje i prevare. Kad novine objave napis u kojem je teško oklevetana trgovčeva ćerka uoči udaje za mladoženju koji statusno odgovara porodici, nastaje pometnja. Kad je i budući trgovčev zet to pročitao, odustaje od ženidbe. Osramoćeni i izbezumljeni trgovac tada upada u novu zamku činovnika koji sada traži novu iznudu da bi obavio onaj prvi zadatak. A igrom slučaja mladi doktor prava kao prvu parnicu imaju svoju osramoćenu sestru.

Ovo dobro obrađeno dramatuško delo pokazuje kako Nušić ljudsku nezajažljivost ne samo da ismeva nego i upozorava buduće naraštaje šta bi moglo da ih snađe prepuste li se nezajažljivosti. Ovo je primer kako se ljudi na različite načine mogu uvaljivati u teške i poražavajuće situacije ironijom sudbine pokrenute upravo njihovim nečasnim namerama: spremajući nesreću drugima, dozvali su je da zakuca na vrata onih koji su je pokrenuli. U tim okolnostima pohlepa za novcem i bogatstvom stvara žrtve. Nušić je na upečatljiv način dočarao koliko su ucene opasno sredstvo i možda najuspešnije u održavanju korupcije.

Nušić pokazuje da nema oblasti ljudskog života u koju nekontrolisana pohlepa ne ulazi i njome se služi. On u komediji *Narodni poslanik* ulazi u motive ljudi koji su, pošto su se nečasno obogatili, poželili i političku moć, pa nastoje da se po svaku cenu domognu poslaničkog mesta u Skupštini. Naravno, i mandat poslanika oni vide kao lepu priliku za još veću kalkulaciju kada su u pitanju njihovi lični interesi. Dvojica prevaranata i špekulanata, jedan koji je imao aferu s nelegalnom prodajom špiritusa, a drugi koji je liferovao vojsci meso crkotina i tako se obogatio, jedan drugog podstiču na razgovor o potrebi da se dograbe poslaničkog mesta. Liferant crkotina u poverenju otkriva drugom prevarantu nameru da se kandiduje za poslanika i traži od njega podršku. Koliko su prevaranti neiskreni između sebe, Nušić pokazuje njihovim dijalogom. U slatkom prevarantskom razgovoru liferant

šverceru saopštava da će prvo on u Skupštinu i da će se, kad zasedne, i sam okoristiti, ali i odužiti prijateljima: „A ti znaš mene, nisam od onih koji se neće odužiti. Spomoći ću se i ja, ali odužiću se i prijateljima, znaš kako je kad si poslanik”... (Нушић, 2009c: 24). Obećava i da će se zadržati na mestu „... jedno dve godine, koliko znaš da se pomognem, pa posle ti idi, ako hoćeš, u Skupštinu”... (Нушић, 2009c: 25). Švercer špiritusa prihvata da podrži liferanta crkotina, ali smišlja istovremeno kako da ga prevari i preuzme mu ideju. Umiruje ga rečima da će on na tome poraditi, a ovaj samo da čuti i ne čini bilo kakve javne aktivnosti, niti bilo kome to saopštava.

Ovo je primer koji se danas uzima kao način koruptivnog delovanja – trgovina uticajem. Naravno, obećanje švercera špiritusa ne opstaje. Švercer je nameran da samo on sedne u skupštinsku klupu. U toj prevari i trgovini pronalazi pajtaše s kojima ugovara načine kako da postane poslanik. Nalazi čoveka koji je zbog nelegalnih radnji odležao godinu dana u zatvoru, dokazanih sposobnosti za razne izborne podvale. Taj mu govori: „Ako treba da se rasturi kakav lažan glas po varoši, daj ovamo Sretu; ako treba da se pokvari kakav politički zbor, daj ovamo Sretu; ako treba da se falsifikuju izborni spiskovi, daj ovamo Sretu; ako treba žalba na izbore, daj opet Sretu. I da ne računamo sitne poslove: rasturanje licitacija, svedočenje, čestitke vladi, dopis, telegram protiv nasilja i vazdan takvih stvari” (Нушић, 2009c: 32–33). Švercer ovog prevaranta upozorava da ga zatvorska numera (broj presude kojom je osuđen na robiju) ipak opterećuje u očima birača, a on mu odgovara: „Ne brini ti za to, samo kad si ti poslanik. Obnova parnice... novi dokazi... nevinost... penzija, razumeš li?” (Нушић, 2009c: 33). Da bi nezajažljivu pohlepu za poslaničkim mestom potvrdio, čovek zatvorske numere ističe da švercer špiritusa kao poslanik može mnogo toga obojici da priušti: „Ne možeš kao poslanik da primaš licitaciju za zidanje kasarne na mojoj njivi. Ali, na primer, možeš da je primaš na moje ime, je li? Pa onda, brate moj rođeni, ne možeš ti u ovoj zemlji poseći nijedno drvo na svoje ime, al’ na moje možeš oboriti čitave planine. Pa onda pomilovanja! Koliko sveta leži na robiji banbada-va, pa i to ti je lep posao, samo kad je čovek vredan i okretan” (Нушић, 2009c: 34).

U zaplet Nušić uvodi i policijskog pisara koji vidi da se i on može okoristiti neograničenom pohleptom za poslaničkim mestom. On švercera savetuje da uoči izbora prođe kroz kafane i da svakome po nešto obeća ili ga časti: „Jednom plati kafu, drugom rakiju; jednom obećaj državnu službu, drugom da će mu se skinuti stečaj; trećem da će dobiti zajam kod okružne štedionice, četvrtom da će mu se rođak pustiti s robije. Obećaj! Obećanja bar ništa ne koštaju” (Нушић, 2009с: 57). Naravno, za taj savet i učešće u agitaciji za poslanički mandat pisar spremno šverceru potura menice da ih potpiše. A ljudi spremni na laži, prevare i druge mahinacije nikad lako ne daju novac, ni bilo šta ako ne moraju ili ako ne misle da im se to debelo isplati. Oni na to pristaju samo kad su pritisnuti i nemaju drugi izlaz ili ako im se smeši kakva dobit.

Nušić opisuje tu neiskrenost i teško odvajanje od novca – logika gramzivosti je: sve uzeti, a po mogućstvu ništa ne dati. U ovom slučaju policijski pisar spremno vadi nekoliko vrsta neispunjenih menica i počinje mučna nagodba. Jedan bi hteo da izbegne plaćanje, a drugi da podigne cenu svoje usluge. Prevaranti se uvek na kraju dogovore tako što prvi popusti i prihvati da plati, a drugi smanji prvobitni zahtev. Policijski pisar podučava budućeg poslanika: „E, sinko, mandat se ne stiče glavom, nego kesom i nogama. Ti pare, ja pendžeta, a narod mandat!” (Нушић, 2009с: 58).

Nušić je majstor zapleta. Na kraju u celu igru upliće kandidatovog budućeg zeta, pa nastupaju novi problemi i novi načini kako se iz svega iskobeljati, a izlazak je uvek nečastan. Nušić pokazuje neslućen repertoar izbornih manipulacija. Dovoljan je i jedan detalj u tom obilju: isti čovek, švercerov sluga, glasa dva puta, pre podne za zeta, koji se takođe kandidovao za poslanika, jer je tako gazdarica odredila, a posle podne za gazdu, jer je tako gazda zahtevao. Nažalost, ovo što je Nušić pisao pre više od sto godina i danas je manje-više na sceni u izbornim kampanjama.

Nušićevi likovi u komediji *Sumnjivo lice* pokazuju na šta su spremni zarad lične koristi, posebno koristi na osnovu položaja u vlasti. Pisac oslikava dimenzije i prirodu te spremnosti, sugerišući da su ljudi za vlast prihvatljiviji što su pokvareniji.

Sreski kapetan – u dilemi kada je u pitanju ćerkin izbor voljene osobe, odnosno budućeg zeta – ne opredeljuje se za ono šta je ćerkino srce izabralo, već za ono šta je probitačnije i

upotrebljivije kad se uzmu u obzir izgledi za dobitak. Pri tome ne mari što su ti izgledi utemeljeni na pokvarenosti i nezajažljivosti, naprotiv! O ćerkinom izabraniku ne zna gotovo ništa, ali zato za onoga koji je njegov izbor ima dovoljno podataka, potkrepljenih dokazima o njegovoj sposobnosti kada je u pitanju dobit, posebno ona koja se stiče brzo, uz zloupotrebe, što je za kapetana najvažnije. Svojoj supruzi, koja drži ćerkinu stranu, objašnjava da ni ona njega nije volela kada se udavala, ali šta joj sada fali? Budućeg zeta, činovnika, kapetan opisuje kao čoveka koji nije imao ništa kada je stigao u srez, ali se za 14 meseci dobro okoristio, iako je samo pisar druge klase. Kod njega posebno ceni vrlinu što je politiku izabrao kao struku na kojoj se može dobro zaraditi. Kapetan objašnjava supruzi da se pisar dobro orijentisao jer „najviše zarađuje na dinastiji. Za njega je dinastija krava muzara. A muze, brate, vešto! Tek vidiš, pritvori kakvog gazdu, veli: 'Lagao protiv dinastije!' i natovari mu ovolika akta... sedam, osam, dvanaest svedoka... pet godina robije. A jednog dana, tek nestala akta, ili: iskazi svedoka sasvim drukče glase nego kad si ih prvi put čitao, i onaj... tek vidiš – u slobodi. Eto, tako, ide mu taj posao od ruke. E, to je, vidiš, domaćin čovek, takvog mi zeta daj"... (Нушић, 2009č: 127).

U lakomosti pisar kapetanu predlaže čak i neke opasne radnje i još nelogične, koje se ne mogu braniti. Tako, na primer, kada je kapetan dobio poruku iz ministarstva da je u srez odnekud pristiglo sumnjivo lice, nezajažljivi pisar najpre gleda kako da se time okoristi. On bi odmah da sumnju prebaci na najbogatijeg lokalnog gazdu. Iako u depeši ministarstva stoji da je sumnjivo lice mlađa osoba, pisar to previđa jer mu je pred očima samo dobit, odnosno iznuda, i predlaže hapšenje tog „sumnjivog lica“ koje ima šezdesetak godina. Naravno, i pisar i kapetan dužnici su trgovca koji poseduje njihove potpisane priznanice o pozajmici. Pisar predlaže da hapšenjem i te pozajmice kao dokazni materijal nestanu. Kapetan priznaje da on, kao i pisar, smatra da pozajmice nikada ne treba vratiti, jer trgovac dosta „zarađuje od ovog naroda, a mi smo, kao vlast, pozvani da uzmemo u zaštitu naroda od takvog globadžije“ (Нушић, 2009č: 136).

Koliko je vlast bila trula, Nušić ilustruje razgovorom kapetana s pisarom povodom pozivanja ostalih činovnika da dođu na sastanak. Pisar konstatuje da jedan od činovnika ne može da

dođe jer je „otišao u srez” (Нушић, 2009č: 136). Na pitanje kapetana zašto je otišao, pisar odgovara da to nije pravi odlazak u srez, nego se tako kaže kada se činovnik napije, pa ne dođe na posao. Kapetan konstatuje da je taj često u srezu i dodaje: „Razumem kad se napije pri kakvoj većoj licitaciji, pri kakvoj proceni za zajam kod Uprave fondova ili tako što; ali je ono počeo u poslednje vreme da se napija i kod najsitnijih usluga koje vrši građanstvu. Izda nekom lažan stočni pasoš, napije se; natera nekog da plati dug koji ne priznaje, napije se. E pa, brate, to ne vredi tako za sitne stvari. Zbog toga pati država, a treba i o tome koji put voditi računa” (Нушић, 2009č: 136–137). Ovakva logika, kada je u pitanju funkcionisanje vlasti, dugo traje. Ona se i danas, na primer, iskazuje pojmovima namirivanje, nenamirivanje, kombinacija, rečima-šiframa, nekom vrstom uputstava kako najbolje održavati vlast. Drugim rečima, podmiti ili daj mesto nekome ko to ne zaslužuje, od njega češ dobiti svaku uslugu koju onaj ko ima moć može da zamisli i zahteva.

Ti obrasci u okviru vlasti se pamte i lako prihvataju jer trenutno zadovoljavaju ljudske apetite, potrebe i interese i ljudima stvaraju iluziju da žive neki bolji i kvalitetniji život u kome vlada logika sad ili nikad. Ta logika žilavo traje i opstaje i odlična je podloga za ljude na položajima da se lako upuste u koruptivne radnje. S jedne strane zadovoljavaju svoju unutrašnju potrebu – pohlepu, a s druge strane upotrebljivi su za poduhvate koji im omogućavaju ne samo korist nego i osećaj moći i trenutnog zadovoljstva. To im stvara iluziju da su uspešni, sposobni, kvalifikovani. Što je ambicija nezasićiva, a mogućnosti skromnije, veća je upotreba ovih ljudi za razne zloupotrebe.

Dobar primer kako se doživljava vlast i kako ona funkcioniše daje Nušić u komediji *Gospođa ministarka*. Na saznanje da će otac postati ministar, nastaje uzbuđenje u porodici i odmah isplivavaju silna očekivanja od te funkcije. Tako ministrov sin vidi priliku da za sebe uz očevu pomoć dobije privredni zajam od države, pri čemu je osobito značajno dotadašnje iskustvo koje govori da se ti zajmovi za privredu nikada ne vraćaju, ali sin pomalo zebe zbog očevog karaktera: „On hoće i da bude ministar i da ostane čist” (Нушић, 2009a: 218).

Nušić pokazuje kolike je razmere u društvu poprimio obrazac iskvarenosti vlasti. Na sarkastičan način ismeva se poštenje i odgovorno ponašanje čoveka koji dobije državnu funkciju, jer može se zamisliti da neko postane ministar, ali ne i da on tu funkciju obavlja na pošten i čist način; prema obrascu iskvarenosti jedno s drugim ne ide. Poseban lik u ovoj komediji je ministarka, koju odmah po saznanju da joj je muž postao ministar obleću ne samo činovnici, koji od ministra očekuju unapređenja i povlastice, nego i uža i šira rodbina, pa i izmišljeni rođaci. Činovnik iz ministarstva pronalazi načine da dođe kod ministarke i da traži od nje da se kod muža založi da dobije višu klasu, iako je neposredno pre odlaska starog ministra već dobio unapređenje. Koliko su to beskrupulozni tipovi, pokazuje i činjenica da je spreman da joj ponudi i nešto što je osetio da joj nedostaje – toplinu intime. Koliko se vlast vezuje za korupciju, odnosno nelegalne načine rešavanja različitih problema, Nušić je pokazao opisom rođaka koji traži sastanak s ministarkom da bi joj ispostavio zahteve koje nije moguće rešiti na zakonit način.

Jedna rođaka traži da joj se sredi polaganje mature pošto je trajno isključena iz škole zbog neprimerenog ponašanja. Rođak traži državnu službu, iako je već bio u državnoj službi i zbog uzurpacija odležao zatvorsku kaznu. Podupirući svoj zahtev, on ističe da je na robiji izučio paragrafe krivičnog zakona i da to znanje država treba da iskoristi: „Sve paragrafe znam; e, pa zašto država ne bi iskoristila to moje znanje?” (Нушић, 2009а: 273).

Drugi rođak traži da se njegovom detetu, koje nije imalo nikakvog dara za školu i čak je iz nje isterano, omogući „da bude državni pitomac” (Нушић, 2009а: 273). Pod državnim pitomcem podrazumeva stipendiju za veterinara, muzičkog dirigenta, profesora bogoslovije ili apotekara. Iako dete nije imalo dara, niti je pokazalo bilo kakvo interesovanje i vrednoću, rođak smatra da će kada dobije državnu stipendiju steći diplomu nečeg od onoga što je nabrojao. Drugim rečima, Nušić pokazuje da takva vlast i u obrazovanju podstiče lažne ocene i lažne diplome. Ako se uključiš u to, nezavisno od toga kakve su ti sposobnosti, sebi si obezbedio prohodnost u državi. Ovo je tipičan primer da se korupcija smatra načinom života.

Jedna rođaka traži izmenu presude i pravo da se može udati, iako je izgubila parnicu. Jedan rođak pak smatra da mu treba omogućiti koncesiju za seču državnih šuma. Pošto mu pretihodno ništa nije išlo od ruke, evo šanse da mu preko ministarke i njenog uticaja konačno nešto pođe za rukom. On ubeđuje ministarku: „Kakav bi to ministarski rođak bio ako ne bi imao prava bar jednu šumu da poseče” (Нушић, 2009а: 275).

Posebno drastičan primer gramzivosti, ali i shvatanja da je vlast potpuno korumpirana i da je to u njenoj prirodi, demonstrira rođak koji traži da mu ministarka isposluje penziju. Kada ga je ona podsetila da nikada nije radio u državnoj službi, on uvređeno napominje da penziju očekuje kao građanin. Naglašava i nepravdu: „Toliki svet ima penziju od države, pa zašto onda ne bih imao ja?” (Нушић, 2009а: 275).

Koliko su ljudi dovitljivi kada smatraju da je vlast korumpirana, pokazuje Nušić primerom čoveka koji se predstavlja kao rod, a niko od rođaka za njega ne zna, niti je išta o njemu čuo, niti ga ikad video, a tek o njegovom prezimenu pojma nemaju. Dok rođaci ističu zahteve, on pomaže bliskom ministarkinom rođaku koji zapisuje kako koji zahtev treba formulisati. Na kraju, on ističe svoj zahtev koji se odnosi na povratak u državnu službu iz koje je izbačen zbog malverzacija, odnosno volšebnog nestanka dokumenta. Zbog nestanka tih akata odluke nisu mogle biti izvršavane. Dotični, razume se, u tome nije video nikakvu svoju krivicu: „Šta sam ja tu kriv, jer, naposletku, akta su akta; izgubi se živ čovek, te neće akta? A, naposletku, nestajala su i ranija akta iz moje fioke, pa nikom ništa, ali sad se navrzao neki inspektor na mene, te mal’ me nije čak i pod sud stavio. Ali stvar je sad već bila i prošla i, kao što vidite, ja sam punu godinu dana strpljivo čeka da se zaboravi” (Нушић, 2009а: 275–276). On traži da ministarka isposluje da se ovaj slučaj zaboravi i da se „nepravda popravi”, odnosno da on bude vraćen u službu. I da, pride, bude unapređen kako bi zaboravio državi nanесenu nepravdu. Rođaku koji zapisuje zahteve diktira: „Da se vrati u službu sa satisfakcijom” (Нушић, 2009а: 276).

Radi osvajanja položaja ne biraju se sredstva, tako da se često činovnici, praznoglavići, kako ih Nušić naziva, lako zaljube „u svaku mandarinku dok je na vlasti, te mu ove ćurke izrađuju preko svojih muževa klase” (Нушић, 2009а: 289).

Nušić u drami *Ožalošćena porodica* pokazuje pohlepu i lice-merje među bližim i daljim rođacima ukaže li im se prilika da se bez muke obogate. Iza pokojnika koji je živeo kao samac ostalo je silno bogatstvo, a srodnici ne znaju kome ga je zaveštao. Rođaci dolaze u njegovu veliku kuću da ga ožale, ali se zapravo svi nose mišlju kako da dograbe deo pokojnikovog bogatstva. Svako od njih tvrdi da mu je najbliži rod i nada se da je u testamentu njemu najviše ostavljeno. Oni naseljavaju pokojnikovu kuću, gledajući da što više stvari prigrabe za sebe. Odnosi među njima pod tuđim krovom koji svi merkaju proizvode tragikomične scene natopljene pohlepom pred kojom je nestala i poslednja trunka žalosti za pokojnikom, ako je ikad i postojala. Oni se trude da deluju ucveljeno i rastuženo zbog nestanka rođaka, a duboko u sebi već su ga zaboravili. Jedina uspomena koja ih još veže za njega je testament, odnosno dobit koju iščekuju. Junaci komedije tumaraju kućom i u kofere pakuju jednu po jednu stvar, skrivajući jedni od drugih. Jedni nose srebrne poslužavnike, drugi posuđe, treći skrivaju nakit i tako redom polako pustoše pokojnikov dom. Jedino što dele je zajedničko licemerje ili, kako jedna među njima kaže, svi su oni „došli s dobrim namerama” (Hyšić, 2009b: 364). U najkraćem, Nušić pokazuje da su svi oni pripravnici na sva sredstva samo da prigrabe tuđi imetak. Posle saznanja da testamentom nisu dobili ni izbliza onoliko koliko su očekivali, rešili su da obore testament. Neki od njih potražiše najbolje advokate koji će rušiti testament. U kombinaciji su predložili da se proglašava da je pokojnik pred kraj života poludeo, da se testament falsifikuje, čak i ukrade (Hyšić, 2009b: 387).

U *Autobiofrafiji* Nušić na prefinjen i minuciozan način posebno ocrtava tri poziva: novinarski, advokatski i glumački. U suprotnoj analizi pokazao je obe strane ovih javnih poziva. Tako je novinar ličnost „koja se ne šteti, baca se, rastura, rasipa”, pretvarajući se u trgovačku robu da bi se dobro prodala i na taj način zaradila (Hyšić, 2006ć: 158). S druge strane Nušić otkriva mogućnost da se sve čega se novinar dotakne pretvara u suprotnost. Kada se dotakne „čijeg ugleda, to prestaje biti ugled; dotakneš li se samo čijeg mira, taj prestaje biti miran” (Hyšić, 2006ć: 158). Novinari poseduju veštine kao što je pretvaranje vode u vino i vina u vodu ili zamazivanje crnog belim i belog crnim, dizanje

mrtvog Lazara iz groba, a istovremeno sahranjuju „žive Lazare”. To pokazuje da je ovaj poziv podložan zloupotrebi i da se više koristi za zloupotrebu nego za upotrebu. Tamna strana karaktera ličnosti u pozivu opasna je po društveni život jer, između ostalog, podržava i širi rđave pojave, pojave u suštini uvek opasne po društveni život vešto pretvara u nešto što se veliča, iza čega se krije velika prevara i podvala. Nušić je u *Autobiografiji*, gledajući kroz uveličano staklo, opisao „čitav korzo ljudskih vrlina i ljudskih slabosti” (Нушић, 2006ć: 170).

Gledajući ljudske osobine kroz dvogled u obrnutoj dioptriji, Nušić pokazuje da takav pogled otkriva i jednu i drugu stranu osobine koju razmatra. Nušić se posebno fokusirao na ljudske karakterne osobine poput nevinosti, poštenja, sujete, gordosti, zlobe, rodoljublja, licemerstva, sebičnosti, vrline, poroka, laži i istine. Svaka od tih osobina razara ljudsku ličnost, podstičući je na različita nepoželjna ponašanja. Nušić je zapazio da su u zatrovanoj ljudskoj atmosferi i ambijentu ljudi skloni da izmešaju rodoljublje i licemerstvo, sebičnost i darežljivost, laž i istinu, i da u toj mešavini niko ništa ne može da raspozna. Tamo gde nastaju neprirodne i nelogične mešavine, uspostavljaju se stanja u kojima se rđave pojave lako utemeljuju, održavaju i razvijaju. Tako, na primer, gledajući državnika kroz ove dve dioptrije dvogleđa, na većem staklu vidi se slika nekoga „čija svaka reč beleži epohu u razvitku države, čiji svaki korak predstavlja korak istorije, čijoj se mudrosti gomile klanjaju i koji masama zamenjuju olimpijske bogove koji su živeli među ljudima” (Нушић, 2006ć: 171). U drugoj, manje uveličanoj strani dvogleđa, sasvim drugi lik istog državnika: „Vidiš sebičnjaka čija je svaka reč sračunato licemerstvo, čiji je svaki korak rabljivi potez, kome se klanjaju i koga obožavaju plaćene gomile i koji je kao starozavetski saraf ušao u hram gospodnji radi pazara” (Нушић, 2006ć: 171). Državnik iz malog ogledala je opasni pokvarenjak koji podmićuje gomile, odnosno birače, da bi se održao na vlasti i da bi ih na taj način držao u rukama. On ih ucenjuje podmićujući ih, a oni ga ucenjuju na taj način što stalno iznova traže mito da bi svog vođu podržavali.

Nušić je dao i dobar primer kako u Srbiji izgleda lik mecene i dobrotvora. Tako piše da „njegova darežljiva ruka blaži svaku bedu i jad; njegovo plemenito srce saučestvuje u svakoj nevolji.

On je već mnogu suzu utro, mnogi bol olakšao, mnogu bedu ublažio; njega nevoljnici za života smatraju svecem i njegova je duša, po smrti obezbedila sebi mesto u rajnu" (Нушић, 2006c: 171). S druge strane, u obrnutom malom staklu dvogleda, isti mecena i dobrotvor izleda kao okoreli zlikovac „koji je čitav niz sirotinje oglobio, koji je mnoge i mnoge kuće do temelja razorio, koji je bližnjemu zalogaj iz usta otimao, a sad, sitnim dobročinstvima, proglašava kroz novine svoju plemenitost ne bi li uspavao savest i ne bi li uspavao vlasti koje mimoilaze ove bezdušnike skrivene iza maske dobročinstva" (Нушић, 2006c: 171).

U dnevničkim zapisima pod nazivom *Listići* Nušić sarkastično opisuje i izdvaja razlike i sličnosti vladalaca i pesnika. U sličnosti ubraja to što i jedni i drugi vole silu, ali i da se pred njima većina klanja. Posebno „vole da se slave i poštuju, vole da im se laže u oči; ne vole nimalo oštru kritiku i uvek žele da je njihov presto najviši, a razlikuju se samo utoliko što vladaoci sve to postižu silom, a književnici na silu" (Нушић, 2006d: 408). Kao primer Nušić uzima ministre, smatrajući da u Srbiji ministar može da bude čovek koji nema nikakvu kvalifikaciju za taj posao, što je primer nepotističke korupcije. Istovremeno, njima je lako upravljati i vladati. Ismevajući pristup i način na koji se organizuje vlast, Nušić piše: „Kod nas su i pukovnici ministri pravde i filozofi ministri policije i đumrugdžije ministri građevine. Zar je tu potrebno znanje? Potrebno je samo biti ministar i imati svoj program... Uostalom, i svi su politički programi kao ono nadgrobne besede, jednaki, samo se malo kraj promeni" (Нушић, 2006d: 415). Nušićevi junaci, međutim, znajući da ministarski položaj ne donosi dobiti koje bi ljudska pohlepa očekivala, premišljaju se da li da budu ministri ili ratni liferanti. U tom odmeravanju oni su uvek spremni da prihvate položaj ratnog liferanta koji falš robom, prevarama i korupcijom zgrće ogromno bogatstvo.

Nušić u romanu *Opštinsko dete* opisuje obrazac korupcije koji je postao način života, istovremeno i tragičan i farsičan. S jedne strane odvijaju se tragične drame likova koji su se upustili u ono što je nezakonito, ali i prema dobrim običajima i pravilima neprihvatljivo. S druge strane ti isti likovi poprimaju farsična obeležja koja u zapletu proizvode komične karakteristike. U romanu je korupcija pokazana u tri oblika: kao ucena zbog ljudskih

slabosti, kao potkradanje uz mito koje se daje da se ono ne otkrije i kao zarada nad ucenjenima.

Primer ucene koja proizilazi iz ljudskih slabosti Nušić je opisao likovima koji u malom mestu simbolički imaju najznačajnije pozicije. To su kmet, sveštenik i trgovac. U njihove živote ulazi lokalna udovica koja ostaje u blagoslovenom stanju. Pošto je sa svakim od njih imala susrete, ispostavlja se da se ne može utvrditi ko je od njih otac deteta. Dramski zaplet počinje kada ova trojica uglednika počinju jedan drugog da optužuju za oćinstvo. Pošto ne mogu da utvrde kad je dete začeto i ko se sve u kritično vreme sastajao sa udovicom, kad je dete rođeno, oni traže izlaz tako što izdržavanje deteta stave na opštinski budžet. Tu ideju dao je opštinski pisar koji je o svemu izvestio kapetana. Kapetan je pozvao kmeta i popa da ih upozna sa činjenicom da treba utvrditi ko je otac deteta. Naravno, kapetan je smislio kako da njihovu muku naplati. On je i kmetu i popu rekao šta bi sve moglo da ih snađe, a da bi ih spasao, ponudio im je način da spreče tešku bruku i još gore – gubitak položaja. Da bi skinuli bedu s vrata, trebalo je samo da kapetanu svake godine isplate određenu svotu novca, uz naturalna davanja u obliku hrane. Njihovu nevolju iskoristio je i posrednik pisar koji je, da bi sačuvao dogovorenu tajnu, takođe tražio određenu sumu.

Predlog je bio da dete postane opštinsko tako što će ga dati na usvajanje, a za njegovo izdržavanje staratelju će biti uplaćivana određena suma novca. Time je tek počeo lanac ucenjivanja zbog ljudskih slabosti koji je stalno povećavan i koji je nepodnošljivo iscrpljivao i kmeta i popa. Dok je odrastalo, staratelji su dete iznajmljivali za razne potrebe ljudima koji su ga koristili za prevrantske ujurme. Čas je iznajmljivano ženama čiji su muževi hteli muškog potomka, a žena skriva da je rodila devojčicu, pa njena podvala mužu posluži kao idealna podloga za stalnu ucenu, a u drugom slučaju dete je pozajmljivano da bi se pred opštinskim komisijama prikazalo siromaštvo majki koje nisu mogle da se izdržavaju, a ovako su kao samohrane majke povećale socijalna primanja od opštine. U romanu je prikazano kako se može zarađivati ucenama ili iznuđivanjem mita na osnovu položaja u vlasti. Nušić je već opisao zaplete u nesrećnim slučajevima nastalim zbog ljudskih slabosti, naročito zbog gramzivosti (Нушић, 2006dž: 200–387).

Dobar primer kako korupcija funkcioniše u ljudskoj sve-
sti, posebno kod onih u državnoj službi, Nušić na komičan način
prikazuje u pripoveci *Ministarsko prase*. Nušić je na primeru dva
izgubljena praseta, jednog koje pripada običnom građaninu i dru-
gog koje pripada ministru, opisao selektivnu primenu pravde.
Pisac razotkriva dodvoravanje zasnovano na koruptivnom očeki-
vanju, odnosno šansi da se dobije viši položaj zahvaljujući izgu-
bljenom prasetu, jer nadležni organi ništa ne javljaju građaninu
koji je izgubio prase, ali kada je u pitanju ministarsko prase, oba-
veštenu su svi u javnim službama kako bi otpočeli potragu. Zaplet
ove priče o korumpiranoj vlasti tragičan je po vladavinu zakona i
funkcionisanje državnih organa, ali je zato komična slika funkci-
onisanja državnih organa, odnosno nosilaca državnih ovlašćenja.
Pet policijskih službenika pronalazi prase i munjevitom brzinom
svi dolaze kod ministra sa pronađenim prasetom, tačnije s peto-
ro prasadi. Ispalo je da se izgubljeno prase upetostručilo jer je
svih pet žandarmerijskih stanica u gradu pronašlo po jedno prase
za koje je tvrdilo da je ministarovo. Za još komičniji zaplet posta-
rao se jedan žandarm koji nije razabrao koju je životinju ministar
izgubio, pa mu je doneo ćurana, ubeđujući ga da je upravo tog
ćurana ministar izgubio.

U glavama svih žandarma, što je dobro zapazio Nušić, vr-
zma se ista misao: „Ovo mi prase može još klasu izraditi” (Нушић,
1947: 5). Drugim rečima, prase mu može doneti unapređenje u
službi. Vlast u Nušićevo vreme (što nije odlika samo tog vreme-
na) nije služila onome zbog čega je formirana, da bude u službi
građana, nego u službi ličnog interesa ljudi na vlasti. Ovo je do-
bar primer zloupotrebe javne funkcije zarad lične koristi, u ovom
slučaju unapređenje iza kojeg stoji materijalna dobit i druge po-
godnosti koje idu uz napredovanje u službi.

Shvatanje uloge vlasti u Srbiji Nušić opisuje u komediji
Vlast. Jedan od likova u razgovoru s pretendentom na ministar-
sko mesto pita kakve koristi ima od vlasti ako se na funkciji živi
samo od plate (Нушић, 2006đ: 164). Pretendent, čiji je zet već
ministar, voleo bi ministarsko mesto, ali ne da se okoristi, jer je
već bogat, već da demonstrira moć tako što će mu se građani
klanjati i sa uvažavanjem ga pozdravljati. Bivši nameštenik smatra
da to nije dovoljno i da vlast treba potpuno drugačije shvatati i

prihvatati, odnosno da se pomoću nje čovek može dobro okoristiti. Daje i primer kako ministar može na lak način da pribavi veliku zaradu nelegalnim postupcima. Tako, na primer, nekom ko hoće da se premesti iz unutrašnjosti u glavni grad i da pritom dobije bolji položaj može da se stavi do znanja koliko treba novca za to da spremi. Nušić opisuje kako se to obavlja: „Nema šta da razmišljaš, nego spremi dve-tri hiljade, a dve-tri hiljade to će reći dve hiljade i pet stotina” (Нушић, 2006đ: 165). Na to onaj koji očekuje premeštaj i unapređenje kaže da je to mnogo. Ministar treba da kaže: „Kako mnogo, zar to mnogo? Ni brat bratu ne bi jevtinije učinio” (Нушић, 2006đ: 165).

U ovoj komediji Nušić opisuje položaj ministra koji hoće dosledno da obavlja funkciju. To ministri rođaci, prijatelji i poznanici ne razumeju. Tako njegovi kumovi smatraju da on treba da interveniše za kuma koji se upetljao u nezakonit posao zbog određene sume novca i izgubio položaj u državnoj službi. Od ministra se zahteva samo mala usluga, da se otpiše ta novčana suma koja je prema njima mala. Njihova logika je da država neće propasti zbog te male sume. Oni se pitaju šta bi bilo da je proneverio milionske sume. Prijatelj koji prisustvuje razgovoru tvrdi da ga onda „ne bi ni glava zaboleta” (Нушић, 2006đ: 171). Drugim rečima, ako je zloupotreba mala, onda ne bi trebalo da se odgovara, pošto oni koji su velike sume uzeli nikada ne odgovaraju. Budući da su ranija iskustva pokazala da su mnogi bili korumpirani, od ljudi na položajima očekuje se da i male sume lako oproste. Velike sume ionako omogućavaju nedodirljivost jer se pomoću velike sume mnogi mogu potkupiti, a zatreba li, mogu se i uceniti.

Interesantni su Nušićevi opisi karaktera lopova. On lopova ne vezuje samo za materijalnu krađu, nego i za krađu časti i ugleda. Pisac opisuje lopova koji je materijalno motivisan i lopova ljubavnika kojeg privlače strasti. Materijalna krađa je trenutna i ograničena, a krađa strasti trajna i neograničena, a i posledice su različite. Kad se ukrade nešto materijalno, vremenom se to može nadoknaditi, a čast nikada. U svakom slučaju lopovluk zadire u sve sfere čovekovog života, a lopovski karakteri su skloni upotrebi svih raspoloživih sredstava da bi se nečega domogli. Oni se penju i silaze stepenicama smeštenim u tamnoj strani ljudskog života. Ulaze kroz sve moguće otvore, a na isti način iz njih i

izlaze. Zbog toga su ljudima potrebni zakoni, norme, procedure i pravila kako ove opasne mogućnosti tamne strane čoveka ne bi preplavile ljudske živote. Tamo gde se one ne mogu zaustaviti, moguće je očekivati razna iznenađenja koja dovode u pitanje normalan poredak u ljudskim zajednicama (Нушић, 1951: 502–507).

U humorističkoj priči *Poklon kralju* Radoje Domanović na njemu svojstven način opisuje ljudsku pohlepu. Na ženin nagovor jedan seljak odluči da se dodvori kralju ne bi li tako sebi život udesio, a pošto je poklon najbolji način za to, reši da vladaru odnese jagnje, najvrednije što ima, a kako je ono još odrastalo sisajući, povede i ovcu.

Njegove nevolje, međutim, počеше kad stiže pred dvor gde mu maršal dvora – o kojem on ni sanjao nije da postoji – saopšti da mora prvo da napiše molbu za prijem kako bi kralju predao poklon. Budući da je nepismen, on zamoli maršala da za njega napiše molbu: „Ništa ti to ja ne umem, a nisam ni pismen, nego molim ti se, gospodine, ujduriši ti to meni, pa ću ti dati šta košta” (Домановић, 2010d: 28). Videvši s kim ima posla, maršal se smilova „i napisa lepo čovek sam sebi molbu” i reče seljaku da ide, na šta ovaj izvuče dva groša da časti maršala dvora (Домановић, 2010d: 28). Maršal baci ona dva groša. „Da je dao bar za jednu meničnu otplatu, pa i da primi, đene-đene, a ovako nema ni za listu i blanket” (Домановић, 2010d: 28). Maršal u ljutini zaboravi i da pita seljaka gde je odseo da bi mogao da mu javi kad će ga kralj na osnovu molbe primiti, a zbunjeni seljak, kad posle izvesnog vremena do njega ne dopre nikakva vest iz dvora, u sebi pomisli: „E, brate, ne možeš ni ovoj gospodi u’vatiti krsna imena. Tamo kod nas ako ne daš na piće koju paru, ne možeš u selu svršiti posao pa da drečiš, a ovaj te opet zato istera napolje” (Домановић, 2010d: 29). I odmah potom sinu mu strašna pomisao: „Kad me onaj istera zbog dva groša, a ako se kralj drne kad mu dam jagnje, pa kad drmne u medenicu, a ministri đipe, pa pred njega, on cikne: – Ovoga lopusu obesite!” (Домановић, 2010d: 29).

Vreme prolazi, seljak gubi nadu, kad na njega nalete preprodavac koji ga začas ubedi da od prijema u dvoru nema ništa. Kad je već tako, seljak se lepo pogodi s njim i prodade mu jagnje i ovcu pride, pa se, zadovoljan pazarom, dobro najede i napi i zaspao. Dok je on mirno spavao, žandarmi su prevrtali nebo i zemlju,

tražeći po gradskim mehanama seljaka koji nosi kralju jagnje, jer je maršal dvora preneo vladaru seljakovu molbu, a ovaj se saglasio da ga primi u audijenciju sutradan pola sata posle podneva. Jedan žandarm ga najzad pronađe, probudi ga i saopšti mu radosnu vest, toliko radosnu da se seljak naprosto izbezumi od muke i straha. Izjuri iz mehane, te celu noć i dobar deo prepodneva tumaraše u potrazi za preprodavcem. Najzad ga pronađe i posle grdних muka povrati dragoceno jagnje, ali dok je to trajalo, debelo zakasni na „udenciju“, kako je on nazva. Kad je onako premoren i unezveren došao do dvora, maršala tu više nije bilo, ali je jagnje preuzeo jedan žandarm kome je sve po redu ispričao šta mu sve izdogađalo. Žandarm mu reče da dođe kasnije pošto će se maršal tada vratiti. Seljak se povrati u mehanu gde ga prevari san i on ponovo odočni. Kad se probudi, otrča do dvora kao bez duše i tamo mu rekoše da dođe sutra. Sutradan dođe i pre vremena, ali zaludu: maršalat zaključan, a na glavnom dvorskom ulazu straža neumoljiva. Snužden, vrati se u mehanu. Čekao je satima; iz dvora ni glasa.

Reši da se vrati u selo; jagnje je najposle ipak predao tamo gde treba. I opet mu „radosna vest“ stade na muku: dok je bio u putu ka selu, maršal je kralju preneo seljakove muke s jagnjetom i kralj požele da ga lično vidi. U Upravi grada činovnici ne znaju zbog čega kralj traži seljaka i da bi se dodvorili, izdaju nalog da seljak bude pronađen po svaku cenu. Izvršenje naredbe moglo bi im doneti unapređenje. Posle saznanja da je seljak otputovao, Uprava grada nalaže načelniku sreza odakle je seljak da ga hitno stražarno natrag sprovede. U očima načelnika i žandarma seljak je opasna zverka, vredna klase ili barem odlikovanja, čim ga traži Uprava prestonog grada. Samo što je kročio preko kućnog praga, žandarmi zaskočiše seljaka, a njihov kapetan dreknu: „A, stigao si ti što roviš protiv kralja, buntovniče, sada ću te ja naučiti kako se radi protiv krune i vlasti!“ (Домановић, 2010d: 38). Usput, naravno, dobi i koji kundak u leđa. Kad ga iz Uprave grada žandarmi vezanog sprovedoše pred maršala dvora, maršal reče stražarima da ga puste jer kralj želi seljaku da se zahvali što mu je poklonio jagnje.

Sve se, moglo bi se reći, lepo završilo, čak je i s kraljem proveo neko vreme u razgovoru, ali cela ova priča slika je laskanja i

dodvoravanja, a još više pohlepe onih koji obavljaju državne poslove. Domanović satirično prikazuje vlast u Srbiji, njene motive, namere, zadatke i ciljeve. Sve je u službe pohlepe, odnosno sticanja položaja koji omogućava prestiž, bogatstvo i beneficije. Pisac pokazuje funkcionisanje koruptivnog obrasca u srpskoj vlasti. I sitnica, ako se može iskoristiti, motiviše ljude u vlasti da se pokrenu ne bi li uvećali ličnu korist.

U satiričnoj priči *Policajska mudrost* Domanović opisuje dovrtljivost vlasti da iznudi poklon, odnosno mito. Tako je neki sreski kapetan zapazio dobru prasad jednog seljaka predsednika opštine u njegovom srezu, pa mu je natuknuo da bi bio red da mu jedno donese. Iako nerado, predsednik opštine je prihvatio iznudu, plašeći se da bi u suprotnom lako mogao da izgubi svoj položaj.

Kapetan je, međutim, smislio mnogo perfidniju iznudu nego što je predsednik opštine mogao i da zamisli. Kad je seljak doneo prase kapetanu, ovaj ga je uputio svojoj kući da prase preda njegovoj supruzi, a s njom se prethodno već dogovorio da odbije poklon. Predsednik opštine vrati se kapetanu koji mu kaže da prase vrati u selo da se još malo ugoji. Sledećih godinu dana seljak je nekoliko puta prase nudio kapetanu koji je stalno ponavljao da ga još uhrani, a da će on platiti tu hranu, na šta je seljak uzvraćao da to nije neki izdatak i da ne treba da vodi računa o tome. Posle godinu dana prase je izraslo u velikog vepra. Kada je saopštio kapetanu da vepar teži skoro 200 kilograma i da je nekoliko puta skuplji od onog praseteta, kapetan mu je rekao: „Lepo, daj ti meni sad deset banki, a ti ga prodaj i uzmi onih pet banki za hranu. Nije pojelo ni četiri, ali k'o velim trudio si se oko njega, te ono resto uzmi ti“ (Домановић, 2010dž: 57).

Naravno, predsednik opštine vidi da je prevaren, ali i on ima svoju računicu. Ako iznudu odbije, izgubiće mesto predsednika opštine, položaj koji mu omogućava udobno mesto u krugu korupcije i ne samo moć i ugled već i iznude od suseljana.

U priči *Na mlađima svet ostaje* Domanović žigoše načine na kojima se zasniva druženje i prijateljstvo u Srbiji. Na sarkastičan način pokazao je da druženje s ljudima na vlasti uvek počiva na interesu, a ne na prijateljstvu kao velikoj i značajnoj ljudskoj vrlini. Domanović opisuje druženje jednog građevinskog preduzimača sa kmetom koje je trajalo sve dok je kmet imao vlast. Čim je kmet

smenjen i postavljen novi, dojučerašnji prijatelj potpuno se ohladio i postepeno gasio druženje sa bivšim kmetom i vremenom ga potpuno prekinuo, da bi istovremeno sklopio prijateljstvo s novim kmetom kojeg je napadno počeo da hvali, a prethodnog da kudi. Od novopečenog prijatelja očekivao je da mu omogući da zida novu školu, ali i opštinske zgrade, što bi mu donelo veliku zaradu. Imao je iskustvo ne samo sa prethodnim kmetom nego i sa sreskim načelnikom, na osnovu čega je uspeo da dobije da zida kasarnu, ali i da bude liferant, odnosno snabdevač robe za državne rezerve. Novi kmet, međutim, iako je prihvatio druženje, jednog momenta je uvideo da preduzimač nije ispunio ranije ugovorne obaveze i zahtevao je od njega da ispravi propuste. Preduzimač je kmeta pokušao da podmiti, pa kad nije uspeo, počeo je ružno da govori o novom kmetu, uvidevši „da tu nema pomoći i nikakva računa živeti u prijateljstvu“... (Домановић, 2009b: 402).

U nastavku ove priče naglo raskinuto prijateljstvo s lakoćom je obnovljeno, uz naravoučenije da se odnosi zasnovani na interesu lako i raskidaju i opet uspostavljaju, zavisno od toga šta interesi trenutno nalažu. Pošto su obojica starih-novih prijatelja pogođeni, oni sada vaspostavljaju stari odnos zasnovan na protivljenju onome što novi kmet radi. Domanović pokazuje da karakteri koji počivaju na interesima aršinom interesa mere i međuljudske odnose, jer za njih se ti odnosi zasnivaju na koristi, odnosno principu *ja tebi—ti meni*. Taj princip je u suštini duboko koruptivan, a pouka koja proizilazi iz njega i opasna je i štetna po buduće odnose među ljudima. Rđav obrazac gradi još goru tradiciju prenošenjem sa generacije na generaciju.

U satiričnom tekstu *Stradija* Domanović na ezopovski način opisuje zemlju koja je putniku koji u nju dolazi nepoznata. Putniku je čudno da se u toj zemlji govori njemu poznatim jezikom. Iako stranac, on je poreklom upravo iz te zemlje za koju dotad nije znao. Na prilazu toj zemlji vide ribara dok krpi mreže kraj jedne od dveju velikih reka što zapljuskuju zidine grada u zemlji preko puta i upita ga kako se zove ta zemlja. Ribar mu reče da ne zna i da nikad tamo nije bio. Još mu kaza da ipak zna da u toj zemlji ima dosta svinja i budalaština: „Sem svinja, vele da imaju mnogo ministara, koje u penziji, koje na raspoloženju, ali njih ne izvoze na stranu. Izvoze samo svinje“ (Домановић, 2009a: 195).

Čim pređe reku i ču govor, putnik prepoznađe govor svojih predaka. U gradu ga začudi grdna svetina koja njega kao stranca stade pratiti i čuditi mu se. Prvo što zapazi u toj svetini beše ordenje. Grudi im behu načičkane raznim ordenima, a neki nisu imali dovoljno mesta na odeći, pa su ih vukli kolicima. A putnik je njima pak čudno izgledao jer nije imao nijedan orden. Ubrzo ga žandarmi odvedoše kod starešina koji se takođe začudiše kako to da stranac nema ordenje, pitajući se kakav je to čovek bez odlikovanja. U toj čudnovatoj zemlji sa još čudnijim ljudima setio se knjige koju je davno čitao o nekom smešnom vremenu i zemlji u kojoj je „bilo mnogo slobodoumnih zakona a nimalo slobode, držali se govori i pisale knjige o privredi a niko ništa nije sejao, cela zemlja pretrpana moralnim poukama a morala nije bilo, u svakoj kući pun tavan logika al' pameti nije bilo, na svakom koraku govorilo se o štednji i blagostanju zemlje a rasipalo se na sve strane, a svaki zelenaš i nitkov mogao je sebi kupiti za nekoliko groša titulu: 'veliki narodni rodoljub'" (Домановић, 2009а: 191).

Kada je jednog građanina okićenog ordenjem pitao odakle mu toliko odlikovanja, on mu odgovori da ga je ministar odlikovao za požrtvovanje prema zemlji. To požrtvovanje vezano je za njegov posao u državnoj službi gde se brinuo o državnom novcu. Prilikom razrešenja ispostavilo se da je u kasi nedostajalo samo 2.000 dinara (Домановић, 2009а: 197). Građanin je odlikovan zato što je pokazao veliku plemenitost i rodoljublje jer je vrlo malo uzeo za sebe. To je bilo dovoljno da bude nagrađen ordenom i proglašen uzornim državnim službenikom.

Drugi je odlikovan zbog toga što je čuvao državne magacine mesec dana i nijedan nije izgoreo, dok je jedna kuvarica zaslužila orden jer je „za pet godina službe u bogatoj kući ukrala samo nekoliko srebrnih i zlatnih stvari" (Домановић, 2009а: 197). Putnik je saznao i da je jedan odlikovan jer je uspeo da se obogati za samo „pola godine liferujući državi loše žito i još vazda drugih stvari", a bogati naslednik zaslužio je orden time „što nije upropastio očevinu i što je priložio na dobrotvorne celji pet dinara" (Домановић, 2009а: 198).

Stranca pandur odvede da smesti u hotel, pošto ga je prethodno raznim ordenjem okitio sam šef policije. Tek što se smestio, u sobu mu dođe viši činovnik Ministarstva spoljnih poslova

i odmah mu ponudi da bude konzul. Objasnio mu je da bi imao veliku platu, ali i veliku reprezentaciju koju bi trebalo da troši za lične potrebe, a ne za ono za šta je namenjena.

Ispred Ministarstva policije jedan od onih koji su tu došli da traže posao šapatom mu reče da se „u našoj zemlji, ne trpe školovani ljudi. Ja sam doktor prava, ali to krijem i ne smem nikome reći: jer kad bi ministar doznao, ne bih dobio službu. Jedan moj drug, takođe školovan, morao je, da bi dobio službu, podneti uverenje kako nikad ništa nije učio, niti misli išta učiti – pa je dobio službu, i to odmah dobar položaj” (Домановић, 2009a: 207–208).

Ubrzo je stranca primio ministar koji ga je obavestio da spremaju zakon na osnovu kojeg će novčano biti kažnjavani svi koji nepravilno upotrebljavaju reči i prave gramatičke greške. Ministar policije je objasnio da taj zakon „ima velike vrednosti za zemlju. Prvo i prvo, kazne od takvih krivaca naplaćuju se u novcu, i tu zemlja ima vrlo lepa prihoda, koji troši na popunjavanje deficita što se nađe u kasama načelnih prijatelja, ili na dispozicioni fond, odakle se nagrađuju pristalice vladine politike; drugo, taj zakon, koji izgleda tako naivan, dosta može pomoći vladi pri izborima narodnih poslanika da, uz ostala sredstva, istera svoju većinu u skupštini” (Домановић, 2009a: 212). Ovo je zapravo opis najkoruptivnije kupovine glasova, ali i poslaničkih mesta; tipičan primer kupovine, ali i trgovine uticajem (ne samo) u Domanovićevo vreme.

Partijsko zapošljavanje uobičajeno je u zemlji Stradiji. Kad dođu na vlast, vlade i ministri zapošljavaju pristalice i sve ih posle izbora nagrađuju iz državnog budžeta. Tako se jedan ministar hvali strancu da je administracija kod njega izuzetno velika zbog stalnog povećavanja broja zaposlenih. Oni koji su podržali vladajuću partiju, posebno oni koji su omogućili da ministar dobije položaj, dobijaju posao posle izbora.

Domanović opisuje razloge i načine zapošljavanja na izmišljenim mestima kako bi službenici bili zadovoljeni, a sledbenici vlasti uvek pokazivali zahvalnost. Ništa se od piščevog do našeg vremena nije promenilo. Svaka vlast zapošljavala je pristalice i navaljivala društvu veliki teret koji otežava život građana. Ovde je administracija uvek bila pijavica koja isisava budžet i isušuje izvore razvoja.

Kad je stranac posetio ministra vojske, ovaj mu je rekao da se „država stara o svojim zaslužnim ljudima” (Домановић, 2009a: 236). Uzeo je za primer ministra spoljnih odnosa koji ima mnogobrojno domaćinstvo sa dosta dece. Njegova muška deca „vrlo rđavo uče; i šta se moglo drugo uraditi, već da se izaberu za državne pitomce? To je i pravo; a i za žensku decu će se država postarati, jer će im se spremi miraz o državnom trošku, ili će se mladoženji koji bi uzeo ministrovu ćerku dati veliki položaj, koji inače, razume se već, ne bi nikad mogao dobiti” (Домановић, 2009a: 236).

Ovo je tipičan primer korupcije nastale na nepotizmu; zavlačenje ruke u državni budžet radi zadovoljenja porodičnih potreba, odnosno ozakonjenje krađe državnog novca. Ministar vojske priča strancu da on nema dece, ali da ima svastiku koju takođe treba udomiti. Ističe da će je poslati u inostranstvo da uči slikarstvo, mada se nikada slikarstvom nije bavila. „S njom će ići i njen muž, moj pašenog; i on je izabrat za državnog pitomca” (Домановић, 2009a: 237). Ministar ističe da je pašenog ranije bio piljar sklon čitanju romana, posebno novina. On će, dok se svastika, koja ima 54 godine, bavi slikarstvom, studirati geologiju, iako je napunio 60 godina. Ministar vojske se posebno pohvalio postavljenjem sve novih i novih generala. Upravo se priprema da ih proizvede još 80, mada priznaje da već postojećih ima mnogo.

Kod ministra prosvete putnik saznaje da on, kada su u pitanju udžbenici, najpre podmiruje „svoje prisne prijatelje i rođake” (Домановић, 2009a: 245). Koliko se brzo u ovoj zemlji menjaju udžbenici, primer je da se taman „primi jedan udžbenik i učenici ga nabave, a, tek, sutradan donese ministru drugi udžbenik neki njegov prisniji i, razume se, treba i njemu učiniti” (Домановић, 2009a: 245). U zemlji Stradiji ministar prosvete je poznat kao mrzitelj i knjiga i škola. Pošto je to mrzeo, stranac saznaje da je njegovu dužnost „vršila njegova žena; a ona je, kao što svi znaju, vrlo rado čitala kriminalne romane i vrlo rado jela sladoled s čokoladom” (Домановић, 2009a: 246).

U toj zemlji ministri stalno unapređuju „preko reda samo svoje najbliže rođake i ljude za koje su se zauzimali njihovi prisni prijatelji, i nikog više” (Домановић, 2009a: 251). Zaposleni koji imaju znanje, kvalifikacije, sposobnosti i iskustvo, ostaju na

niskim položajima i „ne unapređuju se toliko godina“ (Домановић, 2009а: 251). Dolaze novi, mladi, nesposobni, nekvalifikovani i bez iskustva koji odmah postaju njihovi nadređeni. Sve se u toj neobičnoj zemlji zasniva na vezama i poznanstvima. Što manje znanja, više veza. Što manje sposobnosti, viši položaj. Što je nekvalifikovaniji, poželjniji je da upravlja. Ukratko, što više korupcije, manje napretka i razvoja, odnosno bilo kakvog boljitka.

U Stradiji je najveća vrlina poltronstvo, jer je izuzetno poželjna spremnost uvek služiti bilo koga na vlasti. Dojučerašnji poltron jedne vlasti bez ikakvih teškoća i nelagodnosti postaje još veći poltron nove vlasti. „Činovnici naročito žure s izjavama odatosti svakoj novoj vladi, sem ako koji sme da protivnim postupkom dovede u opasnost svoj položaj i da reskira službu. Takvih je malo i o njima javno mnjenje ima vrlo rđavo mišljenje, jer kvare tako lep običaj koji u Stradiji postoji već od dužeg vremena“ (Домановић, 2009а: 254). Preporuka je bila da se činovnik odmah prilagodi novim okolnostima. U svakom drugom slučaju on se označava kao budala ili kao zanesenjak. Tako je taj zanesenjak, odnosno budala, spreman „da gladije s porodicom“ dok „svi drugi pametni“ gledaju da se ugnezde u nove okolnosti, odnosno da zadrže svoje položaje (Домановић, 2009а: 254).

U ovoj satiri Domanović je na sarkastičan i ironičan način izneo na svetlo dana rđave strane vlasti, počev od toga da se sve zasniva na ličnom interesu, na nezajažljivom egoizmu i bespoštednoj borbi za vlast i svemu što uz to ide – kontrola bogatstva, raspodela resursa, privilegije i luksuzan život. Tako se vlast na koruptivan način otuđuje od onih koji su je birali. Ona postaje drska, dovodeći često u pitanje i normalnost i zdrav ljudski razum.

U kratkom zapisu *Jedna nepravda* Domanović ismeva one što gramzivo gomilaju državne službe koji, kad im bude oduzeto neko od tih nameštenja prigrabljenih korupcijom, to smatraju velikom nepravdom. Razočarani se žali prijatelju: „Ja sad imam samo *tri državne službe!*“ (Домановић, 2010а: 30). Kad ljudi prisvoje i ono što nikako ne bi moglo da im pripadne u normalnom poretku stvari, gubitak bilo čega tako korupcijom stečenog doživljavaju kao tešku nepravdu.

U priči *Kako se proveo Sveti Sava u Višoj ženskoj školi* Domanović na sarkastičan i duhovit način opisuje prilike svetovne

i crkvene vlasti u Srbiji njegovog vremena. Pošto je u školi zacarila velika raspuštenost nastavnica, Bog reši da pomogne. Kao gospodar raja i pakla, Bog je konstatovao da ministri, vladike i sveštenici iz Srbije idu u pakao, a ne u raj. Drugim rečima, da je u Srbiji loše stanje i da se oni koji bi trebalo da budu najodgovorniji ponašaju razuzdano i na taj način gomilaju grehove, pa kada dođu pred strašni sud, šalju ih u pakao. Da bi popravio stanje, Bog prizva Svetog Petra da u raju pronade nekoga ko bi mogao da bude upravnik Više ženske škole ogrezle u grehovima. Sveti Petar jedva pronade jednu sveticu koja, kad ču gde treba da ide, zavapi da je bolje da je pošalju u pakao, nego da je postave za upravitelja Više ženske škole u Beogradu. Bog se sažali na nju, ali potom shvati da je takvom odlukom bacio u očaj i druge svetece koje odredi za upravnika te škole.

Na kraju se Sveti Luka seti Svetog Save, smatrajući da bi on kao prosvetitelj bio najbolji upravitelj. Sveti Sava se obradova kad mu Bog saopšti. Saznanje da je došao Sveti Sava baci u brigu mnoge u Beogradu, a posebno mitropolita. Sveti Sava nije imao političkih prijatelja, što mu je bio veliki minus u dobro uhodanim političkim i sveštencičkim obrascima ponašanja. U Srbiji su bili poželjni „oni koji kupuju i prodaju političke akcije, trgovci... tu su liferanti, tu su lovci klasa i visokih položaja; sve to sumanuto dreči, viče, hvali svoju grupu, lomi se jedno preko drugog. Kud se sme sv. Sava pustiti u tu gomilu političkih džambasa. Al' bez toga ne ide" (Домановић, 2010b: 101).

Politika je nametnula da i nesposobni za naučnike budu proglašeni naučnicima, čak postaju univerzitetski profesori i članovi Akademije nauka. Politički život u Srbiji traži ljude koji ulaze u političke grupe „radi šićara" (Домановић, 2010b: 101). Ulazili su u politiku da bi skočili u ministarsku fotelju, a ako bi se situacija politička promenila, pa propadnu oni kojih su ih doveli na položaj, bili bi brzo i bez predomišljanja spremni da promene svoje dotadašnje „tvrdo ubeđenje" (Домановић, 2010b: 102).

Domanović opisuje da je i velika škola postala stvar sprdnje: „Tamo je bilo ljudi koji su po svojim sposobnostima pre za marvene trgovce, nego za profesore, bilo je ljudi koji su na nauci uradili toliko isto koliko i neki grešni dripac što suši negde šljive na pušnici; bilo je ljudi koji su vajno nešto radili, ali tako da je kud

i kamo bolje za ugled toga zavoda bilo da nisu ništa radili i ništa govorili” (Домановић, 2010b: 102). A tek Akademija: „Ima tamo ‘naučnika’ kojima je nadenuto to ime, koji su na nauci radili toliko isto koliko i volovi, ili manje, jer volovi bar nisu *brukali nauku*, ljudi čiji su književni sastavi, sem *platnih* priznanica i menica, jedino *propisi iz osnovne škole*” (Домановић, 2010b: 102).

Sveti Sava nije mogao da preuzme dužnost jer je Glavni prosvetni savet našao da nema potrebne kvalifikacije. Bog ga je onda posavetovao da se udruži sa nekim „od članova Glavnog prosvetnog saveta, pa s njim zajedno priredi kakav udžbenik za škole”, svetac ga poslušao i brzo dobi potvrdu da je kvalifikovan (Домановић, 2010b: 102–103). „Treba, dakle, umeti, znati, što kažu, kud se opasuje, pa odmah ide kao podmazano”, konstatovala je Domanović (Домановић, 2010b: 103). Pisac je uočio da stari obrazac podmazivanja ili mita uvek najbolje funkcioniše i daje odmah rezultate. Korupcija je, dakle, preporuka i jedini način da se čovek u korumpiranoj i vrednosno razorenoj zajednici uključi i bilo šta postigne.

Slično ovome, kada je otišao na razgovor s mitropolitom, Sveti Sava je, sagledavši situaciju koja ga je snašla, odnosno ponašanje svih ostalih koji su čekali na prijem, pogotovo kad ga je mitropolitov sekretar pitao šta je doneo, izvukao pouku, pa se i sam snabdeo prikladnim darovima, pošto se bez dara nikakav posao ne može obaviti. Jedan što je držao jagnje spremljeno za mitropolita rekao je svecu: „*Prinošahom dari svojija i poklanjajem sja. Jemu že čest čest, jemu že slava, slava!*”, preporučivši Svetom Savi da kupi i „*flašu dobrog konjaka za gospodina mitropolita. On vrlo rado pije francuski konjak*” (Домановић, 2010b: 114). Mitropolit, isprepadan kada je čuo da je s nebesa sišao Sveti Sava, brzo je ohrabren kada je čuo i video da se svetac prilagodio običajima.

Domanović je ovom pričom pokazao razmere korupcije i u duhovnim i u svetovnim ustanovama Srbije njegovog vremena. Pisac je, takođe, pokazao da je reč o duboko ukorenjenim obrascima. Kada se jednom zapati, korupcija se širi i pušta korenje – taj obrazac tada je teško poljuljati, još teže uništiti.

U kratkom zapisu *Nevolja i kesa* Domanović zapaža da siromaštvo, posebno beda, ljudima ne dâ da se otrgnu od onoga što ih porobljava i ne dozvoljava da sami odlučuju. Kad je pisac

upitao jednog seljaka koga će izabrati za predsednika, ovaj odgovori dosadašnjeg, iako iskreno nije bio za njega, ali nije imao izlaz. Seljak je Domanoviću objasnio da su seljaci toliko siromašni da nemaju drugi izlaz nego da se priklone predsedniku koji je bogat.

Seljak ispriča da je godina bila mršava, da ništa nije rodilo i da jedini izlaz da spasu goli život jeste da zamole predsednika za pozajmicu koju će odraditi ili mu je na drugi način vratiti. Taj drugi način bio je glas na izborima. Seljak bi rado glasao za jednog poštenog čoveka, ali taj nema bogatstvo i od njega nema šta da pozajmi (Домановић, 2010ć: 152–153). Drugim rečima, nemaština ljude dovodi u situaciju da one koji ih izrabljuju moraju da prihvate jer ih oni ucenom drže u rukama, odnosno korumpiraju. A korumpiran čovek nema izlaz; prinuđen je da svoj glas da onome ko mu je ponudio nešto što mu je neophodno da opstane.

U novinskom članku *Prijateljstvo, pa prijateljstvo!* Domanović pokazuje da je za korumpirane činovnike, rešene da opelješe kasu Beogradske opštine, prijateljstvo vrlo praktična stvar, kao stvorena da olakša pljačku javnih fondova. U ovom slučaju opština se rešila da „štedi” tako što table sa nazivima ulica neće biti metalne, već od pečene zemlje, ali će zato svaku plaćati jednim „miladorom” (kralj Milan od zlata, iskovan 1882. u čast proglašenja Srbije za kraljevinu), odnosno 20 dinara, a kućne brojeve između 1,50 i 5 dinara. Da bi se razumelo o kojim iznosima je reč, dovoljan je podatak da je u to vreme cena para volova iznosila oko 25 dinara. Te table je, kako Domanović sarkastično navodi, „mudra opština našla *đavolski jevtino*. Svaki drugi bi preplatio, a ona nabavlja odnekud to za *bagatelu*”. Pisac zna i razlog *bagatele*: „Mora biti kad je ovako jevtino, upravo džabe, da neko iz opštine stoji u prisnim vezama i prijateljstvu sa društvom koje liferuje opštini ove table i brojeve. Badava! Sve, sve al’ ništa bez prijateljstva!” (Домановић, 2010ć: 211).

Drugim rečima, državne poslove će onaj koji odlučuje uvek poveriti prijatelju, koliko košta da košta, ionako ne plaća svojim nego narodnim parama, a i prijateljstvo, pogotovo takvo, iznad je svakog troška, jer mu je temelj obostrani interes.

U zapisu *Kvantitet* Domanović piše da postoje „u nekoj zemlji dve grupe ljudi: jedni podli i pokvareni, a drugi dobri i valjani. Prvih bejaše vrlo mnogo, a drugih vrlo malo. Prvi su činili zla

dela, a oni drugi, ono malo poštenih, gledalo je to s bolom u duši, i jednoga dana, kada zlo počne hvatati dubokog korena, kada prevrši dara meru, zabrinuše se veoma oni dobri i počеше ozbiljno da razmišljaju kako da zemlju spasu bede koja joj predstoji" (Домановић, 2010c: 285).

Tražeći izlaz iz ove situacije, manjina posle jedne burne debate zaključila da se jedino mogu s većinom izboriti tako što će ući među njih i početi agitacijom da ih privlače. Naravno, našli su i među tom većinom nezadovoljnike koji su verovatno dobili manje od onoga što im je obećavano, pa ih je zavist izjedala. Agitacija je uspela jer je počivala na zavisti i privukla je mnoge nezadovoljnike u većini. Tako „neke podmitiše, a nekima obećаше“ (Домановић, 2010c: 286). To je išlo dotle da su se mnogi, kada su videli da se manjina povećava, priklonili manjini koja postade većina. Kada su krenuli da sruše nekadašnju većinu, konstatovali su da je sada njih više i da nisu više manjina. Posle osvajanja vlasti, međutim, i oni su se opustili. Ona većina koja je postala manjina jednog momenta po istom principu ulete u većinu i podiže pobunu. Istog momenta svi koji su prišli ranije manjini sada se priključišе staroj većini.

Naravno, neoprezno je, na šta ukazuje Domanović, privlačiti i izmešati poštene sa lakomima, jer oni su uvek lakomi i uvek gledaju da se nađu na strani koja će njihovu lakomost podržavati. Pouka je da je opasno rđave u svoje redove uvlačiti. Njihov interes je iznad bilo kakvog poštenog udruživanja. I ovo je primer kako se podmićivanje i neodmerena obećanja održavaju i kako ih ljudi zbog ličnih rđavih iskustava lako prihvataju i potom ih se teško oslobađaju.

Doživljaj vlasti bio je i kod Srba van Srbije ne samo pesimističan nego protkan i ogorčenjem, sarkazmom i ironijom. Bila je to odbrana srpskog naroda od svake vlasti, posebno tuđinske. Izvrsno je to Petar Kočić opisao u drami *Jazavac pred sudom*, koja je nastala iz pripovetke pod istim naslovom. U drami je osvetljen paradoks vladanja i ponašanja okupatorske vlasti prema Srbima u Bosni krajem 19. i početkom 20. veka.

Junak drame pred sudom traži pravdu zbog jazavca koji mu je uništio rod na njivi koja je hranila njegovu porodicu. Iako je neobično tužiti divlju životinju, Kočić je pokazao apsurdnost

zakona koji je tu životinju štitio. Iskustvo junaka drame navelo ga je da štetočinu odnese na sud i da traži ne samo osudu već i naknadu štete. Kada je jednu od tih životinja ubio na svojoj njivi, morao je za to da plati globu. Poučen tim iskustvom, on nije ubio jazavca koji mu je poharao njivu, već je uhvatio vinovnika štete. Taj zakonski paradoks, koji su tuđini nametnuli da bi što više globili pokorene, omogućio je apsurdnu situaciju da se oštećeni seljak pojavi s jazavcem na sudu. Potom zapleti drame na sudu svedoče nepravednost vlasti i njenu spremnost da, pod providnom maskom zakonitosti, optužuje sve koji joj nisu skloni i da na razne načine uzima, pa i otima od svih koji joj se ne pokoravaju.

Kočić pokazuje da je vlast spremna da zloupotrebljava i omogućava podmićivanje radi sticanja lične koristi. Kočićev junak tuđinsku vlast ne prihvata iako joj se na ironično-sarkastičan način obraća uzvišenim rečima, ali i distanciranjem pokazuje da to nije njegova vlast, već vlast tuđina kojoj mora da se pokorava kako bi preživeo.

Halapljivost i gramzivost vlasti junak drame pokazuje time što mu je ona oduzela sve od čega je živeo: kravu za koju je vlast tvrdila da je pravila štetu na carskoj zemlji, koze koje su postale nemirne i prosipale mleko i prasca koji je, takođe, zalazio u carsko imanje (Кочић, 2002: 85–86). Obračajući se sudiji, junak Kočićeve drame kaže: „Ne riču nam više sa plandišta zadrigli bakovi niti nam bodu čeljadi; ne taru nam više silne volovanice plotova i ušjeva ko u ono staro, blentavo, tursko vrijeme” (Кочић, 2002: 86).

Život junaka Kočićeve priče svodi se na globe i davanja bez ikakvog opravdanja. Sve što se tiče organizacije života podložno je samo jednoj logici – ličnoj koristi onih koji vladaju i upravljaju.

Ivo Andrić je u zapisu *Zakoni za raj* pokazao koliko je nesreće donela Osmanska imperija. Porobljavanje je uvek čin u kojem se ljudi ili predaju ili pružaju otpor ili se spasavaju snalaženjem koje često utiče na formiranje njihovih karaktera, posebno na obrasce mana koje u tim karakterima dugo prebivaju i njima dominiraju. Andrić u ovom spisu nabraja propise koji su važili za porobljene narode tokom vladavine Osmanske imperije koji sežu u daleku prošlost, u sedmi vek nove ere, odnosno nastanak islama. Ti propisi za nemuslimane su ne samo strogi, tvrdi, već što je najgore ponižavajući, diskriminišući i neljudski. Da bi izbegli

neke od tih propisa, hrišćani su se dovijali, nalazeći slabe tačke kod pojedinaca upravljača da bi pomoću njih svoje potrebe lakše ostvarili. Andrić piše da su oni znali „bilo podmićivanjem bilo lukavstvom da zaobiđu ili izigraju mnoge tačke” ponižavajućih okupatorskih propisa (Цвијић & Андрић, 1996: 103).

Vekovima se prema osmanskim vlastodršcima služilo i podmićivanjem i lukavstvom da bi se opstalo. To je visoka cena koju su platile mnoge generacije i koja je nažalost ostala i način i formula opstanka života čak i kada ti propisi više nisu važili. I posle oslobođenja mogao se samo uz pomoć korupcije i vlastodržaca spremnih na podmićivanje koliko-toliko olakšati život, naravno, nauštrb moralnih osobina ljudi jer im je to ugrađivalo nemoralnost, odnosno uništavalo je njihov smisao života. Tako su potlačeni u vreme Osmanske imperije izvukli pouku za preživljavanje „da je laž siromahu i blago i imanje” (Цвијић & Андрић, 1996: 105). Nažalost, mito i lukavstvo, odnosno korupcija, proizvod su prisile koja se kasnije oblikovala u obrazac preživljavanja. Kada se ljudi bore za goli opstanak, služe se svojim manama i tada mane zamenjuju vrline. Čak se njima hvale, jer im omogućavaju da prežive. To je strašna posledica koja će trajno ostati ne samo u sećanju nego i kao neka vrsta socijalnog nasledstva koja se lako aktivira kad god nastupe teška vremena i razmahnu se prirodne i ljudske krize.

U romanu *Na Drini ćuprija* Andrić, obuhvatajući jedno doba i njegove beskrajne drame u kojima se život odvijao pod strašnim okolnostima, opisuje i korupciju. Ona ima dvostruku ulogu. Gradnja mosta na Drini nailazi na veliki otpor lokalnog stanovništva koji osmanska vlast slama silom, ali i podmićivanjem (Андрић, 2010a: 29). Jedan od lokalnih junaka nije dozvoljavao da otpočnu radovi i nalazio je načine da to spreči. Da bi ga se rešili, Turci su podmitili jednog od njegovih ljudi da im oda gde će ovaj spavati kako bi ga uhvatili. Kad im je to pošlo za rukom, nabili su ga na kolac i kolac s njegovim lešom stavili na početnu tačku gradilišta kao opomenu za sve koji bi pokušali da ometaju gradnju. Osvajači su sve muškarce sposobne za rad terali da grade ćupriju, što su ipak mogli da izbegnu oni koji su se otkupili mitom (Андрић, 2010a: 39).

Andrić opisuje slabosti vlasti, posebno spremnost da prihvati mito. Tako su hrišćani uspeli da otkupe telo buntovnika

nabijenog na kolac. Prilikom otkupa bilo je cenkanja sa dželat-
tom koji je na kraju prihvatio određenu sumu i omogućio Srbi-
ma da sunarodnika, skriveno od vlasti, sahrane po hrišćanskim
običajima (Андрић, 2010a: 56–57). Drugim rečima, u nesrećnim
vremenima korupcija je bila način da se koliko-toliko ublaži zlo.
Korupcija se, međutim, ukorenila i opstala je kao mentalni obra-
zac iako su teška vremena minula.

U *Prokletoj avliji* Andrić opisuje zatvor u Carigradu koji liči
na varošicu u kojoj su smešteni zatvorenici i stražari. Opisuju-
ći njene stanovnike, on piše da se u kazamatu – pored obijača,
secikesa, kockara, krupnih varalica, ucenjivača, sirotinje sklone
krađi i sitnim prevarama da bi preživela, pijanica, vesele braće
koja zaboravi da plati popijeno i pojedeno, narkomana spremnih
na svako nedelo kada ih zahvati strast za opijatom – nalaze i oni
koji su politički zgrešili ili optuženi da su nešto proneverili ili fal-
sifikovali. Upravo za te ima pomoći jer oni pomoću raznih veza i
zaštitnika, uz obilato podmičivanje, uspevaju da se izvuku ili da
isposluju olakšavanje zatvoreničkih dana tako što ih premeštaju
u neke manje stroge zatvore (Андрић, 2010b: 264).

Jedan od Andrićevih junaka, stalno spreman na priču, bo-
gato opisuje likove i njihove sudbine – i one s kojima se susretao
i one o kojima je samo čuo, uvek kiteći priču i onim što je izma-
štao. Opisao je tako sudbinu jednoga čoveka kojeg zbog strasti
za istorijskom naukom lokalni vlastodržac optužuje da se naukom
bavi samo zato da bi se dokopao vladarskog mesta. Iako nesrećni
čovek nije ni pomislio na to, on je zbog te lažne optužbe osum-
njičen, a potom i uhapšen. Junak Andrićeve priče kaže da je taj
što ga je smestio u zatvor strog i vrlo revnosan u „političkim
i državnim stvarima“, ali uvek spreman „da prima obilno mito
od trgovaca i brodovlasnika. Zbog toga je izmirski kadija i rekao
za njega da je čovek kratke pameti i dugačkih prstiju“ (Андрић,
2010b: 286).

U *Prokletoj avliji* Andrićev junak priča o dva brata koja su u
Osmanskoj imperiji merkala presto posle smrti oca sultana. Sta-
riji je bio ćutljiv i sabran, a po običaju najstariji nasleđuje pre-
sto. Otac je, međutim, bio za mlađeg koji je bio plahovit, sna-
žan, krupan i nemiran. Pošto je sultan iznenada umro, počela je
borba braće za presto. Stariji je uspeo da mlađeg porazi vojnički

i protera ga iz carstva. Stalno je, međutim, strahovao da će kad-tad mlađi brat pokušati da se vrati i sruši ga. Iz tog straha, ali i zbog okruženja koje je bilo hrišćansko, on je uspevaio da spreči svaki bratovljev pokušaj da se vrati. Veliku korist od toga imao je veliki majstor viteškog reda koji je pozvao mlađeg brata da dođe kod njega i umesto da ga podrži, brzo se dogovorio sa starijim bratom da mu za određenu sumu novca izruči brata. To je potrajalo sve dok pretendent na presto nije umro. Sve vreme veliki majstor je iznuđivao mito.

Andrić je pokazao kako se korupcijom i ucenama u velikoj politici onemogućava suparnik. U to mešetarenje uključili su se i francuski kralj i papa, ali i pokrajinski vlastodršci. Svi su se okoristili, a najveću korist izvukao je veliki majstor viteškog reda. On je „otpočeo da radi na sve strane kako bi što bolje iskoristio ovog nesrećnog princa u interesu svog Reda, celokupnog hrišćanstva, pa i u svom ličnom interesu. Njemu je bilo jasno kakav važan залог drži u rukama” (Андрић, 2010b: 295).

Ovo je primer kako se u borbi za vlast pomoću korupcije i ucena uspešno čuva vlast i protivnik drži na rastojanju, u ovom slučaju u ropstvu. To je u srednjem veku bilo uobičajeno u političkom životu. Obrasci koji su tada nastajali trajace, u nešto izmenjenim oblicima i sadržajima, dok traju imperije. Podmićivanje je ugrađeno u imperijalnu vladavinu i pogotovo je vidljivo kad iskrsnu opasnosti po vlastodršce ili imperiju.

U priči *U zindanu* Ivo Andrić opisuje karaktere ljudi, posebno onih na vlasti, u vreme osmanske vladavine u našim zemljama. Osmanska vlast je odredila harač koji su potčinjeni morali da plaćaju, a oni su uvek tražili način da ne plate ceo harač, nego samo deo ili barem da odlože isplatu. Tako je jedan fratar pokušao da zameniku vezira da manje novca nego što je trebalo i da nekako iskuka i odloži isplatu duga. Turčin je, međutim, tražio sav novac ili u zamenu za to mito. Fratar ga je razljutio kad je smanjio količinu očekivanog novca i on ga je odmah zatvorio i na muke stavio. U zatvorskoj ćeliji pored fratrove bio je zatočen srpski prota koji je, takođe, doneo manje nego što je zamenik vezirov očekivao.

Andrić pokazuje kako kalkulišu i oni na vlasti i potčinjeni koji pokušavaju da izvrđaju nasilno nametnutu obavezu. U izvrđavanju se služe mitom, odnosno korupcijom. Kada je fratru u ćeliju

puštena voda, pa mu je zbog velike hladnoće i život bio ugrožen, prota mu je rekao da, ako ima novca kod sebe, može lako da potplati zapovednika zatvora da mu vodu isključi i tako život spase. Ispričao mu je da je i on sa dva dukata potplatio zapovednika. Fratar je imao samo sitne novčiće, ali mu je prota poručio da to što ima da i da obeća zapovedniku da će poslati poruku drugom fratru da mu pošalje dukate. Zapovednik se nećkao, govoreći da će ga njegovi stražari izdati kod vezirovog zamenika. Kad je dobio sitni novac, odmah je potplatio jednog stražara i poslao ga kod fratra na slobodi da pošalje zatvorenom fratru dva dukata. Dukati su stigli, voda je zaustavljena i život fratra je spasen (Андрић, 2011b: 80–84).

Ovom pričom Andrić ne pokazuje samo karaktere spremne na podmićivanje nego i na karaktere onih na vlasti koji, znajući s kim imaju posla, a i sami su pohlepni, lako i rado iznuđuju mito. Ovo su snažni primeri kako se korupcijom vladalo, upravljalo i živelo. Zato nije čudo što se ona duboko ukorenila u svest ljudi. Korupcija je bila jedan od dostupnih načina preživljavanja, ali je opstajala i kad opasnost prođe.

U nesrećno i zlo vreme Drugog svetskog rata, u opisu opakih ljudi koji zlo ispoljavaju na različite načine, Andrić znalački duboko ulazi u njihove duše, čitajući njihove namere i motive. Tako u priči *Bife „Titanik”* piše kako su ustaše pri popisu imovine i privođenju Jevreja dvostruko kalkulisale: trebalo je da izvrše zadatak koji je proizilazio iz ratnih ciljeva njihovog poglavništva, a s druge strane i da nešto ušičare za svoj račun. U ispunjavanju prvog zadatka oni su samo puki izvršioци, a u ličnom zadatku osećaju se kao dobitnici. Tako su neke ustaše upadale u jevrejske kuće i strahom iznuđivale bogatstvo, dok su drugi, piše Andrić, „za velike sume ili nakit od vrednosti, svojom veštinom ili svojim uticajem, zaista prebacivali pojedince i čitave porodice” na teritoriju odakle su mogli lako da napuste zemlju i spasu živote (Андрић, 2011a: 361).

Preostale ustaše morale su se zadovoljiti siromašnijim Jevrejima s periferije varoši koji su živeli u oskudnim domovima. Te ustaše bile su vrlo nezadovoljne zato što im nisu zapali bogati Jevreji i oni su mogli da računaju samo na sitan ćar.

Tako je jedan ustaša upao kod Jevrejina kojeg su i sunardnici izbegavali, jer je izneverio ono što se od svakog Jevrejina

očekivalo. Taj Jevrejin, šugava ovca i izrod u očima drugih Jevreja, „uvek i pijan i mamuran, a nikad potpuno ni jedno ni drugo“, bio je vlasnik neuglednog Bifea „Titanik“ – mračne sobe bez prozora u kojoj nije bilo mesta ni za stolice, iza koje se nalazio još čemerniji stančić i drugi sobičak za kocku (Андрић, 2011a: 362). Vlasnik „Titanika“ živeo je iz dana u dan – sve što bi zaradio odmah bi popio i prokockao ili mu raznesu na veresiju, tako da ništa vredno nije posedovao. Došavši po njega i videvši gde ovaj živi i šta ima, ustaša (i sam prezren među svojim, tako da je jedva dobio „svog Židova“) odmah shvati da će teško iskamčiti išta vredno. Ustaša bi da pljačka, ali ubogi Jevrejin nema čime da stiša njegov bes. Po mizernu žrtvu došao je još mizerniji dželat koji nije smeo da pred siromaškom ispadne slabić. U očajanju što se pljačka izjalovila, pošto žrtva nema ama baš ništa vredno, morao je da iskaže ustašku odlučnost. I iskazao je – besmislenim ubistvom. U priči su naslikani nasilje i korupcija kako u najgorim vremenima idu ruku pod ruku, jedno drugo podržavajući. To je tragedija i života i načina na koji su ljudi primorani da ga održe.

U romanu *Travnička hronika* Andrić znalački opisuje tamne ljudske strane, naročito ljudi na vlasti. Ljudi na vlasti, posebno u okolnostima kada su navike, kultura, religija i obrasci življenja različiti, suprotstavljeni i sukobljeni, ispoljavaju najgore ljudske osobine: lukavstvo, licemerje, podvale, prevare, laži i nitkovluk koji najčešće prizivaju zlo i zločin.

Došavši u Travnik, tada vezirski grad, mladi francuski konzul suočava se s velikim iznenađenjima, razočarenjem, ali ipak u svom poslu pokazuje strpljenje i odlučnost. Pred njegovim očima, međutim, ubrzo se događa nešto što može da promeni sve što je uspeo da postigne sa sultanovim izaslanikom, travničkim vezirrom. Konzula je vezir dočeka sa oduševljenjem i simpatijama i uspostavili su dobre lične odnose. Nasuprot tome, travnički muslimani – ionako uznemireni „Karađorđevom uzbuonom“ u Srbiji, mada su to krili i od sebe samih, još više uzrujani Napoleonovim pohodima i neugodnim saznanjem da su Francuzi okupirali susjednu Dalmaciju – bili su neraspoloženi i prema novom veziru i prema konzulu, smatrajući da njihovo prijateljstvo omekšava tradicionalnu čvrstinu prema strancima. Za njih su stranci uvek bili neprijatelji i izvor velikih problema.

Događaj koji je u takvom okruženju i stanju uneo uznemirenost i kod francuskog konzula i kod vezira jeste svrgavanje sultana koji je vezira poslao u Travnik. Dolazak novog sultana obojici je nagoveštavao veliku neizvesnost. Oštroumni, lukavi i licemerni vezir, čovek navikao na opasnost, mađa to u odnosima sa drugima nikada nije pokazivao, znao je da po njega dolaze opasna vremena. Vezirovo iščekivanje uskoro je potvrđeno.

Novi sultan poslao je kapidžibašu, izaslanika koji je nosio dva fermama. U prvom koji je odmah uručio vezir je pohvaljen i darivan sultanovom sabljom. Ta pohvala i taj dar trebalo je da prikrije drugi ferman, katil-ferman – smrtnu presudu, i pred svim iole bliskim saradnicima zbačenog sultana, kao što je običaj u Osmanskom carstvu – koji je trebalo obelodaniti pred sam odlazak kapidžibaše iz Travnika. Uprkos svim pohvalama i sultanovoj sablji, vezir je osetio opasnost, a pravi razlog kapidžibašinog dolaska lako je odgonetnuo: „Lukavi vezir, koji je takvu mogućnost predviđao, obasuo je pažnjom i počastima kapidžibašu, praveći se da veruje njegovim rečima i da je oduševljen carskom milošću, i odmah je podmitio njegovu pratnju” (Андрић, 2012: 126–127). Od pratnje je saznao za katil-ferman.

Vezir je potom priredio veliku gozbu za kapidžibašu na kojoj su služena jaka jela i bosanska oštra voda. Od te vode, koja je bila otrovana, izaslaniku je pozlilo, a vezir mu je ponudio da groznicu koja ga je zahvatila razblaži u toplom amamu. Kapidžibaša je od vrućine još više žedneo, a vezirova posluga dodavala mu je sve više „oštre bosanske vode” (Андрић, 2012: 127). Ubrzo po izlasku iz amama sultanovom izaslaniku je još više pozlilo, da bi uskoro izdahnuo. Još dok je kapidžibaša bio u amamu, vezirovi „ljudi odšli su postavu na njegovom ćurku, gde se, po kazivanju podmićenog bostandžibaše, nalazio skriven katil-ferman” (Андрић, 2012: 127). Vezir se uverio šta tu piše...

Posle kapidžibašine smrti vezirov lekar je potanko preneo konzulu šta se stvarno i kako dogodilo, što je konzula prenerazilo. A doslovno ga je užasnulo kad se kasnije zapitao ko bi mogao spremati otrov i „udesiti doziranje i znalački sračunati dejstvo, da stvar ispadne i dovoljno brza (svaka faza u svoj određeni čas) i ne suviše i neprirodno nagla?” (Андрић, 2012: 127), da bi mu se sam po sebi nametnuo odgovor kako to može biti samo vezirov lekar.

Kad se u Travniku pojavio i austrijski konzul, usledilo je (očekivano) rivalstvo konzula suparničkih sila na teritoriji treće imperije u kojoj su obe sile imale svoje interese, uglavnom suprotstavljene. Konzule je sve razdvajalo osim činjenice da su obojica vodila težak život u žalosnoj i divljoj zemlji, kako je zapisao francuski konzul, u kojoj ih je pratilo veliko nepoverenje, a među travničkim Turcima i otvorena mržnja. Njihove odnose, uz povremeno međusobno razumevanje, ali i tada veoma retko rečima iskazano, senčila su lukavstva, neiskrenost, prevare i podmetanja, a kad bi im ustrebalo, nisu se libili ni da podmite onog koga treba. Andrić piše da su hvatali „jedan drugom kurire, otvarali pisma, preotimali ili podmićivali poslugu” (Андрић, 2012: 160).

Trvenje Francuske i Austrije okončano je u leto 1809. Napoleonovom pobedom kod Vagrama. Porazena Austrija morala je da se pomiri sa stvaranjem Ilirskih provincija sa sedištem u Ljubljani i znatnim teritorijalnim gubicima, uključujući Istru i sve krajeve između Save i Dalmacije. Odnosi dveju država uplovili su u mirnije vode, da bi Napoleon koju godinu potom i Austrijance upregao u svoj pohod protiv Rusije, ali ni to nije sasvim ugasilo tihi i prikriveni konzulski rat. Taj rat nastavljen je kad je u Travnik došao novi austrijski konzul i sve je ostalo isto kao pre, samo na nešto drukčiji način, a i lični odnosi dvojice konzula bili su hladniji.

Andrić je opisom osmanske vlasti u Bosni pokazao da je ona počivala na podmićivanju, prevari, lukavstvu, laskanju, surovosti i nasilju. U svemu tome najveću ulogu igrala je ljudska priroda, odnosno pohlepa, koja je podrazumevala mito koje je sva ta loša stanja povezivalo i doprinosilo njihovom održavanju. Putem mita se vladalo i održavalo na vlasti ili se zbog njega gubila vlast, ponekad i glava.

Volja je jedna od unutrašnjih čovekovih moći neophodnih za koruptivnu radnju. Samo čovek koji ima volju spreman je da se upusti u koruptivni rizik; bez volje gubi svako interesovanje i motiv da korupcijom zadovolji neku ličnu potrebu ili interes. Bezvoljan čovek smanjuje potrebe, a interesi mu više ništa ne znače. To je izvrsno opisao Ivo Andrić u priči *Alipaša*. Opisujući lik jednog hercegovačkog vezira, Andrić oslikava dva perioda njegovog života. Dok je osvajao vlast, kao i svi samovoljnici, bio je spreman da upotrebi sva raspoloživa sredstva, uključujući i podmićivanje, zarad

njegove lične dobiti i interesa. Tamo gde nešto nije mogao da postigne silom, kao lukavi tiranin bio je spreman da podmiti. U drugom periodu života, u silaznoj liniji, ophrvan problemima, ali i novom sultanovom politikom, polako gubi volju i sve što je nekad lako obavljao sada posmatra ravnodušno i bez snage. Uz to dolazi novi sultanov čovek sa zadatkom da dovede u red upravo osamostaljene vezire i feudalce. Pred naletom novog upravitelja kopni otpor ostarelog vezira. Izgubljena volja otupela je nekadašnje lukavstvo. Bezvoljnom, nije mu pomoglo isprobano lukavstvo, „ni laž ni mito ni odugovlačenje. Sedamdesetogodišnjeg mostarskog vezira, sa već načetom voljom i smanjenom snagom, nadmudrio je mlađi, lukaviji i bezobzirniji carski mušir“... (Андрић, 2011č: 17).

Slično je Andrićevo zapažanje i u romanu *Gospođica*. Naslovni lik ovog romana, gospođica, uvek je prema drugima pokazivala hladnu snagu i „mrki prezir svega“, ali je nekoliko događaja uzdrmalo njenu volju i snagu (Андрић, 2011c: 114). Najpre godačka ogovaranja, potom i razgovor dvojice siromašnih pijanaca koji je u tamnoj i kišovitoj noći slučajno čula ispod svojih prozora. Pijanci – za nju ljudi iz naroda, prema kome je gajila veliki prezir – pričali su da nju treba likvidirati u ime pravde zato što je okrutna i nemilosrdna u zelenaškom poslu.

Ta dva događaja žestoko su uticala na slamanje njene volje. Do tada „ona nije verovala da ima išta na svetu što bi moglo biti jače od njene volje i potpuno je izbaciti iz borbe. A sad vidi da je stvarno izbačena, izgubljena, poražena, ni sama ne zna kako ni kada, od nevidljive sile koja se ne da brojkama izraziti ni novcem podmititi i protiv koje ne pomaže ništa“ (Андрић, 2011c: 114). Dok je u njoj bilo snage i volje, služila se svim sredstvima, pa i novčanim podmićivanjem. Sada, bez snage i volje, ne pomaže ni novac, jer je unutrašnjim urušavanjem onesposobljena i za koruptivno delovanje.

Kada ne mogu da se služe podmićivanjem, takve ličnosti smatraju da su izgubile i snagu i volju. Ovo je primer koji pokazuje da takve ličnosti ne mogu da zamisle život bez korupcije koja je postala smisao i bitna odlika njihovog života.

Srpski književnik Borislav Pekić piše u knjizi *Na ludom, belom kamenu ili Buđenje vampira*: „Korupcija je u načelu, dabome, štetna i nemoralna, ali u okolnostima društvene stege, može

ona biti jedina vrlina poretka, koji ga čini podnošljivim” (Pekić, 2014: 314).

Političke i socijalne okolnosti u nekim situacijama utiču na to da ljudi kojima nije strana patologija podmićivanja izriču ambivalentne stavove. Iako naglašavaju da je korupcija uvek i opasna i nemoralna, oni smatraju da ljudi, u situacijama kada na vlast dolaze oni koji je silom i nasiljem održavaju i nasiljem upravljaju, nemaju šansu da zadovolje bilo koju potrebu. Tada im protiv takvog rigidnog načina vladanja preostaje jedino da vlastodršce potkupe. Upravo prepoznavanjem loših karaktera, odnosno njihove pohlepe, smanjuju represiju i polako olabavljaju stege i potpunu kontrolu. U ovom slučaju korupcija je kratkoročno sredstvo pomoću kojeg se prepoznaju slabosti vlasti i otkriva da ona nije nedodirljiva i da se ne drži principa, kako to silom i nasiljem manifestuje. Naravno, pisac ne prihvata taj način društvenog i političkog života, ali smatra da je na trenutak koristan da bi razotkrio pravu prirodu vlasti.

U delu *Sabrana pisma iz tuđine* Pekić primećuje kako se osuda nekih loših stanja i rđavih karaktera vremenom menjaju i dobijaju potpuno druga značenja. On piše: „Nekada se govorilo da ko laže, taj i krade, ko krade, spreman je da ubija, a ko ubija, završava visoko – na vešalima. Pouku u poslednjem delu valja izmeniti: tako se završava visoko – ali ne na vešalima nego na nekom lukrativnom položaju” (Pekić, 2014: 307). Pekić je ovim žigosao iskvarenost vlasti. Ono što je nekada kažnjavano kao veliko zlo i što je trebalo radikalno iskoreniti, sada je postalo veoma upotrebljivo za prljave poslove. Nekada su laž, krađa i ubistvo kažnjavani lišavanjem života, a sada se to nagrađuje visokim položajem koji onima što vladaju omogućava velike lične dobitke. Što više saradnika s prljavim rukama, to više dobiti u ličnim rukama.

Tako se vlast, umesto da služi opštem interesu, bavi samo svojim sebičnim ličnim interesima. Tragično za neko društvo jeste da taj obrazac najgorih poprima velike razmere. Posebno je poguban za mlade generacije – postaje primer za ugled koji i sami slede.

Pisac kritikuje sistem vlasti u kojem pripadništvo partiji postaje izuzetno moćno sredstvo za ličnu korist. Pekić piše: „Sve javne funkcije, od važnosti za državu, u rukama su članova partije.

Predstavnička tela, zemaljske egzekutive, armija, policija, sudstvo, diplomatija, privreda, kulturne institucije itd., samo su specijalizovani sektori partijskog života. Na taj način su iz društvenog delovanja isključeni mnogi kompetentni, sposobni, korisni i pošteni građani, nesprenni da svoje političko uverenje žrtvuju karijeri... Ko počne sa žrtvovanjem svojih vrlina – završava sa žrtvovanjem tuđih života” (Pekić, 2014: 308). Pekić pokazuje da ljudi, kada izneveravaju svoje ideale i univerzalne vrednosti i kada su spremni da na žrtvenik polože sve vrline, spremni su i da budu upotrebljeni za razne nečasne poslove. Kad je karijera iznad uverenja, uvek je izvor za zloupotrebe. S takvima vlast može da radi šta hoće. Oni koji jednom iznevere sebe, spremni su da to rade stalno, iz porudžbine u porudžbinu. Takvi su pripravnici na koruptivne radnje ako to od njih traži vlast, a pritom se i sami okoriste.

Pekić opominje da su zakoni bitni, da sve rđavo u ljudskoj prirodi zaustavljaju i čoveka na najbolji način ne samo opominju nego i orijentišu. On smatra da i običaje zasnovane na rđavim iskustvima treba pomoću zakona kontrolisati i sprečavati njihovo praktikovanje u javnom polju. Pekić piše: „Ako vas običaji vaši u trgovini i prometu ometaju, ostavite ih kod kuće, a na ulici, agori, u dućanu, banci, sudu i crkvi govorite, živite i nosite se saobražno većini... Zakon vlada srcem... ali interes umom... Nije zakon da mu se klanjamo, već da se njime ispomažemo” (Pekić 2014: 454). Pekić zaključuje da su zakoni poslednja odbrana od varvarstva. Drugim rečima, ko se pridržava zakona, nikada neće pasti u iskušenje da se upusti u nelegalnosti, pa ni u koruptivne radnje.

4.2. KORUPCIJA U POSLOVICAMA I ZAGONETKAMA

Korupciji, posebno u obliku mita, podmićivanja i vraćanja usluge za uslugu, posvećeno je mnogo poslovice i izreka, pravo bogatstvo, moglo bi se reći¹³⁸, koje su nastajale vekovima,

¹³⁸ Značaj, ulogu i vrednost narodnih poslovice najbolje je uočila Isidora Sekulić: „Naše narodne poslovice stoje kao građevine ili kao živi ljudi sa ljudskim fizionomijama. Čitaocu dođe da nekoj poslovice pruži ruku, nekoj da duboko skine kapu, neku da pojuri, o neku da se osloni kao o čvrst zid” (*Тимочке ђословице, изреке и зајонешке*, 1989: 3).

pretočivši se u nataloženo iskustvo srpskog naroda. Te narodne poslovice i izreke imaju i negativan i pozitivan odnos prema koruptivnim radovima. Pozitivan odnos proizlazi iz dugog iskustva življenja u ropstvu, ali i praktičnih rešavanja svakodnevnih problema povezanih sa interesima i potrebama ljudi. Tako jedna izreka koja govori o vitalnoj potrebi, na primer, preporučuje ljudima: „Zdravlje ne pita za cenu!” (*Српске народне њословице и изреке*, 2005: 89). To je poruka dugog trajanja, preživela sve promene u društvenom i političkom biću Srbije. Ona ljude odvajkada opominje, čini ih opreznim kad je posredi zdravlje, najznačajnije njihovo bogatstvo.

Kada su u pitanju temelji života, u ovom slučaju telesno i duševno zdravlje, ljudima ova izreka preporučuje da ne postoji razumni i racionalni razlog zbog kojih ne bi pokušali da upotrebe sva sredstva da izleče bolest, posebno tešku. Ova izreka dotiče veliku moralnu dilemu – da li je moralno poslužiti se svim sredstvima radi održanja nečijeg života, ili odreći ih se i time dovesti život u pitanje? Na tu dilemu teško je naći odgovor koji bi istovremeno bio visoko moralno potkrepljen. Upravo to je situacija koja pokazuje koliko je ljudski život složen i koliko je oko njega izazova, dilema i nagovora. Verovatno je za pogođene ovom dilemom moralno čist stav teško prihvatljiv. U ovoj dilemi moralno čisti mogu samo da ostanu oni koji su spremni na najveću žrtvu, da svoj život podrede moralnom principu. Svi ostali teško će izaći na kraj s njom i verovatno će biti skloni da tvrde da je moralno i podmititi kada je u pitanju zdravlje i opstanak u životu. Iz ovih razloga teško je osuditi ljude koji se korupcijom služe da bi zaštitili svoje zdravlje. Teško je osuditi nekoga ko je podmitio lekara da bi spasao svoj život ili život nekog bliskog.

Ovaj oblik korupcije je preživeo, živi i teško da će ikad biti iskorenjen. Ova poslovična poruka duboko zadire i snažno opstaje u svim organizovanim društvima. Ona bi mogla da bude dovedena u pitanje jedino ako bi u društvu sve, pa i zdravstvo, funkcionisalo prema najvišim profesionalnim standardima, a to garantuje jedino vladavina prava. Vladavina prava održava profesionalne standarde, kao i integritet pojedinaca i institucija u zdravstvenom sistemu.

Korupcija kao usluga, odnosno kao odnos ja tebi–ti meni, dugo traje u pamćenju naroda u Srbiji. Ona je formulisana u izrekama „Svaki dar ište uzdarje”, „Ko ti veliki dar dade, on gleda i veliko uzdarje (da mu daš)” i „Jednom rukom daje a dvjema uzima” (Kараџић Стефановић, 1987b: 255, 164, 131). Očekivanje da se dar uzvрати nije toliko problematično koliko motiv iz kojeg proizilazi, a to je interes, odnosno kalkulacija. Darivanje je dobar čin koji ljude oraspoložuje, priređuje im unutrašnju fizičku i duhovnu radost.

Dar ljude ozaruje. On je čin nekog veličanstvenog božanskog dela. Na to su uticale i religije koje propovedaju da smo mi ljudi darovi najvećeg savršenstva – Boga – i da su nas najčešće bogovi prema svom liku gradili i darovali kada je u pitanju ovozemaljski život. Kada se, međutim, darivanje od tog prvobitnog značenja i smisla prenese u konkretne ljudske odnose, ono može da dobije potpuno drugačija obeležja. Kada se daruje s računicom da će uslediti uzvratanje dara, onda je na delu interes ili kalkulacija. To je granica od koje počinju zloupotrebe i manipulacije. U ovom novom značenju onaj ko daruje unapred očekuje da bude darivan, odnosno on kalkuliše kakav će i koliki dar dati i koja su očekivanja od uzvratanja. Darivanje u ovom značenju vezano je za pragmatični interes.

Kada se interesi umešaju u darove, onda dar gubi sjaj kojim obasjava ljudske živote. Ovaj računčijijski način podučava ljude da pojedine potrebe zadovolje pomoću darivanja. Posebno je opasno darivanje ako je povezano s državnim institucijama; takav oblik darivanja, uz očekivanje uzvratanja, nije ništa drugo nego podmičivanje. Ovo je opasno ako postane obrazac funkcionisanja u državi zato što urušava i logiku zdravog razuma i logiku profesionalnog obavljanja poslova. Darivanje u službi uzvratanja je kupovina povezana sa zadovoljavanjem potreba poput zapošljavanja nesposobnih na mesta za koja nisu podobni, za nezakonito davanje raznih dozvola poput građevinskih, za omogućavanje ostvarivanja monopolskih pozicija u privredi, za dobijanje lažnih diploma, za druge probitačne poslove i mesta koja ljudi u okolnostima funkcionisanja vladavine prava nikada ne bi mogli da ostvare.

Posebno mesto ima novac koji se u koruptivnim radnjama upotrebljava češće od svih drugih dobara, jer je razmenljiv za bilo šta drugo i zato što je najpraktičniji, odnosno najmanje vidljiv. Vrednost i prirodu novca precizno objašnjavaju poslovice „Novac i gvozdена vrata otvara”, „Novac planine probija”, „Bez para ni u crkvu”, i „Daj naj (iz ruke u ruku; daj novac, pa onda nosi)” (Марковић, 2005: 210, 20, 57).

Dakle, narodna poslovice moć novca upoređuje sa burgijom koja buši i najtvrđe materijale. Iz toga su proizišle i poslovice koje pokazuju da se novcu nikakve prepreke ne mogu postaviti, niti mogu novac zaustaviti. Jedna od takvih poslovice glasi: „Para vrti gde burgija ne može” (Марковић, 2005: 251). Novac je upoređivan i sa moćima ubojnih sredstava poput puščanog (ili pištoljskog) zrna. Tako je nastala poslovice: „Para bije gde ni zrno neće” (Марковић, 2005: 251). Novac ima probojnu moć i tamo gde su i mehanička sredstva nemoćna.

Ovi primeri plod su iskustava generacija da se novcem može zadovoljiti svaka potreba i interes. To je davalo podstrek ljudima da mnoge svoje probleme, potrebe i interese na taj način pokušaju da reše. Istovremeno, to je i poruka i preporuka da se ne treba lišiti zadovoljenja potrebe ako ljudi poseduju novac. Takođe, to je i poruka da je sve moguće kupiti i da sve ima cenu. Takve poruke podstrekivale su korupciju.

Prema narodnom verovanju, novac dobija božansku moć. Iz takvog stava proizišla je i izreka da „Posle Boga svet najviše uvažava novac” (Марковић, 2005: 254). Na ovaj način novcu se pripisuje moć stvaraoца i stvaralaštva, a kada je u pitanju korupcija, moć ostvarenja i onoga što nije dozvoljeno, što nije legalno i što ne pripada običajima normalnog života. Novac ovako shvaćen dovodi u pitanje sve norme i normalnosti u društvenom životu, što otvara prostor za prevare, manipulacije i koruptivno delovanje.

Narodno iskustvo u Srbiji, kad je reč o vlasti i korupciji, dugog je trajanja. Ono je formulisano u poslovice: „Svaka služba svoju plaću ište”, koja sadrži dvostruko značenje (Караџић Стефановић, 1987b: 255). Jedno je da svaku službu, odnosno posao, treba platiti da bi dobro funkcionisala. Samo dobro plaćeni u javnim službama motivisani su da posao obavljaju onako kako nalažu profesionalni standardni i logika posla, ali i da pri tome drže

do odgovornosti i pravičnosti. Drugo značenje odnosi se na iznuđivanje mita od onih kojima konkretna služba zadovoljava neku potrebu: svima koji nameravaju da efikasno i brzo ostvare svoju potrebu preporučuje se da službeno lice podmite. Nezavisno da li je reč o službama u okviru državne i javne administracije, izvršne, zakonodavne ili sudske vlasti. Ovakav obrazac zadovoljavanja potreba otvoreno pokazuje da je korupcija poželjna i da se pomoću nje posao najbolje obavlja – štedi vreme i omogućava da se po nižoj ceni dobije ono što se želi i zahteva. Ovakav oblik korupcije opasan je po funkcionisanje države i društva jer se vremenom ustoličuje kao obrazac kojem se ljudi prilagođavaju i praktikuju ga.

Ovo je primer kako korupcija prodire i zahvata važan segment društva, odnosno politički sistem. Preko političkog sistema korupcija ulazi u sve društvene sisteme čijim širenjem nastaje sistemska korupcija.

Od formiranja moderne srpske državnosti do današnjih dana ovu poslovicu ljudi imaju na umu, posebno u situacijama kada nešto hoće hitno i efikasno da obave. Nažalost, ovakve poslovice pokazuju izoštravanje praktične pameti koja završava u jednoj vrsti lukavosti, odnosno snalaženja u kojem su ljudi spremni da upotrebe sva sredstva kojima raspoložu. Takođe, ovo je primer kako se nameće obrazac iznuđivanja i kako se taj obrazac lako prima kada ga prihvate oni koji su dužni da odgovorno obavljaju poslove. Na taj način suspenduje se profesionalnost i odgovornost. Postupanje po ovoj posloviци je zarazno ne samo u okviru horizontalnog funkcionisanja vlasti i administracije već i u vertikalnom funkcionisanju. Iz vertikalnog funkcionisanja proizilazi i obrazac koji zaposlenima služi kao alibi, a on glasi – kad može onaj iznad mene, mogu i ja. Tako se cela vertikalna organizacije vlasti potpuno zarazi koruptivnim virusom. U nekim periodima to poprima razmere prave pošasti; nastaje takmičenje, odnosno razvija se konkurencija ko će po višoj ceni da naplati posao za koji prima platu. Neretko ovaj oblik koruptivnog ponašanja omogućava i nastanak i razvoj međusobnih ucena između različitih nivoa i ovlašćenja u okviru vlasti.

Vlast je oduvek bila privlačna i izazovna određenom broju ljudi sklonih da se bore za nju, da je osvajaju, prisvoje i da je, kada to postignu, više nikada drugima ne prepuštaju. Korupcija računa

i na takve ljudske prirode i karaktere, jer se pokazalo da oni imaju nešto što ih lako odvodi u iskušenje i nagovor da počine koruptivno delo. Vlast omogućava određenim njenim pripadnicima da prihvate podmićivanje, ali i da iznuđuju mito. Narodna mudrost je to formulisala izrekom: „Ako hoćeš koga da poznaš, podaj mu vlast (u ruke)” (Караџић Стефановић, 1987b: 53). Drugim rečima, neka osoba i njen karakter najbolje može da se sagleda kad u ruke dobije moć. Vlast je ona slast koja karakter do kraja izoštri, nažalost, najčešće u negativnom smislu. Kada ljudi dobiju vlast, ne samo da su skloni da mnogo toga izmene unutar svoje ličnosti nego i da pokažu nešto što se može okarakterisati kao potpuna promena ličnosti. Vlast omogućava da ljudi demonstriraju moć, ali i sve što ide uz moć, posebno sticanje bogatstva, privilegija i životnog luksuza. Ne bi bilo problematično kada bi ljudi na vlasti to priuštili sebi svojim idejama, sposobnošću i rezultatima. Problem nastaje kada to stižu na nelegalan i nasilnički način. Upravo oni pokazuju pravi karakter nekoga ko je na vlasti.

Vlast se u srpskoj tradiciji najčešće vezuje za raznolike manevre i zloupotrebe. Smatra se da se ljudi koji se bore za vlast u stvari bore za ličnu dobit. Interes je motiv koji ih pokreće da vlast osvoje. Iz tih iskustava nastala je i poslovice prema kojoj „Nema vlasti koja neće slasti (masti)” (Српске народне пословице и изреке, 2005: 219). U narodu se smatralo da je svaka vlast podmitljiva. To je nekima koristilo da, znajući njenu prirodu, pomoću takve vlasti lako ostvare svoje nelegalne zahteve. Za one bez novca i moći to je značilo da ne mogu nikada ništa da ostvare, ni ono što im po zakonu pripada. Stoga je i nastala pouka da vlast treba uvek podmastiti, odnosno nešto joj podariti, kako bi neka potreba ili interes bili zadovoljeni. Ovo ružno govori o vlasti u Srbiji i takvo mišljenje o njoj traje decenijama.

Ljudsku nepoverljivost prema vlasti – i više od toga – iskazuje poslovice „Ko ima zakon (vlast), ima i sud na svojoj strani”, direktno optužujući nosioce izvršne vlasti za zloupotrebu položaja (Српске народне пословице и изреке, 2005: 145). Izvršna vlast je najčešće sklona da ostale grane vlasti podredi sebi, posebno da podmiti sudije i sud. Podređivanje sudstva – koje bi uvek trebalo da bude potpuno nezavisno – omogućava nosiocima funkcija u izvršnoj vlasti da zadrže sve što su nezakonito

stekli. Naravno da sudije koje rade po diktatu izvršne vlasti neće oduzimati protivzakonito prisvojenu imovinu nosilaca izvršne vlasti, niti sankcionisati druge njihove nelegalne radnje. Sudska blokada još snažnije ohrabruje, podstiče i omogućava održavanje korupcije u državi.

U istoriji srpske državnosti mnogo češći su periodi potčinjenosti nego nezavisnosti sudstva od izvršne vlasti koja primorava sudije da donose nepravedne presude. Za koruptivne radnje izuzetno je značajno da oni koji su spremni na korupciju imaju moć da podrede sudsku vlast i sudije i tako izbegnu osudu koruptivnih radnji koje čine. Podređena sudska vlast pokazuje da je država u strašnom problemu jer njome vladaju uzurpatori i nepravda.

U Srbiji je korupcija uvek povezana i s nevoljom i otuda jedna od poslovičnih pouka glasi: „Nevolja je uvijek duga” (Српске народне пословице и изреке, 2005: 210). Ova izreka priprema ljude i daje im do znanja da sve nevolje koje ih snađu, pa i korupcija, dugo traju. Poruka je i dobar uput da će, i kada počne borba protiv korupcije, ona biti teška i dugotrajna. Za oslobađanje od nje potrebni su vreme, istrajnost i upornost. Izreka ujedno upozorava ljude na oprez i priprema ih za strpljivost kako bi korupcija bila svedena na nivo koji ih barem neće dramatično ugrožavati kao na početku te borbe.

Istovremeno s pozitivnim porukama razvile su se i negativne poruke prema korupciji i koruptivnom delovanju. Pozitivne, koje su upućivale ljude da se korupcijom okoriste, napravile su veliku štetu mentalnom stanju i karakterima pojedinaca, opravdavajući ih ako prihvate ovu pojavu kao nešto normalno radi ličnih zadovoljstava i koristi. Negativan odnos prema korupciji s druge strane izoštravao je i karaktere i mentalna stanja, jer je delovao poput štita prema svakoj vrsti nelegalnosti i korupcije kao nečega lošeg, neprihvatljivog, neljudskog i nečasnog. Poslovice upozorava: „Poštenje se proda za groš, ali ne mož da se kupi za dukat” (Тимочке пословице, изреке и загонетке, 1989: 40). Drugim rečima, cena sopstvene propasti je ništavna kao dobitak u odnosu na čast koja je veliki dobitak.

Podmićivanje je na različite načine osuđivano u srpskoj tradiciji. Tako je nastala pouka u obliku poslovice: „Gde novac zveči, tu pravda ječi” (Српске народне пословице и изреке, 2005: 47).

Ko god je novcem kupovao pravdu, pravdu je unižavao. Poslovi-
ca uči da se novcem nepravda kao pravda kupuje i da je, kada se
kupuje, pravda težak bolesnik; ona ječi kao što bolesnik jauče.
Novac je nepotreban za pravdu, jer pravda bi trebalo da bude
nepotkupljiva. Pred pravdom svi treba da budu jednaki i ravno-
pravni. Nema više ili manje pravde: ili je nešto pravedno ili je ne-
pravedno. Kupovina pravde kompromituje sve što je zasnovano
na pravdi, u prvom redu zakone i pravo. Nema pravde tamo gde
se zakoni kupuju ili pripremaju samo za određene. Takođe selek-
cija u primeni zakona uvodi veliku nepravdu među ljude.

Narodno iskustvo pokazalo je da je svaki oblik podmićiva-
nja i mita nanosio ljudima gubitke koji su ih skupo koštali i štetili im. Iz tog iskustva nastala je poslovice: „Tajno mito krv pije”
(Српске народне пословице и изреке, 1933: 333). Podmićivanje
predstavlja isisavanje iz ljudi onoga što oni stvaraju i od čega pre-
življavaju. Kada su prinuđeni na mito, oni zapadaju u situaciju u
kojoj ih to može pogoditi isisavanjem onoga što ih održava. Mito
je svojevrсна krvopija koja isisava ljudske sadržaje. Ova poslovice
svedoči da je duboko u narodu ukorenjena spoznaja koliko je mito
opasno i teško delo koje ljude direktno pogađa. Zato su mito i po-
redili sa krvlju, sa najznačajnijom supstancom koja hrani i održava
organizam. Mito isisava najbolje što čovek stvara i od čega živi,
dovodeći u pitanje kvalitet njegovog života, ponekad i opstanak.

Braneći se od korupcije, narod se pozivao na vrednosti
bitne za normalne ljudske odnose. Jedna od tih vrednosti jeste
poštenje, odnosno časno i dostojanstveno ponašanje koje neće
nikoga da potceni, ponizi i nanese mu nepravdu. To je i stvorilo
poslovice: „Sve se može kupiti za pare, samo poštenje ne može”
(Српске народне пословице и изреке, 2005: 283). Pouka ove
poslovice jeste da je nepotkupljiv onaj ko je u odnosu prema dru-
gim ljudima pokazao i dokazao poštenje u raznim situacijama i
(ne)prilikama koje ga vodi kroz život. Iz poslovice proističe i dru-
ga poruka – onaj ko nema poštenje nije ni u mogućnosti da ga
prodaje. A moralna pouka je da čovek u stanju zaljubljenosti u
novac gubi obraz. Obraz je simbol i obrazovanja i moralnog stan-
ja. Obrazom se pokazuje u kakvom su stanju i odnosu znanje
i moralno vaspitanje. Obraz podrazumeva da oboje treba pod-
jednako da krasi čoveka. Zato i stoji opomena u vidu poslovice:

„Koj se u pare zaljubi, obraz izgubi” (Тимочке пословице, изреке и загонетке, 1989: 34).

Nesporno je da je narod branio vrline koje potpomažu da se život održava i razvija. Poštenje je jedna od vrlina bitnih za odnose među ljudima i zato što ono ljude navodi da se drže istine, tačnosti, iskrenosti i obećanja. Posledica takvog odnosa je i poslovice „Bolje je poštenje u siromaštvu nego bogatstvo bez poštenja” (Српске народне пословице и загонетке, 1933: 27).

Narod je često obeležavao razne prevarante, posebno one koji se pozivaju na pretke koji su u prošlosti zaslužno dobili časno mesto u uspomenama i sećanjima ljudi. Njihovi potomci tu čast nisu još više oplemenili ili sačuvali, već su je zloupotrebili za neke sebične probitačne interese. Takve zloupotrebe takođe su deo korpusa koruptivnih radnji. Nečasne potomke obeležila je poslovice: „Čuva dedovsku čast, a u stvari bori se za svoju vlast” (Српске народне пословице и изреке, 2005: 330). Ti borci za vlast su zasluge predaka, i njihovo časno delo kojim su budućim generacijama ostavili primer kako treba dostojno i ljudski živeti, stavili u službu svog sebičnog interesa. Takvi naprosto besramno trguju zaslugama predaka.

Koliki je prez naroda stvorilo rđavo iskustvo, govori i poslovice: „Čovek koji radi s parama ne može da bude pošten” (Српске народне пословице и изреке, 2005: 331). Ova vrsta narodnog uopštavanja ne može se uzeti kao nešto tačno, jer je dovoljan i samo jedan primer čoveka koji pošteno radi sa novcem da ovu poslovicu dovede u pitanje. Ova poslovice, međutim, nije logičke prirode, već više opomena proistekla iz iskustva da je većina ljudi koja ima posla s novcem spremna na zloupotrebe, pa i koruptivna dela. Ta sumnja treba da opomene neoprezne, ali i one koji rade s novcem, da dobro razmisle i ne učine nešto što bi ih diskreditovalo. Ova poslovice više deluje preventivno nego što bi se mogla uzeti kao potpuna istina; narod je stvarao i pouke preventivnog karaktera. Savremena borba protiv korupcije, takođe, prevenciju ističe kao važnu komponentu u toj borbi.

U poslovicama se ističe da je ponekad korisnije dati mito nego terati pravdu. Tako Vuk Karadžić beleži poslovice: „Plati, pa se ne inati” (Српске народне пословице и загонетке, 1933: 278). Vuk je zapisao i poučnu poslovice koja se odnosi na potrebe,

posebno protivzakonite. Narod je to dobro formulisao: „Potreba zakona nema” (Srpske narodne poslovice i zagonetke, 1933: 287).¹³⁹ Drugim rečima, da bi ostvario potrebu, čovek je često sklon da zakon ne poštuje.

Narodu od novca često zavisi ne samo održanje života nego i sloboda. Ljude bez novca lako je porobiti. Stoga novac u narodnim predstavama igra jednu od najmoćnijih uloga. Pomoću novca može se sve nabaviti. Novac otvara svaka vrata. Novac se često stiče i na nepošten, nezakonit i koruptivan način, ali zbog toga ne gubi vrednost. Dostojevski je izvrsno poručio: „Novac je kovana sloboda” (Достојевски, 1959: 64). Novac je našao mesto i u zagonetkama koje je smišljao narod: „Što je ljepše od zlata a milije od brata?”, a odgovor glasi: novac (Srpske narodne poslovice i zagonetke, 1933: 479, 492). Novac se poredi sa zlatom, ali i sa krvnim srodstvom, odnosno bratom. Sugerise se da je on lepši i miliji i od zlata i od brata. Novac u narodnoj fantaziji dobija mitska obeležja. Novcem su ljudi opsednuti. Da bi ga stekli, često su spremni na upotrebu svih sredstava, najčešće nečasnih. Novac s jedne strane svašta omogućava, ali s druge strane porobljava. Ako je časno i na pošten način zarađen, novac je od velike koristi i pomoći i ljude oslobađa, odnosno omogućava im dostojan život. Novac, međutim, porobljava kada se stiče nelegalno, krađom i drugim nečasnim sredstvima. Tada ljudi postaju njegovi robovi. Oni su novcem ucenjeni, a oni koji ih ucenjaju mogu često da ih u nečasnim radnjama upotrebljavaju i koriste.

Pre novca zlato je bilo sredstvo razmene. Kao neuništiv plemeniti metal imalo je ne samo značenje moći u razmeni već je i kao ukras dobijalo simboličku moć. Ukras je zlato postalo čim su ljudi počeli da se ukrašavaju i da i pomoću ukrasa pokazuju moći, od materijalnih do duhovnih. Kao sredstvo razmene zlato je služilo i da se ljudi u međusobnim odnosima razlikuju prema materijalnoj moći i ugledu. Istovremeno, ono je služilo i za razne zloupotrebe. To na svoj način kazuje poslovice prema kojoj „Gde zlato govori, usta ćute” (Једноставни облици народне

¹³⁹ Alternacija poslovice „Potreba zakona nema” je „Potreba očiju nema”. Jelena Jovanović smatra da „sentence o 'potrebi' u slučaju da nema 'zakona' znači da čovek u *krajnjoj nevolji* (pod. M. J. P.) ne pazi ni na božje ni na zemaljske zakone. Slično je i kad nema 'očiju” (Јовановић, 2006: 137).

књижевности, 2010: 152). Ta poslovice ima različita značenja, od pozitivnih do negativnih, od stanja da se pred sjajem zlata ljudi zaprepaste i učute. Ono im učini takvu ugodu i lepotu da pred njom zaneme. Ova poslovice se može tumačiti i u negativnom smislu. Zlato može štošta priuštiti, pa i ono nezakonito, kao na primer sredstvo za podmićivanje.¹⁴⁰ Oni koji ga prime učute, a ono je u stanju i da ih navede na koruptivne i ostale nelegalne postupke. Zlato učutka i neke od otpornijih, jer kod njih iskušenje dobitka nadvlada odgovornost i profesionalizam.

Mito se podstiče i u narodnim poslovicama. Na primer: „Da bi nešto dobio, moraš nešto i dati” (Народне пословице, 2016: 37). U toj poslovisi sabrano je iskustvo da, ako je nekome do nečega stalo, on mora za to nešto da dâ. Ovo je jedna vrsta nagovora na mito i podmićivanje. To je proizišlo iz vekovima taložjenih iskustava. Poslovice najčešće nepogrešivo iskazuju suštinu ljudskih iskustava, pa je logično što služe kao preporuke i pouke. A što se vlasti tiče, nju poslovice često ne povezuju s poslovima zbog kojih ona postoji, već sa raznovrsnim ličnim dobitima. Tako narodno iskustvo govori: „Da nije slasti, ne bi bilo vlasti” (Народне пословице, 2016: 39).

Novac kao opšta vrednost u razmeni često se vezuje za koruptivne radnje. Pomoću novca pribavljane su razne stvari čije je poreklo sumnjivo, ali je i novac stican na sumnjiv način. Kada se novac zloupotrebljava u prljavim radnjama i poslovima, onda narod formuliše iskustva proistekla iz tih nečasnih radnji: „Đe novac zveči, tu pravda ječi” (Народне пословице, 2016: 50). Ovo je primer kako se novac koristi da poništi pravdu, a da se nepravdom nešto stekne ili dobije. Još jedan primer nečasnih radnji povezanih s novcem istaknut je u poslovisi „Đe novci, tu i masni lonci” (Народне пословице, 2016: 51).

U poslovicama je označena i uloga blaga čije sticanje može da nanese veliku štetu onome ko hoće da ga se dokopa. Tako se

¹⁴⁰ To dobro pokazuje poslovice „Zlatan ključić gvozdена vrata otvara”. Jelena Jovanović daje i dve alternacije ovoj poslovisi: „Lijepa riječ gvozdена vrata otvara” i „Medena usta gvozdена vrata otvaraju”. Autorka pojašnjava da „gvozdена vrata” iz potonjeg skupa primera simbolizuju nešto što se želi postići, a ‘zlatan ključić’ i ‘medena usta’ simbolički upućuju ‘lijepu reč’” (Jovanović, 2006: 199–200).

u jednoj poslovice ističe: „Za blago se ne gubi samo duša, nego i obraz” (Народне пословице, 2016: 57). Ovo je opomena da se ljudi dobro zapitaju kada neko blago stižu da li ga stižu sopstvenom zaslugom ili nekom nečasnom radnjom. U prvom slučaju blago ne opterećuje, već onog ko ga je stekao obogaćuje, ali i razvija sve pored njega. U drugom slučaju blago urušava dušu onoga koji ga na taj način stiže, ali i dovodi u pitanje njegov obraz, odnosno njegovu moralnu kulturu. Obraz je simbol svesti, znanja i savesti. Ono što se na nepošten način stekne, obraz dovodi u pitanje. To je dobra preporuka da se ljudi ne služe podmićivanjem, jer će trajno oštetiti svoju čovečnost, odnosno ono što ih čini kultivisanim bićima.

Koliko je mito prisutno u svesti i iskustvu ljudi, govori i poslovice: „Jedina ljubav bez mita je majčina” (Народне пословице, 2016: 70). Ovo govori da su sve ostale ljubavi sumnjive, odnosno da zavode mitom. Svaka ljubav koja počiva samo na interesu predstavlja kalkulaciju. Ljubeći, kalkulišemo šta ćemo da dobijemo.

Još jedna narodna pouka u obliku poslovice oslobađa ljude kada je u pitanju sticanje novca. Ona glasi: „Mlati pare, za obraz ne mari” (Народне пословице, 2016: 105). Ovde je novac iznad obraza, odnosno časti, poštenja i dostojanstva. U poslovicama ima i poruka i pouka da ljudi lako ne pokleknu, da se izbore sa potkupljivanjem, da uverenja lako ne prodaju ili da ih se odriču. Tako poslovice poručuje: „Ne daj vjeru za večeru, ni poštenje za pečenje” (Народне пословице, 2016: 113). Narodno iskustvo ističe da niko olako ne daje nešto drugome, odnosno uvek kad nešto daje, iza toga stoji neka buduća korist. Zbog toga je formulisalo poslovice kao pouku: „Niko ne daje nešto za ništa” (Народне пословице, 2016: 124). Ljude spremne da se zarad nekog dobitka odreknu i svojih bitnih duhovnih uverenja naslikala je poslovice: „Prodao bi vjeru za večeru” (Народне пословице 2016: 141). Takvi ljudi podložni su raznim društvenim porocima, pa i podmićivanju, jer nema ničeg svetog na osnovu čega ne bi neku korist ostvarili. Posebno se obeležavaju tajni pokloni, jer samim tim što su tajni, oni mogu da budu izvor raznih zamki u koje se ljudi upliću. Najčešće su te zamke nečasne i opasne po normalno ljudsko zdravlje. To je razlog što poslovice opominje: „Tajni pokloni su uvijek sumnjivi”

(Народне пословице, 2016: 154). Drugim rečima, njih se treba kloniti, jer se može upasti u nešto iz čega se posle ne može izvući. Pouka je da takvi pokloni mogu u sebi da nose neku vrstu ucene.

Ljudi koji su spremni da ne biraju sredstva, odnosno da ne razlikuju časna od nečasnih sredstava, opasna od primerenih, postaju prave životinje. Poslovice su obeležile i takve među ljudima. Jedna od poslovice glasi: „I oca bi za novce prodao“, a druga: „I majku bi za pare prodao“ (Једноставни облици народне књижевности, 2010: 179; Народне пословице, 2016: 64). Za takve ljude nema ništa sveto ni vredno, od najbližih do svih ostalih. Oni su sebičnim interesima, potrebama i željama u stanju sve da podrede. Takvi su izuzetno podobni i za razne obmane, protivzakonite i koruptivne delatnosti. Njih često opasni ljudi iz politike, posebno iz vlasti, koriste za razne prljave poslove, između ostalog i za iznuđivanje mita i podmićivanje. Ova poslovice pokazuje da uvek postoje među ljudima oni koji se mogu regrutovati za nečasne, nemoralne i prljave poslove. Na njih se računa i kada se pušta u koruptivne radnje.

4.3. KORUPCIJA U AFORIZMIMA

Prvi novovekovni mislilac koji je aforizmu dao značaj bio je Frensis Bejkon (Francis Bacon).¹⁴¹ Prema Bejkonu, aforizam je spoj dva elementa: tema, proisteklih iz trenutnih društvenih problema i književnog umeća, odnosno književnog oblikovanja tematike.¹⁴² Mnogo kasnije, u drugoj polovini 20. veka, filozof estetičar Ivan Foht je video aforizam kao spoj umetničkog i filozofskog.

¹⁴¹ Bejkon ističe da „prvi i najstariji istraživači istine, pošteniji i otvoreniji, običavali su onu spoznaju, koju su crpili iz razmatranja stvari i sabrali za upotrebu, povezati u *aforizma*, tj. kratkim razasutim, i ne s pomoću metode sapetim izrekama, i nisu se gradili niti obećavali kao da obuhvaćaju cjelokupnu umjetnost“ (Bacon, 1986: 83).

¹⁴² Prema Zdenku Škrebju, po Bejkonu „vrijedi samo onaj aforizam koji je uzet ex medullis et interioribus scientiarum, i njegov usporedni zahtjev da pisac aforizma bude majstor svoga zanata. Time je već renesansa postavila najstrože zahtjeve za umjetničku vrijednost aforizma: svojom tematikom on treba da zadre u samu srž društvenoga života ljudske zajednice, a jezičnim svojim oblikom treba da svoga autora predstavlja kao majstora stila“ (Škreb, 1981: 111).

On piše: „Aforizam je jedinstven i totalan spoj umjetnosti i filozofije – jedinstven utoliko što su i umjetničko i filozofijsko u njemu u jednom i istom elementu stopljeni, a totalan u tom smislu što je sve umjetničko prešlo u filozofijsko i sve filozofijsko u umjetničko, što nijednim svojim dijelom ova dva ingrediensa ne ostaju po strani, odnosno samostalno” (Focht, 1962: 14). Aforističari su munjeviti kritičari društvene patologije.¹⁴³

Plodno tlo za nastanak aforizma su duboke društvene krize, odnosno veliki društveni poremećaji u kojima često ljudi žive stradalnički. Upravo aforizam to na najbolji način pokazuje. Njegova kratka forma ubojito osvetljava suštinu problema koji pritiskaju društveni život. Aforizam je blještava svetlost koja pokazuje sadržaj problema, ali i suštinu, odnosno njegovu srž. Prema sociologu i filozofu Đuru Šušnjiću, „predmet bavljena satiričnog aforizma jesu sedam smrtnih grijehova: vlastoljubivost, gramzivost, razvrat, zavist, gnev, očajanje i glupost” (Šušnjić, 2012: 341). Aforizam precizno označava navedena društvena zla, ali je istovremeno i posljednja odbrana od njih.

Aforizam je teško definisati jer izaziva i podstiče značenja, a sve što izaziva različita tumačenja ne može se nikada do kraja precizno definisati. To primećuje Šušnjić kada navodi da se može samo dati definicija koja je priručna, odnosno metodološki uputna, a ne potpuna. Upravo takvu definiciju Šušnjić daje. Tom definicijom rukovodimo se i u analizi aforizama u kojima se pogađa sadržaj i suština koruptivnog zla. Prema Šušnjiću, „aforizam je kratki, jezgroviti, britki, duhoviti, mudri, poučni i nabrekli izražajni oblik koji omogućava da se u malo reči sabere iskustvo zajednice i njen pogled na svet (Šušnjić, 2012: 347).

¹⁴³ Prema Ratku Božoviću, aforističari su „kritička alternativa”. Oni su „svojim ironijsko-satiričnim stavom... pokušavali da obznane istinu koja je bila odsutna. Ne znam da li su bilo koga uvjerali u svoju istinu, ali... je njihovo razumijevanje političkog života, javne sfere i svakodnevlja, bio dobar put do slobodnog društva i slobodnog mišljenja. Njihovi aforizmi zvonili su kao budilnici, koji su remetili neprirodnu pospanost ravnodušnih i moralno neosjetljivih podanika. Na brutalizaciju javnog i svakodnevnog života, aforističari su odgovarali otvoreno i žestoko, spontano i iskreno... humorno-ironijsko stvaralaštvo pomagalo je da se lakše podnosi naopaka i apsurdna stvarnost. Aforističari nijesu pristali na politička i svaka druga ludila, niti na uniformnost mišljenja” (Božović, 2015a: 11).

Aforističari ne podležu sistematici niti čvrstom redu jer aforizmi nastaju kao bljesci duha u trenutku kada misao dodirne nesrećnu stvarnost. Iz tog razloga se oni retko sistematično ređaju. Njihov nastanak je spontan, trenutno izazivan i orijentisan prema različitim problemima u vremenu krize. Prihvatajući takav način nastanka aforizma, oni će u ovom radu upravo u skladu s tim biti analizirani.

Pesnik, satiričar i aforističar Duško Radović dobro je zapazio da se rodoljublje i patriotizam mogu dobro naplatiti. Oni ponekad postaju zanimanje od kojeg se može dobro zaraditi, pa i obogatiti. Nažalost, u korumpiranom društvu rodoljublje je iznad zakona, normi i pravila. Iz tih razloga oni mogu sve, pa i da grade nereálnosti i te nereálnosti ugrađuju u svoj dobitak. To je poseban oblik korupcije. Radović piše: „Veliki rodoljubi grade velike privredne objekte, a mali saniraju njihove gubitke” (Baljak, 1987: 56). Za rodoljupce je državni privredni gubitak često lični dobitak. Radović duhovito primećuje da je podmitljivost dobila toliku širinu da u njoj ne učestvuju samo oni koji nemaju nikakvu funkciju. Njegov aforizam glasi: „Ima nepodmitljivih ljudi. To su oni od kojih ništa ne zavisi” (Теофиловић, 2000: 15).

Za ličnu korist ljudi su, da bi je ostvarili, spremni na raznovrsne zloupotrebe. Aforizmom „Nepokolebljivo stojimo na liniji lične koristi” to stanje u našem društvu opisao je Dragiša Kašiković (Антологија савремене српске сатире, 2001: 224). U jednom drugom aforizmu Kašiković cinično primećuje: „Kažu da se korupcijom bavi iz idealnih pobuda” (Антологија савремене српске сатире, 2001: 229). Kada nešto postane način života, poprima i crtu idealnosti. Ako su korist i dobit jedini smisao života, onda je korupcija idealan oblik ostvarenja tog cilja i svrhe. Ovo je tipičan primer kako ideali mogu da poprime karikaturni sadržaj i da se kao negativnost preporučuju.

Koliko korupcija može da se protegne, pokazuje sledeći Kašikovićev aforizam: „Kod nas se korupcija proteže samo do savezne vlade” (Антологија савремене српске сатире, 2001: 235). Ovaj sarkazam pokazuje koliko je korupcija raširena, od lokalnog do saveznog nivoa u državi. Naravno, savezni nivo i savezna izvršna vlast poslednja su instanca u hijerarhiji vlasti.

Aforističar Mitar Mitrović cinično primećuje da lekari u stvari ne primaju mito nego novac. Aforizam glasi: „Moj tata je doktor. On ne prima mito, samo pare” (Od Stradije do Stradije, 2007: 272). Ovo je primer dečje nevinosti koja ne zna šta je mito, ali zna konkretno kako izgleda novac. Ovim aforizmom naglašava se da, kada lekari dobijaju novac, oni to u svojoj svesti ne prihvataju kao mito, nego kao neki dar za ono što su za nečije zdravlje dobro učinili. Ovo je način prikriivanja osećaja nečasti. Nezgodno je da lekar prizna da je primio mito, a dobro je kada neko stavi u džep čast u obliku novca. To je dobar primer racionalizacije u kojoj se razdvajaju čast i mito. Oni smatraju da je mito čin iznude, a davanje novca čin darivanja.

Ono što se dešava u obrazovnom sistemu govori da je taj sistem zapao u veliku krizu pod uticajem korupcije. To Mitar Mitrović obeležava aforizmom: „Da sam imao dovoljno para, završio bih fakultet pre no što sam pošao u osnovnu školu” (Od Stradije do Stradije, 2007: 274). Ovo je primer kako se doživljava korupcija u obrazovnom sistemu i kakve posledice ona proizvodi po sve, posebno po mlade generacije. Pred njihovim očima odvija se ono što potpuno urušava autoritet obrazovnog sistema, jer gledaju kako se nesposobni, neradnici i oni koji su skloni da sve dobijaju na nezaslužan način, lako zapošljavaju i dobijaju bolje plaćena mesta. Obrazovni sistem zahvatila je korupcija i ona je sada najvidljivija za sve. Kupuju se ne samo ocene nego i diplome. Korupcija je najraširenija pojava u obrazovanju, i pored toga u zdravstvu, iako mereno novcem koji cirkuliše nije najveća, ali zato proizvodi tragične posledice kada je u pitanju formiranje ličnosti.

Onaj ko kupuje položaj u politici, kada ga se dokopa, prinuđen je da se upusti u još jednu kupovinu zbog onih koji bi mogli da ga ucene jer ih je potplatio; mora da kupuje njihovo ćutanje. Upravo ovo je dobro zapazio i aforizmom obeležio Borislav Bogdanović: „Ko počne političku karijeru kupovinom glasova, završi kupovinom ćutanja” (Теофиловић, 2000: 59). Korupcija omogućava, ali istovremeno i porobljava. Kupiti one koji su spremni da se prodaju znači kupiti one koji će biti spremni da o tome progovore i da ponovo od onoga koji ih je potkupljivao traže novi mito da bi ćutali. Korupcija otvara ucenu koja često postaje

bezgranična. Kada nešto počne ucenom, onda se taj proces od-
vija po logici ucena za ucenom.

Kakvo je iskustvo s vlašću na našem podneblju, nezavisno da li je ona autokratska ili demokratska, pokazuje i aforizam Miroslava Sredanovića: „Vlast nas je iskvarila. Naučila nas je da joj dajemo mito” (Sredanović, 2017: 82). Ovo pokazuje da ljudi na osnovu svojih iskustava s vlašću zaključuju da je ona podmitljiva i da je podmićivanje uračunato u njen način funkcionisanja. Mitom se dobija i ono što je po zakonu i ono što nije po zakonu. Razlika je samo u tome što je svota manja kada je nešto po zakonu nego kada je nezakonito. Pokazalo se u Srbiji da je svaka vlast iskvarena, čak i ona koja dolazi sa obećanjima da će iskoreniti korupciju, odnosno sve oblike podmićivanja. Odmah po dolasku na vlast, na samom početku, zaboravlja se obećanje i nastavlja se već utabanim putevima, a sve koje su optuživali za korupciju više ne pominju. Umesto obračuna s korupcijom, sami podležu iskušenju, odnosno računici da se na nelegalan način što pre okoriste. Što smatraju da će im biti kraći boravak na vlasti, to je korupcija veća, jer treba što više grabiti i sve iskoristiti za ličnu dobit dok su na vlasti. Desi se ponegde u svetu da neka vlast ono što je obećala ispuni. To su, međutim, pre incidenti nego pravila na našoj planeti. Samo u malobrojnim državama u kojima su uspostavljeni i funkcionišu kontrolni mehanizmi korupcija je svedena na najmanju moguću meru i ona je u takvim zemljama samo izuzetak, dok je kod ostalih pravilo.

Kada je u pitanju korupcija, aforističar Sredanović pokazuje da ništa nije sveto, čak ni ono što pripada vrhunskom obrazovanju, odnosno ono što bi trebalo da bude rezultat velikog dara, sposobnosti, upornosti i discipline, a to je sticanje najviše naučne titule, doktora nauka. Doktorat je potvrda da je neko stekao najviše naučno zvanje na osnovu svoje ideje i sposobnosti, odnosno postigao vrhunski rezultat u nauci, naučnoj disciplini kojom se bavi. I u tom delu gde mali broj kreće životnom stazom koja zahteva stroge profesionalne kriterijume i gde je vidljivost izuzetno velika ima spremnih da i to pretvore u najobičniju prevartansku trgovinu. Sredanović je to odlično obeležio u aforizmu: „Ima dokaze da je stekao doktorat. Novčanu uplatnicu” (Sredanović, 2017: 131). Ovo je drastičan primer korupcije na najvišem

nivou sticanja zvanja – kupovina doktorske diplome. Istovremeno, ovo je primer cinizma koji pokazuje da se i potvrdom, novčanom uplatnicom, može kupiti najviše naučno zvanje.

Otvaranjem privatnih univerziteta u savremenoj Srbiji počela je trgovina doktorskim tezama, odnosno, kako ovaj aforističar dobro ističe, najvažnije je imati novac i uplatiti onome ko može to da omogući. Uplatnica je ovde simbol opasnog oblika koruptivnog ponašanja. Tragedija je u Srbiji što spremnih na ovakve kriminalne poduhvate ima i na važnim mestima u javnim institucijama, tako da od njih zavisi profesionalna selekcija. A zahvaljujući takvoj selekciji, te institucije najčešće primaju još nesposobnije od onih koji u odabiru imaju odlučujuću reč.

Koliko je lopovluk uzeo maha, pokazuje i pisac epigrama Rade Jovanović. On peva: „Za nas nema teže kazne od zabrane da se mazne!” (Антологија српске сатире, 1987–2007, 2007: 230). Mažnjavanje je opšta preporuka, opšte stanje i opšti posao. Ono se obavlja na razne načine, od krađe i otimanja do korupcije. Koliko se ta pojava raširila, upravo pokazuje ovaj Jovanovićev epigram. Najteže što pada takvom obrascu ponašanja jesu zabrane.

U neobičnom žanru, romanu u aforizmu, pod nazivom *Zavedi pa vladaj* Ilija Marković suptilno i cinično obrađuje i korupciju. Tako on tačno konstatuje: „Korupcija se uvukla u sve pore. Istina ne može da izbije na površinu” (Марковић, 2006: 307). Ovo je primer dobrog zapažanja da je korupcija pojava koja najčešće obitava u nevidljivom delu stvarnosti. Vidljive su njene posledice kao što je naglo bogaćenje nekog pojedinca ili promena materijalnog statusa cele jedne grupe, posebno one koja je uspela da osvoji vlast. Sam čin korupcije, međutim, nije vidljiv jer se odvija uvek u četiri oka. Zato istina o korupciji teško izbija na površinu. Dobro je i njegovo zapažanje da „korupcija počinje ispod ruke. Kad stigne do glave, nema leka” (Марковић, 2006: 307). Ovo je dobar primer šta ljudima čini korupcija na mentalnom planu. Počinje banalnim dodirima, a završava u čovekovim mentalnim procesima. Ona je, upravo, opasna zbog toga što kao virus zarazi čovekovo mentalno stanje i, što je najgore, za tu vrstu bolesti leka nema. Marković se ironično podsmeva: „Da ima para, vlast bi se obračunala sa korupcijom” (Марковић, 2006: 307).

Siromaštvo vlasti i nespремnost drugih da je podmite da se bori protiv korupcije je ono što korupciji omogućava opstanak. Ovo je svojevrstni perpetuum mobile u kojem, i da bi otpočeli borbu protiv korupcije, treba one koji su je omogućili, a to je vlast, i za to podmititi. Marković zaključuje: „Korupcija se uvukla u sve pore“ (Marković, 2006: 307). Upravo to je razlog što je vlast „alergična na antikorupcijski savet svake vrste“ (Marković, 2006: 307).

Fenomen korupcije pravi je rudnik za aforističarske kalam-bure, ponekad neodoljivo smešne – kad realnost koja je inspirisala te komične obrte ne bi bila toliko tužna. Kao kad, na primer, Ilija Marković uoči ovako nešto: „Ostao je nepotkupljiv. Sve dosadašnje ponude bile su nepristojne“ (Marković, 2006: 308). Kada je u pitanju korupcija, značajno je i znanje o njoj, jer u suprotnom oni koji zahtevaju korupciju izgledaju nedodirljivo. Marković to dobro opisuje u sledećem aforizmu: „Ko Vas ne zna, skupo bi vas platio. Ko zna – podmitio“ (Marković, 2006: 308). Ima i duhovitih opaski zasnovanih na različitim iskustvima, poput ove Markovićeve: „Ne primamo mito! Samo dajemo“ (Marković, 2006: 308). Ono što korupciju krase kao način života jeste da se ona ne može izmeriti. Tako Marković ističe: „Korupcija nije koliko se priča da je. Veća je“ (Marković, 2006: 308).

U kakvim je problemima pravosuđe kad je o korupciji reč, pokazuje aforističar Pavle Kovačević. Pravda u korumpiranom sudstvu je duga, nekada toliko preduga da je onaj koji je potraži za života i ne dobije. Zato Kovačević aforizmom opominje: „Zahvaljujući pravdi leš je dobio parnicu“ (Kovačević, 1987: 43). Mito obuhvata različite načine davanja i primanja. Jedan od načina jeste i visina plate koja ne odgovara ni sposobnostima niti obavezama onoga ko je prima. Dobijanje plate bez kriterijuma takođe je jedna vrsta podmićivanja. To se često dešava u slučajevima kada se od onih koji se zapošljavaju na preplaćena mesta očekuju razne usluge. Aforističar Pavle Kovačević to pokazuje aforizmom: „Zar prevelika plata nije mito?“ (Kovačević, 1987: 6). Ako neko nezasluzeno dobija veliku platu, to je primanje mita, odnosno podmićivanje od onog ko mu tu platu daje. Korupcija na različite načine deluje i poprima različite oblike. Naravno da prevelika plata nije mito ako je zaslužena i ako iza nje stoji znanje, sposobnost i rezultati

u obavljanju posla. Često se, međutim, na osnovu iskustva, može zaključiti da prevelike plate dobijaju i oni koji to ne zaslužuju, odnosno oni koji nemaju potrebne uslove, kvalifikacije, sposobnosti, niti rezultate. U takvim situacijama i plata postaje jedan od oblika mita. Verovatno se nagrađuje nešto drugo, privrženost, odnosno lojalnost, poslušništvo i bespogovorna odanost. Ako nezasluženi dobijaju visoko plaćena mesta, onda to može biti dvostruka korupcija: kupovina mesta i mesto koje služi za kupovinu.

Dejan Pataković primer je aforističara koji sagledava aktuelno kao trajno. Pronicljivo iz aktuelnih dešavanja i odnosa izvlači ono što je imalo prošlost, potvrđuje se u sadašnjosti, a ostaje kao pouka za budućnost. U njegovom aforističkom opusu posebno mesto dobile su koruptivne radnje povezane s političarima, korupcijom i borbom protiv korupcije. Aforizmima je takođe razobličavao najčešću i najrašireniju korupciju s kojom se građani suočavaju, korupciju u zdravstvu. Na ironičan i ciničan način Pataković obeležava profesionalne političare: „Političari nisu cinkaroši. Ni svoju imovinu neće da prijave” (Božović, 2014: 37). Cinkarenje se smatra nečim nečasnim, s tim da ga političari koriste i za prikrivanje imovine. Još jednu karakteristiku političara Pataković otkriva u aforizmu: „Kako se snalaziš kao ministar? Pa, kako se uzme” (Božović, 2014: 36). Ovo je primer kako političari na vlasti relativizuju ono čime se bave. U toj relativizaciji spremni su da na razne načine koriste svoju funkciju koju doživljavaju kao sredstvo za ostvarivanje lične koristi, uzimajući ono što im je potrebno. Svoju aforističarsku lupu Pataković posebno usmerava na uzimanje. Ako se uzme, to je za političara dobro, ako se ne uzme, onda je rđavo. Prema tome, političar ne doživljava funkciju kao čast koja mu je pripala zbog njegovih ideja, sposobnosti, energije koju poseduje i strasti da zadovolji opšte interese koja proizilazi iz mesta i uloge koju je dobio.

Pataković posebno obeležava borbu protiv korupcije na način koji je u suštini koruptivan. U aforizmu „Borba protiv kriminala odlaže se zbog pojave korupcije” sarkastično i cinično označava način na koji se vlast „bori” protiv korupcije (Božović, 2014: 39). Drugim rečima, borba protiv kriminala bila bi uspešna da se eto iznenada nije pojavila korupcija. Korupcija je očigledno toliko moćna kad tako može da zapanji one koji se bore protiv nje da na

trenutak, ili možda trajno, ostaju u šoku i obustavljaju ono čime bi trebalo da se bave. U savremenoj političkoj stvarnosti upravo se uistinu događa ovo što je aforističaru poslužilo kao odličan materijal za ismevanje.

Često se događa da se politički moćnici, kada se prilikom obelodanjivanja koruptivnih slučajeva učini izglednim njihovo rešavanje u skladu s vladavinom prava, iza scene upozore. Na taj način oni preplaše zadužene za tu borbu kako bi odustali od rešenja slučaja. Oni koji se bore protiv korupcije tada dižu ruke od isterivanja slučaja na čistinu, što od straha, što od nagrade koja im je stavljena u izgled.

Korupciji ne smetaju čak ni dobri zakoni čija bi je primena iskorenila, ako ih ne sprovode vlastodršci koji su ih prethodno doneli. Baš onako kako u centar mete pogađa Patakovićev aforizam: „Zakone nismo sproveli, ali smo im obezbedili svečani sprovod” (Božović, 2014: 35). Čak i za one koji bi da se bore protiv ovog zla, ali nemaju ideju, Pataković je pronašao formulu koja je u suštini koruptivna: „Imam sjajnu ideju za borbu protiv korupcije. Dajte mi 100 evra pa ću da vam kažem” (Božović, 2014: 34). Ovaj aforizam pokazuje da je u stvarnosti borba protiv korupcije koruptivna. Drugim rečima, sve se može izokrenuti u svoju suprotnost, pa i borba protiv korupcije. I nju možemo da podmitimo.

Korupcija je toliko prisutna, da i borba protiv drugih društvenih patologija pred njenom pojavom staje. Dobar primer je organizovani kriminal i delovanje mafije. Pataković, naravno, vidi ono što se ne može sakriti, ali to formuliše na svoj način: „Mafija je strana reč, ali se kod nas baš odomaćila” (Božović, 2014: 41). Ovo je primer kako mafija postaje nešto uobičajeno, svakodnevno i nešto što uspostavlja neki odnos „normalnosti”. Ispada da bez mafije nemamo normalno društvo i normalne odnose. Mafija je na usluzi svima koji hoće da se u nju uključe. Na mafiju se može računati i kada se obavljaju prljavi poslovi. Ona je zagospodarila i našim unutrašnjim životom tako što se u njemu dobro odomaćila, odnosno ušla u naše domove.

Gorki su Patakovićevi aforizmi koji se odnose na zdravlje i zdravstvene institucije, poput ovog: „U našim bolnicama pacijenti mogu da dobiju 100 evra. Kao kusur od 500” (Božović, 2014: 31). Pataković na duhovit i sarkastičan način pokazuje da

u korupciji, odnosno u izrugivanju sa korupcijom, čovek ne mora uvek da bude na gubitku. U iznudi može se greškom nešto i dobiti. Nesporno da je ovo primer crnog humora kojeg korupcija oživljava. U okviru lekarskog poziva, kada je u pitanju korupcija, značajno mesto izborili su hirurzi. Oni koji se služe nečasnim iznuđivanjem mita često se nazivaju „skalpelskom mafijom”. „Skalpelska mafija” dvostruko operiše: prvo džep, pa potom sve što se traži ili što se smatra da treba uraditi kada neki oboleli deo tela treba odstraniti. U slučaju da se ne može operisati kesa, ne može se operisati ni oboleli deo tela. Pataković to stanje žigoše aforizmom: „Operacija nije hitna. Može da čeka dok pacijent skupi 3.000 evra” (Božović, 2014: 41).

Pataković obeležava i korupciju u obrazovanju: „Prošlo je vreme besplatnog školovanja. Danas se svaka ocena plaća” (Božović, 2014: 42). Ovo je primer koji nas okružuje i koji je nažalost dobio ogromne razmere. I ljudi sa kupljenim lažnim ocenama i istim takvim diplomama, a bez znanja, lažni su, ali najgore je što ti lažni ljudi uspevaju da zaposednu stvarne značajne položaje i stvarne pozicije u organizaciji društvenog i državnog života.

Iskustvo s korupcijom pokazuje da se mnogi pojedinci mogu potkupiti, čak i kupiti. Čovek kao biće, međutim, ne može da ima tržišnu vrednost, on je iznad svake cene. On može da određuje cenu svim stvarima oko njega, ali sam je iznad svakog cenovnika. To dobro formuliše aforističar Slobodan Dučić: „Čovek nema cenu, ali pojedinci mogu da se kupe” (Антологија српске сатире 1987–2007, 2007: 33). Isti autor ne misli ništa dobro o vlasti, jer ga je iskustvo naučilo da je vlast spremna da poćini mnogo šta nedozvoljeno, uključujući zloupotrebu ovlašćenja. Dučić razotkriva suštinu motivacije političara koji juriša na funkciju: „Dajte mi vlast, ostalo ću uzeti sam” (Антологија српске сатире 1987–2007, 2007: 33). Kada se dokopa vlasti, uzimaće, naravno, sve što mu je potrebno, najčešće za lične svrhe, odnosno za lično zadovoljavanje želja, interesa i potreba.

Koliko je vlast ogrezla u nelegalnosti, pokazuje jedan ciničan aforizam Rastka Zakića: „Pa šta ako je ministar nešto i ukrao! Nego je trebalo sve da prepusti lopovima” (Od Stradije do Stradije, 2007: 42). Ovim aforizmom autor ukazuje na to kakva nam je izvršna vlast, posebno ministri. Pokazuje i nešto još teže: kako je

vlast dopustila da se lopovluk toliko utemelji, razvije i razgrana? Iz takvog stanja proizilazi da ministri u opštem stanju lopovluka imaju alibi kada i oni učestvuju. Ako svi toliko krađu, zašto ne bi nešto učinio i ministar? Ovo je primer bezakonja u kojem je sve dozvoljeno, pa i lopovluk postaje preporuka i način života. Oni koji ne učestvuju u tome ispadaju naivni i budale. Takođe, ovo govori da, kada je u pitanju nešto rđavo ili zlo, važi logika manjeg ili većeg zla. To je opravdavajuća logika – ja sam učinio nešto što je manje rđavo u odnosu na to koliko bi moglo da bude ili učiniću malo zlo da bih izbegao ili sprečio veliko. Ovakav pristup i pragmatička logika pogoduju korupciji i potpomažu održavanje i razvijanje korupcije.

Bešir Ljušković u aforizmu ističe da svako ima cenu, odnosno da se svako može kupiti i potkupiti. Postoje, međutim, slučajevi kada se ta cena ne sme znati, ne zbog toga što ne postoji, već zato što je dobila zaštitu time što je proglašena za državnu tajnu. To direktno i poručuje ovaj Ljuškovićev aforizam: „Svačija cena se zna. Osim ako nije državna tajna” (Љушковић, 2009: 29). Ovo je primer koji pokazuje da je korupcija toliko raširena da nema nikoga ko nije njom obuhvaćen, a da se često najmoćniji štite tako što koruptivna dela stavljaju pod državni razlog, odnosno označavaju ih kao državnu tajnu.

Oni koji su spremni na korupciju istovremeno su spremni i da je na najbolji način opravdaju, zaštite i osiguraju. Ljušković je opisao kako oni na vlasti doživljavaju funkciju i državu. Koliko cene državu, vidi se iz sledećeg aforizma: „Država mu je bila bliža džepu nego srcu” (Љушковић, 2009: 29). Za srce se vezuju emocije, uzbuđenja, često i iracionalnosti, odnosno neracionalni postupci. Džep je, međutim, nešto što pripada racionalnoj privatnosti, posebno kod onih kod kojih džep ima značaj i vrednost. Da bi održavali džep, takvi su skloni da na različite načine pribavljaju novac i da se često upuštaju u nezakonite poslove. Korupcija je jedan od načina kako se održava džep, posebno ako iza toga stoji i državni položaj. Tada je osiguran priliv u džep, a i stabilnost funkcionerovog džepa.

Književnik i aforističar Milovan Vitezović posebno je obeležio delovanje korupcije kada su u pitanju pravda i sud. Nesporo je da su ljudi izuzetno osetljivi na nepravdu, posebno na sud,

instituciju koja bi trebalo nepravdu da ispravi, a pravdu da zaštiti. Ljudi su veoma osetljivi na nepravdu i na korumpirane sudije. Sud je poslednja odbrana nečijeg prava i pravde. Vitezović u aforizmu „Pravdi su odrešene ruke, ali su vezane oči!” ističe na šta liči pravda sudija zaslepljenih mitom (Витезовић, 2015: 44). Takva „pravda” slepa je za ljudske nepravde, a njeni nosioci to još više praktično potvrđuju. Sud i sudije su treći veliki problem kada je u pitanju korupcija. Pored zdravstva i obrazovanja oni su najbliži građanima, koji su izuzetno osetljivi ako su sudije i sud korumpirani. Vitezovićev sarkastični aforizam „Dokazi su podelili sudije, a sudije mito!” pokazuje šta se dešava u stvarnosti u delu našeg pravosudnog sistema (Božović, 2014: 69).

Prevara je toliko da su postale jedan od obrazaca našeg svakodnevnog života, pa ta pojava nikako nije mogla da promakne aforističarima. Prevarama su ljudi zadovoljavali ne samo svoje ambicije nego i pribavljali materijalnu korist. Jedna od takvih prevara jeste i plagijat, odnosno plagiranje ili krađa nečijih ideja, koncepata, analiza, stavova i naučnih rezultata. Zahvaljujući plagijatu, dobijane su i određene pozicije, odnosno omogućavano je napredovanje na poslu, što je donosilo raznovrsne koristi i privilegije. U tim slučajevima plagijat nije samo krađa i prevara, nego i koruptivna radnja. To je dobro sledećim aforizmom pokazao Radivoje Dangubić: „Ne osuđujte plagijat. To je umetničko delo koje je prošlo utabanim stazama” (Dangubić, 1986: 28). Toliko se plagiranje kao pojava raširilo da je aforističar između ostalog na sarkastičan i satiričan način zaključio da su to već utabane staze kojima se promovišu razne beneficije i dobiti.

Književnik i satiričar Radivoje Bojičić smatra da je najčešće kriminalni izvor koruptivnih radnji. Vlast je nesprijetna da se obračunava sa kriminalom zato što je upletena u razne nezakonite poslove, delom i u saradnji sa kriminalcima, o čemu vrlo direktno govori ovaj Bojičićev aforizam: „Borba vlasti protiv kriminala bila bi ravna samoubistvu” (Božović, 2014: 81). Drugim rečima, vlast je kriminalizovana i to je razlog koji je onemogućava da vodi borbu protiv kriminala; to bi značilo da bi povelu borbu protiv same sebe. Zbog toga Bojičić ističe da bi bilo koja borba vlasti protiv kriminala bila ubistvena po vlast, odnosno ona bi postala prva žrtva te borbe. On naglašava da je zločin neisplativ, posebno u

okolnostima kada se od kriminalnih radnji može dobro živeti: „Zločin se uopšte ne isplati, kad od kriminala može sasvim pristojno da se živi” (Božović, 2014: 97). Da su sudije i sud nepravičnim presudama otvorili sumnje i pretpostavke da su svi korumpirani, govori ovaj Bojičićev aforizam: „Pošto nemam čime da potplatim sudiju, najbolje je da odmah zapevam ‘Bože Pravde’” (Bojičić, 2009: 11). Nema sumnje u to da treba sudije potplatiti, odnosno da, ako se to ne učini, neće biti ni pravedne presude.

Prema aforističaru Nikoli Janevskom, zavist i korupcija imaju slične ili iste posledice – loše čine i pojedincu i državi. Zavist urušava pojedinca, a korupcija društvo. Ili, kako Janevski piše: „Što društvu čini korupcija, pojedincu naudi zavist” (Janevski, 2017: 4). Zavist kao loše osećanje često motiviše i produbljuje akciju na koruptivno delovanje. Tu je sledeća logika – ako drugi pomoću korupcije stiče toliko i toliko, šta ja radim za to vreme? Ovo je primer kako ova logika podstiče ljude da se korupcijom posluže da bi ugasili svoju zavist. Zavist je, međutim, kao i korupcija, bezgranična i često beskonačna. Kada se jednom krene tim putem, povratka nema. Zato su te dve pojave opasne i za pojedince, ali i za celokupno društvo. Janevski dobro primećuje da darivanje i dar imaju dvostruke posledice: u jednom obliku popravljaju ljudima raspoloženje i podstiču dobra osećanja, a u drugom otvaraju mogućnost da postane navika da se uvek nešto prima, vremenom i da se to očekuje ili priziva, odnosno jednog momenta da se podmićivanje kao darovanje smatra poželjnim i normalnim. Janevski je ceo taj proces britko sažeo: „Bezrazložni dar je već odškrinuo naviku za primanjem” (Janevski, 2017: 20).

Drama se u svakom obliku zasniva na nečemu, odnosno nešto je podstiče i pravi od nje ono što ona pokazuje u stvarnosti i životu. Aforističar Milovan Vržina smatra da je korupcija doslovno u temelju našeg života: „Antička drama je zasnovana na mitu, a naša – na korupciji” (Ježevci u Parlamentu, 2009: 38). Aforističar je ovim istakao da je korupcija naša drama, naš život i nešto što prati sve dramske situacije u tom životu. To znači da kod nas i drama priziva korupciju. Drama sa korupcijom je svakodnevna i ne vidi joj se kraj u činovima koji slede.

Aforističar Aleksandar Baljak napisao je najviše aforizama na temu korupcije. Iz njegovih aforističkih poruka izvlače se po-

uke da je mito postao opšta stvar u obavljanju i zadovoljavanju potreba. Na primer: „Da li primamo mito? Zavisi koliko nudite” (Baljak, 2016: 109). Mito se podrazumeva, samo je pitanje iznosa. Visina iznosa odlučice kako će biti zadovoljena određena potreba, odnosno kako će biti obavljena usluga. Ne dovodi se u pitanje mito i podmičivanje, već jedino visina iznosa mita. U drugom aforizmu Baljak duhovito zapaža: „Nisam uzeo mito, nego mi se primilo” (Baljak, 2016: 110). Ovaj aforizam je primer pranja savesti. Onaj od koga zavisi potreba ne traži da bude podmićen, ali kad ga već podmite, on se zbog toga ne buni niti mito odbija. Ne bi on primio mito, ali oni koji mu ga nude prosto ga teraju da mito primi. To je primer poznatog alibija: savest mi je čista, ali su mi ruke prljave. Satisfakcija je u tome što se ruke mogu oprati.

Baljki aforizmi pokazuju zapravo isto što i narodne poslovice: kada se nešto podmaže, onda se potrebe lakše zadovoljavaju. Njegov aforizam opominje da i podmazivanje može nekad nekome da napravi problem: „Ne ide, ne ide, ali kad se podmaže – stane” (Baljak, 2016: 110). Oni koji su skloni mitu i podmičivanju pokazuju da su nezasiti, da je njihova pohlepa beskonačna. Baljak upravo to označava aforizmom: „Duboko su me razočarali oni koji nude mito. Od njih sam očekivao mnogo više” (Baljak, 2016: 110). Ovo je upravo primer nezasitosti i očekivanja koja su uvek beskonačna i neograničena.

U savremenom političkom životu stranke bi trebalo da podstiču konkurenciju i da preko svojih članova koji imaju ideje, sposobnosti, volju i energiju to ponude građanima. A kada na osnovu toga dobiju vlast, realizuju ih na opšte zadovoljstvo svih. Nažalost, iskustvo pokazuje da su stranke često izvor i uzrok koruptivnih radnji kad osvoje vlast i priliku da vode i organizuju politički život. Baljak to iskazuje aforizmom: „U stranku sam ušao iz ideala. Ideal mi je bio da se obogatim” (Baljak, 2016: 77). Danas mnogi ulaze u stranke ne zbog toga da bi nešto bolje omogućili građanima, nego da se lično okoriste, odnosno steknu lično bogatstvo. Stranke ovakvim delovanjem podstiču korupciju i pomažu da se ona razvije u svim sistemima političkog poretka. Korupcija koju šire stranke ruši njihova ideološka opredeljenja, ali i vrednosti. Zapošljavajući samo svoje ljude, politička stranka uvodi u život opasan oblik ogoljenog pragmatizma. To je primer

kako materijalni interesi postaju dominantan ideal i jedina vrednost za koju ljudi treba da se bore. Stranačko korumpiranje okupira i okiva celo društvo i na taj način se širi koruptivni obrazac.

Baljak u aforizmima osuđuje, kao i mnogi drugi aforističari, korupciju u dva osetljiva područja – zdravstvenom i bezbednosnom. Recimo: „Kad lekar od pacijenta izokola traži mito, to je samo ispipavanje pulsa”, ili: „Hirurg nije hteo ni da pogleda novac koji mu je pacijent ponudio. Odmah ga je strpao u džep”, ili: „Kardiohirurg prima mito samo ako ga pacijent daje od srca”, ili: „Moj hirurg ne prima mito. Zato sam ga častio s hiljadu evra” (Baljak, 2016: 148). Ovi aforizmi su primer dovrtljivosti, pa i prave kreativnosti lekara koji se ne libe od upuštanja u nečasne koruptivne radnje. Baljak je dobro spojio organske procese i uporedio ih sa iznuđivanjem mita i podmićivanjem lekara. Tu je dobro spojen puls, džep, srce i novac.

Osetljivi segment društvenog života je i bezbednost. Nažalost, i to područje je načeto i zahvaćeno rizikom korupcije. To posebno dolazi do izražaja kada su građani u neposrednom dodiru sa bezbednosnim službama. Zadatak saobraćajne policije jeste da upozorava vozače da izbegnu opasnosti i da im skrene pažnju na rizike zbog stanja putne mreže i vremenskih uslova. U dodiru sa saobraćajnom policijom, međutim, učesnici u saobraćaju katkad ne dobijaju prava upozorenja i pomoć, već bivaju kažnjeni. Kazna se ne izriče u skladu s propisima, već prema onome šta vozači nude kako bi je smanjili. To suptilno izoštrava Baljak u sledećem aforizmu: „Ako se danas i treći put sretnem sa saobraćajnom policijom, neko će opet morati da časti” (Baljak, 2016: 105).

Jedan prastari običaj nalagao je onima koji se češće susreću da se u takvim prilikama međusobno čašćavaju. Nažalost, taj običaj od izumiranja je spasla policija, ali u izopačenoj verziji tako što pomoću zloupotrebljenog običaja nečasno i nezakonito iznuđuje mito kako bi prekršiocu progledala kroz prste. Ni tu pojavu nije zaobišao aforizam: „Kad god me zaustave saobraćajni policajci, ja im dam pare za piće. Juče sam ih častio zbog prebrze vožnje, a danas zbog nepropisanog preticanja” (Baljak, 2016: 105). Svaki prekršaj može se izbeći čašćavanjem, odnosno podmićivanjem.

Ovi primeri pokazuju da u korupciji podjednako učestvuju oni koji imaju ovlašćenja i oni koji zavise od tih ovlašćenja,

posebno kad naprave nešto mimo propisa. Ovo su slučajevi sitne korupcije, ali i ona truje kao slabiji otrov, a u jednom momentu taj otrov može da dobije velike razmere iz kojih izlazi pouka – svaki zakon, propis ili norma, mogu se izbeći ako si spreman da učestvuješ u podmićivanju, odnosno davanju mita. Tako se narušava društveni red i sigurnost i izaziva kaos za koji je posle potrebno dosta vremena da se potisne i da se društvo ponovo uredi na valjan način.

U jednom od aforizama Baljak pominje nešto što pripada milosrđu ili onoj vrsti srdačnosti koja ljudima prija kao neka vrsta topline i mekoće. Aforizam glasi: „Naši saobraćajni policajci su ljudi mekog srca. Za male pare oprostiće vozaču i najteži prekršaj” (Baljak, 2016: 105). Baljak pokazuje da se zakoni kod nas primenjuju samo nad siromašnima i nemoćnima. Ako nešto imaš, imanjem ćeš zaštititi svoju neurednost i sve prekršaje i druge nelegalnosti. Baljak je i tome posvetio aforizam: „Zakon o saobraćaju primenjuje se samo u izuzetnim slučajevima. Kad vozač kod sebe nema para ni za piće” (Baljak, 2016: 105).

Nemoć zakona u koruptivnom društvu Baljak je iskazao aforizmom: „Zakon je na snazi, ali nju to nimalo ne dotiče” (Baljak, 2016: 85). Još je Solon, prvi zakonodavac ove civilizacije i kulture, ukazao da postoje takva stanja u zajednicama i takvi uzurpatori koji zakon primenjuju onako kako im u kojem trenutku odgovara. Prema Solonu (Σόλων), „zakoni su slični paučinama, koje izdrže ako na njih padne neki lak i slab predmet, a ako padne neki veći predmet, paučine se kidaju i nestaju” (Laertije, 1973: 18). I u srpskim narodnim poslovicama već je davno ovo Solonovo upozorenje dobilo formulu, ali nešto izmenjenu. Poslovica glasi: „Zakon je mreža u koju se muve hvataju, a stršljenovi proleću” (Једноставни облици народне књижевности, 2010: 112). I Solonovo upozorenje i narodna poslovica i prethodni Baljakov aforizam govore jedno: kada korupcija ovlada društvom, zakoni se primenjuju selektivno. Oni važe za siromašne i nemoćne, ali ne i za bogate. Pomoću bogatstva ignorišu zakone i zakoni ih ne dotiču. Korumpirani uzurpatori ne prezaju da stalno krše i zakone koje su sami doneli, a ako im zakoni i tada smetaju, u stanju su da ih izmene i prilagode svojim nečasnim i koruptivnim radnjama. To je Baljak iskazao sledećim aforizmima: „Moraćemo da donesemo

novi ustav. Ovaj sadašnji kosi se s našim tumačenjima" i „Naša maštovitost je najviše došla do izražaja u kreativnom tumačenju zakona" (Baljak, 2016: 85). Oni koji krše zakone uvek traže način da kršenje opravdaju. Baljak to aforistički izražava: „Nemamo ništa protiv da se poštuju propisi, ali se za to još nisu stekli svi zakonski uslovi" (Baljak, 2016: 85). U kršenju zakona uzurpatori ne prezaju da to tumače i „razboritošću". Baljak to ovako ismeva: „Nemojmo se držati zakona kao pijan plota. Svemu treba pristupati trezveno" (Baljak, 2016: 85).

Baljak vidi vlast kao velikog mogućeg uzurpatora kad je reč o korupciji. Čak je „optužuje", s obzirom na njenu nezajažljivost, da bi moglo da se ispostavi da nije dovoljno efikasna ili kako on to formuliše u sledećem aforizmu: „Vlada kojoj je potrebno više od sto dana da opljačka narod nije efikasna" (Baljak, 2016: 86).

Načini na koji je sticana imovina pokazuju koliko je neko društvo korumpirano. Evo Baljakovog aforističkog opisa: „On je prvi milion zaradio perući prozore, a ostale perući novac" (Baljak, 2016: 107). Ovo je tipičan cinizam, namerno očigledan, jer teško je, zapravo nemoguće, zaraditi milion perući prozore. S druge strane ljudi nastoje, kada nešto nelegalno steknu, da taj novac legalizuju. Jedan od načina legalizacije jeste pranje novca. Nečastno stečeni novac ulaže se u nekretnine, trgovinu ili potrošnju ili u neki drugi unosan posao i na taj način se, ako ne postoje strogi propisi o poreklu tih transakcija, nelegalno stečen novac opere, odnosno legalizuje. Baljak duhovito primećuje da svi koji su stekli novac na sumnjivi način uvek traže da im se ne postavlja pitanje kako su ga stekli. Baljak je to dobro formulisao u aforizmu: „Ne pitajte me kako sam stekao prvi milion! To mi je bio najteži period u životu" (Baljak, 2016: 107).

Ciničan je Baljak i kada je u pitanju svemoć ili nemoć novca: „Ako postoje stvari koje se ne mogu kupiti novcem, to znači da s novcem nešto nije u redu" (Baljak, 2016: 133). Naravno, svi koji u novcu gledaju najveću moć i jedinu svoju mogućnost, koji u njemu vide kompenzaciju za sve svoje manjkavosti, ne mogu da se pomire kada nalete na ljude koji ne prihvataju da se novcem sve može kupiti. Ovo je primer da i u velikoj propasti i slomu svih vrednosti postoje oni koji ih brane i ti pojedinci svojim primerom pokazuju da novac nije svemoćan i da postoji nešto što se ne

može kupiti, podmititi ili mitom obezbediti. Oni koji se iznenada suoče s neočekivanom činjenicom da novac postaje nemoćan ne proglašavaju moćnicima ljude koji se drže principa, nego traže izlaz tako što optužuju svoju najveću vrednost, novac, da nešto s njim nije u redu. Drugim rečima, oni nikada neće prihvatiti istinske vrednosti, jer one ne postoje u njihovim životima, pa oni nikada ne mogu ni da ih zamisle.

Uzurpatorska vlast jednim delom svoju uzurpaciju pokazuje uz pomoć reketeta. Gde god je moguće iznuditi reket, oni ne prezađu da ga iznude. Reket je dvostruka ucena: onaj koji reketira ucenjuje, onaj koji prihvata reket postaje ucenjen i pristaje na ucenjenost, ali i on može ucenjivača da uceni. Postoje stanja u društvu u kojima je reket način poslovanja, ponekad i način opstanka. Baljak to obeležava ovakvim aforizmom: „Kod nas nema nevinosti bez zaštite. Ovde svi plaćaju reket” (Baljak, 2016: 109). Nezajažljivost onih na položajima u reketiranju Baljak pokazuje sledećim aforizmom: „Nije nam sve ovo trebalo, ali za svaki slučaj, uzećemo još” (Baljak, 2016: 109). To pokazuje koliko je korupcija zahvatila jedno društvo i koliko se ono uplelo u lavirinte koruptivnih mreža.

Korupciju na svoj način obeležava i aforističar Jovan Mokrinski. Jasan koruptivni sporazum iz njegove aforističarske radionice izlazi u ovakvom obliku: „Ruka ruci, po preporuci!” (Mokrinski, 2001: 39). Nije problem preporuka, već što preporuka dolazi posle ruku koje vešto nešto daruju i razmene. Čim se to obavi, preporuka se lako piše, a posao još lakše dobija. Ovo je poseban oblik korupcije koji je kod nas raširen i koji govori da je prazna ruka nemoćna, odnosno da ni pamet, ni sposobnost, ni diploma, ništa ne znače ako je iza njih prazna ruka. Puna ruka sve ovo ignoriše i njenom vlasniku lako donosi ono što je pozeleo i za šta je zainteresovan. Mokrinski ovim aforizmom opominje: „Dobro su unovčili poštenje. Sad žive od kamata!” (Mokrinski, 2001: 27). Ovo je primer da se podmićivanjem može unovčiti i poštenje. Podmitljivo „poštenje” naplativo je u vidu kamata. To znači da se preporučuje da se što više poštenje unovčava, jer se na taj način kamata od toga stalno uvećava.

Mokrinski upozorava da je ljudska priroda toliko složena da u raznim prilikama može svakoga da iznenadi. No, to nije razlog da aforističar ne napravi grubu šalu s nepouzdanom ljudskom

prirodom: „Ne kupujte čoveka! Iznenadiće vas cenom!” (Мокрински, 2001: 58). Koruptivne iznude su uvek nešto što iznenađuje, posebno zahtevi. To je nešto što je nemerljivo, odnosno što se ne može predvideti. Mokrinski je dobro primetio da se bilo koja nelegalno stečena količina, makar i mala, izuzetno vidi i da se na nju brzo reaguje. Kada su u pitanju velike količine, one toliko zaprepaste ljude da od njih obnevide. Zato on šeretski savetuje: „Ne isplati se uzimati društvenu imovinu u malim količinama. Odmah se primeti!” (Мокрински, 2001: 76).

I Mokrinski ukazuje na to da sa sudijama i sudom nešto nije u redu: „Pred zakonom smo svi jednaki. Pred sudijama, kako se ko snađe!” (Мокрински, 2001: 77). Da se ljudi u svojim prohtevima, odnosno u zadovoljavanju interesa i potreba, ne bi upuštali u nelegalnost, što se u stvarnosti događa, Mokrinski preporučuje: „Proširite rupe u zakonu! Ljudi zaglavljaju!” (Мокрински, 2001: 93). On ističe i spremnost ljudi na korupciju: „Niko nas neće ucenjivati! Možemo mi da platimo, ako zatreba, i duplo više!” (Мокрински, 2001: 42). Ovo je primer da su ljudi spremni, kada nešto žele, da ne samo podmite nego i da mito dupliraju. Spremni su da upotrebe sva sredstva kada hoće da ostvare svoj interes.

Zloupotrebu funkcija u vidu nelegalnih i koruptivnih radnji vlasti osvetljava i aforističar Jovo Nikolić: „Nakon svih funkcija koje je obavljao dobio je mjesto ambasadora. Ovdje nema više šta da se ukrade” (Božović, 2015a: 112). Pouka ovog aforizma je da funkcije služe za lično okorišćavanje, a potom i za nagrade u vidu ambadorskih nameštenja. Ambadorska mesta su često nagrade koje zasluženi dobijaju da bi na legalan način uvećali bogatstvo. To je svojevrсно pranje prethodnih zloupotreba na funkcijama. Ovo je primer apsurdna kako vlasti koje su korumpirane razmišljaju i funkcionišu. Tako se za dotadašnje, obično dugogodišnje, nelegalnosti dobijaju počasna mesta predstavnika države u drugoj državi ili u međunarodnim organizacijama. Načini podmićivanja su različiti. Tako Nikolić u jednom aforizmu gotovo suvo konstatuje: „Finansijska policija je obavila rutinsku kontrolu i preuzela novac koji joj je namijenjen” (Теофиловић, 2000: 395).

Često se dešava da su određene značajne institucije u sistemu, posebno njihovi predstavnici, toliko ogrezle u korupciji da i kad obavljaju kontrolu, ne rade to da bi utvrdili neku nelegal-

nost ili nepoštovanje standarda poslovanja, već im ona služi da bi preuzeli ono što im se nudi. Ponekad se u stvarnosti dešava da ljude koji poštuju zakone stalno kontrolišu. Dva su razloga zašto se to čini. Jedan je da se iznudi mito, a drugi, ukoliko je kontrolisani politički nepodoban, odnosno ne pripada trenutnoj vlasti, da bude pod pritiskom koji može da mu nanese veliku poslovnu štetu jer saradnici, a i potrošači ili poslovni partneri, počinju da se udaljavaju od njega, najčešće iz straha.

Dejan Milojević duhovito izvrgava ruglu podmitljive sudije: „Poklonio sam sudiji karton viskija. Da se u mom slučaju ne drži zakona kao pijan plota” (Антологија српске сатире 1987–2007, 2007: 62). Takav sudija, dakle, ne bi doneo nepravednu presudu da ga nije iskušao viski koji mu je pomogao da se ne pridržava zakona, jer bi na taj način završio u formalizmu. To je i mogućnost da se sudijama dozvoli da mogu na fleksibilan način da koriste zakone kada presuđuju. Potpuno je druga stvar što oni time nanose nepravdu i dovode pravičnost u pitanje.

Onaj koji prima mito često traži načine kako da izvuče onog ko je uhvaćen u kršenju zakona ili da mu barem izrekne što blažu kaznu. Ako u tom postupku nečasni sudija bude uhvaćen, onda bi – prema uvrnutoj logici s kojom se poigrava aforističar Momčilo Mihajlović – mogao da se pravda da je mito primio, ali i da je sam druge podmićivao. Evo ovako: „Primao sam mito, ali molim da mi se kao olakšavajuća okolnost uzme da sam ga i davao” (Теофиловић, 2000: 439).

Aforističar Slobodan Simić podvrgava oštroj satiri korumpirane zdravstvene radnike čije zloupotrebe nemaju granica, pogotovo načini na koje iznuđuju mito. Simić „obaveštava” pacijente: „Ne možete na lekarski pregled! Nemate overenu štednu knjižicu!” (Антологија српске сатире 1987–2007, 2007: 99). Aforističar preporučuje pacijentima da je za njih najbolje da pokažu novčani konto kojim raspoložu, pa neće imati briga ako žele da u medicinskoj ustanovi budu pregledani. Simićev aforizam otkriva i načine, posebno perfidne, često korišćene da one koji imaju zdravstvene probleme opomene da moraju nešto i da prilože ako hoće da dobiju zadovoljavajuću uslugu.

Koliko je lekarski poziv pao u očima građana, pokazuje i aforizam Ninusa Nestorovića: „Lekaru obavezno ponesite poklon.

Ne zaboravite: "Vaše zdravlje je u vašim rukama" (Od Stradije do Stradije, 2007: 350). Poruka ne može biti jasnija: kod lekara se ne ide praznih ruku, mito se podrazumeva u finom obliku, kao poklon. Zdravlje je osnov života, a mito osnov zdravlja. Pouka je: daj mito, ako hoćeš da sačuvaš zdravlje. I sud i sudije su na tapetu Nestorovića koji poručuje da se ni pred sudiju ne izlazi praznih ruku, pune ruke – korisna presuda. Baš kao u ovom njegovom aforizmu: „Sudija je doneo presudu, ali ni ja nisam došao u sudnicu praznih ruku!" (Антологија српске сатире 1987–2007, 2007: 76).

Ranko Pivljanin, novinar i satiričar, britko konstatuje da se lopovluk toliko razvio da je potpuno obuhvatio zajednicu i društvo. Takav obrazac uvlači ljude u razne nezakonite radnje, pa i u surov odnos koji se od pamtiveka naziva krađa, odnosno oduzimanje nečega što je tuđe. I poštenje kao velika vrednost i oslonac za normalan život ovde je devalvirano. Zato Pivljanin naglašava: „Ako ćemo pošteno, ovde svi krađu!" (Božović, 2014: 194). Krađa je postala naš obrazac, navika i način života. Ovde se ne krađu samo materijalna dobra već i ljudske emocije i duše. U toj krađi sve je ogoljeno.

Ekrem Macić je ovako naslikao stanje u pravosuđu: „Imate pravo na advokata po službenoj dužnosti ali sudiju morate sami platiti" (Božović, 2015a: 220). Aforističar ovim zapravo samo „prepisuje" realnost, odnosno žalosno stanje sudijskog poziva i suda kao institucije, jer mnoge sudije, umesto da brane pravdu i pravednost, koriste svoj poziv u najnečasnije svrhe, spremi da prime mito. Apsurdno je da su oni koji dospeju pred sud zaštićeni pravom na odbranu po službenoj dužnosti, ali za namirenje pravde moraju da se posluže podmičivanjem. Korumpirano sudstvo gubi smisao, a pravo se zloupotrebljava i stavlja u službu izigravanja zakona.

Da su loše osobine i još gori karakteri isplivali na društvenu i političku scenu i njome ovladali, pokazuje satiričar i aforističar Aleksandar Čotrić. Imajući u vidu društvenu i političku stvarnost savremene Srbije, on zaključuje da su iskrenost i poštenje potpuno potisnuti. Oni više nisu preporuka, već suprotno, oni otežavaju ljudima poslove: „Govore za mene da sam pošten i iskren čovek. Hoće da mi unište političku karijeru" (Чотрић, 2008: 20). Čovek bez afere u politici, posebno korupcionaške,

ispada u očima onog dela javnosti koja korupciju posmatra kao nešto manje-više normalno neiskusno i naivno. Čotrić to ilustruje na ovakav način: „On je marginalan političar. Nije učesnik nijedne velike afere” (Чотрић, 2008: 23). A o tome koliko su političari ocrnjeni, odnosno koliko su problema i štete naneli, posebno državnom i društvenom bogatstvu, govori ovaj Čotrićev aforizam: „Samo političari koji su sve pokrali imaju šta da nam ponude” (Чотрић, 2008: 24).

Sumnju u one koji dolaze na vlast Čotrić iskazuje aforizmom: „Konačno je došlo vreme poštenih i sposobnih. Nadamo se da će na pravi način da iskoriste svojih pet minuta” (Чотрић, 2008: 34). On na osnovu iskustva navodi da i sposobni i pošteni, kada dođu na vlast, lako zaboravljaju na svoje poštenje i sposobnosti i koriste tih „pet minuta” da napune džepove i obogate se. Ovo je proisteklo iz iskustva, posebno iz ovde čestih izbornih ciklusa. Koliko je korupcija postala nešto svakodnevno, Čotrić pokazuje onim što ministri rade: „Imamo dobre ministre. Oni su u svakom poslu dobri po nekoliko miliona” (Чотрић, 2008: 38). Na osnovu iskustava sa sudom, Čotrić je napisao sledeći aforizam: „Sudije krše zakon. Oni to rade najstručnije” (Чотрић, 2008: 86). Ovo je primer kako se profesionalna znanja i sposobnosti stavljaju u službu zloupotreba, nelegalnih i koruptivnih radnji.

Nema šta se ne može prodati i kupiti, ali problemi iskrsavaju prilikom dogovaranja o ceni. Čotrić je tu muku sazeo u dve rečenice: „Moral, pravda i poštenje kod nas nisu na prodaju. Zato što ne možemo da se dogovorimo oko cene” (Чотрић, 2008: 88). Čotrić aforističarski oštromno i duhovito istražuje različite vidove korupcije kod nas, recimo podmićivanje radi zapošljavanja: „U drugim državama prvo radite, pa vas plate. Kod nas prvo platite, pa onda dobijete posao” (Чотрић, 2008: 92).

Sve je na prodaju i ništa nije sveto, pa ni znanje, diplome, ako treba i ceo fakultet; sve se može podmititi i pomoću podmićivanja dobiti. Čotrić to na svoj način saopštava sledećim aforizmom: „Tajkun ne samo što može da kupi diplomu, već i ceo fakultet” (Чотрић, 2008: 96).

I sport je postao izvor koruptivnih radnji jer se oko njega vrti veliki novac. Čotrićevom peru nije izmakla ni ta tema. Reci-mo ovako: „Sudija je odlično obavio svoj zadatak. Ostalo je da se

utvrđi ko mu je taj zadatak dao” (Чотрић, 2008: 149). Ili ovako: „Imamo pobjedu u džepu. Platili smo sudije” (Чотрић, 2008: 149). Korupcijom se u sportu može odrediti pobjednik unapred, što, istini za volju, nije samo specijalitet ovog podneblja.

Lepezu aforizama o korupciji stvorio je i Zoran S. Stanojević. Izoštrenim, moglo bi se reći skenerskim, uvidom u ono šta se dešava u našoj stvarnosti pokazao je koliko je korupcija kod nas raširena pojava. Korupcija u njegovim aforizmima, taman onako kao i u realnosti, prebiva u različitim oblastima svakodnevnog života. Koliko je vlast ogrezla u korupciji, pokazuje nekoliko njegovih aforizama. Da je vlast izvor brzog bogaćenja i promene socijalnog stanja, Stanojević pokazuje ovim aforizmom: „Što nemam vlast samo na jedan dan. Ne bih više bio siromah” (Stanojević, 2007: 28). Ovaj aforizam samo je potvrda široko rasprostranjenog mišljenja o našoj vlasti, odnosno o urušenosti njene reputacije, mišljenja da je dovoljan samo jedan dan pa da čovek promeni društveni i materijalni status – da siromašan uđe u vlast i da se preko noći obogati. To pokazuje da vlast ne obavlja ono što joj po definiciji sledi, to jest da štiti opšti interes i da se bavi opštim dobrom i pravdom za sve. Suprotno, ona služi samo da promeni materijalno stanje i društveni status nekog pojedinca ili grupe koja je osvojila vlast.

Ni zakoni koje takva vlast donosi ne omogućavaju ljudima da su pred njima jednaki i ravnopravni. Zakone vlast tumači kako joj odgovara. A tumačiti zakone kako nekome odgovara, posebno onima na vlasti, praktično automatski znači omogućavanje korupcije. Svi na poziciji samoproглаšenih tumača zakona u prilici su da počine razne zloupotrebe, uključujući koruptivnu iznudu. Stanojević u jednom aforizmu zaključuje: „Pred zakonom su svi jednaki, ali zakon može različito da se tumači” (Stanojević, 2007: 29).

Vlast koja se služi korupcijom prenosi je na celokupan državni aparat, odnosno na sve državne institucije. Prema Stanojeviću, nešto duboko nije u redu s državnim aparatom koji, da bi mogao da funkcioniše, iziskuje stalno podmazivanje kao da je reč o nekoj mašini, a ne o profesionalcima u državnoj upravi koji treba da na profesionalan način obavljaju svoj posao. On cinično konstatuje: „Državni aparat pravilno radi ako se redovno podmazuje” (Stanojević, 2007: 38). Na razmere sveprisutne korupcije

političara Stanojević na duhovit i sarkastičan način ukazuje ovim aforizmom: „Vodeći političar je uzeo mito'. I to vam je ekskluzivna vest?” (Stanojević, 2007: 34). Korupcija se toliko razmahala da se nijednom političaru više ne može verovati da u tome ne učestvuje. Drugim rečima, i u slučaju da bude objavljeno da je neki političar, posebno na visokom mestu, uzeo mito, to se više ne smatra nikakvom vešću, jer to dođe kao nešto normalno i svakodnevno.

Pojedini Stanojevićeви aforizmi odnose se na ponudu mita kao neko opšte stanje i obrazac ponašanja. Primanje i davanje mita je nešto normalno, kazuje ovaj njegov aforizam: „Oni su ponudili mito, ja sam uzeo. To rešenje je prihvatljivo za obe strane” (Stanojević, 2007: 27). Ili, na primer, kad se s visokih mesta tvrdi da je u toku suzbijanje korupcije, to izgleda i smešno i cinično, kao što Stanojević lepo kaže: „Korupcija je suzbijena. Nema šanse da izađe iz skupštine” (Stanojević, 2007: 33). Čak i kada se javnost uverava da je korupcija zaustavljena, ubrzo se ispostavlja da se ona još više rasplamsava. Stanojević je poredi sa vodom, uvek se nađe neka rupa kroz koju voda prodire, makar i samo da kaplje: „Zaustavili smo sve tokove korupcije, ali još po negde kaplje” (Stanojević, 2007: 34). To stanje Stanojević oslikava još jednim aforizmom: „Korupcije će uvek biti i mi ne bežimo od toga” (Stanojević, 2007: 34). Ovo je primer alibija, odnosno davanja do znanja da, koliko se god borili protiv korupcije, ona neće biti nikad iskorenjena. Na taj način, kada se kaže da se ne beži od konstatacije da će korupcije uvek biti, oni koji se protiv nje „bore” traže opravdanje tako što ispada da korupciju niko nije moguće iskoreniti, koliko god se oni borili, ona će i dalje opstajati. Kod nas je i pravda slepa, pa od svog slepila ne može da vidi korupciju, sarkastično poručuje Stanojević: „Pravda je slepa. Za lečenje je hitno potrebno sto hiljade evra” (Stanojević, 2007: 24). Drugim rečima, pravda je obolela i da bi ozdravila, potrebno je dati mito.

Kada je u pitanju davanje mita, Stanojević ističe da je ono bezgranično i beskonačno. Mito ne zna za granice, što se više daje, veći su i prohtevi. Kad se primi mito, vremenom se razvija beskonačni apetit, odnosno stalno se povećava iznuda: „Uzeli smo hiljadu evra mita. Uzeli smo sto hiljada evra mita. Uzeli smo

milion evra mito. Baš da vidimo dokle će da idu ti što nude mito” (Stanojević, 2007: 49). Ovo je sjajan alibi onih koji primaju mito, oni ne osećaju da su tu mogućnost otvorili, njih brine koje će biti naredne sume. Verovatno je da u svakom sledećem podmićivanju očekuju još više, odnosno beskonačno povećavanje suma.

Još dva Stanojevićeva aforizma u kojima je tema davanje mita pokazuju posledice koje to proizvodi, ironične ili odistinske. To su na primer: „Odluka da se mito može davati u dinarima, snažno je uticala na pad evra” (Stanojević, 2007: 51) ili: „Ponudjen je mito od milion evra. Taj slučaj je preuzela policija” (Stanojević, 2007: 52). Ovo su dobri primeri kako oni koji primaju mito nisu gadljivi i lako se prilagođavaju novim okolnostima. Oni koji daju mito ne prave pitanje u kojoj će to valuti biti, jedino što slabi uticaj strane valute, a to za obe pomenute strane nema nikakav značaj. Važno je dobiti mito u kojoj god valuti, makar ponekad i slabijoj u odnosu na moćnije strane valute.

Stanojević aforizmom saopštava da policija, čim oseti veliku sumu, odmah takve slučajeve preuzima za sebe. Iako je policiji jedan od zadataka borba protiv korupcije, pokazuje se da ona nije imuna na prodmićivanje, odnosno na koruptivno iznuđivanje. Stanojević pokazuje da je ne primiti mito stanje nenormalnosti: „Odbio je da primi mito. Kakav malograđanin!” (Stanojević, 2007: 51). Još bolji pokazatelj koliko je to postalo nenormalno ponašanje Stanojevićev je sledeći aforizam: „Odbio je da primi mito. Sud je naložio psihijatrijsko veštačenje” (Stanojević, 2007: 72). O raširenosti mita, koje se doživljava kao nešto normalno, govori još jedan aforizam: „Meni još niko nije ponudio mito. Neću više da ćutim!” (Stanojević, 2007: 80). Kada mu se ne ponudi mito, onaj od koga nešto zavisi počinje da se buni i smatra da to „nepoštovanje” dovodi njegovu funkciju u pitanje. On je uvređen što mu niko nije ponudio mito i upravo će zbog toga i da progovori. Sličan aforizam glasi: „Laž je da je vlast korumpirana. Meni još niko ništa nije ponudio” (Stanojević, 2007: 66).

Koliko se ne veruje u suzbijanje korupcije, odnosno u verbalne izjave da će otpočeti obračun s korupcijom i da će ona biti potpuno suzbijena, pokazuje ovaj Stanojevićev aforizam: „Korupcija je suzbijena. Daje se samo na jednom mestu” (Stanojević, 2007: 83). Ovaj aforizam govori o autoritarnoj vlasti, odnosno o

onome koji je jedan jedini slobodan i u čijim rukama se sve nalazi. Koliko je izgubio poverenje u najbliže saradnike i koliko je ubedio građane da je korupcija suzbijena, za toliko je sve sveo samo na jedno mesto, mesto na kojem se on nalazi. Drugim rečima, davanje mita njemu i nije korupcija, to je nešto normalno, a i on će sam sve to što dobije kontrolisati, jer će biti u njegovim rukama. To je u isto vreme vrhunac koruptivnog delovanja, odnosno korupciju potpuno kontroliše samo onaj koji je na vrhu.

Jedan Stanojevićev aforizam cynično-podsmešljivo opisuje onoga ko bi da primi mito, ali da ispadne kako on tako ne postupi zato što što je podmitljiv, već da time samo ilustruje koliko je kompletan sistem korumpiran. Pri tome jedino ne bi da se odrekne mita, jer bi to bila prevelika žrtva, s obzirom da je zaslužan za otkriće o podmitljivosti sistema u kojem radi. „Uzeo sam mito samo zato da bi dokazao koliko je ranjiv naš sistem”, glasi taj aforizam (Stanojević, 2007: 84). Sličan aforizam pokazuje kako bi korumpirani da umire savest: „Ponudjen nam je veliki mito, i mi taj slučaj nećemo stavljati pod tepih” (Stanojević, 2007: 86). Stanojević sledećim aforizmom šaljivo opisuje šta bi se dogodilo ako bi neko ponudio mito, ali ne i gde se nalazi: „Neko je ponudio mito od milion evra. Prevrnućemo i nebo i zemlju da ga nađemo” (Stanojević, 2007: 86). Ovakva ponuda se ne odbija, nego ponuđača treba naći po svaku cenu, jer se ovakva prilika ne propušta; bilo bi nenormalno toliku sumu ispustiti. I ovim Stanojević pokazuje koliko su se korupcija, kao i koruptivan način mišljenja, uvrežili u naš svakodnevni život. Da je tako, na svoj način govori i to da oni koji nude mito obično nisu nepoznati, barem ne tamo gde treba: „Čovek koji je podmićivao državne činovnike, je od ranije poznat vlastima” (Stanojević, 2007: 77).

Time koliko su diplome dovedene kod nas u pitanje, odnosno koliko su one stečene mitom i podmićivanjem, pozabavio se i Stanojević: „Naše diplome se u svetu cene i zato njihova cena vrtoglavo skače” (Stanojević 2007: 55).

I u borbi protiv korupcije ima nečega što može da omami one koji se protiv nje bore. To je zlato. Boreći se protiv korupcije, mnogi se u toj borbi i sami dobro podmažu, kako navodi Stanojević: „Predsednik će se izboriti protiv korupcije. Sve za šta se on uhvati to se pozlati” (Stanojević, 2007: 75).

Oni koji mnogo znaju, a to bi moglo da naškodi ljudima na visokim funkcijama, često to znanje debelo naplaćuju na najjednostavniji način: tako što ćute. Taj skriveni, ali neizostavni sastojak korupcionaškog mehanizma u aforizam je predočio Goran Dokna: „Ako je ćutanje zlato, dajte i meni jednu polugu” (Теофиловић, 2000: 550).

Aforističar Stanislav Tomić jedan je od onih koji podsećaju na jednu od bolnih tačaka društvenog života, na korupciju u zdravstvu. Zdravstvo, koje se po definiciji bavi bolom i patnjama obolelih, zahvaćeno je korupcijom. Drugim rečima, i za bol, odnosno njegovo smanjenje, potrebno je podmititi lekare kako bi blagovremeno pružili neophodnu zdravstvenu uslugu. Hipokratova zakletva nalaže svakom lekaru da u svakom momentu, nezavisno da li neko nešto ima ili nema ako je u zdravstvenom problemu, bolesnome bezuslovno pomogne. Nažalost, ova zakletva pred neposrednim iskustvima ostaje samo prazno slovo na papiru: „Zašto postoji korupcija u zdravstvu? Zato što postoje ljekari opšte prakse” (Božović, 2015a: 264).

Jedan od najtežih udaraca koji može pogoditi društvo odnosi se na obrazovanje, odnosno obrazovni sistem. Kao što je već navedeno, kada je u pitanju korupcija, u obrazovanju se ne radi o korupciji kojom se stiče ogromno bogatstvo. Korupcija u obrazovanju je sitna, ali sa stanovišta posledica najpogubnija. Obrazovni sistem je primarni sistem za svako društvo, jer se preko obrazovanja podstiče i razvija nivo kulturnog uzdizanja, kao i prosvetljenosti koja ima za posledicu da ljudi stiču najbolje i najveće kvalifikacije za obavljanje različitih poslova u okviru delatnosti. Obrazovanje je direktno povezano sa rastom i razvojem bez kojeg nema napretka društva. Kada korupcija zahvati obrazovanje, koruptivni obrazac postiže ne samo širinu već i dubinu u prodiranju u sve segmente života. Ova korupcija teško se iskorenjuje jer je borba sa njom ne samo teška nego i duga, kada je u pitanju vremenski faktor. Zaustavljanje i borba protiv korupcije u okviru obrazovanja zahtevaju ne samo generacije nego i decenije, da bi se ona svela na granice gde više nije obrazac ponašanja i istovremeno da ne može da izaziva posledice koje utiču na normalnost u razvoju društva. Upravo je obrazovanje u okviru koruptivnog zahvata pogodilo Srbiju u poslednje tri decenije. Oni koji su to

dobro zapazili i žestoko obeležili su upravo aforističari. Njihovo uočavanje i žaoka velika je opomena šta nam se dešava, ali još važnije, zašto nam se dešava i zbog čega se ne preduzimaju šok-terapijske mere za zaustavljanje ovog pogubnog koruptivnog hoda kroz društvo.

U zbornicima u kojima su objavljeni aforizmi naših aforističara od 2018. do 2022. godine, u raskošnoj aforističkoj građi izdvaja se veliki deo aforizama koji se odnose na korupciju u obrazovanju. Ivan Arandžević cinično zapaža: „Raste poverenje u obrazovanje. Broj prodatih diploma to najbolje potvrđuje” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 10). Upravo svakodnevne aфере koje prodiru u javnost pokazuju koliko je pojava prodatih, odnosno lažnih diploma obuhvatila društvo u Srbiji. Sjajno je to zapazio u aforizmu Pavle Gajšin, izričući: „Genijalnost se kod nas omasovila. Kupovina diploma već daje rezultate” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 32). Čak je i jedna nelegalnost koja dugo prati pismena društva, a to su falsifikati, izgubila na značaju kada je u pitanju kupovina diploma. Tako aforističarka Vesna Denčić upozorava aforizmom: „Umesto da falsifikujem, kupio sam diplomu. Originali su jeftiniji” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 48).

Nešto što je posebno dobilo na značaju u kontekstu korupcije u obrazovanju jeste uključivanje trgovine u ovu sferu. Nekvalifikovani trgovci aktivno učestvuju u koruptivnim radnjama u obrazovanju. Ovo je primetio aforističar Živko Đuza kada je rekao: „Većina prodavaca diploma nema odgovarajuću stručnu spremu” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 49). Ovaj aforizam ukazuje na to da često oni koji nude lažne diplome nemaju potrebne kvalifikacije, što dodatno otežava borbu protiv korupcije u obrazovnom sistemu. Još jedan karakterističan aspekt korupcije u obrazovanju je brzina i dinamika koruptivnih radnji. Aforističar Mile Đorđijoski to ističe kroz aforizam: „Diplomirao sam, magistrirao i doktorirao u jednom danu. Nisu imali da mi vrate kusur” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 46). Ovim aforizmom se ukazuje na mogućnost da se steknu visoke akademske titule u rekordnom vremenu, što naglašava ozbiljnost i prisutnost korupcije u obrazovnom sistemu. Takođe, Đorđijoski u drugom aforizmu ističe još jedan aspekt korupcije u obrazovanju,

upoređujući je s trgovačkom praksom: „Kupio je diplomu. Magistraturu je dobio gratis“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 47). Ovaj aforizam ukazuje na to da u nekim slučajevima koruptivne radnje u obrazovanju mogu uključivati dodatne benefite kao što su besplatne akademske titule.

U savremenim okolnostima u Srbiji stari obrasci dugotrajnog koruptivnog ponašanja još uvek su prisutni. Ovi obrasci pokazuju način na koji se koruptivne radnje obavljaju u obrazovnom sistemu. Goran Ivanković to precizno opisuje kroz aforizam: „Ko zna gde škripi, taj zna i gde treba podmazati. Kupio sam školsku diplomu. Pametno je ulagati u znanje“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 55). Ovaj aforizam upućuje na to da oni koji se bave korupcijom u obrazovanju često znaju kako da manipulišu sistemom da bi ostvarili svoje ciljeve. Aforističar Petar Jovanović koristi dosetku da ukáže na nelogičnost u obavljanju koruptivnih radnji: „Zašto me profesor proziva kad znam odgovor?“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 62). Ovaj aforizam oslikava situaciju u kojoj koruptivne radnje narušavaju osnovne principe obrazovnog sistema. Bojan Ljubenović pokazuje dovrtljivost kod onih koji učestvuju u kupovini diploma: „Od svih drugara iz kraja prvi sam se setio da kupim diplomu. Što se njih tiče, ja sam đak generacije!“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 75). Ovaj aforizam naglašava konkurenciju među onima koji se upuštaju u korupciju kako bi ostvarili prednost u društvenim i profesionalnim krugovima. Oni koji se bave kupovinom diploma često se odlikuju dobrom procenom vrednosti. Aforističar Dragan Ognjanović to ističe kroz aforizam: „Nisam ja kupio diplomu bilo gde. Platilo sam je najskuplje!“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 132). Navedeni aforizam ukazuje na to da neki ljudi plaćaju visokim cenama diplome, verujući da će im tako omogućiti veće koristi. Zoran Nikolić Mali ukazuje na promenu vrednosti u obrazovnom sistemu: „Znanje više nema cenu. Sad su na ceni diplome“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 129). Ovaj aforizam pokazuje da je tržište vrednosti u obrazovanju prešlo s vrednovanja znanja na vrednovanje formalnih akademskih titula. Ognjanović komentariše problem kada se kupovane diplome ne mogu naplatiti kako je planirano: „Džaba sam kupio diplomu. Kod nas se znanje malo ceni“ (Афоризми и афористичари 18, 2018: 139). Ognjanović

ukazuje na neusklađenost između investicija u diplome i stvarne vrednosti koju one donose na tržištu rada.

Aforističari ne samo da obeležavaju načine na koje se odvija koruptivna radnja već i mesta na kojima se ona odvija. Igor Pavlović ističe mesto gde se može dobiti ocena kroz aforizam: „Desetku u indeksu sam dobio samo u čevabdžinici” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 140). Pavlović aforizmom ukazuje da se korupcija u obrazovanju može manifestovati i u neobičnim ili neprikladnim okruženjima. Snalažljivost je ključna kada je u pitanju koruptivno delovanje. Filip Pejaković to precizno prikazuje aforizmom: „Na ispit ponesi nešto novca i znanja. Ako vidiš da ne ide, probaj da odgovaraš” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 141). Ovim se pokazuje da korupcija često uključuje kombinaciju novca i znanja, pri čemu novac može postati odlučujući faktor u prolasku ispita. Koliko je korupcija postala očigledna u obrazovnom procesu, pokazuje aforizam Slobodana Simića: „Najčešće ispitno pitanje: kolega, plaćate li kešom ili karticom?” (Симић, 2021: 81). Simić naglašava da je korupcija u obrazovanju postala toliko rasprostranjena da se njena upotreba prilikom polaganja ispita podrazumeva.

Goran Ivanković sarkastično primećuje da kupljene diplome ne samo što donose praktične koristi već i društvenu cenu. To pokazuje aforizam: „Kupljena diploma je potvrda da ovde znanje još uvek ima cenu”, ali istovremeno i upozorava da se uz pomoć diplome može lako dobiti povoljno radno mesto (Афоризми и афористичари 19, 2019: 73). Njegov aforizam „Ko kupi školsku diplomu, ima prednost pri kupovini radnog mesta” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 73) ukazuje na to da kupljene diplome pružaju neprirodnu prednost na tržištu rada. Koruptivno kupovanje diploma često se odvija brzo, što je prikazano u aforizmu Gorana Ivankovića: „Fakultetsko obrazovanje je stekao veoma brzo. Diplomu je dobio brzom poštom” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 74). Navedenim aforizmom Ivanković naglašava brzinu kojom se može steći diploma putem korupcije.

Koliko je raširena pojava kupovine diploma, pokazuje aforizam Dragutina Minića Karla: „Taman sam hteo da kupim jednu fakultetsku diplomu, kad mi za rođendan teča, strina i ujak doneše tri” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 125). Ovaj aforizam

ilustruje koliko je tržište diploma postalo pristupačno i uobičajno. Kada neka pojava poprimi velike razmere, može postati rutinska i bez značaja. To sjajno pokazuje aforizam Marka Pajića: „Fakultetska diploma je najskuplji toalet papir u Srbiji” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 153). Pajić aforizmom kritikuje ne samo visoke cene diploma već i njihovu sumnjivu vrednost. Milorad Bibin efektno opisuje tamnu trgovinu diplomama aforizmom: „Kupljena diploma ne ostaje dugo u glavi, ali često zna da 'dođe glave'” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 37). Ovaj aforizam ukazuje na to da kupljene diplome mogu imati dugoročne negativne posledice za one koji ih koriste.

Nesporno je da je snažnu sintezu, kada je u pitanju korupcija u obrazovanju, dao Ninus Nestorović sa tri aforizma koji velikim delom sve prethodno navedeno povezuju i pokazuju ne samo pogubnost nego i tu nesrećnu igru koju korupcija u obrazovanju obavlja nad ljudima. Tri su snažna i moćna njegova aforizma: „Danas je upisao fakultet, danas ga je i završio. Taj ništa ne ostavlja za sutra!”, „Samo zbog velike ljubavi prema ljudima, kupili smo našem sinu diplomu Medicinskog fakulteta. Da bi imao ko da ih leči!” i „Diplomirao sam na temu korupcije. Praksu ću odraditi u državnim organima” (Nestorović, 2020: 17, 121, 176). Ovi aforizmi zaokružuju pogubnost koruptivnog delovanja u obrazovnom sistemu Srbije.

Aforističari su obeležili još jednu stratešku delatnost kada je u pitanju opstanak i razvoj života, a to je medicina. Medicinski poziv, tj. lekarski poziv, prvi je sveti poziv zbog značaja lekarske profesije za održanje ljudskog zdravlja. Korupcija u zdravstvu, odnosno medicini, najšire je rasprostranjena jer su medicinske usluge potrebne svima. U okviru zdravstva, odnosno medicine, postoje dve vrste korupcije, ona koja je mala i vezuje se za medicinske usluge prema pacijentima i ona velika koja se odnosi na medicinsku opremu i lekove. Svakako i jedna i druga korupcija su porazne i po profesiju i po medicinu, s tim što ova mala pogađa vidljivo i konkretno svakog građanina. Aforizmi koji su usmereni na obeležavanje korupcije u zdravstvu, odnosno medicini, pokazuju u kakvom je stanju društveni život u Srbiji. Aforističar Ninus Nestorović pokazuje tu nesreću i nepravdu pred kojom se nalaze svi oni koji su oboleli, odnosno koji su u bolu i patnji.

Njegov aforizam je istovremeno i tačan i ciničan: „U našim bolnicama se zna red. Svaki pacijent, koji preživi operaciju, mora da časti!” (Nestorović, 2020: 124). Nestorović naglašava kako je korupcija prisutna čak i u najosetljivijim životnim situacijama. Trijaža bolesnika takođe pokazuje koruptivnu prirodu zdravstvenog sistema, što Nestorović oslikava aforizmom: „Medicinska trijaža u Srbiji: bolesnici koji su dali mito napred, ostali stoj!” (Nestorović, 2020: 60). Ovaj aforizam ilustrira kako korupcija može uticati na prioritete u medicinskoj nezi. Poređenje između krvi i mita u aforizmu: „Kad bismo krv u bolnici davali toliko često koliko i mito, nikad je ne bi falilo!” (Nestorović, 2020: 78) naglašava kako korupcija može nadmašiti osnovne potrebe za lečenje.

Što je lečenje zahtevnije, korupcija je često intenzivnija. Slobodan Simić to prikazuje aforizmom: „Operacija uspela pacijent umro, pare podeljene” (Симић, 2021: 77). Ovaj aforizam ukazuje na to da korupcija može dovesti do tragičnih posledica u medicinskom tretmanu. Nažalost, hirurzi u Srbiji su posebno obeleženi kada su u pitanju koruptivne radnje. Dvostruki je razlog: mali broj hirurga i još mizernija njihova primanja. Upravo zbog navedenog, oni kreću da namire tu nepravdu koja dolazi iz organizacije društva i države. Koliko je rašireno podmićivanje u medicini, potvrđuje aforizam Mileta Đorđijoskog: „Dajte mito doktorima. Jednom se živi” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 46). Ovaj aforizam ukazuje na sveprisutnu praksu davanja mita lekarima, što se percipira kao nužnost za dobijanje adekvatne medicinske pomoći. Iako je sarkastičan, aforizam oslikava ozbiljnu društvenu pojavu u kojoj se vrednost medicinskih usluga meri prema količini mita, a ne prema profesionalizmu i etici.

Nažalost, došli smo u situaciju da se sve kupuje, pa čak i lekari koji su obavezani Hipokratovom zakletvom. Ovo je dodatno oslikano u aforizmu Milorada Bibina: „Da bi bolesnici dobili lek, moraju 'da kupe'... lekare...” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 36). Bibin navedenim aforizmom kritikuje korupciju u zdravstvenom sektoru, ističući da pacijenti često moraju da „kupe” lekare kako bi obezbedili potrebnu medicinsku negu. Njegov aforizam naglašava koliko je duboko ukorenjena korupcija u sistemu, gde su osnovna prava i usluge podložni trgovini i korupciji.

I u treći sveti poziv, sudijski, u Srbiji je prodrila korupcija. Kada korupcija obuhvati sudije, pravda u društvu više ne postoji, a pravo se koristi da bi se neko obogatio. Ova pojava je efikasno prikazana aforizmom Zorana Popovića: „On je vrhunski sudija. Zato i košta” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 160). Popovićev aforizam ističe kako visoka cena „kvalitetnog” sudije često implicira koruptivnu praksu gde je pravda dostupna samo onima koji mogu platiti. Njegov uvid je dodatno produbljen aforizmom Jovana Kragujevića: „Slobodno sudijsko uverenje zavisi od debljine koverta koji je sudija uzeo. Što je koverat deblji, uverenje je slobodnije” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 93). Kragujević koristi metaforu „debljine koverta” da oslikava koliko korupcija utiče na sudijsku nezavisnost, naglašavajući da visina mita direktno utiče na slobodu i pravednost sudijskih odluka.

Savest korumpiranih sudija takođe nije izuzetna, što aforističar Živko Prodanović obznanjuje aforizmom: „I korumpirani sudac ima savjest – savjest korumpiranog suca” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 161). Prodanović aforizmom ukazuje na paradoks u kojem korumpirani sudija, iako svestan svoje nepravde, nalazi način da opravda svoje postupke.

Percepcija građana o sudijama često je negativna, sa pretpostavkom da su sve sudije korumpirane, što čini teško prepoznatljivim one koji časno obavljaju svoj posao. Prodanović to ilustruje aforizmom: „Korupcijski skandal – sudac je odbio mito!” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 162). Navedeni aforizam prikazuje retkost situacije u kojoj sudija odbija mito, čineći takvo ponašanje skandalom samo zbog njegove nesvakidašnje prirode. Kod pravde se i trgovina pojavljuje. Tako Mile Đorđijoski naglašava stanje u kojem se pravda „kupuje” aforizmom: „Vreme je za nove pobede. Skupili smo novac da kupimo sudije” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 46). Đorđijoski aforizmom oslikava realnost u kojoj se pravda može „pronaći” samo uz odgovarajući novac, reflektujući duboku korupciju u pravosudnom sistemu.

Najvećem iskušenju, kada je u pitanju korupcija, podložni su političari i vlast. Korupcija se na perfidan i lukav način uvlači u politički život, obuhvatajući one koji ga organizuju, tj. političare. Slobodan Simić obeležava političare kao ljude sklone darivanju, naglašavajući da je od dara do korupcije samo jedan korak:

„Naši političari imaju dara samo za primanje poklona” (Симић, 2021: 103). Simić aforizmom oslikava kako darivanje i korupcija mogu biti povezani, sugerišući da su političari često skloni primanju poklona, što može voditi koruptivnim radnjama.

Mnogi ljudi ulaze u politiku s najboljim namerama, ali izazovi koji ih očekuju, posebno na ključnim pozicijama, često ih odvođe u korupciju. Brano Cvetković to označava aforizmom: „Многи počну karijeru kao pošteni ljudi, a završe kao ministri” (Цветковић, 2022: 210). Ovaj aforizam prikazuje promenu karaktera koju politička moć može izazvati, prebacujući se iz početne čestitosti u koruptivnu praksu. Živko Prodanović primećuje ulazak političara u korupciju sledećim aforizmom: „On je zlatan političar. Ali prima i u eurima” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 153). Ovaj aforizam koristi ironiju da ukaže na to da su političari, iako možda „zlatni” u očima javnosti, često skloni prihvatanju mita. Prodanović dalje zapaža da političari često koriste različite oblike organizovanja da prikriju svoje nečasne radnje, što je prikazano aforizmom: „Основали су владу у сјени. Корупције” (Афоризми и афористичари 18, 2018: 154). Aforizam ukazuje na to kako političari maskiraju svoju korupciju kroz formalne ili neformalne strukture, stvarajući „vladu u sjeni” koja funkcioniše izvan vidokruga javnosti.

Kada je u pitanju spremnost vlade na koruptivne aktivnosti, često se koristi borba protiv kriminala kao maska. Živko Prodanović to prikazuje aforizmom: „Vlada je objavila rat kriminalu. Ne trpi ona konkurenciju” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 161). Ovaj aforizam naglašava da vlada koristi borbu protiv kriminala kao sredstvo za eliminaciju konkurencije i skrivanje sopstvenih koruptivnih aktivnosti. Ministri često biraju od koga će prihvatiti mito, što zavisi od veličine dobiti. Prodanović to tačno oslikava aforizmom: „Demant: nije istina da naši ministri uzimaju mito od svakoga” (Афоризми и афористичари 19, 2019: 161). Ovaj aforizam ukazuje na selektivnost u korupciji, gde političari prihvataju mito samo od „ozbiljnih” ponuđača, dok se sitne ponude odbacuju.

U situacijama kada političari ne mogu da obuzdaju svoju pohlepu, oni ulaze u spiralnu korupciju. Prodanović opominje političare kakve su posledice ove pohlepe aforizmom: „Njegov

uspon na politički vrh zaustavila je velika lavina. Lavina dokaza o korupciji" (Афоризми и афористичари 19, 2019: 162). Navedeni aforizam prikazuje kako neobuzdana korupcija može dovesti do političkog pada zbog nakupljenih dokaza. Političare u izvršnoj vlasti i njihov odnos prema korupciji dobro označava aforističar Dragan Ognjanović aforizmom: „Korupcija je pustila korenje. To je deo vladinih mera za oživljavanje poljoprivrede" (Афоризми и афористичари 18, 2018: 138). Ognjanović koristi metaforu da prikazuje koliko je korupcija duboko ukorenjena u političkom sistemu, sugerišući da se ona tretira kao deo „vladinih mera“.

Korupcija raširena na organizovan i sistemski način ocenjuje se kao velika nevolja za državu. Političari koji su odgovorni za ovu korupciju često imaju strategije za izbegavanje posledica. Bojan Ljubenić to prikazuje aforizmom: „Nepраведно smo dospeli na listu najkorumpiranijih zemalja na svetu. Već sutra ćemo tutnuti neki dinar da nas skinu s liste" (Афоризми и афористичари 19, 2019: 100). Ovaj aforizam oslikava kako političari koriste mito i druge oblike korupcije da bi izbegli i umanjili negativne posledice i na taj način prikrili stvarno stanje. Jovan Kragujević zaokružuje pogubno delovanje političara u korupciji aforizmom: „Korumpirani političari najefikasnije pretvaraju narodnu volju u državnu nevolju" (Афоризми и афористичари 19, 2019: 93). Kragujević ukazuje da korumpirani političari svojim delovanjem preobražavaju javne interese u štetu za celu državu, stvarajući ozbiljne probleme za celokupno društvo.

Uloga aforizama u obeležavanju korupcije je jasna, precizna i obuhvata sve segmente društva u koje ova opasna pojava prodire. Naši aforističari uspešno su označili profesije sklone koruptivnim izazovima, prikazali stanje i posledice koruptivnih radnji, ali i otkrili kako se naši ljudi koriste korupcijom da bi zadovoljili svoje potrebe i interese.

Aforizmi funkcionišu kao snažan alat za osvrtanje na duboke i često zanemarivane aspekte korupcije u Srbiji. Oni osvetljavaju ne samo simptomatske manifestacije korupcije već i duboke uzroke, razloge i motive koji omogućavaju njeno širenje i ukorenjivanje u različitim sferama društva. Kroz oštru ironiju i lucidne prikaze, aforizmi skenerski prodiru u koruptivno obolelo tkivo našeg društva, pružajući kritički uvid u sve njegove slojeve.

Ovi književni izrazi ne samo da beleže prisutnost korupcije već i reflektuju njene društvene i moralne posledice. Oni služe kao podsetnik da postoji potreba za reformom i integritetom u svim sferama društva, pozivajući na akciju i promenu. Koristeći moćne i sažete poruke, aforizmi podstiču društvo da se suoči sa stvarnošću korupcije i teži ka etičkim i transparentnim rešenjima.

4.4. KORUPCIJA U IZREKAMA

Izreke mudraca, pisaca, filozofa i naučnika tokom vremena pokazuju kako izgleda ona prva surova i često teško ukrotiva ljudska priroda kada je u pitanju organizovani život koji počiva na normama, pravilima, procedurama, zakonima i propisima. Upravo iz te biološke prirode izviru nagoni koji snažno hoće da zadovolje svoje potrebe. Nevolja se sastoji u tome što su ti nagoni često direktno upereni protiv razuma, racionalnosti i vrlina zajedničkog života. Ta neukrotiva energija, koja se manifestuje posredstvom potreba i želja, pokazuje da je stalna pratilja i pretnja organizovanom, odnosno razumnom i racionalnom ponašanju ljudi u zajednicama i društvima.

Pri ispoljavanju nagonskog ponekad izbije sklonost ljudi da se posluže korupcijom kako bi zadovoljili svoje potrebe. U izreci kineskih mudraca to je formulisano ovako: „Sa zakonima je isto kao i sa vodenim branama; kada se na jednom mestu probiju, sve ostalo je bezvredno” (Просветина ризница мудрости: мисли, изреке, цитати, афоризми, 2002: 113). Ljudska biološka i surova priroda često je nasilna i nasilnost upravo pokazuje kada su u pitanju pravila koja regulišu ljudske odnose. Ova kineska izreka pokazuje da je i ljudska biološka priroda – kao i neke prirodne pojave poput naglog prodora vode čija je silina u stanju da u trenu zбрише prepreke, ma koliko jake bile – sklona da razruši ono što ona druga, čovečnija, priroda stvori i razvije, odnosno da prodre i razori pravila na kojima počiva organizovani život ljudi u zajednici. Indijski braman Kautilija smatrao je da je ljudska pohlepa za mitom toliko velika da se ne može izmeriti. On to poredi sa ribom u vodi, pitajući se: „Koliko vode može popiti riba koja slobodno pliva u vodi” (Brioski, 2007: 23). Aristotel je smatrao da ljudska

neobuzdanost vodi ka upotrebi korupcije, odnosno „častoljublju i koristoljublju“ (Aristotel, 1970a: 165). Kako piše u Bibliji, Bog se obraća Mojsiju: „Ne uzimaj poklona, jer poklon zašljepljuje okate i izvrće riječi pravima“ (Излазак, 23:8). A jedna korejska izreka tvrdi: „I Boga je moguće kupiti za novac“ (Просветина ризница мудрости: мисли, изреке, цитати, афоризми, 2002: 226). Drugim rečima, potkupljivost trajno prati ljude kroz istoriju, odnosno kroz organizacije, od civilizacija, preko imperija i država.

Tvorac lekarske zakletve, koja je uput, vodič da bi najstarija svetska profesija bila očuvana, upozorio je na mogućnost potkupljivanja ovih posvećenika održanju čovekovog tela, odnosno zdravlja. Hipokrat (Ἱπποκράτης) preporučuje: „Lekar treba da bude najbogatiji u selu, da ne bi mogli da ga potkupe“ (Путокази: поруке предака, 2007: 110). Tamo gde je ovo upozorenje zaboravljano, uvek nas je iznenađivalo kako taj sveti čovek, koji se bavi ljudskim bolovima i patnjama, može sebi da dozvoli da bude potkupljen. Da se društvene zajednice i države pridržavaju ovog Hipokratovog upozorenja, danas korupcija u zdravstvu ne bi u očima ljudi zauzimala tako visoko mesto među delatnostima u društvu sklonom korupciji. Ovaj veliki grčki mudrac i veliki lekar je, utemeljujući ovaj sveti poziv, istovremeno dao i lek kako da se lekarska profesija čuva da ne bi bila zloupotrebljena i potkupljivanjem uvučena u korupciju.

I u novom veku na evropskom tlu su veliki pisci i mislioci opominjali ne samo savremenike nego i buduće generacije šta sve mogu da očekuju ukoliko ne budu oprezni i ne zaustave tamne strane čovekove prirode i postupke koji iz nje proističu. Filozof Frensis Bejkon, među četiri glavna zla koja vlast može ljudima da počini, izdvojio je korupciju (Bacon, 1985: 11). Dante (Durante degli Alighieri) je, opisujući na šta su potklupljivi činovnici spremni, zapisao da oni „... za novac ne u da pretvoriti žure“ (Aligijeri, 2007: 198). Vilijam Šekspir (William Shakespeare) opominje: „A da li lopov za lopovluk sudi, To ne zna zakon“ (Шекспир, 2011: 120). Ova opomena važi za sve prostore i vremena u ljudskoj istoriji. Ne treba dozvoliti da se lopov dokopa bilo kakve funkcije koja utiče na ljudske sudbine i ima ulogu u javnom životu. Nesporno je da lopov na funkciji nikada neće lopove osuđivati. Pojave kao što su lopovluk i korupcija s takvim ljudima ne samo što će opstajati

nego će se širiti, napredovati i razvijati. To je opomena bitna i za borbu protiv korupcije: potrebno je pažljivo meriti kome će biti povereni najvažniji i najodgovorniji poslovi u društvu. Dakle, potrebna je pravična i dobra selekcija kad se konkuriše za važna javna mesta da se tih mesta u institucijama ne bi dokopali ljudi skloni zloupotrebama, oni koji neće biti u stanju da se s njima obračunavaju.

Tolstoj (Лев Николаевич Толстой) je cinično primetio da sudovi privlače nepravdu: „Gde je sud, tamo je i nepravda” (Пытокази: поруке предака, 2007: 245). Zakoni su stvoreni da bi zaustavljali opasnu stranu ljudske prirode, a sudovi da te zakone sprovode, odnosno da sve nepravde kažnjavaju, ali i u sudovima su sudije od krvi i mesa. Drugim rečima, ni sudije nisu nedodirljive, jer i njih vrebaju tamne strane čoveka koje često ne mogu sami da ukrote, nasuprot njihovoj ulozi da druge sprečavaju da ispolje te strane ljudske prirode. Na osnovu tog iskustva Tolstoj s pravom zaključuje da sud često nije garancija ispravljanja nepravdi, jer sudske odluke mogu da nanesu još veću nepravdu ili održe postojeće nepravde.

„Kad se čovek domogne moći, teško će doleteti da je ne zloupotrebi, upozorio je otac psihoanalize, Sigmund Frojd (Sigmund Freud) (Просветина ризница мудрости: мисли, изреке, цитати, афоризми, 2002: 45). On pokazuje da moć često pada u iskušenje da se stalno dokazuje, uklanjajući sve prepreke koje je eventualno dovode u pitanje. Iz tog razloga moć je sklona da čoveka gurne u različite, pa i koruptivne zloupotrebe kriminalne prirode. Bez stroge kontrole moći teško se mogu zaustaviti njene moguće zloupotrebe.

Veliki fizičar Albert Ajnštajn (Albert Einstein) konstatovao je: „Novac samo privlači koristoljublje i odvodi neodoljivo uvek prema zloupotrebi” (Ajnštajn, 1998: 16). Ovim Ajnštajn opominje da stalno treba kontrolisati sticanje i upotrebu novca kako novac ne bi bio iskorišćen za zloupotrebe. Bez dobrih procedura i zakona novac je kao voda iz pomenute kineske izreke koja lako privlači koristoljubive i podstiče one koji su spremni da radi ostvarenja svojih želja, interesa i potreba krenu putevima raznovrsnih nelegalnih, protivzakonitih, pa i koruptivnih radnji.

5. OBRASCI I KORUPTIVNO PONAŠANJE

Iz analiziranih književnih dela, poslovice, zagonetki, aforizama i izreka može se zaključiti šta je sve iz prošlosti i tradicije uticalo na formiranje koruptivnih obrazaca ponašanja u Srbiji. Ti uticaji povezani su s preživljavanjem, vlašću, novcem, zaposlenjem, porodičnim, rođaćkim, prijateljskim i zemljačkim vezama, zadovoljavanjem raznolikih potreba, dobiti i interesa. Na osnovu analize književnih dela mogu se izdvojiti sledeći obrasci: *obrazac preživljavanja; obrazac domišljatosti i lukavstva; običajni obrazac koji proizilazi iz porodičnih, rođaćkih, prijateljskih i zemljačkih veza; obrazac funkcionisanja vlasti; obrazac upotrebe novca; obrazac podmirivanja potreba po svaku cenu (od zdravlja do luksuza) i obrazac pravde i pravičnosti.*

Obrazac preživljavanja razvijan je tokom dugog ropstva u Osmanskoj imperiji. Surovost i oholost osmanskih vlastodržaca ugrožavala je život srpskog stanovništva u tom periodu. Da bi preživeli i stvorili kakve-takve uslove opstanka, porobljeni su bili prinuđeni da podmićuju osmanske vlasti i tako smanjuju harač, odnosno različite vrste nameta koje im je imperija nametala. Njena vlast i sama je iznuđivala mito i na taj način je formiran ovaj koruptivni obrazac. Radi stvaranja koliko-toliko podnošljivih uslova života, u procesu davanja mita i iznuđivanja mita korišćena je i ucena. I jedni i drugi, odnosno i podmićeni i oni koji su podmićivali, vremenom bi posezali za učenom kako im položaj i stečeno olakšanje ne bi bili dovedeni u pitanje.

Prve poruke i preporuke u vidu pouka, kada je u pitanju preživljavanje, iskazivane su sledećim rečima: „podmazati”, učiniti „diškreciju”¹⁴⁴, „kud će šut s rogatim izaći na kraj!”, svaki posao „se lakše završava ako se 'stvar podmaže'”, „podmazivati masnu

¹⁴⁴ Reč diškrecija označava dažbinu i doprinos. „Manastiri su davali tribut (mitropolitu) u raznim prilikama i u različitom obliku. Najopćije ime je tim različitim tributima 'diškrecija'... *mito, podmićivanje*” (*Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 1966: 358–359).

gusku", „svi tako rade!" (Stefanoviћ Karaџић, 1966: 579; Глишић, 2006: 30; Антонић, 2001: 26–27).

Образас преживљавања који је дубоко укорењен и присутан у различитим ситуацијама из Османског периода показује како су екстремне и теške околности натерале, односно „приморале" људе да се окрену корупцији као кључном средству за преживљавање. Ова пракса, која се развијала кроз систем нуђења, односно давања и изнуђивања мита, утицала је на стварање дугорочних образаца понашања који и данас снажно опстају, чиме је корупција постала уобичајна и нормална појава у свакодневном животу.

Образас домишљатости и лукавства – да би се преживело, али и добило оно што је некоемe припадало, а што се није могло на нормалан начин остварити, људи су се сналазили тако што су се служили лукавством и домишљанјима, кршећи морална правила, али успевајући да добију оно што им припада. Био је то начин преваре окупатора и власти sklone корупцији. Смисао овог обрасца је отпор и ослобађање од неправичне власти и поробљивача. Опасна је, међутим, последица тог обрасца, посебно изван контекста у којем је настала. Домишљатост и лукавство iskazani су на основу iskustava које су људи имали са властима из османског периода и касније онима које је успоставила модерна српска држава. Доста тога повезано са домишљатошћу и лукавством описали су српски piscи 19. и 20. века, показујући људску sklonoct домишљатим и лукавим преварима, особито на рачун власти sklone миту и подмићивању.

Образас домишљатости и лукавства, иако би у самом почетку mogao бити okarakterisan обликом отпора против неправди, неретко се преноси у свакодневне стратегије преживљавања које се заснивају на обмани и превари. Овај образац често се повезује са осећајима неправде и frustracijama према власти која је изneverила очекивања својих грађана. У контексту Србије образац домишљатости и лукавства uticao је на развој sofisticiranijih и prefinjenijih облика корупције, где су pojedinci koristili сналажљивост како би се izborili за остваривање интереса у системима који су им били неприступачни или неправедни. Navedena пракса doprinela је normalizaciji корупције и обликовању друштвених normi које оправдавају превару и manipulaciju као средство за остваривање личних ciljeva.

Обицајни образац је онај који произилази из породичних, рођачких, пријатељских и земљацких veza, као и из norme reciprocности.

Oni su duboko ukorenjeni u patrijarhalni, odnosno tradicionalistički život zatvorenih i ugroženih zajednica. Taj obrazac proizilazi iz jakih krvno-srodničkih veza koje su u dugom periodu pretočene u neiskorenjivu naviku socijalnog života, kao i iz reciprociteta „ja tebi—ti meni”. Ovaj obrazac pokazuje i sumnju i nepoverenje prema drugima, a korišćen u okviru vlasti učvršćuje nepotizam i kronizam, kao i reciprocitet.

Od formiranja moderne srpske državnosti do našeg vremena mnogo je onih koji, kad zasednu na vlast, koriste funkciju tako što na raznim mestima, odnosno položajima u državnim institucijama, forsiraju članove porodice, rođake i prijatelje. U nekim slučajevima funkcioniše i zemljačka linija, odnosno zapošljavanje ljudi iz kraja iz kojeg potiču. Nesporno, uvedena je i norma reciprociteta koja počiva na uzajamnim uslugama.

Običajni obrazac koji se oslanja na porodične i prijateljske veze često je povezan sa osećajem lojalnosti i nekoj vrsti obaveze prema rođacima i prijateljima. Ove veze ne samo da omogućavaju zloupotrebu pozicija moći za ličnu korist već i destabilizuju javne institucije stvaranjem mreža privilegija i nepravde koje je teško i gotovo nemoguće prevazići.

Obrazac funkcionisanja vlasti proizilazi iz zloupotreba ljudi na vlasti. Kada je u pitanju srpsko stanovništvo, ovakve zloupotrebe su dugog trajanja. Analizirani opisi pokazuju da su sve vlasti, od porobljivačkih do onih nastalih posle oslobođenja od ropstva, pune primera zloupotreba. Ovaj obrazac je po uticaju, kada je u pitanju korupcija, najsnažniji i pokazao je da su mu sve vlasti bile sklone. U literaturi je najviše primera povezanih sa obrascem zloupotrebe vlasti u koruptivne svrhe. Pokazalo se da je borba za osvajanje vlasti i održanje na vlasti vezana za ličnu korist, a ne za opšte dobro. Ovaj obrazac stvorio je kod stanovništva veliko nepoverenje u vlast, kao i u sve državne institucije. U okviru ovog obrasca razvili su se različiti oblici i načini koruptivnog delovanja, a na osnovu literature može se konstatovati da je, prema merilu raznovrsnosti, „najbogatiji” među koruptivnim radnjama. Tu se pokazuju i načini kako se sve može izboriti dolazak na vlast i kako se ona koristi za ostvarivanje lične ili grupne dobiti. Upotreba vlasti u koruptivne svrhe, odnosno zarad lične dobiti, u literaturi je obeležena različitim izrazima i formulama.

U srpskom kontekstu ovaj obrazac pokazuje kako vlasti često koriste svoj položaj za ostvarivanje ličnih interesa, čime se dodatno osnažuje sistem korupcije i narušava već ugroženo i oslabljeno poverenje građana u institucije. Ova praksa je podložna kontinuitetu kroz različite političke režime, što sugerira da su koruptivni obrasci često utkani u samo tkivo vlasti, čineći ih izuzetno otpornima na bilo kakve promene.

Obrazac upotrebe novca – novac kao univerzalno sredstvo razmene, kada je u pitanju korupcija, značajno i podsticajno se upotrebljava u koruptivne radnje. Novac je moćno sredstvo pomoću kojeg se korupcija obavlja i odigrava. Zbog novca i za novac ljudi se upuštaju u koruptivne radnje da bi ga stekli, a potom pomoću njega proširivali i uvećavali dobit. Bez novca se ne može, a sa novcem se svašta može priuštiti. Najčešće sredstvo kada je u pitanju davanje ili iznuđivanje mita je upravo novac. Koruptivna dela koja se odvijaju preko novca najteže se utvrđuju, a istovremeno omogućavaju najveću dobit. Novac je preporuka za sve, i legalno i nelegalno. Prošlost je pokazala različite oblike upotrebe novca kada je u pitanju održanje koruptivnog obrasca. Najkonkretniji oblik mita i podmićivanja je novac. U literaturi je dobio najviše izraza u obliku poruka i pouka.

Obrazac podmirivanja potreba po svaku cenu (od zdravlja do luksuza) odnosi se na sve vrste potreba razvijenih kod nekog pojedinca i u društvu. Na osnovu toga da li će neko uspjeti da ostvari potrebu legalnim putem i da to bude i racionalno i efikasno, može se proceniti organizacija društva. Zadovoljavanje potreba pokazuje kako funkcionišu sistemi i institucije u državi. Kad ne mogu na zakonit način da zadovolje potrebe, ljudi su skloni, na osnovu ranijih iskustava, da ih zadovoljavaju uz pomoć korupcije. Naročito su za korupciju izazovne primarne potrebe poput zdravlja i zapošljavanja. Posebno se izdvaja potreba za zdravljem – iskustvo pokazuje da je formiran tradicionalni obrazac po kojem zdravlje nema cenu. Iz tog obrasca proističe i spremnost za podmićivanjem lekara i medicinskog osoblja i prihvatanje njihovog iznuđivanja mita.

Potreba za zapošljavanjem najčešće se vezuje za vlast i institucije. Ljudi su zbog egzistencijalnih potreba spremni da se upuste i da prihvate korupciju jer je u pitanju rešavanje jednog

od najvitalnijih životnih pitanja. U kontekstu zapošljavanja korupcija se javlja u obliku davanja mita sa ciljem dobijanja posla ili unapređenja, što svakako ukazuje na odsustvo pravičnih procedura u zapošljavanju. Ovaj obrazac pokazuje kako su primarne egzistencijalne potrebe postale ključno polje za koruptivne aktivnosti.

Obrazac pravde i pravičnosti počiva na univerzalnim vrednostima. Pravda spada u univerzalne vrednosti prema kojima su ljudi najosetljiviji. Ljudi teško prihvataju nepravdu jer ih ona dovodi u položaj neravnopravnosti i diskriminacije. Zbog toga se ne može zamisliti siguran društveni život ako ne počiva na dominaciji pravde i pravičnosti. Iz tih razloga institucije koje treba da garantuju pravdu i pravičnost postaju veoma osetljive ako se ne pridržavaju dobrih zakona, odnosno ako nije uspostavljena vladavina prava. Koruptivni rizik kada su u pitanju pravda i pravičnost je izuzetno visok. Ako u pravosudnim institucijama postoji korupcija, onda one kod ljudi stvaraju nepoverenje ne samo u njih već i u celokupno funkcionisanje vlasti. Upravo je nefunkcionisanje pravosudnih institucija tokom istorije moderne srpske državnosti opisano u literaturi. Korupcija se širi u pravosuđu, posebno u okviru sudske institucije i sudija. U obrađenoj književnoj literaturi to je čest slučaj, kao i različiti oblici i načini na koje sudije izvrđavaju primenu zakona, što nanosi velike nepravde.

U analiziranoj književnoj literaturi, posebno kod srpskih pisaca od Dositeja Obradovića do Borislava Pekića, pokazuje se da je u dva veka funkcionisanja moderne srpske državnosti upotreba korupcije bila različita. Na početku bila je povezana sa funkcionisanjem novouspostavljene vlasti i potrebama stanovništva koje su zavisile od vlasti. Kako se država razvijala, odnosno kako su formirane institucije, pokazalo se da je upotreba korupcije zahvatala različite oblasti i popimala raznolike oblike i načine.

Podmićivanje nastalo iz nužnosti u okviru Osmanske imperije prenelo se na vlast u novoosnovanoj državi. Ono je u početku bilo vezano samo za položaje, odnosno nameštenja u okviru vlasti. U tom periodu pokazao se i oblik korupcije povezan sa porodično-rođaćkim i prijateljskim vezama. Taj oblik korupcije proisticao je iz tradicionalnih obrazaca karakterističnih za tradicionalna društva, odnosno njihove jake krvno-srodničke i prijateljske veze

i odnose. Ovaj obrazac nastavio je da deluje i u novoformiranim institucijama u kojima su se neretko zapošljavali najbliži rođaci i prijatelji onih moćnih pojedinaca na vlasti, što je dodatno učvrstilo i utemeljilo korupciju.

U tom periodu, posebno u 19. veku, podmićivanje je bilo povezano sa zapošljavanjem u državnim institucijama, kao i s položajima u njima, odnosno napredovanjem u okviru službe. Ova vrsta podmićivanja formirala je još jedan obrazac: oni koji su odlučivali o zapošljavanju počeli su polako da iznuđuju mito. Tako se i podmićivanje i iznuđivanje mita postepeno uvlačilo u novoformirane institucije. Svako mesto i položaj imali su cenu. Ovi načini dobro su opisani kod srpskih pisaca 19. veka. Ti koruptivni načini, takođe, dobili su mesto u literaturi u prvoj polovini 20. veka. Posebno ih je na ironičan, sarkastičan i komičan način opisao Branislav Nušić.

Sa modernizacijom, odnosno tehničkim, kao i tehnološkim razvojem, razvijane su i potrebe u Srbiji. Razvijenost potreba pokazuje i društvenu razvijenost, ali se sa razvojem pojavljuju i negativni pratioci, uključujući korupciju. Koruptivni načini primenjivani u prvim institucijama postepeno su se širili i na novoformirane institucije, ali i na oblasti regulisane zakonima. Jedna od tih oblasti, posebno osetljiva jer je primarna za čovekov život, jeste zdravstvo. Upravo ukorenjeni oblici korupcije u institucijama vlasti polako su zahvatali i zdravstvene institucije. Jedan od primera koji pokazuje kako se korupcija preliva iz institucije u instituciju je zdravstvo. Vlast i državne institucije nisu vodile računa o značaju zdravstvenog sistema za život ljudi. To je često proisticalo iz namere da se oni drže u siromaštvu. Zaposleni u zdravstvu bili su materijalno i statusno zanemareni i ugroženi i neretko kao profesionalci poniženi. Taj osećaj poniženosti i zanemarenosti omogućili su plodno tlo za koruptivne aktivnosti koje su bile viđene kao jedini mogući način poboljšanja i unapređenja materijalnog i statusnog položaja.

Nešto slično dešavalo se i u drugim oblastima, posebno u veoma osetljivom segmentu funkcionisanja države – pravosudnom sistemu. Pravosudne institucije dvostruko su bile pogođene, s jedne strane rđavim materijalnim položajem, a s druge strane ideološkim načinom zapošljavanja. Kombinacija nepovoljnih

uslova rada i partijskih uticaja doprinela je širenju i razgranavanju korupcije u ovom sistemu. Te činjenice govore da su dvostruki razlozi za pojavu korupcije i njeno razgranavanje u okviru pravosudnih institucija.

Ovi primeri pokazuju da nešto što je u početku nastalo kao naopako u okviru institucije vremenom opstaje, napreduje i razvija se. Upravo ovo su pokazatelji kako regresivna tradicija održava korupciju i učvršćuje njene obrasce.

Interesantan podatak iz analize književnih dela jeste kako se lingvistički utemeljivao koruptivni obrazac. Lingvistički izrazi koji su bili povezani sa koruptivnim aktivnostima u početku su imali jednostavniji i direktniji oblik i najčešće su se odnosili na onaj oblik korupcije koji je bio vezan za materijalno teške uslove života stanovnika. To su u početku bile kratke i jasne poruke i odnosile su se samo na jedan oblik korupcije – korupciju povezanu s preživljavanjem. Kasnije su one poprimale, prema razvoju institucija i oblasti života, mnogo složenije opise koji pokazuju različite oblike i načine korumpiranja.

Savremena istraživanja pokazuju da negativna ponašanja iz prošlosti koja su poprimila tradicionalne karakteristike i danas snažno opstaju.¹⁴⁵ Uticaj tradicije na koruptivno ponašanje u Srbiji ne samo da opstaje nego se i snažno ispoljava. Na ruku tome ide vladavina samovolje, odnosno odsustvo vladavine prava, što uključuje nedonošenje efikasnih sistemskih zakona i neadekvatno funkcionisanje institucija prema principima vladavine prava. Vladavinom prava bila bi ne samo zaustavljena korupcija nego bi se vremenom i negativna tradicija, koja je održavala koruptivno ponašanje, polako iz generacije u generaciju smanjivala i nestajala.

Obrasci dugog trajanja, na koje je ukazivao istoričar Fernan Brodel, i dalje su prisutni i utiču na savremeno društvo. Ovi obrasci predstavljaju rezultat dugoročnih kulturnih i istorijskih faktora koji se prenose sa generacije na generaciju, a čiji uticaj ne može lako da se eliminiše. Za promene su potrebni inicijalni projekti i strateški planovi koje bi trebalo odgovorno i dosledno sprovesti.

¹⁴⁵ Za detaljnije informacije, pogledati rezultate istraživanja prikazane u doktorskoj disertaciji (Јоковић, 2018a: 423–436).

Za prevazilaženje korupcije u Srbiji i smanjenje njenog snažnog uticaja potrebno je shvatiti da je ovaj problem složen i višeslojan. Samo kroz kontinuirane i sveobuhvatne napore na svim nivoima društva moguće je očekivati dugoročne rezultate i trajne promene u pristupu vladavini prava i borbi protiv korupcije.

6. KORUPCIJA U 19. I PRVOJ POLOVINI 20. VEKA – VELIKE AFERE I NJIHOVE POSLEDICE

U istraživanju uticaja tradicije na pojavu i razvoj korupcije u Srbiji bitno je izdvojiti konkretne koruptivne primere i radnje, odnosno afere tokom 19. i u prvoj polovini 20. veka. Istorijski pristup istraživanju odnosa tradicije i korupcije pokazuje kako su u modernoj srpskoj državnosti funkcionisali vlast i institucije, a ujedno je pokazatelj svesti i samosvesti stanovnika o korupciji kao negativnoj i opasnoj pojavi u društvenom i političkom razvoju. Izdvajaju se tri perioda u kojima su u Srbiji dominirale koruptivne radnje osvetljavane velikim aferama.

Prvi period, vreme vladavine dinastije Obrenović, obeležen je neprestanom korupcijom od uspostavljanja srpskog ustavnog političkog života do početka 20. veka. Drugi period, vladavina dinastije Karađorđević, može se podeliti u tri dela: prvi, od ubistva Aleksandra Obrenovića 1903. godine do Prvog svetskog rata, drugi, tokom Prvog svetskog rata i treći deo, do Drugog svetskog rata. Treći period počinje uspostavom nove Jugoslavije 1945. godine, posle Drugog svetskog rata, kojom dominira komunistička ideologija, odnosno Komunistička partija kao jedina stranka koja uspostavlja državnu vlast i upravlja svim institucijama. U svakom od ovih perioda mogu se uočiti uzroci, razlozi i motivi za upotrebu korupcije prilikom rešavanja svakodnevnih životnih problema stanovnika Srbije. Nesporno je da u prvom i drugom periodu veliki uticaj na pojavu i razvoj korupcije u Srbije imaju spoljašnje okolnosti.

6.1. KORUPCIJA U VREMENU VLADAVINE DINASTIJE OBRENOVIĆA

Na početku prvog perioda koji se vezuje za dinastiju Obrenovića veliki i bitan činilac, kada su u pitanju koruptivne radnje, vezan je nasleđe osmanske vladavine u kojoj je vlast širila

korupciju. Podmićivanje i iznuđivanje mita od porobljenog srpskog stanovništva diktirano je egzistencijalnim problemima, u prvom redu zloupotrebom okupatorske vlasti u prikupljanju poreza, odnosno harača. Takođe, osmanlijske vlasti, odnosno njihovi upravitelji, veziri, begovi i age, bili su skloni da iznude mito radi rešavanja potreba i interesa pokorenog stanovništva. Taj obrazac će posle obnove srpske države biti preslikan na odnos vlasti i građana. Obrazac mita i podmićivanja u rešavanju egzistencijalnih potreba prihvaćice i vlast i njeni podanici. Vremenom će to poprimiti takav obim da će se korupcija raširiti na sve državne institucije. Taj organizovani i sistematski pristup širenju korupcije pokazuju afere u kojima su učestvovali najznačajniji ljudi iz državnog vrha i državne uprave.

Kada je formirana nova srpska država, jedan broj stanovnika upućen je na školovanje u evropske zemlje. Po završetku školovanja mnogi od njih dali su veliki doprinos modernizaciji državne organizacije u Srbiji, ekonomskom razvoju i posebno organizovanju obrazovnog sistema. Jedan broj njih uneo je u Srbiju i negativne pojave iz Evrope. To se prvenstveno odnosi na brzo bogaćenje bez truda, ne birajući sredstva. Oni su pokušavali da se na brzinu obogate i preko bogatstva steknu ne samo društveni status nego i uticaj na politički život. To ih je odvelo da se posluže raznim oblicima nelegalnog delovanja, a jedan od tih oblika je i koruptivno ponašanje. To je posebno opisao veliki švajcarski pravnik Arčibald Rajs (Rudolph Archibald Reiss) u testamentarnoj poruci srpskom narodu.¹⁴⁶ Afere nastale na osnovu

¹⁴⁶ Rajs piše da su političari posle Prvog svetskog rata „iskoristili svoj položaj da bi se lično obogatili, ponekad i nimalo poštenim sredstvima. Time su pokazali da je njima politika samo sredstvo za brzo sticanje velikog novca. Ne koriste, međutim, samo političari – ministri politiku da bi se obogatili, već i obični političari – poslanici slede njihov primer. Među njima besni najsravnija korupcija, a odatle je zahvatila funkcionere koji zavise od političara. Mogao bih vam navesti desetine meni poznatih slučajeva potkupljivanja poslanika, ministara i visokih funkcionera mitom čiji iznos prevazilazi milion. Često bi mi se to zgadilo i žalio sam vaš narod što mu je sudbina u takvim rukama. Ponekad bi se javno mnjenje ipak uznemirilo videvši neke slučajeve najočiglednije korupcije. Tada bi vaši političari – strančari osnovali skupštinske anketne komisije, koje nikada nisu dale neki rezultat zato što vukovi ne jedu jedni druge. Razne političke stranke su se silno međusobno vredale radi vlastite reklame, ali su se dobro čvale da ne zabrazde duboko pošto su dobro znale da korupcija nije apanaža jedne stranke nego svih. Vaši političari – strančari su, dakle,

ovog spoljašnjeg uticaja posebno su istakle dva uzroka korupcije: ljudsku pohlepu i siromaštvo.

Osvajački pohodi Osmanlija razorili su tek formirano srednjovekovno feudalno srpsko društvo. Dugi period pod njihovom vlašću izmenio je strukturu stanovništva Srbije jer je preživeli deo feudalnog plemstva, aristokratije i jednog dela sveštenstva napustio Srbiju u seobama. Najveća seoba bila je pod pečkim patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem tokom Velikog bečkog rata krajem 17. veka. Potom je usledila seoba po okončanju Rusko-austro-turskog rata 1740. godine pod pečkim patrijarhom Arsenijem IV Jovanovićem Šakabentom. Te seobe dovele su stanovništvo Srbije do stanja da je ono ostalo na nivou malih sitnih seljačkih poseda. Karakteristično je da se mnoštvo preostalog stanovništva povuklo van puteva koji su išli prema Evropi i u suprotnom smeru prema Istanbulu, odnosno Kostantiniji (Kostantiniyye), kako je tada službeno nazivana prestonica Osmanskog carstva.

Da bi koliko-toliko bio podnošljiv život pod Osmanlijama, srpsko seljačko društvo se u namirivanju harača, da bi preživelo, neretko služilo podmićivanjem, tj. davanjem mita osmanskoj vlasti koja je bila uspostavljena u varošima i gradovima. Tim podmićivanjem koje je trajalo dugi vremenski period formiran je kod srpskog stanovništva *obrazac preživljavanja* u obliku korupcije. Taj obrazac održava se do današnjih dana. U oslobađanju od osmanske vlasti, pored ustaničkog oružja, oslobodilačka vlast koristila je i korupciju radi ovladavanja što većom teritorijom. To je posebno karakteristično za vladavinu Miloša Obrenovića, koji korupciju nije više koristio kao obrazac preživljavanja, već u svrhu državnog razloga. Državni razlog za korupciju omogućio mu je da proširi srpsku državu, ali i da se oslobodi svih uslovljavanja dogovorenih u pogodbama sa osmanskom vlašću.

Korupciju kao državni razlog Miloš Obrenović je koristio u dva oblika: da što više teritorije Srbije oslobodi od osmanske vlasti i da što više oslobođene teritorije prigrabi lično za sebe. Vremenom, vladajući Srbijom, Miloš Obrenović postao je najbogatiji

mirno mogli i dalje da se bogate na račun pojedinaca i države. I grabili su obema rukama. Zar je čudno što je taj loš primer i nekažnjavanje podmićivača i podmićenih snažno delovao na službenike svih nivoa?" (Rajs, 2005: 36).

njen stanovnik. Ono što mu je predstavljalo problem jeste to što seljačko srpsko društvo nije dozvoljavalo da ga veliki porezi dovedu u novo ropstvo, nesamostalnost i svođenje na feudalno kmetstvo. To su pokazale velike pobune stanovništva u njegovu vreme.

Jedan od načina potkupljivanja vlasti u Istanbulu bio je razrađen sistem poklona koje bi seljaci trebalo da prilože radi otkupa teritorija od Osmanlija. Nesporno je da su Miloševom uspehu doprineli dobri rezultati srpskih seljaka u privređivanju, što je omogućilo finansijsku potporu za otkup autonomije za Srbiju od Osmanlija. „Prema narodnoj posloviци da se gvožđe ne može kovati golih ruku, i sam Miloš malo bi uspeo pored sve svoje političke umešnosti, državničke sposobnosti i radne energije, da je bio knez jednog siromašnog naroda i privredno sasvim zaostale zemlje. U srpskoj istoriografiji već je davno utvrđena činjenica da je Miloš obavio pola posla oko dobijanja znamenitih hatišerifa i berata svojom umešnošću, a pola podmićivanjem čitave skale Portinih službenika, uključujući velikog vezira i samog sultana” (Стојанчевић, 1966: 177–178).

Prema istorijskim svedočanstvima i memoarskoj literaturi, Miloš i njegov brat Jovan raširili su čestitke u obliku darova koje su skupljali od kmetova i činovnika u vidu poklona nakon uspešno završenog posla vezanog za dobijanje hatišerifa za svoja imanja koji su im garantovali vlasništvo od strane turske vlasti, odnosno Vlade ili Porte, kako su je Osmanlije nazivali. Darovi su bili u naturalnom obliku. Kmetovi bi darivali ovna, a činovnici vola. Posle posete sultanu 1835. godine, na osnovu darova koje je knez davao Osmanlijama, Miloš je od sultana darivan sa „šest novih topova, zatim mnoštvo slatkiša i voća. Svi ti pokloni bili su, u stvari, uzdarje za velike i bogate darove koje je Miloš predao sultanu i njegovim dostojanstvenicima. Govorilo se: „Kao što je knez snažan, tako su mu i pokloni veliki” (Баранин, 1989: 339). Veliki deo poklona od kmetova, činovnika i seljaka Miloš Obrenović je koristio kao državni razlog tako što je deo uzimao za sebe, a drugi poklanjao sultanu.¹⁴⁷ On je primer vladara koji

¹⁴⁷ O poseti Miloša Obrenovića sultanu u Istanbulu može se pogledati u opširnoj monografiji Radoša Ljušića (Љушић, 2021: 452–483). U pripremi Miloša

svoju političku funkciju koristi za lično bogaćenje. Prema svedočenjima savremenika, Miloš Obrenović je bio izuzetno pohlepan čovek, a period u kojem se obogatio trajao je od 1826. do 1833. godine (Јовановић, 2006b: 6). Pored poklona, izvori njegovog bogatstva poticali su i od zakupljivanja carskih poreza na teritoriji tadašnjeg Beogradskog pašaluka.

Odmah posle Drugog srpskog ustanka koji je podigao, Miloš Obrenović je počeo je da zakupljuje carske spahiluke, a potom je od Osmanlija zakupljivao i carske harače, carinarnice i skele. Takođe je monopolisao uvoz i izvoz blaga iz Srbije, posebno stočnog, što mu je omogućilo enormnu zaradu. Često je u transakcijama uspevao da one sa kojima ih je obavljao prevari i tako ostvari ogromne prihode. Poznato je njegovo monopolisanje uvoza soli iz tadašnje Vlaške i Moldavije. Sve koji su se do tada bavili uvozom soli on je potisnuo iz tog unosnog trgovačkog posla. Vremenom, posle niza pobuna, posebno pobune iz Miletine bune u januaru 1835. godine, Miloš je izgubio monopolsku poziciju u trgovanju (Јовановић, 2006b: 6–7).

Korupcija kao državni razlog u obliku potkupljivanja osmanskih zvaničnika postala je jedna vrsta diplomatije kojom se služio knez Miloš Obrenović. Mešanje evropske diplomatije u unutrašnje odnose u Srbiji, posebno u periodu od 1836. do 1839. godine, imalo je za posledicu primoravanje Miloša Obrenovića, kao apsolutističkog kneza, da prihvati jedan novi oblik vladavine – ustavnu monarhiju (Јовановић, 2006b: 8). Pojavom ustavne monarhije knez dobija i novi oblik unutrašnje organizacije. Pod snažnim pritiskom Rusije, uprkos nastojanju Engleske da knez nastavi autokratsku vladavinu, formiran je Državni savet sa 17 doživotnih članova, u koji je ušlo dosta kneževih protivnika, sa kojim je Miloš bio primoran da deli vlast. To ga je primoralo da početkom juna 1839. abdicira u korist teško obolelog sina kneza Milana Obrenovića.

Obrenovića za susret sa sultanom spremali su darovi za sultana i velikodostojnike Osmanskog carstva. Hroničari tog susreta nisu uspeali da saznaju „šta je sve knez poneo sa sobom, čak ni sve poklone predate sultanu, uopšteno iskazani sintagmom ‘lepi darovi’, za koje...kaže da su se odlikovali po ‘dragocenosti i po ukusnosti izrade’. Koji su to ‘lepi darovi’ ostala je tajna, osim jedne čaše od zlata, s natpisom na turskom od dijamanata: ‘u zdravlje Sultana Mahmuda II’ (Љушић, 2021: 464).

Knez Milan Obrenović dobio je kao staratelje tročlano namesništvo koje je suštinski upravljalo Srbijom. Bio je to period kada se posle Osmanlijske vladavine učvršćuje srpska državnost uz pomoć novih institucija koje će koliko-toliko ograničavati bilo čiju samovoljnu vladavinu.

U ovom periodu počinju prve korupcionaške afere u modernoj srpskoj državnosti. Prva korupcionaška afera odvijala se u vreme namesničke vlasti, odnosno u vreme namesništva Jovana Ristića i Milivoja Blaznavca (Милетић, 2006а: 11). Sa ovom aferom korupcija se utemeljuje u sistem srpske vlasti i vladavine. Ona postaje ono što se može označiti delom javnog života, jer afere prožimaju javni život i povezane su sa nelegalnim aktivnostima u okviru državnog budžeta – zloupotrebom državnih koncesija, vojnom nabavkom i korupcionaškim nepotizmom, odnosno trgovinom uticajem. U periodu namesničke vlasti politička moć se izmešta iz kontrole vladara, odnosno ona se prenosi na neformalne političke grupe koje su bliske dvoru, odnosno namesništvu. Dve posebno izdvojene grupe koje su imale veliki uticaj na namesnike bile su porodični klanovi Baba-Dudića i Hadži-Tomića, s kojima su i povezane tadašnje najveće korupcionaške afere. Porodične veze Baba-Dudića kontrolisale su određen broj ključnih i najznačajnijih državnih oblasti. Tako su zetovi klana Baba-Dudića bili Jovan Belimarković, vojni ministar, Panta Jovanović, ministar finansija, i Živko Karabiberović, predsednik Skupštine. Poslednji zet je ujedno bio u Prvoj srpskoj banci član upravnog odbora i njen predsednik. I drugi članovi ovog porodičnog klana zauzimali su izuzetno uticajne i važne funkcije u okviru države, posebno su imali mesta u ministarstvima kao načelnici, a jedan broj je dobio mesta sudija, kao i profesora Velike škole u Beogradu (Милетић, 2006а: 12).

Drugi porodični klan koji je učestovao u korupcionaškim aferama vezuje se za Hadži-Tomića, velikog beogradskog trgovca koji je imao izuzetan položaj u vladavini kneza Mihajla Obrenovića od 1860. do 1868. godine. U navedenom periodu on je bio „glavni državni liferant“ (Милетић, 2006а: 12). Za Hadži-Tomićev klan vezuje se afera nepotizma. Tako su, na primer, u namesništvu za vreme vladavine maloletnog Milana Obrenovića njegovi zetovi bili namesnik Jovan Ristić, ministar unutrašnjih poslova

Radivoje Milojković, predstavnik Srbije u Carigradu Filip Hristić i knežev ađutant Anta Bogićević. Smatralo se da je veliki trgovac Hadži-Toma uticao da u namesništvu i u državnoj upravi važne položaje zauzmu njegovi zetovi. Ovo se može uzeti kao primer trgovine uticajem iako u periodu namesništva on više nije bio državni liferant, ali je svojom ekonomskom moći uticao da se njegovi zetovi domognu visokih i važnih državnih položaja.

Prva afera vezana je za državnu koncesiju koju je dobila „Prva srpska banka” 1869. godine za istraživanje nalazišta uglja u okolini Senjskih rudnika, koji su bili zatvoreni 1864. godine, a koje je pre toga država eksploatisala. Umesto da se bave istraživanjem, koncesionar „Prva srpska banka”, čiji je predsednik Upravnog odbora bio Živko Karabiberović iz klana Baba-Dudića, prisvojila je inventar zatvorenog Senjskog rudnika i počela njegovu eksploataciju. Umesto istraživanja novih nalazišta vlast im je namestila da zatvoreni rudnik otvore i da bez ikakve kupovine preuzmu celokupni inventar, što je bila velika zloupotreba i što je pokazalo da je iza toga stajala korupcija koja je bila vezana za pojedince u okviru vlasti i poslovnih krugova. Zbog lošeg poslovanja rudnika „Prva srpska banka” zapala je u teškoće, a uz to je i imala probleme sa još jednim poslom koji je bio povezan sa izgradnjom železničke pruge u Austrougarskoj Karlovac–Rijeka. Banka je na ovim poslovima bila u gubicima i da bi se iz toga izvukla, upustila se u berzanske špekulacije, gde je još napravila veću gubitničku dubiozu. Baba-Dudići su svojim vezama izdejsstvovali državnu pomoć banci, što je, takođe, pokazivalo koruptivne radnje u vezi sa spašavanjem „Prve srpske banke”. I pored svih pokušaja da joj se pomogne, ona je 1873. godine bankrotirala (Милетић, 2006а: 15–17).

Klan Baba-Dudića izazvao je još jednu korupcionašku aferu koja je bila povezana sa vojnim nabavkama. Jovan Belimarković, ministar vojske, blizak Baba-Dudićima, omogućio je posao klanu da učestvuje u vojnim nabavkama vezanim za opremu, odeću i obuču. U toj aferi došlo je do pronevere u kojoj su učestvovali ministar, načelnici službi, upravitelji odeljenja i magacioneri. Pokazalo se da je oprema bila lošeg kvaliteta. Istragom koja je vođena povodom ove afere, utvrđeno je da je ogromna svota novca uložena u nekvalitetnu opremu. Posle istrage u sudskom

procesu, sud je zahtevao da se Belimarkoviću zaplene njegove nepokretnosti. Međutim, ovu odluku je poništila tada najviša sudska instanca, Kasacioni sud. Prema tadašnjim zakonima, ministar Belimarković nije mogao da odgovara pred redovnim sudovima. Njegovu odgovornost mogla je da utvrdi samo Narodna skupština. Skupštinski odbor koji je istraživao ovaj slučaj utvrdio je na osnovu izmerenog ličnog bogatstva ministra Belimarkovića da je on učestvovao u zloupotrebi svog položaja. Ono što je posebno interesantno jeste da je u toj situaciji drugi porodični klan Hadži-Tomića iskoristio da se obračuna sa klanom Belimarkovića. U zaštitu ministra Belimarkovića umešao se knez Milan Obrenović, koji je stao na njegovu stranu. Ceo slučaj će se sa ovom aferom okončati tako što će glasanjem u Skupštini 1874. godine Belimarković biti oslobođen od optužbi.

Javnost u Srbiji je bila slaba da ovu aferu pogura kada je u pitanju raščišćavanje i da učesnici u njoj snose primerene sankcije. Ono što je jedino ostalo kada je reč o javnosti jeste činjenica da je afera Belimarkovića dovela u pitanje njegov ugled kod seljaka čak i onda kada je on u jednom kasnijem periodu uspeo da postigne vojničku slavu u tadašnjim srpsko-turskim ratovima. Iako ova afera nije razrešena, Belimarković je označen kao korupcionaš, nezavisno od zasluga koje je vremenom kao vojnik stekao (Милетић, 2006а: 17).

Navedene afere pokazale su da u prvoj fazi korupcije u Srbiji država nije bila ni sazrela ni moćna da se odupre koruptivnim uticajima i radnjama i da napravi onaj iskorak koji bi obeshrabriovao u kasnijem periodu sve one, posebno u državnoj upravi, da se upuštaju u korupcionaške aktivnosti. Drugim rečima, ta propuštena šansa na početku formiranja modernog organizovanja vlasti u Srbiji pokazala je da vlast nije bila na nivou zadatka koji se od nje očekivao kada je uspostavljana vladavina zakona i kada je trebalo da funkcionišu kriterijumi profesionalnih dužnosti i odgovornosti.

U drugoj polovini 19. veka još jedna velika korupcionaška afera vezana je za izgradnju prve železničke pruge u Srbiji Beograd–Niš. Posle priznavanja Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine, kada ona dobija međunarodno priznanje, srpska država se obavezala da će izgraditi železničku prugu koja će povezivati

Austrougarsku sa Turskom. Ta obaveza proizilazila je iz priznanja evropskih država da u Srbiji počinje faza liberalnog kapitalizma koja će označiti i njenu modernizaciju posle vekova u kojima se ništa nije gradilo i kada je Srbija bila van svih evropskih puteva.

Železnička korupcionaška afera nastaje onog momenta kada Srbija raspisuje konkurs za koncesiju, odnosno za odabir one kompanije koja će se prijaviti da gradi železničku prugu (Антонић, 2006đ: 19–22). Liberalna Vlada Jovana Ristića raspisuje javni konkurs koji je nažalost neuspešno okončan. Pristigla je jedna ponuda koja je bila nepovoljna i samim tim odbijena. Iste godine u Srbiji dolazi do pada liberalne Vlade Jovana Ristića i formirana je nova naprednjačka Vlada, koju je predvodio Milan Piroćanac. Vlada Milana Piroćanca zaobilazi proceduru koja je bila predviđena konkursom i sklapa nacrt ugovora sa francuskom kompanijom *L'Union générale* (Generalna unija). Nacrtom ugovora o koncesiji za izgradnju železničke pruge predviđeno je kreditiranje, zatim izgradnja, ali i eksploatacija železnice. Taj ugovor bio je finansijski izuzetno pogodan za Generalnu uniju. Kada je trebalo da se ugovor ratifikuje, već je u javnosti preko novina izražena sumnja u način prihvatanja od strane Vlade kompanije Generalna unija. Ta sumnja izražena u javnosti je prenetu u Narodnu skupštinu, gde su poslanici ukazivali na loše posledice ugovora koji bi trebalo Narodna skupština da ratifikuje.

Skupštinska debata pokrenula je i pitanje uloge Nikole Pašića kao predsednika Radikalne stranke, čija je partija trebalo da podrži naprednjačku Vladu u ratifikaciji ugovora. Pašić je optužen da je od predsednika Generalne unije, Ežena Bontua (Paul Eugène Bontoux), primio mito kako bi njegova poslanička grupa obezbedila kvorum za ratifikaciju. Optužbe su došle i od strane jednog činovnika društva železničara da je pukovnik Đorđe Katardži uzeo mito koji je iznosio milion dinara. Katardži je bio ujak kneza Milana Obrenovića. Takođe, činovnik železničkog društva je tvrdio da su mito u visini od 300.000 dinara primila dvojica ministara iz redova naprednjaka, kao i naprednjački poslanici. Ono što je za javnost bilo iznenađujuće jeste da je predsednik Vlade, Milan Piroćanac, odjednom počeo sa gradnjom vile u Beogradu, premda je pre dolaska na vlast važio za prilično zaduženog čoveka.

Po padu Vlade naprednjaka Piroćanac se zapošljava u svojstvu advokata kod železničkog društva sa enormno visokom platom u iznosu od 20.000 franaka. Sve je to ukazivalo da su bili tačni podaci u izveštaju činovnika železničkog društva da je jedan broj naprednjaka primio mito od Generalne unije. U međuvremenu je Tasa Ivković, koji je bio činovnik u železničkom društvu, objavio brošuru *Bombe*, koja je sadržala spisak svih lica koja je predsednik Generalne unije podmitio (Антонић, 2006đ: 21). Na spisku se nalazio i knez Milan Obrenović, za kojeg je tvrđeno da je primio dva miliona dinara, od šest miliona koliko je Generalna unija namenila i dala za potkupljivanja svih onih koji su odlučivali o njenom angažovanju u izgradnji železničke pruge. Ivkovića su tužili i on je od strane suda osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od šest meseci. Tužio ga je i Milan Piroćanac, ali sud njegovu tužbu nije uvažilo. Smatralo se da je procena suda bila da je Piroćanac sumnjičen za primanja mita. O toj aferi će kasnije pisati tadašnji ministar finansija, Čedomilj Mijatović. Mijatović je tvrdio da je ceo iznos mita zadržao kod sebe general Katardži. Takođe, smatrao je da knez Milan Obrenović nije primio mito jer mu je dug koji je imao pre ove afere ostao isti i posle nje. Mijatović je izneo i podatak da je radikalski prvak Nikola Pašić uzeo 50.000 dinara, kao i da se nekoliko naprednjaka okoristilo sa po 30.000 dinara.

Istoričar i političar Stojan Novaković je u jednom privatnom razgovoru saopštio Slobodanu Jovanoviću da je celu korupcionašku aferu vodio Milan Obrenović uz pomoć Bontua, predsednika Generalne unije, a da o tome nikakva saznanja nije imala tadašnja Vlada. Jovanović piše da je potkupljivanja „bilo, ali kome će se, i koliko dati, to nije određivao ni Bontu ni Rozen, nego sam Milan, koji je naše političke ljude i njihovu vrednost znao bolje i od Bontua i od Rozena. Rozen je vodio neposredne pregovore, Bontu je davao pare, – taksiranje savesti vršio je Milan. Savremenici su zlurado razbirali ko je sve, i koliko, primio od Bontua. Za istorike nije važno utvrditi poimenično mitoprimce. Ima nešto drugo što je za istorike važno. Bontuova koncesija dovela je prvi put našu zemlju u vezu s velikim zapadnoevropskim kapitalom. Taj kapital prosuo je među naše političare sumnje koje su po našim ondašnjim pojmovima bile ogromne, ali koje za velike pariske

i bečke banke, zainteresovane u ovoj koncesiji, nisu značile tako mnogo. Kvarenje naših političkih naravi počelo je odmah pod uticajem stranog zlata. Ni knez Milan ni naprednjačka vlada nisu stali na put tom kvarenju naravi. Milan šta više davao je Bontuu potrebna uputstva u raspodeli mita. Da li je on ta lično primio od Bontua, to se ne zna. Ali da li je potkupljivanje naših političara vršeno s njegovim znanjem i saučešćem to izgleda vrlo verovatno. Makar i lično čist u ovoj stvari, on ostaje kriv što se kao vladalac udružio sa stranim kapitalom u prvom pokušaju korumpiranja našeg javnog života” (Jovanoviћ, 1990: 119).

Ova afera nikada nije dobila sudski epilog jer su iza nje stajali knez i dvor koji je uspevao da spreči sudstvo da povede istragu i utvrdi činjenice. Svi učesnici ove afere korisnici su političke moći, ali i vešti ljudi kada je reč o koruptivnom delovanju. Najveću štetu iz ove afere podneo je državni budžet, odnosno žrtve ove afere bili su stanovnici Srbije. Navedena afera može se označiti jednim od najkrupnijih primera političke korupcije u prvoj fazi korupcionaških afera kada je u pitanju moderna srpska državnost. Takođe, ova afera je nanela i nepopravljive štete i liberalizaciji i modernizaciji srpskog društva i srpske države.

Afere koje su nastale u prvoj fazi moderne srpske državnosti pripadaju političkoj korupciji jer su u njih umešani kako vrhovi države tako i jedan veliki deo vlasti, posebno ministarstva, odnosno ministri, ali i načelnici sa velikim ovlašćenjima u okviru državnih funkcija. Ove afere pokazuju da je i administracija na nižim nivoima širila onu malu, sitnu korupciju koja je po posledicama opasnija jer obuhvata veliki broj stanovnika u Srbiji. U srpskim seoskim organima vlasti, ali i u opštinama i srezovima, mnogi poslovi obavljani su na koruptivan način. O toj sitnoj korupciji najbolja svedočanstva dali su pisci iz 19. veka čija su dela u kojima se pominje korupcija obrađena u jednom od prethodnih poglavlja. Oni su na literalan način oslikali oblike i načine koruptivnog ponašanja administracije, ali i sklonost stanovnika Srbije da svoje potrebe i interese zadovoljavaju korupcijom.

6.2. KORUPCIJA ZA VREME VLADAVINE DINASTIJE KARADORĐEVIĆA

Drugi period koruptivnih afera otpočinje sa dolaskom dinastije Karađorđević na vlast u Srbiji početkom 20. veka, odnosno od 1903. godine, posle ubistva kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge kraljice Drage. U početku, od 1903. pa do 1906. godine, nema podataka prema kojima bi se moglo tvrditi da je dinastija Karađorđević svoju vladavinu otpočela prihvatanjem korupcije i uz pomoć korupcije sticala dobiti u obliku materijalnog bogatstva.

6.2.1. Korupcija u prvom periodu vladavine Karađorđevića – od 1906. do Prvog svetskog rata

Prvi period otpočinjanja korupcije u vladavini dinastije Karađorđević je od 1906. godine. Korupcija je otpočela da se odvija u okviru vojske Kraljevine Srbije (Милетић, 2006b: 23–30). To je vreme velike nestabilnosti u evropskoj politici, ali i nestabilnosti koja je prisutna na Balkanu. Od 1906. do početka balkanskih ratova srpska vojska se naoružava i priprema za buduće ratove. Prvi i Drugi balkanski rat vodili su se za oslobođenje delova na koje je imala Srbija pretenziju, a koji su nekada u srednjem veku pripadali srpskom carstvu. Prilikom nabavki vojne opreme izdvajala su se ogromna sredstva koja su pribavljana najviše u obliku državnog zajma. Vojna oprema, a posebno vojni arsenal kupovan je kod francuskog zavoda „Šnajder-Krezo“ (Schneider-Creusot). Prilikom kupovine vojne opreme formiran je nadzorni organ koji je imao ulogu da proceni njen kvalitet i da kontroliše isporuke. Za to su bila zadužena dvojica pukovnika, Mihajlo Rašić i Damjan Vlajić. Ispostavilo se da je pukovnik Rašić kršio propise i dovodio u pitanju postupke u nadzoru kvaliteta. Posledica takvog njegovog ponašanja bila je da oprema nije odgovarala ugovorenim obavezama. To njegovo nesavesno ponašanje koje proizilazi iz sumnje da se upleo u koruptivnu radnju sa francuskim zavodom dospelo je do Narodne skupštine.

Jedan narodni poslanik obratio se tadašnjem ministru odbrane, generalu Stepi Stepanoviću, i postavio mu nekoliko pitanja vezanih za radnje pukovnika Rašića. Sumnje koje je izrekao narodni poslanik dovele su do toga da je vojni ministar podneo ostavku. Novoizabrani vojni ministar, general Mihajlo Živković, razrešio je pukovnike Rašića i Vlajića na osnovu dokumentacije koja je upućivala da su zloupotrebili svoje položaje. Na tome se nije zaustavilo, jer je socijaldemokratski poslanik Triša Kaclerović tražio da se slučaj detaljno ispita i da se krivci primereno sankcionišu. Dokazalo se da su prekršene procedure, posebno one koje su bile vezane za netestiranje uzoraka vojne opreme koju su uvozili. Tako se pokazalo da je bio znatan procenat neupotrebljive opreme kao i opreme koja nije zadovoljavala ugovorne standarde vezane za vojnu opremu. Potvrdilo se da municija nije mogla da se aktivira ili, ako bi se aktivirala, da se rasprskavala na licu mesta, ne dostižući predviđeni cilj. Povodom ovog slučaja formiran je i Anketni odbor u Narodnoj skupštini, koji je ispitivao sve što je bilo vezano za navedenu nekvalitetnu vojnu opremu. Na kraju, anketni odbor podneo je izveštaj na 310 stranica koji je potvrdio da su predati izveštaji pukovnika Rašića i Vlajića bili netačni i da je veliki deo uvezene opreme bio škart. Ispitivanje ove afere trajalo je dve godine, da bi naposljetku bili uhapšeni Rašić i Vlajić. Njihovo hapšenje bilo je kratkog daha jer ih je veliki Vojni sud pustio na slobodu posle petnaestak dana dok suđenje ne počne. Nažalost, epilog ove afere bila je sudska odluka kojom su pukovnici oslobođeni od zloupotreba, odnosno sumnji da su učestvovali u koruptivnoj radnji. Već sledeće, 1911. godine pukovnici su penzionisani, da bi potom u toku balkanskih ratova bili ponovo aktivirani. Posle Prvog svetskog rata, kada je formirana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pukovnik Rašić postavljen je za vojnog ministra (Милетић, 2006b: 23–30).

Navedena afera pokazala je ne samo prisutnost korupcije u važnim delovima državnog organizma nego i veliko obeshrabrenje kada je u pitanju borba protiv korupcije. Ono što je takođe indikativno jeste da su i u političkim borbama političari popuštali da se afere i njeni učesnici do kraja istraže i da sud ne primenjuje krivične sankcije. Drugim rečima, nije bilo dovoljno političke volje, a ni upornosti od strane opozicije da iznese do kraja

ovu krupnu koruptivnu aferu. To će postati veliki alibi i za kasnije krupne afere, posebno one koje pripadaju političkoj korupciji.

Još jedna sumnja na korupciju, kada je u pitanju ovaj prvi period vladavine Karađorđevića u Kraljevini Srbiji, povezuje se sa fabrikom baruta koja je bila locirana u Obilićevu kod Kruševca. Sumnja na korupciju takođe je javno izrečena u Narodnoj skupštini početkom januara 1909. godine (Милетић, 2006b: 26). Na zasedanju Skupštine tu sumnju je saopštio socijaldemokratski poslanik Triša Kaclerović. Fabrika baruta trebalo je dnevno da proizvodi 150.000 kilograma baruta, a proizvodila je samo 13.500 kilograma. Pokazalo se da je i proizvedeni barut bio lošeg kvaliteta i da se nije mogao upotrebljavati kada su u pitanju ratne aktivnosti. Kaclerović je postavio pitanje zbog čega je bila tako mala proizvodnja baruta. Pretpostavka je bila da je u pitanju ili nedovoljno znanje onih koji su učestvovali u proizvodnji ili da je to namerno rađeno zbog nekih drugih poslova povezanih sa uvozom baruta. Ispostavilo se da je upravnik barutane, potpukovnik Dušan Stanojević, često boravio u inostranstvu gde je ugovarao uvoz baruta. Pretpostavljalo se da je to potpukovnik Stanojević radio da bi forsirao uvoz, a zapostavljao proizvodnju. Iz tog razloga sumnja je pala na to da se radilo o korupciji kojom je onemogućavana unutrašnja proizvodnja, a podstican uvoz. Ovo je još jedan oblik korupcije koja je postepeno zahvatala državni aparat Kraljevine Srbije, u ovom slučaju vojne organe.

6.2.2. Korupcija u Srbiji u periodu Prvog svetskog rata

Drugi period koruptivnih radnji otpočinje sa Prvim svetskim ratom. Na početku Prvog svetskog rata u Kraljevini Srbiji događaju se dve koruptivne afere. Jedna je nazvana „Opančarska afera“, a druga „Peskarska afera“.

„Opančarska afera“ odvijala se u okviru vojske i bila je vezana za nabavku obuće za vojnike (Милетић, 2006c: 31–33). „Peskarska afera“ takođe je povezana sa vojskom, odnosno snabdevanjem vojske brašnom. „Opančarsku aferu“ u Narodnoj skupštini pokrenuo je predsednik Srpske socijaldemokratske partije, Triša Kaclerović. Na samom početku rata 1914. godine srpska vojska

se suočila ne samo sa odstupanjima pred naletima Austrougarske vojske već je došlo i do jedne vrednosne krize, posebno moralne, gde su mnogi pojedinci na visokim državnim položajima pokazali da su u stanju da vrše zloupotrebe koje su imale teške posledice. Tada je došlo do izražaja da je vojska slabo i odevena i obučena, premda su u periodu ratnih priprema izdvojene ogromne svote novca za odeću i obuču. Srpska vojska je, kada je u pitanju obuća, bila opremljena sa onom najjeftinijom obućom – opancima. Međutim, pokazalo se da su ti opanci bili loše urađeni i često neupotrebljivi. Tako je, na primer, od 212.000 pari opanaka čak oko 145.000 bilo neupotrebljivo. Kaclerović je izneo podatke da je bilo takvih podvala gde se umesto kože koristila presovana hartija. Čak su i kožni opanci, kako se pokazalo prilikom obrade, izrađivani od trule kože. Drugi problem proizilazio je iz veličine opanaka. Oni su više bili za decu nego za odrasle vojnike. Upotreba obuće bila je toliko kratka da je mogla da potraje od sedam do deset dana, a bilo je i slučajeva da se već raspala prvog dana korišćenja. Ono što je bilo zaprepašujuće, jeste da Narodna skupština nije reagovala na Kaclerovićeve podatke i optužbe, kao i da ništa nije preduzimala prema industrijalcima braći Milanu i Vladi Iliću iz Leskovca, koji su bili glavni liferanti za vojnu obuču. Jedini koji je optužen za nesavestan rad bio je pukovnik Dušan Popović.

Koliko je korupcija umešala prste u ovoj teškoj zloupotrebi, pokazuje i činjenica da su braća Ilić i sledeće, 1915. godine dobili porudžbinu koja je bila ogromna. I optuženi pukovnik Dušan Popović pri kraju rata 1918. godine dobio je unapređenje, pa je postao načelnik u opštem odeljenju vojnog ministarstva.

„Opančarska afera” pokrenuta je i na jednom od zasjedanja Narodne skupštine na Krfu. Tadašnji ministar vojske, general Božidar Terzić, smatrao je da je pokretanje afere u Narodnoj skupštini beznačajno, jer vojska ima mnogo uzvišenije zadatke od bavljenja „Opančarskom aferom”. Afera je pokrenuta u Narodnoj skupštini iz razloga što se prilikom povlačenja srpske vojske preko Albanije pokazalo kakvog je kvaliteta bila obuća koja se raspadala. U teškim i surovim zimskim okolnostima zbog loše obuće koja se raspadala mnogi od vojnika su promrzli i imali trajne posledice odstranjivanja nožnih prstiju, a neki su prošli sa amputacijom nogu. Nešto što je karakteristično kada je u pitanju zabašurivanje

afere, a što se pokazivalo i u ranijim slučajevima, jeste da se dokumentacija o aferi iznenada zagubila, a u ovom konkretnom slučaju to gubljenje je nastalo zbog povlačenja vojske. Afera nikada nije dobila sudski epilog, niti je iko odgovarao za teške posledice i zloupotrebe kada je u pitanju obuća za srpsku vojsku.

Druga velika afera u toku rata koja se može okvalifikovati kao još teža i tragičnija bila je „Peskarska afera” (Милетић, 2006c: 33–35). Ova afera vezana je za upotrebu državnog žita u vojne svrhe, odnosno za mlevenje žita u mlinovima koji su pripadali velikom bogatašu u Kraljevini Srbiji Konstantinu Popoviću. Žito je mleveno u njegovom mlinu koji se nalazio u Nišu. Došlo je do pritužbi koje su ukazivale da nešto nije u redu sa brašnom posle mlevenja u niškom mlinu. Na osnovu tih pritužbi obavljeno je veštačenje koje je povereno sudskom poručniku Savi Pavloviću. Komisija na čijem je čelu bio poručnik Pavlović došla je do zapanjujućih uvida koji su pokazali da je pšenica iz državnih rezervi mlevena pomešana sa zgrudvanim i ubuđalim brašnom. Ono što je posebno bilo strašno jeste da je komisija konstatovala da je u brašno dodavan pesak kako bi se povećale njegove količine i težine. O tim teškim zloupotrebama svedočili su radnici zaposleni u mlinu. Radnici su naveli da je brašno koje je mešano sa državnim bilo toliko stvrdnuto da su čekićima i nogama razbijali i tako ga pripremali za korišćenje u pekarama.

Saznanje da je u brašno dodavan pesak, izazvalo je veliko ogorčenje ne samo u vojsci nego i kod srpskog naroda. Ova afera je „procurela” u javnost preko dnevnog lista „Politika”. Milioneru Konstantinu Popoviću suđeno je pred Vojnim sudom, čiju je osudu potvrdio Veliki vojni sud 24. decembra 1914. godine. Presuda je glasila na zatvorsku kaznu od četiri godine. Ovu kaznu on nije odslužio jer je bio rezervni oficir, pa je u ratnim okolnostima pozvan u vojsku sa obrazloženjem da će kaznu odslužiti posle oslobođenja. Posle oslobođenja Popović je uspeo da preko advokata pokrene novi sudski postupak u kojem je dostavio novu dokumentaciju za koji su mnogi smatrali da je falsifikovana. Ono što je bilo posebno zabrinjavajuće jeste da su vojni sudski pukovnici Vlada Jovanović i Miloš Konstantinović zaštitili Konstantina Popovića, omogućavajući mu da se suđenje obnovi i da na tom suđenju zbog nedostatka dokaza i dokumentacije bude oslobođen

krivice. I ova afera je pokazala da je sudska vlast, koja bi trebalo da bude potpuno nezavisna, upletena u zakulisne radnje koje su po pisanju tadašnje „Politike” bile vezane za korupciju.

Navedeni primeri pokazuju kako korupcija prodire u državne vrhove i kako uspeva da se održava, a da njeni učesnici ne odgovaraju za teške zloupotrebe, posebno oni koji su se nalazili na visokim državnim položajima. Ni velika ratna tragedija u koju je upala Srbija tokom Prvog svetskog rata, od 1914. do 1918. godine, i u kojem je stradala jedna trećina srpskog stanovništva, nije mogla da bude pošteđena od krupnih i opakih korupcionarskih afera. To pokazuje da ni ratne opasnosti one koji su spremni na koruptivne aktivnosti ne zaustavljaju, nego obrnuto, oni upravo ta teška stanja koja ostavljaju društvene i državne posledice koriste kao povoljnu okolnost za nečasno enormno bogaćenje.

Pored ovih afera u ratnim okolnostima, često su ministri i visoki činovnici u državnoj upravi koristili diskreciona ovlašćenja, kao i sredstva iz diskrecionih fondova. Oni su imali pravo da odlučuju o finansijama diskrecionih fondova tako što su bez ikakvog nadzora i kontrole mogli da ih upotrebe za određene svrhe. Takva diskreciona ovlašćenja su posebno značajna u situacijama kada ratne okolnosti onemogućavaju nadležnim organima donošenje odluka prema standardnim procedurama, jer se tada odluke moraju donositi u izuzetno kratkom vremenskom roku. Ako se diskreciona ovlašćenja koriste za one svrhe koje su opravdane i koje se mogu argumentovano braniti, onda imaju smisla. Međutim, često su diskreciona ovlašćenja koristili oni koji su od njih imali velike koristi. Oni su zloupotrebljavali ovo pravno sredstvo. Iz navedenih razloga diskreciona ovlašćenja mogu biti izvor velikih zloupotreba, nelegalnih i koruptivnih aktivnosti. Iskustvo je pokazalo da diskreciona ovlašćenja treba ograničiti na najmanju moguću meru i zakonom tačno precizirati kada se i za šta mogu koristiti.

Pored navedenih velikih afera, odvijale su se i koruptivne radnje koje su bile povezane sa rodbinskim i prijateljskim odnosima. Tako je sin predsednika Vlade Nikole Pašića, Rade Pašić, boraveći u Parizu u poslanstvu Kraljevine Srbije tokom Prvog svetskog rata od jednog francuskog draguljara kupio nakit tako što je dao draguljaru podatke da račun pošalje poslanstvu Kraljevine Srbije. On je taj nakit, odmah po preuzimanju, i novac od njegove

prodaje stavio u svoj džep. Kada je pristigao račun u poslanstvo Kraljevine Srbije, sprski poslanik u Parizu, Miloš Vesnić, obavestio je predsednika Vlade o tome. Iako je poslanstvo imalo iskustva sa Pašićevim sinom koji je i ranije slične radnje obavljao u Parizu i sve to prebacivao na njih, ovaj račun je ipak bio ogroman i iz tog razloga je upućen njegovom ocu, predsedniku Vlade. Pašić umesto da plati taj račun iz svog džepa, naredio je da se on isplati iz takozvanog dispozicionog fonda (Милетић, 2006с: 35).¹⁴⁸

Čuveni vajar Ivan Meštrović u uspomენama na političke ljude i događanja opisao je i okarakterisao mnoge malverzacije koje su obavljali pojedinci iz vrhova vlasti. Meštrović opisuje i ono što se dešavalo u okviru inostrane pomoći Srbiji. Prilog su davali tokom Prvog svetskog rata mnogi imućni francuski dobrotvori i prijatelji Srbije. U opisima korišćenja tih fondova Meštrović se poziva na ćerku francuskog istoričara i velikog srpskog prijatelja, profesora Ernesta Denisa (Ernest Denis), koja mu je dostavila informacije o tome kako su pojedini članovi Odbora fonda za pomoć Srbiji zloupotrebljavali ta sredstva. Kao članica Odbora podnela je ostavku na članstvo posle jednog slučaja u kojem je supruga poslanika Vesnića, otvarajući kovertе u kojima je bila novčana pomoć, stavljala taj novac u svoju tašnu na zaprepašćenje gospođe Denis (Милетић, 2006с: 36–37). Navedeni primer pokazuje kako pohlepni ljudi u opštem ratnom metežu koriste ratnu nesreću da bi prisvojili tuđu materijalnu pomoć i time ostvarili veliku ličnu korist.

Još jedan slučaj povezan je sa sinom Nikole Pašića, Radeom Pašićem, kao i sa sekretarom srpskog poslanstva u Parizu, dr Mihajlom Gluščevićem. Oni su bili upleteni u jednu međunarodnu korupcionašku aferu koja je bila povezana sa švercovanjem plemenitog metala – platine. Platina se koristila prilikom izrade aviona, ali i topovske municije. Mesto odvijanja tog šverca bila je Švajcarska, kao neutralna zemlja. Upravo u ovoj međunarodnoj aferi švercovanja platine učestvovali su Rade Pašić i dr Mihajlo

¹⁴⁸ To je novčani fond kojim najviši državni funkcioneri (šef države, premijer, ministri) raspolazu prema sopstvenom nahođenju. Takvi fondovi formiraju se iz državnog budžeta i služe za razne poverljive izdatke o kojima se po pravilu ne polaže račun sa specifikacijom troškova (Милетић, 2006с: 104). Dispozicione fondove mogu da imaju i pojedine kompanije.

Gluščević. Oni su, zloupotrebljavajući diplomatsku poštu, slali platinu u Švajcarsku, gde je ona prodavana neprijateljskoj strani, tj. nemačkim agentima. Njihovo učešće Francuzi su otkrili i odmah ih uhapsili. Pošto su dosta vešto obavljali korupcionaški posao, Francuzi su, nemajući dovoljno dokaza, Pašića odmah pustili, a na intervenciju poslanstva izručen je srpskim vlastima i dr Mihajlo Gluščević. Suđenje za ovaj slučaj u toku Prvog svetskog rata vođen je u jedinom slobodnom gradu u tadašnjoj Srbiji, u Bitolju. U prvostepenom postupku suđenje se odugovlačilo, a nakon što je proces prolongiran, doneta je presuda kojom su Rade Pašić i Mihajlo Gluščević oslobođeni. Ono što je interesantno jeste da je sud obrazložio da oni nisu krivi po srpskim zakonima i da sve navedeno pripada carinskim problemima koji su vezani za druge države. Takođe, nešto što je tragično, kada je u pitanju ovaj slučaj, jeste da je Mihajlu Gluščeviću posle formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u jednom ponovljenom sudskom procesu vraćena zaplenjena platina, kao i novac, iako se radilo o milionskim sumama u tadašnjim dinarima.

Za vreme Prvog svetskog rata u Srbiji nastalo je nelegalno crno berzijansko tržište (Милетић, 2006с: 38). Na tom tržištu odvijala se i krupna i sitna korupcija, najčešće vezana za elementarne životne namirnice. Ovo je primer kako zlo rata priziva i sva druga zla, uključujući i korupciju koja to zlo održava i ostavlja teške posledice po njene stanovnike. Zlonamerni crnoberzijanski ljudi mnoge su porodice ostavili bez ičega i teško stečeno generacijsko bogatstvo potpuno razorili i uništili. Crnoberzijanski poslovi su uz korupcionaške radnje ostavljali iza sebe pustoš u obliku siromaštva i bede.

6.2.3. Korupcija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i u Kraljevini Jugoslaviji

Treći period koruptivnih afera u Srbiji otpočinje okončanjem Prvog svetskog rata i formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u koju će ući i Kraljevina Srbija. Iza ideje formiranja Jugoslavije, odnosno u početku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bila je namera da se južnoslovenski narodi na prostoru Balkana

i Srednje Evrope ujedine. Takođe i da se formira jedna država koja će biti ne samo teritorijalno uvećana već i država u kojoj će se južnoslovenski narodi koji su bili pod okriljem Austrougarske imperije konačno osloboditi i krenuti putem koji će ne samo modernizovati politički život u obliku demokratske vladavine nego i povezati unutrašnje privredne i ekonomske potencijale u jednu celinu koja treba da omogući brži i kvalitetniji rast i razvoj. Nažalost, formiranju nove države priključio se jedan broj političara koji su smatrali da treba svoje ratne i nacionalne zasluge da naplate, odnosno političari koji su se pokazali kao izuzetno pohlepni. Takvim političarima ubrzo su se priključili ratni profiteri, špekulanti, ali i predstavnici krupnog kapitala koji su za sebe hteli da prisvoje određene privilegije i monopolske pozicije.

Ta nova politička elita brzo je našla spregu na osovini države, odnosno duži Beograd–Zagreb, gde su se ubrzo formirale političke i ekonomske klike koje su počele između sebe da saraduju. Cilj te saradnje je povećanje njihove lične, odnosno privatne dobiti. Na ruku im je išlo i to što se i prestolonaslednik, odnosno budući kralj, takođe brinuo za svoju ličnu dobit, tj. pokazivao pohlepnost kada je u pitanju uvećanje ličnog materijalnog bogatstva. U novoj državi otpočele su korupcionaške aktivnosti koje su se postepeno proširile na sve državne institucije, čime se korupcija organizovano i sistematično infiltrirala u sve državne sisteme, postavši tako zaseban, samostalno funkcionišući sistem. Novoformirana država išla je iz jedne u drugu korupcionašku aferu.

Istaknuti demokrata Davidovićeve demokratske stranke Milan Grol istakao je u članku „Korupcija”, objavljenom 1964. godine u Parizu, da je u novoj državi kupovina savesti smatrana kao nešto poželjno kada je u pitanju vladanje. Ona nije bila greh jer je bila u službi vladanja, odnosno upravljanja državom. Prema njemu, nova vlast je izvršila mobilizaciju „ološa” koji su u početku služili za izborne svrhe, da bi se potom polako uvukli u državne službe. Po Grolu, nastupilo je stanje otimanja za državne položaje. U toj trci učestvovali su ne samo političari iz političkih stranaka već i generali, profesori univerziteta, kao i svi oni koji su bili već zaposleni u državnim službama. Navedeni položaji postali su sami sebi svrha. Iza osvajanja položaja u državi krile su se namere da se ostvare unosne dobiti i privilegije u vidu honorara,

nameštenja u odborima banaka i šumskim gazdinstvima, ali i na upravljačkim mestima u fabrikama nad kojima je nadzor imala država. Prema Grolu, „sve je udarilo u grabež. Niko se nije stideo da prima, niko se nije ustezao da deli levo i desno narodni novac” (Kulundžić, 1968: 63). Koliko je to daleko išlo, ističe Grol da je narodnim poslanicima na kraju godine „dodeljivana zimska pomoć” kao da su oni pali u siromaštvo i bedu (Kulundžić, 1968: 63). Grol zaključuje da „tamo gde zlo osvoji, ni saveti, ni propovedi, ni paragrafi zakona ne pomažu” (Kulundžić, 1968: 63). Tu ne koristi nikakva terapija u obliku leka, zato je, po njemu, potrebna hitna operacija, odnosno potrebno je odstraniti bolesno tkivo koje se uselilo u državni aparat, tj. institucije i vlast. Koliko je to daleko išlo, pokazuje i činjenica da su mnogi veliki korupcionaši dobijali nazive „mozgovi”, „filadelfije”, „sile” (Kulundžić, 1968: 65). Takođe, koliko je sve postalo nenormalno, pokazuje i činjenica da su građani govorili o krupnim korupcionašima: „to jeste lopov, ali to je mozak” (Kulundžić, 1968: 65). Korupcija je postala sistem jer su krupni korupcionaši na vlasti omogućavali onima ispod sebe da takođe nešto zahvate na nelegalan način. Tako je korupcija silazila celokupnom piramidom vlasti i zahvatala na različitim nivoima sve one koji su obavljali bilo koji državni posao. Što je bio niži položaj u državi, to su bile manje koruptivne dobiti. Na kraju piramide vlasti sitni nameštenici i činovnici ostvarivali su sitne dobiti, ali su svi oni na taj način bili povezani i međusobno ucenjeni.

Još je Jovan Skerlić u Narodnoj skupštini Srbije pred sam početak Prvog svetskog rata istakao i upozorio na sprege koje se odvijaju između javnog i privatnog interesa onih koji se nalaze u okviru državnih organa i vlasti. Upravo ta sprega je potpaljivač i motor koruptivnih radnji, odnosno širenja korupcije kroz kompletan državni aparat. Skerlić je izrekao da su u tadašnjem dobu u Srbiji stanovnici „dočekali pojavu: da državni ministri, državni savetnici, narodni poslanici, i zakonodavna vlast i izvršna vlast, ulaze u posredne i neposredne poslove sa državom. Oni koji treba da štite državne interese ušli su u privatnu trgovinu sa državom” (Скерлић, 1964: 392). Skerlić napominje da „nigde na svetu nema da su narodni poslanici u isti mah i državni life-ranti i preduzimači” (Скерлић, 1964: 393). On, takođe, ističe da prema „opštinskom zakonu, opštinski odbornik ne sme da bude

liferant za opštinu; isto tako narodni poslanik ne treba da bude preduzimač ili liferant za državu. Po našem Zakonu o državnom računovodstvu uskraćeno je pravo činovnicima finansijske struke da budu članovi uprava pojedinih zavoda, a ministrima je ostavljeno pravo da mogu ostati članovi uprave banaka, čak i onih koje zaključuju zajmove sa državom! To su... anomalije koje se ne mogu trpeti, ako se hoće da se očuva ugled parlamentarnog režima. To je pitanje *političke higijene* u našoj zemlji, i ja se nadam da kada ono bude izašlo pred Narodnu skupštinu, mi ga nećemo pretresati kao partijsko pitanje, no ćemo se postarati da iskorenimo jedno *očevidno i vrlo opasno zlo* koje stalno raste i pretilo da se okrene u sistem" (Скерлић, 1964: 393).

Prva posleratna afera koja je prodrla u javnost povezana je sa ogromnom količinom ratnog materijala koju su sile Osovine prilikom povlačenja ostavile na teritoriji oslobođenih delova Srbije (Антонић, 2006b: 41–44). Najveći deo tog materijala nalazio se u južnoj Srbiji, odnosno današnjoj Severnoj Makedoniji. U povlačenju koje se odvijalo na brzinu neprijatelj je ostavio ogroman materijal duž železničkih pruga, posebno u pravcima Kumanova, Bitolja, Prilepa, a najviše na teritoriji Gradskog. Činjenica da je materijal ostavljen na nekoliko kilometara duž železničke pruge, pokazuje kolika je to bila ogromna količina. Odmah po povlačenju neprijatelja osnovana je Komanda plena (kasnije nazvana Direkcija plena) sa sedištem u Gradskom. Zadatak te komande bio je popis i staranje o ostavljenom materijalu. Međutim, pokazalo se da je povezan sa Komandom plena jedan deo materijala stečen preko nedozvoljene trgovine. To je izazvalo sumnju da je iza toga stajala korupcija.

Tako je 1922. godine na beogradskoj železničkoj stanici sticajem slučajnih okolnosti otkriven vagon sa ratnim materijalom, što je zapravo bio deo nelegalne trgovine nečim što je pripadalo državi i što je država trebalo da koristi za sopstvene potrebe ili da, ako to proda, novac uđe u državni budžet (Антонић, 2006b: 41). Sumnja koju je izazvao materijal koji je pronađen u vagonu dovela je do toga da se pokrene istraga i da se ustanovi ko je u tome učestvovao i na taj način ošteti državni budžet. Komisija koja je formirana da taj slučaj ispituje konstatovala je da je sve urađeno prema propisima. Pored te državne komisije formirane

su i dve komisije od strane Ministarstva vojske i Ministarstva pravde koje su posle istrage, takođe, smatrale da je sve sa ratnim materijalom urađeno prema propisima. Četvrta komisija koja je radila na ovom slučaju, Komisija glavne kontrole, posle istrage na osnovu činjenica utvrdila je da su počinjene velike zloupotrebe od strane Komande plena, odnosno kasnije nazvane Direkcije plena, i da je to bio veliki gubitak za državu, odnosno državni budžet.

Na osnovu izveštaja Komisije glavne kontrole pokrenut je sudski postupak kojim je bilo obuhvaćeno na desetine lica koja su se upustila u nedozvoljenu trgovinu. Na tom spisku bili su trgovci, industrijalci, bankari, vlasnici rudnika, ali i državni činovnici, posebno oni koji su bili zaposleni u Direkciji plena. Većinom se radilo o vojnim licima, od pukovnika do poručnika, i civilima zaposlenim u vojnim organima. Pored Direkcije plena, od strane države u ovu aferu bile su upletene i druge javne službe, što je aferu učinilo izuzetno organizovanom, ali i opasnom po državne poslove i njen budžet. Drugim rečima, ovo je bila dobro povezana i organizovana mreža različitih nivoa u državnoj hijerarhiji koja se na vrlo sistematičan način bavila korupcijom. Ono što je posebno opasno jeste da je u ovu aferu bio upleten i sud Skopske opštine. Upravo sud je bio nadležan da do kraja donese odluku i da presudi kada je u pitanju ova široko zahvaćena korupcionaška aferu.

Naročito je interesantno što je ova aferu medijski, preko štampe, bila dobro praćena i što se o njoj skoro svakodnevno pisalo. Iako se aferu odvijala u okviru nižeg i srednjeg činovničkog dela zaposlenog u državi, ona je zahvatom povukla u sebe jedan veliki broj učesnika van države. Ispostavilo se da su za njih koruptivne aktivnosti poželjne u cilju sticanja ličnih dobiti. Aferu je pokazala da nije postojala ni politička volja, kao ni spremnost državnih organa da sve učesnike u toj aferi primereno sankcioniše i na taj način deluje preventivno u sprečavanju budućih afere. Nekažnjavanje je omogućilo i pospešilo da se u ovom drugom periodu korupcija raširi i da se ona ne sprečava. Primer ove afere pokazuje da je korupcija pogubna za državno i društveno funkcionisanje, nezavisno u kojim se delovima državnih organa događa. Takođe, pokazuje se da, nevezano ko u njoj učestvuje, da li činovnici nižeg reda, kao odgovorni na nižoj hijerarhiji i srednjim hijerarhijskim lestvicama, ili oni na najvišim državnim položajima,

ona sve obuhvata. U svakoj oblasti, ako ne dolazi do zaustavljanja korupcije, ona se principom spojenih sudova širi i na one oblasti koje njom nisu bile zahvaćene. Korupcija lako prelazi iz jedne oblasti u drugu u okviru društvene i državne vertikale, odnosno hijerarhije u organizaciji vlasti i državnih organa.

Pored ove afere još jedna je isplivala u javnosti na početku funkcionisanja nove države. I ta afera je bila povezana sa nabavkom ratnog materijala. Posle iskustva iz Prvog svetskog rata, nova država je radi sigurnosti izdvojila velika budžetska sredstva za nabavku savremenije ratne opreme, odnosno ratnog materijala. Tako je 1921. godine bio pokrenut postupak za nabavku ratnog materijala u Beču (Антонић, 2006č: 45–48). U te svrhe bio je odobren kredit kojim bi se pokrila navedena kupovina. Formirana je specijalna komisija koju su činila trojica pukovnika i čiji je zadatak bio da provere kvalitet ratnog materijala koji je predmet nabavke, kao i da sklope kupoprodajni ugovor. Kada je javnost saznala za odluku o kupovini materijala u Beču, postavilo se pitanje zašto nije raspisana javna licitacija oko takve velike nabavke, nego je dato diskreciono ovlašćenje trojici pukovnika.

Sumnja da nešto nije u redu sa kupovinom ratnog materijala u Beču dovela je do situacije da je ministar finansija Kosta Kumanudi poslao dvojicu načelnika iz Ministarstva finansija da provere na koji način će se sklopiti ugovori oko kupovine ratnog materijala. Dvojica načelnika poslužila su se lukavstvom na osnovu kojeg su saznali da je jedan od pukovnika koji je bio predsednik komisije, Miodrag Vasić, sklapao ugovor sa jednim čovekom iz Srbije koji je imao firmu „Srpskotrgovačkog društva” u Beču. To je bio Jovan Sretenović, koji se sa Vasićem dogovarao da od njega nabavi robu i da za tu uslugu Vasić dobije pozamašnu meunicu za ličnu upotrebu. Sretenović je robu kupio od jednog bečkog trgovca u iznosu od dva miliona dinara, a plan mu je bio da sa Vasićem sklopi ugovor od 11 miliona dinara, što je nekoliko puta skuplje od cene koju je Sretenović platio nabavljajući navedenu robu. Izveštaj dvojice načelnika poslužio je za sudski postupak protiv Vasića. U Vasićevu odbranu, krenulo se od činjenice da se država služi špijuniranjem i da preko špijuniranja treba da se osudi predsednik komisije za nabavku ratnog materijala. Tokom sudskog postupka nije dokazano odakle Vasiću priznanica

od 100.000 dinara, ali je konstatovano da je u poslu sa Sretenovićem smanjen iznos za milion dinara, premda je Sretenović i posle presude bio na velikom dobitku (Антонић, 2006ć: 45–48). I ova korupcionaška afera ostala je bez posledica kada su u pitanju konkretne sankcije, odnosno kažnjavanje učesnika u njoj.

Na početku novoformirane države još jedna afera proizlazila je iz akcije obeštećenja svih onih koji su ratom pogođeni i koji su izgubili veliki deo svoje nepokretne imovine, kao i članova njihovih porodica koji su stradali u ratu (Милетић, 2006ć: 53–59). Na osnovu ratne reparacije pokrenuta je procedura kojom je trebalo da budu obeštećeni svi ratom oštećeni nevoljnici. Za obavljanje tog posla formiran je fond u koji su se slivala sredstva kako iz reparacija, tako i ona sredstva koja su nastala na osnovu prihoda sa imanja koja su napustili državni neprijatelji, odnosno od njihove imovine, kao i novca koji je trebalo da se izdvoji iz ratnog plena. Pošto je nedostajao novac za obeštećenje, štampane su državne obveznice kojima je trebalo da se pokrije ratna ošteta. Iznos tih obveznica iznosio je 1.000 dinara. Ono što je na početku bilo sumnjivo jeste da državne obveznice nisu glasile na ime, nego su bile anonimne, odnosno na njima je bila označena samo suma, tako da su one korišćene kao berzanski papiri.

Način na koji su štampane obveznice izazvao je sumnju. Ministar pravde dr Lazar Marković, koji je bio radikal, bez licitacije je omogućio da privilegovan štampač obavi posao štampanja obveznica. Već prilikom štampanja Marković je oštetio državni budžet za 6 miliona dinara. To štampanje izazivalo je sumnju da je sve obavljeno na koruptivan način. Ono što je još teže jeste da je davanje obveznica oštećenima omogućavalo berzanskim špekulantima da ih otkupljuju i da na njima enormno zarađuju. Mnogi koji su dobili obveznice nisu imali znanja niti dobra uputstva na koji način da ih realizuju. Već na samom početku, pošto vlast nije dala garanciju da one ne mogu da se obezvreduju, na tržištu hartija od vrednosti njihova vrednost je pala za deset procenata. Smatra se da su vremenom posebno bili oštećeni seljaci koji su dobijali od 1.000 dinara nominalne vrednosti svega 70 do 80 dinara, a u nekim slučajevima i manje od toga (Милетић, 2006ć: 55). To obezvređivanje trajalo je sve do dolaska za ministra finansija Milana Stojadinovića 1925. godine koji je pripadao

Narodnoj radikalnoj stranci. Njegovim izborom za ministra vrednost obveznica, odnosno vrednost akcija ratne štete, počela je da raste. Tako je njihova berzanska vrednost za dva meseca porasla sa 150 na 400 dinara.

Pošto su obveznice od seljaka kupili promućurni trgovci, oni su naglo počeli da dobijaju ogromni novac. Ispostavilo se da ministar Stojadinović nije to činio kako bi pomogao nevoljnicima da ratnu štetu koliko-toliko umanje, odnosno da dobiju više novca nego što su inače dobijali. On je bio povezan sa berzanskim poslovnim agentima koji su ispali oni pravi dobitnici, odnosno njihove špekulacije bile su nagrađene. Smatralo se da je njihovo poznanstvo sa ministrom Stojadinovićem moglo dobro da se unovči. Na jedan dosta skriven način u sve navedeno prste je umešao ministar Stojadinović, koji je posle izvesnog vremena postao jedan od najbogatijih ljudi u novoformiranoj državi. On će posle ove afere uspeti da se domogne i premijerske fotelje i preko nje stekne veliku moć i uticaj u Kraljevini Jugoslaviji. Mnogi su ga kasnije označavali kao najvećeg korupcionaša i ono što uz to ide, jednog od najbogatijih ljudi u Jugoslaviji između dva svetska rata.

Ova afera oko reparacija otvoriće još jednu novu aferu čiji je učesnik bio dr Lazar Marković, ministar pravde, kada su počele da se dele obveznice ratne štete. Marković je bio u poslovnoj saradnji sa industrijalcem Teokarevićem. Pre Prvog svetskog rata Marković je bio partner u skromnom leskovačkom preduzeću „Teokarević, Petrović i Ilić” (Милетић, 2006с: 59). Upravo u periodu kada počinje reparacija i štampanje obveznica ratne štete, Teokarević će postati jedan od najmoćnijih industrijalaca kada je u pitanju tekstilna proizvodnja u Srbiji. Poznanstvo i ortakluk sa Markovićem omogućiće Teokareviću ogromnu reparacionu sumu novca kojom će on izgraditi veliku tekstilnu fabriku u Paraćinu. Druga dva ortaka, Petrović i Ilić, nisu bili uključeni u odštetu kojom je samo izmiren Teokarević. Smatra se da je Teokarević dobio tri puta veći iznos od onog potraživanog. Bliskost Teokarevića i Markovića pokazuje se i činjenicom da su njih dvojica imali zajednički prostor u stambenom delu Akademije nauka.

U okviru afere sa reparacijama posebno se izdvaja afera Teokarević (Антонић, 2006с: 81–84). Ovom aferom prvi put je u novoosnovanoj državi jedan ministar pozvan na odgovornost,

ministar pravde, dr Lazar Marković. Mita Teokarević je pre Prvog svetskog rata bio u suvlasničkom odnosu sa Iličem i Petrovićem u preduzeću koje se bavilo izradom tekstila. Po završetku Prvog svetskog rata sinovi Mite Teokarevića, Vlada, Lazar i Svetislav, izgradili su fabriku tekstila za preradu vunениh tkanina u Paraćinu. Ta fabrika je po opremi bila jedna od najmodernijih u novoformiranoj državi. Jedan od braće Teokarevića, Svetislav Teokarević, podigao je i novu fabriku za preradu finog prediva pod nazivom „Kamgarn”. Prethodna fabrika tekstila u vlasništvu Teokarevića, Ilića i Petrovića pretrpela je velika oštećenja za vreme Prvog svetskog rata kada su Bugari bili okupatori.

Poznanstvo Svetislava Teokarevića i dr Lazara Markovića dovelo je do jedne od izuzetnih podvala i falsifikata koji su se dogodili u tim prvim poratnim godinama. Svetislav Teokarević se u dogovoru sa Markovićem prijavio za reparacijsku nadoknadu i pri tom isključio druga dva suvlasnika. Uz pomoć falsifikata poslato je reparacionoj direkciji da je prethodna fabrika u Leskovcu pre početka Prvog svetskog rata bila likvidirana, iako je to bio potpuno netačan podatak. Ekonomsko-finansijski savet pri Vladi prihvatio je taj falsifikat, ne proveravajući ga, i uz pomoć uticaja i pritiska dr Lazara Markovića reparacijom je nadoknađena šteta samo Teokarevićima, tačnije ne prvobitnom vlasniku Miti Teokareviću, već jednom od njegovih sinova. Svetislav Teokarević sebe je proglasio jedinim naslednikom, iako nije posedovao zvaničnu izjavu overenu od strane suda koja bi potvrdila njegov status kao jedinog naslednika. I toj malverzaciji pomogao je tadašnji ministar pravde dr Lazar Marković. Svetislavu Teokareviću data je ratna ošteta i odobrenje da može da nabavi mašine u vrednosti tadašnjih milion zlatnih maraka, premda je obeštećenje bilo znatno manje.

Prema nekim izvorima iz tadašnjih beogradskih novina, Svetislav Teokarević je dobio ne milion, nego 1.600.000 zlatnih maraka (Антонић, 2006c: 83). Sa tim novcem uspeo je da napravi jednu od najmodernijih tekstilnih fabrika u Srbiji i Jugoslaviji između dva svetska rata. Kada su vlasnici iz fabrike u Leskovcu, Ilić i Petrović, saznali za obeštećenje dobijeno od reparacije, tražili su od Ministarstva pojašnjenje. Nažalost, njihovom advokatu prilikom dolaska u Ministarstvo nije bio dozvoljen potpuni uvid

u reparacionu dokumentaciju. Načelnik nadležne službe za reparaciona obeštećenja u Ministarstvu nije dozvolio da advokat lično vidi dokumenta, nego mu je samo čitao one delove za koje je on lično smatrao da dovode u pitanje zahtev Ilića i Petrovića. Afera je dospela do Narodne skupštine Srbije, u kojoj je pokrenut postupak za odgovornost ministra dr Lazara Markovića. U tom postupku otkriveno je da je Svetislav Teokarević za sebe i za Markovića uplatio kaparu za dva stana koja su se nalazila u zgradi Akademije nauka. Takođe, utvrđeno je i da je Lazaru Markoviću uplaćivana mesečna renta od strane Svetislava Teokarevića u iznosu od 20.000 dinara. Posle skupštinske rasprave u kojoj je Radikalna stranka štitila Lazara Markovića da ne bi bio sudski procesuiran, uspela je da ga oslobodi optužbe za malverzacije sa Teokarevićem. Marković je oslobođen glasanjem u kojem je 117 poslanika bilo za oduku da se obustavi sudski postupak, dok je samo 67 poslanika bilo za to da se postupak do kraja okonča (Антонић, 2006с: 84). Na taj način sudski postupak je sprečen, a odgovornost Markovića za malverzaciju u aferi Teokarević skinuta je iz skupštinske procedure. Ovaj primer pokazuje da su politički razlozi stranke bili iznad državnih razloga u kojem je trebalo da se štiti državni budžet, ali i pravičnost, kada su u pitanju nelegalne aktivnosti i zloupotrebe najodgovornijih funkcionera države.

S početka formiranja nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca došla je još jedna korupcionaška afera koja je nazvana „Stočna afera“ (Антонић, 2006дž: 67–70). Pokazalo se da je period formiranja nove države bio ne samo izazovan nego i plodan za različite vrste malverzacija, nelegalnih aktivnosti i koruptivnih afera. U izigravanju novih državnih organa, kao i donošnim zakonima, ostavljen je prostor za sve one koji su bili lovci u mutnoj i nedefinisanoj državnoj politici. Zato i ne iznenađuje činjenica da je najveći broj koruptivnih afera potekao iz tog perioda. Za taj period je karakteristično da još nisu bili oformljeni nadzorni i kontrolni organi, niti razrađeni nadzorni i kontrolni mehanizmi. U okviru odštete koja je dobijena od Nemačke nova država je dobila i jedan deo odštete u naturalnom obliku. Tako je Nemačka bila obavezna da dà 15.000 goveda i 60.000 ovaca. Ta nadoknada izračunata je na osnovu štete koja je počinjena seljacima u toku okupacije od 1914. do 1918. godine. Nemci su od

seljaka rekvirirali stoku, ali i ostavili zapis koliko su od njih uzeli. Na osnovu tih zapisa došlo se do podatka da je to je bio dug koji treba da se vrati novoj državi. Posebno se oduzimalo od srpskih seljaka u Šumadiji.

Ekonomsko-finansijski komitet koji je bio zadužen da taj stočni fond razdeli seljacima opredelio se da celokupni kontingent da jednom stranom konzorcijumu po izuzetno povoljnim cenama. To je bila zloupotreba Ekonomsko-finansijskog komiteta koji se branio da je to učinio zbog toga što nije imao dovoljno prevoznih sredstava da taj stočni kontingent dođe do Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Pravedali su se da prodajom konzorcijumu izbegavaju troškove prevoza, kao i da će seljacima dati nadoknadu u novčanim iznosima. Ono što se desilo jeste da su konzorcijumu prodavali ovce i volove ispod tržišne cene. Umesto da ovce prodaju po tržišnoj ceni od 150 dinara, oni su je konzorcijumu prodavali za 45 dinara, odnosno za tri puta manji iznos. Isto se desilo i sa volovima koji su umesto da se prodaju po ceni od 2.500 dinara, konzorcijumu su prodati za 1.510 dinara. Na osnovu dažbina državni budžet bio je izuzetno oštećen jer se po jednom komadu stoke dobijalo svega 0,5 dinara. Ono što je još tragičnije jeste da seljaci, što zbog neznanja i nemanja uvida u ovu reparaciju, ali i zbog drskosti državnih funkcionera, nisu ništa dobili. Dobitnici su bili konzorcijum, kao i uticajni pojedinci iz države koji su konzorcijumu omogućili da dobiju stoku po izuzetno povoljnoj ceni, koju bi potom prodavali po tržišnoj ceni.

U ovoj aferi učestvovao je sin predsednika Vlade Nikole Pašića, Rade Pašić, ali i Grk Nikos Velojanis, koji je bio Radetov šurak. Oni su uz pomoć ministra poljoprivrede Janeza Pucelja i predsednika Vlade Nikole Pašića onemogućili da se stoka raspodeli seljacima ili da se seljaci novčano obeštete. Interesantno je kako je ministar poljoprivrede obrazlagao zašto ne treba deliti stoku oštećenim seljacima iz vremena Prvog svetskog rata. On je izjavio da „je nezgodno deliti stoku narodu“ (Антонић, 2006dž: 69). Ovo je primer malverzacija, zloupotrebe položaja i mešanja javnog i privatnog, što je inače obeležje dva koruptivna oblika: trgovine uticajem i upotrebe moći radi sticanja lične koristi. Takođe, kada je u pitanju Rade Pašić, sin Nikole Pašića, možemo njegove aktivnosti označiti nepotističkim tipom korupcije.

Jedna od koruptivnih afera koja se dogodila 1924. godine nazvana je „Afera Adamstal“ (Антонић, 2006а: 71–75). Ova afera bila je vezana za oporavak železničkog voznog parka u novoformiranoj državi. Ime je dobila po čehoslovačkom gradiću Adamov, koji se u vremenu austrougarske monarhije nazivao Adamstal, odnosno imao je germanski naziv. U tom češkom gradiću nalazilo se preduzeće pod nazivom „A. D. za mašinska i mostovna postrojenja“ (Антонић, 2006а: 71). Posle raspada Austrougarske monarhije formirala se, između ostalih država, i nova država Čehoslovačka. Ona je imala izuzetne naklonosti i simpatije prema novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Tadašnji državni vrh Čehoslovačke podsticao je preduzeće „A. D. za mašinska i mostovna postrojenja“ da pomogne novoformiranoj državi oporavak železničkog voznog parka. To je bio povod da se sklopi povoljan ugovor po kojem je cena bila najpovoljnija, a ono što je još važnije da se novac isplati posle obavljenih radova. Navedeni ugovor bio je jedan od najpovoljnijih ugovora koji je sklopila država sa čehoslovačkim preduzećem.

Taj povoljan ugovor sklopio je tadašnji ministar novoformirane države Milan Stojadinović. Stojadinović je bio izuzetan student koji je uspeo da u 23. godini postane doktor ekonomskih nauka. Posle uspešnog doktorata proveo je vreme kao stipendista, pre Prvog svetskog rata, u bankama u Francuskoj, Engleskoj i Nemačkoj, gde se usavršavao u bankarskom i finansijskom poslovanju. On je 1922. godine, kao mlad čovek sa 34 godine, postao ministar finansija u Vladi Nikole Pašića. Do dolaska na ministarski položaj Stojadinović je radio kao ekspert u Englesko-trgovinskoj banci. Nikola Pašić, tadašnji predsednik Vlade, poslao je kod Milana Stojadinovića dr Lazara Markovića da mu ponudi mesto ministra finansija u novoj Vladi. U početku Stojadinović je ponudu za ministarski položaj odbijao, da bi se potom predomislio i prihvatio. Jedan od razloga prihvatanje ministarskog položaja je i prijateljstvo sa sinom premijera Pašića, Radetom Pašićem. Njihov odnos bio je u velikoj meri neposredan. Stojadinović će se kao ministar finansija odužiti Radetu Pašiću zbog preporuke da bude ministar. To će obaviti preko velikih provizija vezanih za razne državne nabavke, ali i za razne vrste finansijskih intervencija. On će upravo sa Radetom Pašićem otpočeti da se na sistematski način

bavi korupcijom. Radilo se o korupciji iza koje su bile ogromne svote novčanih dobiti. Stojadinović se u svojim užim krugovima prijatelja i poznanika već tada hvalio da će kao ministar finansija za nekoliko meseci postati milioner (Kulundžić, 1968: 605).

U vreme stupanja Milana Stojadinovića na dužnost ministra finansija Srbija je imala probleme sa stabilnošću dinara, odnosno sa svojom novčanom valutom. Stojadinović je, da bi stabilizovao dinar, povukao jedan dosta rizičan potez. On je za oko 500% povećao porez na zemlju (Kulundžić, 1968: 609). Povećanje poreza obrazlagao je argumentima da će to za seljake biti nezatno, odnosno malo opterećenje. Pošto je Srbija bila pretežno seljačka zemlja, tim porezima zgrnut je ogroman novac u državni budžet. Kako je Stojadinović zbog tog nepopularnog poteza bio optužen od narodnih poslanika u Narodnoj skupštini, posebno poslanika Alekse Žujovića, on je pronašao način da prikaže da Žujović nije branitelj seljaka, nego branitelj sopstvenog interesa. U napadima na Stojadinovića, koristeći nepravdu počinjenu seljacima, pokazao je veštinu velikog demagoga. Ostalo je zapisano da je Stojadinović na sednici radikalskog poslaničkog kluba poslao svog sekretara da pita zbog čega je radikalni poslanik koji bi trebalo da podržava Vladu tako žestoko reagovao na sednici Narodne skupštine protiv uvođenja poreza na seljačku imovinu. Aleksa Žujović je sekretaru odgovorio da je to učinio zbog toga što su mnoge nečasne ličnosti uspele da svojoj deci pribave stipendiju za studiranje u inostranstvu, a da njegova ćerka istu stipendiju nije dobila. Stojadinović je preko sekretara poslao poruku da će i njegova ćerka dobiti željenu stipendiju, a Aleksa Žujović potom je prestao da kritikuje predlog ministra finansija i čak novim demagoškim argumentima pokazivao da to nije loš potez ministra finansija (Kulundžić, 1968: 610–611).

Ovaj slučaj pokazuje koliko je Kraljevina Jugoslavija već na samom početku bila ugrožena od ličnih interesa onih koji su bili učesnici u političkom životu. Pokazalo se da je njihov lični interes važniji od bilo kojeg opšteg interesa. U vladavini tadašnjih vlada dominirao je svojevrсни grabež ministara preko kojih su sticali enormna bogatstva. Takođe, Stojadinović je dokazao ono što je u razgovorima svojim prijateljima i poznanicima govorio, a to je da će posle šest meseci učešća u radu Vlade postati milioner.

Ispostavilo se da je on to potvrdio i da su se naglo njegovi računi uvećali na račun stanovnika tadašnje Kraljevine. Ono što je za njega bilo karakteristično, i što će se kasnije pokazati kada je postao i predsednik Vlade u Kraljevini Jugoslavije od 1935. do 1937. godine, jeste da se iza njegovog znanja nije nalazio karakter, tj. moralna kultura koja bi trebalo da odgovara takvom znalcu i položaju koji je imao u državi.

Milan Stojadinović je od jednog povoljnog posla sa čehoslovačkim preduzećem napravio ne samo međunarodni skandal nego je otvorio jednu od velikih koruptivnih afera. Po obavljenom poslu, prema ugovoru, čehoslovačkom preduzeću trebalo je da se isplati ugovorena suma. Međutim, Stojadinović je počeo da izigrava dogovorenu obavezu novoformirane države i da odlaže isplatu duga čehoslovačkom preduzeću. To je išlo do granica da je čehoslovačko preduzeće angažovalo dvojicu beogradskih advokata da pripreme poravnanje, odnosno izmirenje duga, preko sudskog postupka. Advokati su se sastali sa Stojadinovićem i shvatili da bi taj sudski proces dugo trajao. Oni su direktoru čehoslovačkog preduzeća predložili jedno tajno poravnanje koje će preduzeću doneti mnogo veći novac od dogovorenog, ali i doneti preko dogovora sa predstavnikom preduzeća ogroman novac Milanu Stojadinoviću, koji će kasnije biti jedan od najbogatijih ljudi u Kraljevini Jugoslaviji. Stojadinović je proviziju koju je dobio od čehoslovačkog preduzeća u iznosu od 16 miliona dinara podelio sa sinom Nikole Pašića, Radetom, i sa dvojicom advokata. Čehoslovačko preduzeće će od nekada dogovorenih 30 miliona dinara na račun kamata i uplata provizije dobiti 152 miliona, odnosno 120 miliona više od ranije dogovorene sume (Антонић, 2006a: 74). Ovu koruptivnu aferu platiće tadašnji stanovnici Kraljevine, jer će ona biti isplaćena iz državnog budžeta.

Sumnje da je bilo dosta koruptivnih dela vezuju se za zloupotrebu budžeta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Odmah po formiranju Kraljevine velike nesuglasice, problemi vezani za promenu valute, kao i obaveze koje je Srbija pre Prvog svetskog rata imala prema Austrougarskoj, a sada prema novoformiranim državama Austriji i Mađarskoj, doveli su do stanja u kom nije bilo moguće doneti budžet u prvim godinama nakon osnivanja Kraljevine. Nedonošenje budžeta omogućavalo je razne vrste

zloupotreba i nelegalnih aktivnosti u okviru određenih ministarstava. Zbog tih nerazjašnjenih okolnosti kada su u pitanju spoljašnje zemlje i spoljnopolitička situacija u Kraljevini, formirani su posebni „poverljivi“ ili „dispozicioni“ fondovi koji su korišćeni, prema objašnjenjima, za situacije koje se nisu mogle predvideti. Te fondove mogli su da koriste premijer i ministri, posebno Ministarstvo inostranih dela.

Kao deo poverljive strategije za ostvarivanje uticaja u Albaniji, određena suma novca je dodeljena za propagandne i ubeđivačke aktivnosti koje je Kraljevina planirala. Nažalost, nije postojao kontrolni organ koji bi pratio utrošak tih sredstava. Smatra se da je jedan deo tih sredstava korišćen od strane onih koji su sa njima raspolagali kao ličnom dobiti, odnosno ta sredstva su zloupotrebljena u lične svrhe. Tako je u predviđenom budžetu za 1924/1925. godinu Ministarstvu inostranih dela dodeljen veliki novac za troškove dispozicionog fonda, a za njegovo korišćene nisu postojali nikakvi izveštaji. Smatralo se da je veliki deo tih sredstava završio kod ministra inostranih dela Momčila Ninčića. Ninčić je naglo stekao veliko bogatstvo, što je ukazivalo na to da je značajan deo sredstava namenjenih specijalnim poverljivim zadacima prisvojio za sebe. On je u to vreme gradio vilu koja se izdvajala sa ukrasima na fasadi i uredio park za koji je bilo potrebno uložiti ogromna sredstva (Милетић, 2006č: 105).

Jedan od ministara u tadašnjoj Vladi Nikole Pašića, dr Lazar Marković, takođe se naglo obogatio iako nije koristio sredstva iz dispozicionih fondova. Njegovo bogaćenje je privuklo pažnju i bilo je predmet poslaničke rasprave u Narodnoj skupštini. I pored nekoliko afera u koje je bio umešan, imao je zaštitu svoje Radikalne stranke i njenog predsednika, ali i premijera Kraljevine, Nikole Pašića. Jedino što su poslanici uspeli jeste da ministar dr Lazar Marković bude razrešen dužnosti 1924. godine. Postavljanjem novog ministra koji dolazi iz iste stranke, Ninka Perića, pokazali su se svi načini koje je Marković koristio u zloupotrebi svoje funkcije. Tako je, na primer, Marković štampao državne obveznice ratne štete kod štampara koji je bio njegov lični prijatelj (Милетић, 2006č: 106). Odštampao je tri miliona obveznica, a cena jednog komada bila je 2,5 dinara. Kada je novopostavljeni ministar, prema potrebama koje su iskazane, odštampao još milion

obveznica, on je na raspisanoj licitaciji dobio od ponuđača cenu za jednu obveznicu od 0,42 dinara. Ovde se pokazuje koliko je za jednu obveznicu preplaćivao bivši ministar Lazar Marković. Ovaj primer je ilustrovao kakve su sve bile zloupotrebe samo u okviru Ministarstva pravde. Ministar pravde Perić, po održanom govoru poslanicima u Narodnoj skupštini, smenjen je od strane premijera tako što je premijer izvršio rekonstrukciju Vlade. U tom govoru zbog kojeg je razrešen Perić je, između ostalog, istakao da su čestitost i poštenje u posleratnim okolnostima malo izgubili na jačini. On je u svom govoru istakao: „kada ja upotrebljavam sva sredstva da u korenu sprečim svaki akt koji bi za sobom mogao ostaviti sliku nepoštenja ma i po formi pa se nađe neko i ovde da me u tome ometa, onda je to žalosna nagrada napornom ispravnom radu i mora da zaboli” (Милетић, 2006č: 108).

Koliko se korupcija raširila u prvim godinama formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pokazuje i činjenica da su poslanici u Skupštini tražili formiranje Anketnog odbora koji bi se bavio svim dotadašnjim korupcionaškim aferama (Антонић, 2006d: 109–112). Tako je sredinom 1926. godine formiran Anketni odbor da bi ispitao sve zloupotrebe, ali i korupcionaške afere koje su preko štampe u javnosti obelodanjene. Formiranje Anketnog odbora uticalo je i na kralja Aleksandra Karađorđevića da pokrene postupak razrešenja predsednika Vlade Nikole Pašića. Pašić i njegov sin Rade Pašić označeni su kao vodeći ljudi koji su upleteni u mnoge dotadašnje posleratne korupcionaške afere. U te afere bili su uključeni i Pašićevi saradnici, odnosno ministri Milan Stojadinović, Velizar Janković i Dragutin Kojić (Антонић, 2006d: 111).

Novi ministar koji je takođe iz Radikalne stranke, Nikola Uzunović, nije mogao ništa da uradi jer je većina iz njegove stranke radila sve da Anketni odbor ne završi svoj izveštaj. Uzunović je tri puta u kratkom periodu gubio mandat i ponovo uspevao da pronađe koalicione partnere i formira Vladu. U poslednoj, trećoj njegovoj Vladi uspeo je zahvaljujući Slovenačkoj ljudskoj stranci da utiče na pisanje izveštaja Anketnog odbora i da taj izveštaj bude povoljan po Radikalnu stranku. Prema tom izveštaju osumnjičeni Pašići (otac i sin) oslobođeni su, a sve što je bilo vezano za koruptivne afere pripisano je državnim činovnicima na nižoj

lestvici hijerarhije vlasti. Ovaj izveštaj Anketnog odbora primer je da u novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nije uspelo da se išta učini kada je u pitanju sankcionisanje učesnika u korupcionaškim aferama. Takođe, borba protiv korupcije je potpuno zaustavljena, a sa učesnika u koruptivnim aktivnostima skinuta je odgovornost. Ovo je pokazatelj da u stranačkom sistemu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nije bilo dovoljno potrebne političke volje kada je reč o obračunu sa korupcijom.

Afera koja je potresala najpre Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom Kraljevinu Jugoslaviju, odvijala se na teritoriji Makedonije (Јовановић, 2006а: 113–120). Jedan od učesnika u aferama na teritoriji Makedonije bio je jedan od prvaka Narodne radikalne stranke u Makedoniji, Јован Ћirković. On je stekao slavu u vreme otpora turskoj vlasti na teritoriji Makedonije. Za njegovu slavu vezana su i priznanja koja je dobio, kako od patrijarha tako i od kralja, ali i lokalnih funkcionera. Na lokalnom nivou bio je počasni građanin Struge. Nažalost, u novoformiranoj Kraljevini taj slavni čovek iz tog kraja podlegao je iskušenjima kada se našao na čelu Komesarijata za izbeglice u Solunu. Tada je uz pomoć načelnika Kumanovskog okruga državnu štampariju prodao u Skoplju. Takođe, u tom periodu optužen je da je prigrabio novac koji je bio namenjen za propagandu u Albaniji. Branio se tako što je izjavljivao da se čamac u kojem se nalazio novac „prevrnuo na Ohridskom jezeru“ (Јовановић, 2006а: 114). Prilikom prevrtanja čamca nestao je novac koji je bio kod njega. Ћirković je svoj visoki činovnički položaj koristio i za spašavanje poznatih rentijera i ratnih zločinaca kojima je omogućavao da budu pomilovani. Pretpostavlja se da je na osnovu tih usluga dobio velike sume novca. Takođe, bio je umešan u izborne mahinacije u bitoljskom kraju 1925. godine, gde su ga tadašnji protivkandidati označavali „arhilopovom“ i čovekom spremnim za različite vrste nelegalnih aktivnosti. U odnose među ljudima unosio je razdor i zbog toga je dobio naziv „smutljivac“ (Јовановић, 2006а: 115). Ono što je još karakteristično za Ћirkovića jeste da je obezbeđivao amnestiranje ljudi koji su imali kriminalne biografije.

Druga afera na teritoriji Makedonije vezana je za Živojina Rafailovića i predsednika Jugoslovenskog parlamenta Marka Trifkovića iz 1921. godine. Bila je to čuvena afera nazvana „Bakarna

žica” (Јовановић, 2006а: 115–116). Njih dvojica su uspeli da bakarnu žicu otkupi Direkcija ratnog plena pod izgovorom da je to staro gvožđe. Tako su bakarnu žicu otkupili za izuzetno skromnu cenu od 80.000 dinara, da bi je potom procenili na milion dinara i za tu sumu je prodali. To je bila dvanaestostruka dobit. Rafailović je bio umešan i u davanje koncesija kada je bilo u pitanju iskopavanje kamena, kao i eksploatacija rudnika u Makedoniji. U tom periodu, odnosno 1922. godine, Rafailović je bio ministar šuma i rudnika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Jedan od učesnika kojem je data koncesija bio je Rade Pašić, sin tadašnjeg premijera Nikole Pašića. Upravo navedene korupcionaške radnje pokazuju da je premijer Pašić sa svojim sinom i prijateljima bio umešan u skoro sve korupcionaške afere na teritoriji tadašnje Kraljevine. Takođe, Rafailović je bio upleten i u otimanje šumskih kompleksa koji su bili u vlasništvu privatnih lica, ali i u koncesije koje su davane za seču u šumskom pojasu u Roždenu (Јовановић, 2006а: 116).

U Makedoniji, odnosno južnoj sprskoj pokrajini u periodu Kraljevine, korupcija je obuhvatila i prosvetu. Naravno, to je bila sitna korupcija u odnosu na navedene velike afere. Prosvetni inspektori zloupotrebljavali su svoja javna ovlašćenja tako što su nameštali mesta za direktore škola, kao i premeštaje učitelja, posebno u Skoplju i njegovoj okolini (Јовановић, 2006а: 116).

Korupcionaške afere koje su se odvijale u Makedoniji vezuju se i za trgovinu visokokvalitetnog duvana, kao i za proizvodnju, otkup i izvoz makedonskog opijuma izuzetnog kvaliteta. Proizvodnja opijuma i njegovih derivata u Makedoniji u tom periodu zadovoljavala je 43% svetske potražnje (Јовановић, 2006а: 117). Mahinacije sa opijumom bile su ne samo u lokalnim okvirima već su se preko Radikalne stranke vezivale i za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije. Ta visoko tražena roba na globalnom tržištu izazivala je različite koruptivne mahinacije koje su na kraju dovele do sloma proizvodnje opijuma u Makedoniji. Radikalska vlast pokušala je monopolizacijom da prigrabi sve količine opijuma u Makedoniji i da ga od proizvođača otkupljuje po najnižim cenama. Nezadovoljni proizvođači našli su nelegalne puteve i tako izbegavali da prodaju opijum monopolskoj organizaciji. U manipulacijama se išlo dotle da je zbog otkupa potcenjivan kvalitet

opijuma, što je za posledicu imalo opadanje cene i destimulisanje proizvođača da se upuste u njegovu proizvodnju.

Opijum je krenuo da se prodaje ilegalnim putevima. Najviše koristi u prodaji imala je Bugarska, u kojoj je bilo formirano nekoliko fabrika koje su ilegalno radile. Upravo je makedonski opijum završavao u ovim bugarskim fabrikama, tako da Kraljevina Jugoslavija nije imala onu dobit koja se mogla ostvariti da je sve obavljano legalnim poslovanjem i da se nije odvijala mahinacija sa otkupnim cenama. I kada je legalizovana proizvodnja opijuma u Makedoniji, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije omogućilo je braći Sofroniju i Filipu Ognjenoviću da se oni bave izradom alkaloida od opijuma, mada su do tada bili u javnosti poznati po proizvodnji mlečnih proizvoda, odnosno proizvodnji sira i kačkavalja. Iako su nekvalifikovani ljudi dobili dozvolu za proizvodnju, njihove političke veze u Kraljevini su bile toliko jake da su, i pored upozorenja hemijskog društva Kraljevine, oni nastavili da se bave proizvodnjom derivata od opijuma. Njihove veze sa političarima bile su izuzetno moćne i za njih plodonosne (Јовановић, 2006a: 117–120).

Umešanost politike pokazuje se i na primeru gradnje mosta u Beogradu preko reke Save u periodu od 1929, pa do okončanja gradnje u decembru 1934. godine (Цветковић, 2006b: 121–128). Most je nazvan po Kralju Aleksandru I i smatrao se ne samo građevinskim podvigom već je imao i praktičnu i simboličku poruku u spajanju Srbije i nekadašnjih zemalja koje su pripadale Austrougarskoj, a sada su ušle najpre u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom i u Kraljevinu Jugoslaviju. Most kao komunikacija označavao je i nešto što je vezano za praktične komunikacione poslove, ali i jednu simboliku kojom se povezuje Jugoslavija sa glavnim gradom Beogradom. Kraljevina Jugoslavija nije imala privredne i tehničke kapacitete da se most izgradi u okviru domaćih firmi. Iz tih razloga raspisan je međunarodni konkurs, a krajnji rok za ponude bio je 10. avgust 1929. godine. Na pomenuti konkurs se prijavilo jedanaest firmi, međutim, ispostavilo se da njihove ponude nisu bile tehnički precizirane, a ni dobro finansijski razrađene, kao i da je u njima bilo dosta finansijskih nejasnoća. Iz tog razloga Ministarstvo građevina Kraljevine Jugoslavije ponudilo je svima onima koji su se prijavili na konkurs u avgustu mesecu

da dopune i preciziraju tehničke i finansijske uslove. Rok za novu dopunjenu prijavu bio je 10. oktobar 1929. godine. Na ovaj dopunski ponovljeni konkurs prijavilo se sedam od ranijih jedanaest firmi. Svi ponuđači su ispunili tehničke i finansijske uslove. Neki od ponuđača iz prvog konkursa sada su se međusobno udružili. Međutim, u okviru konačnih uslova izostajao je deo koji se odnosio na arhitektonski projekat. Taj deo je završen do kraja decembra 1929. godine (Цветковић, 2006b: 121–123).

Ponuđačima je Ministarstvo dostavilo nacrt mosta da bi ga oni mogli proučiti i o njemu se izjasniti. Prijavljenim ponuđačima dat je novi rok, 10. februar 1930. godine da se izjasne i daju konačnu ponudu sa uračunatim novim radovima. Na ove dopunjene stavke konkursa javila su se četiri ponuđača, ali sada sa partnerima. Dva ponuđača su se izdvojila: francuski „Societe de construction des Batignolles” i nemački „Krup” (Krupp). Privredno-finansijski komitet Ministarstva građevina odlučio je da se prvo pregovori o izgradnji mosta obave sa preduzećem „Krup”. Reputacija „Krupa” je bila velika i smatralo se da ono može na najbolji način da izvede radove na mostu. U međuvremenu u izgradnju mosta umešao se predsednik Vlade Petar Živković koji je bio i divizijski general. Živković je intervenisao kod Ministarstva građevina i uspeo je da stopira ponudu za pregovore sa „Krupom”. On je smatrao da prvo treba obaviti razgovore sa francuskim preduzećem. Ovo mešanje predsednika Vlade nije bilo samo političke prirode, već se smatralo da je iza toga stajala i određena koruptivna radnja (Цветковић, 2006b: 123–124).

Francusko preduzeće forsirao je brat premijera Živkovića, koji je imao kontakte sa upravljačima preduzeća. Čak su pregovori išli jednom brzinom koja je bila u to vreme neverovatna. Ta brzina kojom su donošene odluke upravo je ostavila sumnju u državni razlog, a potkrepila je sumnjičavost da je u pitanju bila koruptivna radnja. Francuska firma u to vreme obavljala je poslove vezane za Pančevački rit, odnosno njegovu melioraciju. Ona nije izvršavala obaveze na vreme, što je trebalo da se uzme u razmatranje kada joj se poverava novi posao koji je imao veliki i građevinski i privredni i simbolički značaj. Konačno je potpisan ugovor sa francuskom firmom 8. aprila 1930. godine (Цветковић, 2006b: 126).

Posle sklapanja ugovora Beogradom su širene glasine da su pojedini ministri, kao i političari i privrednici, bili umešani prilikom dodele francuskom preduzeću radova na mostu i da iza toga stoje koruptivne dobiti. To što su u početku bile glasine, a potom se 1934. godine potvrdilo da je istina, jeste to da je u jednom neformalnom razgovoru predstavnik francuskog preduzeća u Jugoslaviji, Kagan, izneo podatke i primere, navodeći i određene ljude koji su se mešali tokom gradnje i intervenisali za prihvatanje određenih stručnjaka u obavljanju određenih poslova prilikom izgradnje mosta (Цветковић, 2006b: 129). Intervencije su dolazile od ministara Koste Kumanudija i Momčila Ninčića. Oni su intervenisali da se u posao uključi inženjer Petrović sa visokim primanjima. Zbog njegove nesposobnosti francusko preduzeće ga je isključilo, ali je na ponovnu intervenciju ministra uključen u posao. Kosta Kumanudi intervenisao je i za izvesnog Paunovića koji je dobio posao da nadzire magacin u kojem se nalazio materijal za izgradnju mosta. Međutim, Paunović je ubrzo uhvaćen u krađi materijala i zbog toga izbačen iz francuske firme. Ono što je nedopustivo jeste da je izbegao krivični proces. Ostalo je samo da je otpušten iz pomenutog francuskog preduzeća (Цветковић, 2006b: 127–128).

U mešanje izgradnje mosta, kada je u pitanju francuska firma, bio je uključen i ministar saobraćaja Lazar Radivojević, koji je preporučivao i zapošljavao veliki broj pojedinaca iz njegovog izbornog sreza u Lici. Takođe, pretnjama francuskoj firmi istakao se narodni poslanik Miloje Sokić. On je pokušao da preporukama zaposli i neke svoje ljude. Takođe, Kagan je izneo i podatak da je poslanik dr Nikola Nikić nudio francuskoj firmi 3.500 telefonskih stubova koji su bili potrebni u okviru telefonske mreže koja je postavljena u Pančevačkom ritu (Цветковић, 2006b: 128). Kao protivuslugu izrekao je da će pomoći francuskoj firmi za sve što joj bude potrebno i za šta bude zainteresovana, a što je on u mogućnosti uz pomoć svojim političkih veza da učini. Svi ovi primeri pokazuju koliko se ljudi iz političkog života upetljalo u gradnju mosta na Savi i koliko je bilo zainteresovano da ponudi svoje usluge, što je nesporno bilo vezano za njihove lične koruptivne i političke dobiti.

Još jedna velika afera koja je potresala Kraljevinu Jugoslaviju odvijala se tokom tridesetih godina 20. veka. To je period kada Kraljevina Jugoslavija pokušava da oporavi privredni razvoj,

a veliki deo tog oporavka odnosio se na infrastrukturne objekte, posebno gradnju železničkih pruga. Pokretanjem privrednog razvoja trebalo je poboljšati i socijalni ambijent, odnosno koliko-toliko podići kvalitet života stanovnika Jugoslavije. Gradnja infrastrukturnih objekata kao što su putevi, u ovom slučaju železnica, potpada pod velike projekte javnih radova. Da bi se navedeni projekti realizovali, u Jugoslaviji nisu postojala preduzeća koja bi mogla to da realizuju, tako da je većina građevinskih projekata u tom periodu realizovana angažovanjem stranih firmi. Najčešće to su bila francuska preduzeća jer je i država imala dobre odnose sa Francuskom.

Afere oko izgradnje železničkih pruga vezuju se za dve pruge: Glogovci–Peć i Bihać–Knin (Цветковић, 2006b: 129). Na početku dogovora oko izgradnje ovih pruga obavljen je najpre razgovor jedne ugledne beogradske ličnosti, koja se slučajno sastala na jednom prijemu povodom svečanosti vezane za sokolske dane, sa francuskim preduzimačem Edmonom Boajeom (Edmond Boye). Ta ugledna ličnost obavestila je u neformalnom razgovoru Boajea da za njega, kao preduzimača, ima dosta posla u Jugoslaviji. Takođe, na istom prijemu upoznala je Boajea sa ministrom saobraćaja Lazarom Radivojevićem. U razgovoru sa ministrom saobraćaja dogovoreno je da Boaje prihvati izgradnju dveju navedenih pruga. Ugledna beogradska ličnost za taj posao ugovaranja i preporuke Boajea ministru Radivojeviću trebalo je da dobije dva procenta od ukupne ugovorene vrednosti posla u iznosu od 4.800.000 francuskih franaka (Цветковић, 2006a: 132).

Boaje je pre potpisivanja ugovora dogovorio sa ministrom Radivojevićem da posao izgradnje ustupi firmi „Lid” i da na račun tog ustupka dobije 12% od ukupne vrednosti posla. Prilikom zaključivanja ugovora ispostavilo se da Boaje nema dovoljno novca da za početak uloži u predviđene radove. Iz tog razloga zaključeni ugovor Boaje je prodao firmi „Batinjol” i uzeo iznos od 500.000 franaka. Ugledna beogradska ličnost koja je upoznala Boajea sa ministrom saobraćaja, gospodinom Radivojevićem, nikada nije dobila obećana dva procenta od ukupno dogovorenog posla u sklopljenom ugovoru. Čak je, prema navodima predstavnika firme „Batinjol”, Kagana, bila u gubitku jer joj nikada nisu bili plaćeni troškovi odlaska u Pariz kako bi od Boajea naplatila

dogovorene procenete od navedenih radova. U okviru ovog velikog posla pojavila se i treća ličnost, Dušan Vrsalović. On je bio jedan od vlasnika preduzeća „Lid“, koje je uspelo da se uključi u radove preko „Batinjola“. Vrsalović je prethodno sklopio ugovor sa Boajeom, koji se pokazao kao nepovoljan za novog vlasnika „Batinjola“. Između Vrsalovića i „Batinjola“ nastala je pogodba da „Batinjol“ ustupi preduzeću „Lid“ jedan deo radova na trasi pruge Priština–Peć (Цветковић, 2006a: 132–133).

Andra Stanić, koji je bio bivši ministar saobraćaja, a tadašnji poslanik u Narodnoj skupštini, pokrenuo je pitanje analiziranja ugovora zaključenog sa „Batinjolom“ i „Evropskim društvom“ za drugu prugu Veles–Prilep, ali i za izgradnju još jedne pruge koja je poverena firmi „Lozinger“ na pravcu Požarevac–Kučevo. Stanić je izneo podatak da je ministar Lazar Radivojević potpisivao ugovore sa stranim firmama, a da uopšte nije imao saglasnost ni Ministarstva finansija, niti Narodne skupštine. Njegove postupke označio je kršenjem tadašnjeg ustava Kraljevine Jugoslavije. Takođe, Stanić je izneo podatak da su radovi pretplaćeni i da je ulazak stranih valuta sporan, odnosno da nije doneo nikakve koristi, kako su to tvrdili pojedini političari. On je smatrao da su ova strana preduzeća u zemlju unela jedan mali deo kreditnih sredstava i da su, ne poštujući rokove u izgradnji, doveli do situacije da je država morala da plaća anulitete zajmova koji su bili odobreni tadašnjoj jugoslovenskoj Vladi (Цветковић, 2006a: 133–134). Drugim rečima, finansiranje je nametnuto državnom budžetu.

U tu celokupnu skupštinsku zavrzlamu oko izgradnje železničkih pruga uključio se još jedan poslanik Jovan Misirlić. On je otkrio da iza preduzeća „Lozinger“ lično stoji ministar Lazar Radivojević. Smatralo se da je Jovan Misirlić ovo učinio zbog jednog ranijeg sukoba sa ministrom Radivojevićem koji se vezuje za izgradnju mosta Kralja Aleksandra I, kada je zahtevao od ministra Lazarevića da jedan deo radova njemu ustupi. Međutim, francuska firma „Batinjol“ nije prihvatila Misirlićev zahtev. Upravo ovo istupanje Misirlića i razotkrivanje mračnih poslovnih aktivnosti smatralo se da je učinjeno iz osvete prema ministru Radivojeviću. Takođe, u Narodnoj skupštini povedena je i rasprava od strane poslanika Miloša Dragovića, koji je tvrdio da uključenje preduzeća „Lid“ u radove železničke pruge Priština–Peć predstavlja podvalu,

jer su njegovi vlasnici ministar Lazar Radivojević, Ilija Jerbić i Dušan Vrsalović. Početna slova njihovih imena upravo predstavljaju naziv preduzeća LID (Цветковић, 2006a: 134–135).

Tadašnji predsednik Vlade Nikola Uzunović u Narodnoj skupštini demantovao je da je bilo ikakvih zloupotreba u poslovima koje je sklapao ministar saobraćaja Radivojević. Kao argument, da bi relativizovao zakulisne poslove, naveo je da uvek problemi nastaju kada država uzima spoljne kredite i zajmove. Predsednik Vlade smatrao je da bi bila još veća šteta ako se ne bi izglasao budžet Ministarstvu saobraćaja, jer bi došlo do zastoja radova koji bi imali nesagledive posledice i štete. Narodna skupština je navedeno obrazloženje prihvatila sa naznakom da treba formirati anketni odbor koji bi utvrdio moguću odgovornost ministra saobraćaja Radivojevića. Taj odbor nikada nije formiran, jedino je iz skupštinske rasprave proisteklo da je Vlada formirala Komisiju koja je obavila reviziju ugovora sa francuskom firmom „Batinjol” i tom revizijom smanjila troškove, odnosno umanjila štetu koja bi pogodila državni budžet (Цветковић, 2006a: 134–135).

Velika afera u Kraljevini Jugoslaviji bila je „Našička afera”. Ova afera je u tom vremenu nazvana „Okean korupcije” (Антоњић, 2006ć: 137). Navedena afera se vezuje za veliku firmu „Našička tvornica tanina i propila d.d.”. Sedište firme bilo je u Zagrebu u Hrvatskoj. Kompanija je zapošljavala 4.800 kvalifikovanih radnika, kao i 373 činovnika. Tokom sezonskih poslova pod ugovorom zapošljavano je do 10.000 radnika. Ova kompanija imala je u svom vlasništvu 582 km železničkih pruga, zatim posedovala je železničke radionice, livnice, remorkere, šlepove, kamenolome, ciglane. Pored svega toga, posedovala je i manje šumske komplekse. Takođe, bavila se šumama koje su bile u vlasništvu države. Upravo šume su joj omogućavale da izrađuje i isporučuje železničke pragove i drugu vrstu drvne građe. Firma je bila deo multinacionalne kompanije koja je zahvatala preduzeća u nekoliko zemalja: Mađarska, Čehoslovačka, Austrija, Nemačka i Rumunija.

Afera oko ovog preduzeća započeta je 1934. godine kada je uhapšeno nekoliko direktora koji su unosili netačne podatke u poslovne knjige i na osnovu njih utajili porez, što predstavlja krivično delo. Istraga je trajala skoro godinu dana, od jula 1934. do maja 1935. godine. Istragom je utvrđeno da je firma utajila oko

230 miliona dinara koje je trebalo da uplati za porez. Smatralo se da je ta utaja bila mnogo veća, ali da istražitelji nisu imali uvide u sve dokaze, odnosno dokumentaciju poslovanja preduzeća. Istraga je utvrdila da je u raznim vrstama zloupotreba, a na osnovu njih i dobiti, učestvovalo oko 1.400 pojedinaca. U taj broj ulazio je i veliki broj političara Kraljevine Jugoslavije, pa i neki na najistaknutijim državnim položajima kao što su: Milan Stojadinović, Dragiša Cvetković, Lazar Marković i mnogi drugi. Nažalost, političari su uspjeli da se izvuku iz ovog slučaja i da ih sud nikada ne pozove, čak ni kao svedoke.

Od 1.400 osumnjičenih državni tužilac optužio je svega 106 lica. Pored generalnog direktora optužena su i 72 državna funkcionera i činovnika (Антонић, 2006ć: 139). Najveći broj optuženih pripadao je državnim inspekcijama i ministarstvima. Takođe, među optuženima bilo je i šefova poreskih uprava, sreskih načelnika, opštinskih beležnika i blagajnika, kao i jedan pozamašan broj železničkih službenika. Optužbe su bile vezane za zloupotrebu službenog položaja. Među optuženima su bili i oni koji su nelegalno sticali male sume, pa sve do onih koji su dobili milionske iznose. Oni su izdavali razne potvrde van zakona i propisa ili smanjivali poreske obaveze i takse. Iz te afere su se izvukli narodni poslanici pod izgovorom da su u navedeno vreme bili zaštićeni imunitetom. Posledice ovih nelegalnih koruptivnih radnji nisu bile samo materijalne nego i sa ljudskim žrtvama, posebno u prodaji trulih železničkih pragova zbog kojih su se događale saobraćajne nesreće. U prvoj sudskoj odluci iz 1935. godine mnogi od učesnika u aferi osuđeni su na višegodišnje kazne zatvora. Na njihove žalbe u sudskom postupku koji je ponovljen 1936. godine te kazne su smanjene na višemesečne, a veliki broj njih bio je potpuno oslobođen (Антонић, 2006ć: 137–141).

„Našička afera“ ilustrovala je u kakvom je stanju bilo pravo suđe Kraljevine Jugoslavije. Pokazalo se da je ova moćna firma, koja je imala velike finansijske dobiti, uspevala preko političara da utiče na donošenje zakona, propisa, da dobija koncesije koje su bile unosne i povoljne, da prisvaja posebno šumske komplekse, ali i da utiče na nameštanje činovnika od lokalnih organa do vrha vlasti. Afera je pokazala ne samo pljačku državnog budžeta već i trgovinu uticajem koja je ostvarena preko političara,

posebno ministara i poslanika. Ova afera je primer kako krupni kapital može da ugrozi državni budžet, odnosno ono što pripada opštem ili javnom interesu.

Koruptivne afere koje su „cvetale“ u Kraljevini Jugoslaviji, pa prema tome i u Srbiji, nisu bile vezane samo za pojedince na vlasti. One su imale i podršku vladajućih partija. To znači da su koruptivne afere imale ne samo pojedinačni nego i organizovani karakter. U tom periodu je prednjačila u koruptivnim aferama sa pojedincima Radikalna stranka, koja je bila dominantna u političkom životu Kraljevine Jugoslavije (Šuvaković, 2011: 57–68). Poseban je njen značaj u tome što je svoje članove, odnosno pojedince, štitila, zataškavajući njihove koruptivne radnje. Njeni poslanici u Skupštini Srbije isticali su se prilikom osporavanja koruptivnih afera u kojim su učestvovali njihovi istaknuti članovi koji su bili kako na čelu Vlade, tako i na čelu mnogih ministarstava. Posebno se to isticalo i dolazilo do izražaja prilikom glasanja u Skupštini Srbije. Činjenice pokazuju da je u šticećenju učesnika u koruptivnim radnjama bilo uključeno više poslanika Radikalne stranke, što karakteriše da je korupcija bila ne samo pojedinačni već i grupni čin.

Ono što je korupciju pospešivalo u Kraljevini Jugoslaviji jeste slaba plaćenost zaposlenih u određenim organima države. To se posebno odnosilo za činovnike zaposlene u državnoj administraciji, ali i drugim osetljivim državnim organima, kada je u pitanju mogućnost upotrebe korupcije. Da bi poboljšali svoj materijalni položaj, oni su koristili profesionalni položaj tako što su iznuđivali mito ili prihvatili mito od onih koji su imali određene potrebe ili interese da ih zadovolje, a to je zavisilo upravo od ovih osetljivih državnih organa, odnosno njihovih zaposlenih. Naravno, činjenica je da je to bila sitna korupcija, ali je ona po posledicama veoma opasna jer obuhvata deo po deo sistema i na kraju završava kao sistemska korupcija. Što je još gore, ona počinje da se na sistematičan način širi kroz sve sisteme države (Милетић, 2015: 233–234).

Na ovaj način slabljena je država i njeno funkcionisanje, što će kasnije imati pogubne posledice. To je na krajnje tragičan način ispoljeno odmah po izbijanju Drugog svetskog rata, kada se ta država u veoma kratkom vremenskom periodu potpuno sunovratila, odnosno raspala do nestanka.

6.3. KORUPCIJA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI NEPOSREDNO POSLE ZAVRŠETKA DRUGOG SVETSKOG RATA

Treći period koruptivnih radnji u Srbiji i Jugoslaviji otpočinje posle Drugog svetskog rata, kada se uspostavlja nova država u kojoj sve poluge vlasti drži Komunistička partija Jugoslavije. Posleratna jugoslovenska država uz spoljašnji pritisak posebno zapadnih zemalja, pobednica Drugog svetskog rata, otpočinje politički život s pluralističkim partijskim sistemom nad kojim dominira Komunistička partija Jugoslavije. Taj pluralizam je formalne prirode, a u suštini sva vlast u državi je u rukama srpskih i jugoslovenskih komunista. U kratkom periodu, od 1945. do 1949, ukinut je partijski pluralizam i konačno će u novoj Jugoslaviji biti uspostavljen jednopartijski sistem – Komunističke partije Jugoslavije (Koštunica & Čavoški, 1983: 72–85).

Nova komunistička vlast krenula je sa obećanjima da će izjednačiti sve ljude pred zakonom, da će ih osloboditi od svake vrste eksploatacija, da će to na početku biti vladavina radničke klase, odnosno proleterijata, i da će ta vladavina, da bi se obračunala sa svim kapitalističkim elementima, biti ustrojena kao država diktature proleterijata. Misiju i diktaturu proleterijata u ime radničke klase sprovodiće njen najsvesniji deo oličen u komunistima, odnosno Komunističkoj partiji Jugoslavije. Nova obećana država počivaće na socijalnoj pravdi i dostojanstvu ljudi, sa idejom da više ne budu eksploatisani, već da se preko radničke klase i Komunističke partije u budućnosti uspostavi besklasno društvo. Socijalna pravda u novoj državi trebalo je da počiva na jednakosti i ravnopravnosti. Upravo jednakost i socijalna pravda trebalo je da onemoguće sve oblike nepoštenih radnji i da stvore uslove da svi podjednako dele ono što stvaraju. Iz tih razloga u novoj državi ne smeju se tolerisati nikakve vrste mahinacija, manipulacija, nepravdi i koruptivnih i kriminalnih aktivnosti. Da bi to konkretno pokazali, jugoslovenski komunisti još u toku rata imali su stroge propise povodom prisvajanja, krađe ili nečasnog ponašanja kojim se pribavlja neka lična privilegija, odnosno dobit. Opišani su brojni primeri u posleratnoj literaturi, ali i u memoarima, kao i dokumentima iz perioda rata, da su čak i za ubranu šljivu,

bez odobrenja komandanata i komesara na privatnom posedu, borci, a posebno komunisti, bili streljani (Dedijer, 1980). Bio je to šok-terapijski postupak kojim se svaki oblik nelegalnih aktivnosti i prisvajanja najoštrije sankcioniše, odnosno kažnjava oduzimanjem života. Odmah posle oslobođenja 1945. godine nastavljen je takav način kada su u pitanju bilo koje vrste nelegalnosti, zlo-upotreba, krađa i koruptivnih aktivnosti. Dogodilo se da je jedan milicioner u procesu koji je protiv njega vođen u decembru 1945. godine za mali mito koji je iznosio svega 100 dinara osuđen kaznom zatvora na dve i po godine, uz prinudni rad, i posle izlaska iz zatvora gubitkom građanskih i političkih prava (Цветковић, 2006c: 143). U tom periodu velikog posleratnog siromaštva odmah je poveljena borba protiv špekulacija, posebno privrednih. U partijskom i državnom rukovodstvu nove Jugoslavije preovladao je stav da se samo rigoroznim merama i kaznama mogu zaustaviti sve privredne malverzacije i špekulacije. Navedeni stav bio je u duhu tvorca građanske države, filozofa Georga Vilhelma Fridriha Hegela, kada je u knjizi *Osnovne crte filozofije prava* u 218. paragrafu zapisao stav prema kojem postoje opasno upuštena stanja u državi koja se jedino mogu dovesti u normalu izricanjem teških kazni (Hegel, 1989: 347). Ovaj hegelijanski pristup upravo je odmah posle oslobođenja koristila nova komunistička vlast. Ono što je razlika između Hegela i nove komunističke vlasti jeste što je ova primena ne samo trebalo da onemogući sve vrste privrednih mahinacija i špekulacija već i da mnogo toga natovari bivšoj buržoaskoj klasi, odnosno građanima koji nisu podržavali komunističku vlast, i da ih počne kažnjavati.

Često su se u tom kažnjavanju služili i podmetanjima jer je trebalo, prema shvatanju komunističke vlasti, kazniti pripadnike bivše vladajuće klase, ali i građanski orijentisane pojedince koji su se tretirali kao reakcija i potencijalna opasnost za rušenje nove pravedne države. Drugim rečima, retorički su korišćeni uzvišeni stavovi jednog urednog društvo u cilju kažnjavanja ljudi zbog različitog pristupa i mišljenja, kada je u pitanju karakter i priroda političke vladavine i poretka. Ove oštre sankcije trebalo je ne samo da kazne konkretne počinioce nego i da otklone i uklone reakcionarne elemente, kako su ih komunisti označavali. U tadašnjim javnim glasilima propagiran je partizanski moral koji je

imao karakteristiku jedne vrste puritanizma. Za neke sitne i često nepromišljene akcije pojedinaca kažnjavalo se najtežom sankcijom, streljanjem, tj. gubitkom života. Primeri te strogosti došli su do izražaja u posleratnom Beogradu kao glavnom gradu Srbije i Jugoslavije. Sve vrste prestupa koji su bili vezani za materijalne gubitke završavale su presudama – smrt streljanjem.

Nova komunistička vlast formirala je preke vojne sudove koji su po skraćenom postupku donosili presude za koje nije postojala mogućnost žalbenog postupka. Presude su se momentalno izvršavale, posebno one koje su bile vezane za streljanje. Ta brza suđenja bez prava žalbe mogla su biti zlorabljena da bi se eliminisali politički protivnici. Ono što je bilo karakteristično jeste da je krivični postupak sprovodila OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda). Taj postupak bio je tajne prirode, kratkog daha i nije dozvoljavao prisustvo advokata (Цветковић, 2006c: 144). U tim postupcima oni bi od okrivljenih, najčešće torturom, iznudili priznanje i to je bio dovoljan dokazni materijal da preki vojni sud donese i najteže kazne – lišavanje života. Primer takvih kazni bio je potpukovnik koji je zbog prisvajanja dve tone uglja i zahteva za stambenom jedinicom, iako je već posedovao stan, po kratkom postupku osuđen na smrtnu kaznu. On je bio u času prisvajanja uglja i zahteva za stan šef saobraćajnog odseka vojne komande grada Beograda. Ugalj je prisvojio iz vojnog skladišta, što mu je bila otežavajuća okolnost. Drugi primer odnosi se na magacionera koji je bio zaposlen u ekonomskom odseku vojne komande grada Beograda. On je prodao magacin i garsonjeru koji su se nalazili u državnom vlasništvu, kao i malu količinu tekstilnih bala i 22 paketa šibica. Za to je dobio sumu od 60.000 dinara. Magacioner je osuđen na smrt, a osoba koja je od njega to kupila dobila je zatvorsku kaznu u trajanju od tri godine, uz prinudni rad i konfiskovanje celokupne imovine (Цветковић, 2006c: 145).

Pored pojedinačnih slučajeva procesuiranih u okviru prekih vojnih sudova, kako se uspostavljala državna organizacija, sudski procesi vezani za privredne ili koruptivne radnje prebačeni su na redovne sudove. Jedan od prvih procesa koji je obuhvatio veću grupu ljudi vezan je za zloupotrebe i prisvajanja kako se u tom periodu nazivalo „državno-narodnih dobara“ (Цветковић, 2006c: 146). Taj slučaj označen je kao slučaj „Sekić“. U njemu je

osuđeno 18 rukovodilaca koji su bili zaposleni na državnom posedu „Sekić”. Sudski postupak sproveden je u Okružnom sudu u Novom Sadu. Od 18 optuženih četvorica su osuđena smrtnom kaznom, a ostali na duge zatvorske kazne. Osuđeni su smatrani narodnim neprijateljima, a pravedna nova vlast pokazala je svoju čvrstu ruku, odnosno da niko neće moći da izbegne kaznu ako se umeša u zloupotrebu državnih dobara.

Ono što je karakteristično za taj period učvršćivanja komunističke vlasti jeste da su svi slučajevi konstantno bili prisutni u tadašnjoj štampi. Namera i cilj bili su da se označe oni koji neprijateljski deluju tako što zloupotrebljavaju svoje položaje, ali i da se upozore svi drugi koji ne prihvataju novoformiranu vlast da će stalno biti obeležavani i da ih čekaju oštre kazne. Drugim rečima, bila je to dvostruka poruka: prva, pripadnici nove vlasti su ljudi „novog kova” i „novog čvrstog morala”, kao i da zbog toga oni sebi ne mogu da dozvole da urade nešto što bi moglo naneti štetu državnim dobrima ili neku nepravdu; druga, svi oni koji ne prihvataju novu vlast ako urade nešto što se može smatrati zloupotrebom ili otuđivanjem javnih dobara, biće surovo sankcionisani. Ova druga namera bila je opasna iz razloga što se moglo nekim pojedincima koji ne prihvataju novu vlast pridodati i nešto što oni nisu učinili i na taj način ih likvidirati ili teškom zatvorskom kaznom sankcionisati. Nije to bilo samo uspostavljanje socijalne pravde i zakonitosti, nego u ime tog uspostavljanja i obračun sa svima koji ne prihvataju novi komunistički poredak. Nesporno, nije to bila socijalna pravda koja ima za cilj unapređenje kvaliteta pravne i druge sigurnosti, nego i odmazda za sve one koji ne prihvataju novu vlast. Ta selektivnost je vremenom uništavala i dovodila u pitanje mnoge postupke nove vlasti, posebno u prvim posleratnim godinama, od 1945. do 1952. godine.

Jedna posebna afera koja je označena kao privredni kriminal vezuje se za Gradsko nabavno preduzeće u Beogradu, pod nazivom „Granap” (Цветковић, 2006c: 146–150). Usled špekulacija koje su izveli jedan činovnik „Granapa”, jedan nabavljač i dvojica trgovaca, pokrenut je proces pred Okružnim sudom u Beogradu i oni su bili kažnjeni, prema procenama tadašnje vlasti, blagim kaznama. Iz navedenih razloga postupak je ponovljen u Vrhovnom sudu, odnosno njegovom Specijalnom veću, i oni su

zbog korupcije vezane za nabavku životnih namirnica, koje su bile određene kao potrebe za Grad Beograd, kažnjeni oštrim kaznama. Nabavka se odnosila na pekmez i na otkup paradajza. U sudskom postupku tvrdilo se da je zaključen štetan ugovor kojim je podignuta cena veća za ove proizvode nego što je trebalo da bude. Činovnik iz „Granapa“ optužen je da je dobio od jednog trgovca 30.000 dinara. Takođe, činovnik i nabavljač su od zarade na pekmezu trebalo da dobiju 40%. Na suđenju je istaknuto da je činovnik „Granapa“ i pre rata zarađivao velike sume, a i da je u periodu rata vreme provodio u Beogradu, dok su njegovi sugrađani ginuli na frontu u borbi protiv fašista i nacista. Odbrana je pokušala da brani činovnika argumentima da on nije uzeo novac, nego da ga je pozajmio, kao i da je on čovek iz vremena predratne Jugoslavije kada se drugačije poslovalo, odnosno prema kapitalističkim pravilima. Navedena odbrana nije uvažena i činovnik je osuđen na smrtnu kaznu. Nabavljač je dobio kaznu od 15 godina zatvora, a jedan od trgovaca na zatvorsku kaznu u trajanju od 10 godina, dok je drugi trgovac oslobođen optužbi (Цветковић, 2006c: 147–148).

Ovo suđenje imalo je i psihološki i propagandni efekat jer je trebalo da pokaže da svi oni koji i dalje misle na kapitalistički način privređivanja mogu biti kažnjeni, a takođe i da će svi oni koji su skloni koruptivnim aktivnostima i sabotazi biti adekvatno kažnjeni, odnosno da više nikada ne smeju da delaju, niti da razmišljaju na kapitalistički profitterski način.

U isto vreme dok su primenjivane ove oštre kazne, jednim delom opravdane, ali sumnjive sa aspekta težine kažnjavanja, nova vrhuška komunističke vlasti preko narodnih i diplomatskih magazina često je uzimala robu koja je po količini bila veća od ličnih potreba, a, što je još gore, na veliko su uzimane skupocene ne samo robe nego i umetnička dela. Sa njima su popunjavali i dopunjavali vile i stanove u koje su se uselili. Oni su ih prethodno konfiskovali ili nacionalizovali. Paralelno se u novoj komunističkoj državi odvijala borba za pravdu za sve. S tim što se ta pravda nije odnosila na jedan broj visoko pozicioniranih na vrhu vlasti. Upravo grabeći dobra iz narodnih magacina, počinju da se izdvajaju i postepeno formiraju „novu klasu“. Nastanak i razvoj „nove klase“ Milovan Đilas opisao je u knjizi *Nova klasa* (Đilas, 1990b).

„Nova klasa”, kao pojam, pominje se u radovima Nikolaja Buhařina (Николáй Ива́нович Бухáрин), Bertranda Rasela (Bertrand Russell) i Nikolaja Berđajeva (Николай Александрович Бердяев) (Đilas, 1990a: 10).

Pripadnici „nove klase” su pohlepni i nezasićeni. Uz raspolažanje državnom svojinom koja im donosi materijalne blagodeti spremni su da se uključe u različite zloupotrebe i nelegalne aktivnosti koje najčešće pripisuju partijskom i državnom interesu. Oni koji su najmoćniji, a nalaze se u okviru „nove klase”, spremni su kako zbog ideoloških, tako i partijskih svrha da dozvole da se mnogi u okviru „nove klase” posluže nečasnim aktivnostima, pa i korupcijom. Na taj način moćni pojedinci u šaci drže podređene, odnosno stavljaju ih u stanje gde ih mogu stalno ucenjivati. Ono što je posebno karakteristično jeste da i najmoćniji u „novoj klasi” između sebe postaju zavidni i spremni da jedni drugima smeštaju razne kompromitujuće zamke. Blagodeti koje ih privlače praćene su laktašenjem, neiskrenošću, ulizištvom i surevnivošću (Đilas, 1990b: 62). Sve se to čini zbog karijerizma, vlastoljublja i luksuza koji najčešće vode prema korupciji. Đilas ističe da „nije reč o koruptivnosti činovnika, koja u komunističkoj državi može biti čak i manja nego u onoj koja joj je prethodila, nego o jednoj naročitoj vrsti korumpiranja: zbog toga što je vlast svedena na jednu političku grupu i što je ona istovremeno izbor svih privilegija, 'briga' o 'svojim ljudima', manje ili više zaslužnim, njihovo nameštanje na unosna mesta i dodeljivanje svakojakih privilegija komunistima – postaju neizbežni. Identifikovanje vlasti i partije s državom, a skoro i sa svojinom, i čini da je komunistička država – ako se tako može reći – država koja korumpira samu sebe, koja nezadrživo rađa privilegije i parazitske funkcije” (Đilas, 1990b: 81).

Ono što je bilo posebno za ovaj period jeste da se nastojalo da se ljudi od duha korumpiraju. Preko korupcije oni su ih držali u pokornom položaju i sa onima koji su na to pristajali mogli su da upravljaju i manipulišu. Cilj je bio da se preko korupcije i drugih nečasnih radnji moralno srozaju i da pristanu da u delovanjima i ponašanjima prihvataju logiku nebiranja sredstava (Đilas, 1990b: 152).

Svi navedeni načini u izazivanju korupcije tokom komunističkog perioda doći će do izražaja tokom raspada Jugoslavije, gde će korupcija u novoformiranim državama i posebno u Srbiji dobiti takav zamah da će se ona na organizovan, sistematičan i sistemski način razvijati i obuhvatiti celokupnu državu i društvo. Koruptivne privilegije dobile su u Srbiji nezapamćene razmere u odnosu na prethodni komunistički period. Pogledom iz sadašnjosti, korupcija u komunističkom periodu bila je mala, beznačajna u odnosu na proteklih tridesetak godina u Srbiji. I ta mala korupcija iz komunističkog perioda koja je obuhvatala jedinu partiju, ali i državu, lako se raširila i prekrila savremenu Srbiju. Nezavisno od toga kolika je korupcija, mala ili velika, ona je uvek velika opasnost i zato nikada ne bi trebalo prevideti da nešto što je malo, ako opstane, lako može da preraste u veliko, a potom i u ogromno. U tom smislu korupcija je veliko društveno i državno zlo. Ona podjednako razara pojedince i društvene grupe kao što uništava državu i društvo.

7. ULOGA I UTICAJ TRADICIJE NA SAVREMENA KORUPTIVNA PONAŠANJA

Korupcija je među onim pojavama koje, kada im se pruži i mala prilika, brzo obuhvataju društveni život. Pred njom klecaju ili padaju i ideologije kojima je srž i sadržaj borba za jednakost i ravnopravnost ljudi i izjednačavanje svih pred zakonom. Vrhovi onih koji to propagiraju, pokazalo je iskustvo, bivaju prvi zahvaćeni korupcijom, što iz pohlepe i prestiža, što iz ličnih interesa i potreba. Upravo u takvim slučajevima pokazuje se da koruptivni obrazac koji dugo traje sačekuje nove generacije, iskušava ih i na kraju ih porobljava, kada ne odole pred tim iskušenjem. Mnogo je primera tokom istorije da oni koji su se najviše zaklinjali i obećavali da će je dolaskom na vlast potpuno iskoreniti prvi prihvate korupciju i služe se njom tokom života.

Korupcionaške afere iz prošlosti, formirajući koruptivni obrazac, postaju primer i inspiracija novim ljudima spremnim da se posluže korupcijom. Razvoj tehnologije usavršio je i pospešio, često i inspirativno delovao na savremenike spremne da upotrebe sva sredstva kako bi zadovoljili potrebe za koje su zainteresovani. Njima afere iz prošlosti služe da iz njih izvuku pouke kako bi izbegli opasnosti koje vrebaju ako se korupcija dobro ne pripremi i prikrije. Korupcija, posebno ona velika i na visokim nivoima državne organizacije, visoko je sofisticirana upravo uz pomoć razvoja savremenih tehnologija. Otkrivanje afera u kojima su najveće korupcionaške dobiti postalo je razvojem i napretkom tehnologija izuzetno težak poduhvat.

Na razvoj korupcije u naše vreme utiču i potrebe koje su uz pomoću novih otkrića eksplodirale, odnosno velika je zainteresovanost ljudi za njihovo zadovoljavanje. Što su potrebe razvijenije, to su veći i apetiti da se one na lak način pribave, a upravo tu lakoću omogućavaju koruptivne radnje. Logika je: malo ulaganje, skraćeno vreme, a uz korupciju velika dobit. Stoga je izuzetno značajno imati uvide u korupciju i znanja o njoj, ali i o njenom

razvoju tokom duge ljudske istorije. Iz navedenih razloga značajno je imati u vidu i koruptivnu tradiciju, kao i znanja o tradicionalnim koruptivnim obrascima, radi sveobuhvatnijeg uvida u sve što se dešava povodom korupcije u savremenim društvima i državama. Nesporno je, što pokazuju i istraživanja, da je korupcija, kako su tehnički i tehnološki razvijenija društva, prisutnija i razvijenija, ali i teže uhvatljiva jer se teško otkriva i dokazuje.

Najvidljivija korupcija u savremenim okolnostima je u nerazvijenim društvima zato što je u njima postala nerazdvojni deo načina života. Kada je korupcija toliko uočljiva, ona postaje banalna, ali istovremeno i preporuka kako u uslovima siromaštva ljudi mogu da prežive uz njenu pomoć.

Korupcija je premrežila savremena društva, s tim što je negde visoko sofisticirana i teško vidljiva, a u nerazvijenim društvima toliko vidljiva da je ljudi u nemoći prihvataju i na koruptivan način održavaju svoj život. U ovom radu osvetljen je onaj deo korupcije koji se tokom istorije razvijao i koji je duboko usađen i prisutan u okolnostima života savremenih ljudi.

Borba protiv korupcije osuđena je na neuspeh ukoliko je njenim nosiocima uskraćeno znanje o nastanku i razvoju te pojave u različitim istorijskim periodima, jer je takav uvid preduslov sveobuhvatnog sagledavanja korupcije u savremenim društvima i državama. To, takođe, stvara šansu za iznalaženje načina kako s tom opakom pojavom izaći na kraj i kako je ukrotiti na način koji društvo neće porobiti. Iluzija je da će korupcija ikad biti istisnuta, ali ono na čemu uredna društva rade jeste da se ona svede na najmanju moguću meru. Nju treba stalno kontrolisati, čak i kad je svedena na minimum, kako ne bi mogla da se razmahne i razvije. To je i zadatak i cilj, a i upozorenje koje proizilazi iz ovog istraživačkog poduhvata.

Gde god nisu izgrađene institucije u državi; gde god vlast nije zrela za njenu najbitniju misiju da se na organizovan način, uz vladavinu prava, bavi opštim interesom; gde je većina stanovništva u siromaštvu i bedi, korupcija ima plodno tlo da se pojavi, razvije i poprimi razmere pošasti. Kada korupcija prekrije društvo i državu i uđe u njihove temelje, ona postaje i način i obrazac života. Tada ona razjeda pojedinačnu svest i savest, razara grupni i društveni život, a institucije i državu porobljava obrascem ucene.

Dominacija korupcije na društvenom i državnom nivou početak je razgradnje i nestanka tog društva i države.

Korupcija koja se razvije unutar društva postaje laka podloga za moćne spoljne imperije koje kao lešinari oglođu sve što je u njihovom interesu, posebno prirodna bogatstva zemlje. Ulazak imperija u društva i države čija su tkiva i organi zahvaćeni korupcijom, pospešuje njeno opstajanje. Na taj način imperije u bescenje prigrabe materijalne resurse. U njihovom je interesu opstanak korupcije u takvim društvima i državama, jer pomoću nje lako upravljaju i vladaju nad njima. Tada nastaje svojevrsni pad u imperijalno ropstvo iz kog se teško države i društva mogu izvući. U savremenim svetskim okolnostima to se zbiva uz pomoć kredita, investicija i poslovanja sa multinacionalnim kompanijama. I kada nude pomoć, imperije računaju na sadašnju i buduću dobit. Mnoge zemlje u kojima caruje korupcija na lak način postaju jeftin plen savremenih imperija. Moćne imperije su posebno zainteresovane za društva i države u kojima su na vlasti politički poreci sa autokratama na čelu. Da bi se autokrate održale na vlasti, oni lako posežu za svim sredstvima, pa i za pomoću od imperija koje ih na taj način kupuju, stavljaju u svoju službu, a vremenom ispostavljaju izdašne zahteve za sve za šta su zainteresovani, a već postoji u tim državama. Kada takve države zarobe mrežom ucena, imperije ih u potpunosti nadziru i kontrolišu i, što je i opasnije i teže, nemilosrdno ucenjuju.

Ono što imperije kod autokrata tolerišu, i suptilno pospešuju, nije samo korupcija nego i saradnja sa kriminalcima, kriminalnim grupama i stvaranje mafije unutar zemlje, kao i saradnja sa spoljašnjim regionalnim, ali i svetskim mafijaškim organizacijama. Tako ih drže u svojim rukama, a ucenama dobijaju ono što im je iz tih društava potrebno – od materijalnog bogatstva do skladištenja opasnih materijala i pospešivanja migracije najboljih, najsposobnijih i najkvalitetnijih u tim društvima i državama. Takve migracije doslovno pustoše te države.

U autoritarnim porecima vlastodršci se posebno oslanjaju na sredstva i načine koji pospešuju koruptivne radnje. U prvom redu to su diskreciona ovlašćenja svih u vlasti, od centralne do regionalne i lokalne, državne administracije, državnih institucija; zatim upotreba uredbi izvršne vlasti, odnosno vlade; sklapanje

tajnih državnih i međudržavnih ugovora; iskorišćavanje slabo plaćenih zaposlenih u državnim organima; forsiranje sluganstva u tim organima; omogućavanje monopolskih pozicija pojedincima i grupama koje vlast favorizuje i koji su u njenoj službi; kupovina glasova na izborima; forsiranje nefunkcionisanja državnih institucija; nepostojanje ili umrtvljivanje kontrolnih organa i mehanizama; donošenje selektivnih zakona koji pogoduju određenim interesnim grupama u službi vlasti i autokrate; selektivna primena zakona, kao i zakona koji ne regulišu pojave i probleme u optimalnom dosegu; množenje koruptivnih afera bez efikasnih pravosudnih procesa i suđenja; rastegljiv zakonski okvir kada je u pitanju sankcionisanje koruptivnih i kriminalnih dela.

U periodu socijalističkog poretka u Jugoslaviji i Srbiji i samoupravnog sistema korupcija se odvijala pod ideološkim i partijskim plaštom. Korupcija je u tom periodu u odnosu na ovu u savremenoj Srbiji bila mala i najčešće vezana za određene privilegije i manje materijalne dobiti. Ona se odvijala u okviru ideološkog nepotizma i mahom se ticala zapošljavanja ili omogućavanja određenih privilegija članovima uže i šire porodice, bratstveničkih klanova i zavičajnog porekla. Ideološki i partijski moćni pojedinci omogućavali su zaposlenje ili privilegije u okviru porodice, ali i šire rodbine, kao i u nekim delovima u kojima su bile jake patrijarhalne veze bratstvenika i pripadnika plemena. Takođe, ovaj ideološki nepotizam dozvoljavao je razne privilegije zapošljavanja i dobiti ljudima iz zavičaja.

Drugi oblik koruptivnih radnji u tom poretku proisticao je iz mogućnosti da se zapošljavaju i napreduju u službi ideološki istomišljenici. To je tipičan primer ideološke selekcije koja je potom bitno uticala na kvalitet i razvoj društva i države jer su često zapošljavani nekvalifikovani ili su napredovali oni koji nisu imali dovoljno znanja, ali su bili poslušni i odani i time upotrebljivi za različite sitne zloupotrebe. U okviru ideološke korupcije sitnim privilegijama zarobljavani su ljudi i na taj način ucenjivani. To je omogućavalo ideološkim i partijskim moćnicima da ih zloupotrebljavaju i koriste za razne nečasne radnje.

Sitnu korupciju u tom sistemu omogućavalo je nevaženje zakona i zakonskih propisa za partijske moćne pojedince (Joković, 2014). Na njih se zakoni nisu odnosili, ali su primenjivani na

sve druge. Poznata je izreka iz tog perioda kojima su ideološki i partijski moćnici ismevali privrženost pravnom poretku: „Pridržavaju se zakona kao pijan plota”. Ova poruka bila je zapravo šifra kojom su se moćnici oslobađali onoga što strogo zakon nalaže. Na nižim nivoima društvenog i državnog organizovanja korupcija se svodila na sitno potkupljivanje pojedinaca na položajima. Ovi primeri pokazuju da su koruptivne radnje izvorište imale u prošlosti, odnosno da su crpele poruke i pouke iz tradicionalnog života u Srbiji, tokom života u porobljenoj Osmanskoj imperiji i iz perioda uspostavljanja srpske državnosti od 1804. godine.

Navedeni koruptivni primeri imaju izvorište u prošlosti, ali novina je da je izmenjen poredak i da se korupcija „prebukla” u drugačije ideološko ruho. Drugim rečima, koruptivni načini sada se odvijaju u drugačije svrhe, uz ulogu različitih političkih, ideoloških i partijskih aktera. Nesporno je da tokom socijalističkog poretka i samoupravnog sistema korupcija nije imala razmere kao u prošlosti, koje su posebno bile vezane za vrhove vlasti. Druga karakteristika jeste da u tom poretku korupcija nije bila velika i da je uglavnom bila omeđena zadovoljavanjem sitnih potreba i interesa. U to vreme uz pomoć korupcije niko nije postao enormno bogat. Korupcija se održavala na sitnom nivou, ali je opstajala oslanjajući se na prethodne načine, iskustva i pouke.

Posle sloma socijalističkih poredaka u Evropi, posebno u Sovjetskom Savezu, nastupa prelazni period u kojem korupcija počinje naglo da se širi i razvija. Taj prelazni period iz socijalističkog u kapitalistički poredak dramatično je razvio negativne i opasne društvene pojave. Problemi povezani s načinima tog prelaska omogućili su da negativne društvene pojave silovito stupe na scenu, omogućavajući dotad neviđenu društvenu patologiju. Među tim patološkim pojavama najveće razmere dobili su kriminal i korupcija (Jovanović & Pantić, 2000: 151–152). Za taj period karakteristično je i da su se na društvenoj sceni naglo pojavili ljudi spremni da, radi lične dobiti, razore sve do tada pozitivno u društvu, grabeći na nelegalan i prisvojiteljski način ogromno društveno bogatstvo.

Takvi ljudi bili su i nosioci razaranja društvene sigurnosti i stabilnosti i naglog raslojavanja. Tada je izdvojen mali broj veoma bogatih pojedinaca, dok je veliki broj stanovnika pao u siroma-

štvo. Najtragičnija posledica raslojavanja pod uticajem i ulogom društvene patologije bilo je razaranje srednjeg sloja kao nosioca stvaralačke potencije i društvenog razvoja. Srednjem sloju pripadali su najobrazovaniji ljudi sa najvećim profesionalnim znanjima koji su svojim sposobnostima omogućavali da se društvo razvija i da između pojedinih društvenih slojeva ne postoje veliki rascepi u pogledu materijalnog statusa. Srednji sloj stvaralaštvom i znanjem približava se najbogatijima, a istovremeno niže slojeve podiže na viši nivo, odnosno omogućava im pristojan standard, izvlačeći ih iz siromaštva. Kad se srednji sloj razori, nastaje veliko raslojavanje koje čitavo društvo vuče u siromaštvo i bedu, oduzima mu mogućnost razvoja i onemogućava ljudima normalan život.

Posebno je tragične posledice ostavio prelazak iz socijalističkog poretka, odnosno samoupravnog sistema, u kapitalistički poredak u Srbiji. Taj prelazak dodatno je pogoršalo potpuno odsustvo bilo kakve strategije koja bi ublažila traume ogromne većine stanovništva. Suprotno, taj prelazak pratili su veliki društveni sukobi, koji su proizveli ratove na teritoriji nekadašnje Jugoslavije. U tom periodu otpočela je i privatizacija društvenog bogatstva, kao najbitniji element prelaska iz jednog u drugi period, koja je izvođena na pljačkaški i otimački način. Ona je sprovedena bez ikakvih kriterijuma, prepuštanjem opasnim snalažljivim pojedincima koji su, uz pomoć i podsticaje novih vlasti i stranog faktora, isključivo vodili računa o sopstvenim sebičnim interesima.

Privatizacija je praćena raznim oblicima korupcije, kao i uništenjem celih privrednih grana i društvenih preduzeća. Mnoge privredne oblasti su potpuno razorene, preduzeća propala i završila u stečaju, a stotine hiljade radnika ostalo je bez zaposlenja. Korupcionaška privatizacija osiromašila je stanovništvo i razorila privredni razvoj. Poseban način u okviru privatizacije povezan je sa procesima sanacije u kojima je sanacija poveravana ljudima koji su nastojali da u tom procesu izvuku samo ličnu dobit. I sanacioni proces sproveden je bez poštovanja kriterijuma i temeljnih zakonskih rešenja.

U tom periodu ratovi su posebno razorno delovali na ekonomski i socijalni život. Ratno profiterstvo bilo je prožeto kriminalnim i koruptivnim radnjama. To je još jedan od segmenata koji je omogućavao širenje i razvoj korupcije. Sa pljačkaškom

privatizacijom i ratnim profiterstvom stvoreno je i crno tržište koje se na poseban način služilo korupcijom i ojačavalo koruptivne radnje. Na crnom tržištu sve se moglo kupiti i prodati, a preko njega korupcijom su bili zahvaćeni vitalni organi države i njene institucije. Crno tržište je na perfidan način uvlačilo u sebe veliki broj ljudi koji su izgubili poslove i koji su ga prihvatili kao jedini izlaz za preživljavanje. Ono je bilo dobar alibi za vlasti time što je psihološki zadovoljavalo nezaposlene nevoljnike, ali ih istovremeno uvlačilo u razne nelegalne aktivnosti, između ostalog i u prihvatanje starih oblika koruptivnog ponašanja. Ljude je, da se posluže mitom i podmićivanjem, guralo neprijavlivanje poreza, izbegavanje zakonskih propisa važnih za robu široke potrošnje, posebno prehrambene proizvode. Rokovi upotrebe te robe su produžavani, čime je ona ne samo gubila kvalitet već se neretko pretvarala u otrov i izvor zaraze.

Sve navedeno je uticalo na razaranje vrednosti i vrednosnog sistema. Posebno su bile na udaru univerzalne vrednosti koje bitno utiču na održavanje života i koje učvršćuju normalnost i pospešuju društveni razvoj. U nastalim nenormalnim okolnostima, međutim, uspeh po svaku cenu postao je dominantan u organizaciji života. To je proizvodilo tešku društvenu patologiju, odnosno razaranje temeljnih univerzalnih vrednosti i podsticanje kod ljudi egoizma, nezajažljivosti, obmana, lukavstava, prevara i zloupotreba. Naravno, uspeh je značajan za ljudski život, pogotovo ako se ima u vidu da uspeh podrazumeva sposobnost, stvaralaštvo i znanje, ali i uspeh mora da bude praćen nečim što ga ograničava i istovremeno omogućava ne samo korist konkretnim ljudima nego i doprinos opštem dobru. Uspeh bez toga veoma je opasan i može da prouzrokuje teške posledice kada su u pitanju vrednosti kao orijentiri i mere za održanje čovekovog života.

Kada se analiziraju savremene pojave korupcije u Srbiji, posebno korupcije povezane sa državnim poslovima, dakle krupne korupcije, onda se mogu naći veze sa tradicionalnim obrascima koruptivnog ponašanja nastalim u prošlosti koje povezujemo sa nastankom i formiranjem nove srpske državnosti. Korupciju možemo označiti kao malignu društvenu pojavu koja vremenom postaje složena i u strukturi slojevita. Iz tog razloga potrebno je istražiti njene dublje slojeve, odnosno šta je nju u tim dubljim

slojevima uzrokovalo i šta su bili razlozi da ona tako dugo opstaje i da se vremenom razbuktava ili pod pritiskom organizovanih načina zaustavlja i stišava. Upravo tim dubljim slojevima pripadaju obrasci čije je formiranje korupcija podstakla. Obrasci se kristališu tokom vremenski dugih iskustava ljudi. Tako se u ime obrasca preživljavanja vrhovi državne vlasti često služe koruptivnim radnjama koje im omogućavaju ogromnu ličnu ili grupnu dobit. U ime preživljavanja obavljaju se, bez uvida javnosti, državne nabavke preko kojih se mogu sticati ogromna bogatstva. To se posebno odnosi na nabavke koje se tiču materijalnih državnih resursa; na primer, na otkup primarnih poljoprivrednih proizvoda koje država skladišti da bi osiguravala normalno tržišno poslovanje ili da bi u slučaju velikih elementarnih nepogoda mogla da podmiri potrebe stanovništva. Da bi država omogućila regularnost u tržišnom privređivanju, ona preko državnih rezervi primarnih proizvoda bitnih za egzistenciju stanovništva može da interveniše i na taj način onemogućiti tržišni poremećaj u kojem će opasni i snalažljivi, neretko i prevarantski krugovi, steći ogromna bogatstva. Upravo smo primere državnih nabavki koje se koriste za lične svrhe državnih funkcionera imali u ne tako dalekoj prošlosti, kao i u sadašnjoj Srbiji. Argument omogućavanja tržišnog poremećaja koristi se u ime obrasca preživljavanja. Demagozi na vlasti poturaju stanovništvu da su njihove nezakonite intervencije u okviru državnih nabavki učinjene da bi stanovništvo bilo spaseno od gladi ili elementarnih prirodnih nepogoda. Korupcija koja se obavlja u ime razloga vezanih za državne nabavke može da budu ogromna. Ona pospešuje sistemsku korupciju, odnosno širenje korupcije u sve primarne sisteme države i društva.

Drugi oblik vezan za obrazac preživljavanja, koji je posledica koruptivne tradicije, odnosi se na javne radove koje vlast može teško da zloupotrebi. Javni radovi su potrebni zbog stanja u kojem se nalazi jedno društvo, posebno ono koje je preživelo ratna razaranja i traume, pa bi ti radovi trebalo da poprave uništenu infrastrukturu ili otvore mogućnosti pospešivanja privrednog razvoja. Upravo u ime preživljavanja javni radovi se koriste tako što vlasti omogućavaju da to čine samo određeni pojedinci ili grupacije koje dobijanjem tih poslova uspostavljaju monopolske pozicije. Ovde se monopolske pozicije koriste da bi se stanovništvu

prikazalo da su one neophodne iz egzistencijalnih razloga, odnosno opstanka ili preživljavanja.

Treći oblik, koji takođe proizilazi iz tradicije u Srbiji, vezuje se za diskreciona ovlašćenja, posebno za diskrecione fondove zasnovane na tom dosta proizvoljnom pravnom institutu. Pomoću tih fondova pojedinci u vlasti ili bliski vlasti, kao i saradnici vlasti, mogu ostvariti pozamašne lične ili grupne dobitke. Diskrecioni fondovi omogućavaju odliv državnih budžetskih sredstava u privatne ruke. Primer korišćenja diskrecije i diskrecionih fondova imali smo u svim vladavinama od formiranja nove srpske državnosti.

Još jedan koruptivni način kojim se služe odgovorni u vlasti jeste davanje uvoznih dozvola. U svetskom poslovanju uvoz i izvoz su moćni instrumenti za regulisanje privrednog života, ali ovlašćeni za izdavanje uvoznih dozvola mogu ovlašćenje da zloupotrebe, pogotovo ako to nije temeljno i precizno zakonski regulisano i kontrolisano, kao što je slučaj u savremenoj Srbiji, pa i ono što je uređeno moćni akteri u vlasti ignorišu i neretko zloupotrebljavaju izdavanje uvoznih dozvola. Ta oblast, koja je značajna i važna za privredni život, najčešće se zloupotrebljava tako što samo određeni dobijaju dozvole i na taj način se monopoliše uvoz. Naravno, i ovde se posebno manipuliše uvozom primarnih materijalnih potreba stanovništva Srbije. Uvoz takve robe po prirodi stvari velikog je obima i na njemu oni koji zloupotrebljavaju položaj ostvaruju ogromnu dobit. Sa tom oblašću povezane su i carinske i poreske olakšice za uvoznike koje takođe mogu doneti pozamašnu dobit. Drugim rečima, ovu oblast bi trebalo sistemski regulisati tako da zbog propusta državnih organa ili nejasnih propisa i zloupotreba korupcija ne poprimi sistemske razmere.

Jedna od pojava koja pospešuje koruptivni obrazac preživljavanja vezana je za raspolaganje prirodnim resursima, kapitalom koji je priroda dala stanovnicima Srbije. Ako nije zakonski precizno regulisano raspolaganje tim resursima, moguće su ozbiljne zloupotrebe koje će pohlepnima u vlasti doneti korist, a stanovništvu države i budućim generacijama naneti nepopravljivu štetu. Bez dobro razrađenih i naučno utemeljenih planova šta se može i na koji način od prirodnih bogatstava koristiti mogu da nastanu teške posledice, neretko nenadoknadive.

Posebno je opasno ako se bez plana i temeljnog naučnog uvida prirodni resursi dodeljuju stranim investitorima čiji je najčešći motiv biti što već profit uz najmanji utrošak. Da bi resursi bili planski korišćeni, potrebno je uvek imati i plan alternativa šta će se dešavati sa zemljištem na kojem su ti resursi i kakva je budućnost stanovnika prostora s kojeg se resursi crpe. Mnoga strana ulaganja u eksploataciji prirodnih resursa su pod velikom sumnjom, jer nisu dobro potkrepljena osmišljenom prostornom i materijalnom argumentacijom. Često se korišćenje prirodnih resursa zloupotrebljava u ime preživljavanja, posebno stanovnika koji su u sadašnjim okolnostima ekonomski ugroženi. Njima se na demagoški način obećava da će dolaskom takvih investitora biti poboljšan njihov životni standard.

U savremenom društvenom i političkom životu u Srbiji velike razmere dobio je obrazac domišljatosti i lukavstva kada su u pitanju koruptivne radnje. Taj obrazac, nastao tokom viševekovne osmanske okupacije, preneo se u vreme uspostavljanja nove srpske državnosti na unutrašnji društveni i politički život tadašnje, ali nažalost i sadašnje Srbije. Koruptivne afere, posebno posle promena 2000. godine, poprimile su u Srbiji ogromne razmere, što se posebno pokazalo u finansijskom poslovanju. Pojedinci ili uže grupe zgrtali su zloupotrebom položaja ogromnu dobit.

Jedan od posebno korišćenih momenata povezan je s raspadanjem i rušenjem kompletnog finansijskog sistema, posebno bankarskog, pri čemu je potpuno izostala kontrola koja je ranije postojala. Stoga je prethodno planski razorena Služba društvenog knjigovodstva i umesto nje formirana Služba platnog prometa, ciljano onesposobljena da sprovodi kontrolu. Premeštanjem nadzora i kontrole u poslovne banke bankama su širom otvorena vrata da izigravaju tu kontrolu tako što nisu iznosile tačne podatke o poslovanju. Često su prikrivani poslovi upravo da bi bilo omogućeno određenim pojedincima ili užim grupama da pribavljaju finansijsku korist i/ili da finansijski posluju na nelegalan način. Ovo je primer obezvlašćivanja institucija koje su u prošlosti sistematično pratile sve finansijske i privredne tokove.

U zloupotrebi finansijskog poslovanja vlasti su formirale razne fondove koji je trebalo da pospeše finansijski i privredni život u Srbiji, a upravo su ti fondovi korišćeni za selektivno dobi-

janje sredstava za investicije, odnosno kapital, i da u toj selekciji mnogi ostvare ogromnu dobit. Afere posle 2000. godine pokazale su da su na konkurse fondacija koje su pomagale investicione programe lažno konkurisali pojedinci bliski vlasti tako što su slali projekte na osnovu kojih su dobijali sredstva, a zatim ta sredstva koristili u sasvim druge svrhe. To im je upravo omogućilo ukidanje kontrolnih mehanizama pomoću kojih bi brzo bili otkriveni učesnici u prevarama i potom sudski sankcionisani. Na taj način su izgubljena ogromna sredstva, a razvoj privrede i finansijskog poslovanja ostao je bez pravedne raspodele koja bi mogla da pomogne ekonomskom, posebno privrednom sistemu.

Često su u tim nelegalnim aktivnostima učestvovali stručnjaci sa odsustvom savesti koji su predlagali zakone, uredbe i propise kojima je omogućeno nelegalno i koruptivno ponašanje. Za finansijsko poslovanje izuzetno su značajni i stručni i savesni ljudi, pošto je to oblast koja traži ne samo znanje nego i povišenu sposobnost izbegavanja raznih domišljatosti prevrtljivih pojedinaca. Mnogi od njih su, nažalost, pokazali spremnost da svoje znanje stave u službu nečasnih radnji. Taj obrazac domišljatosti i lukavstva prekrpio je sve finansijske i privredne tokove u savremenoj Srbiji.

Još jedan tradicionalni obrazac koruptivnog ponašanja, običajni obrazac, funkcioniše i u savremenoj Srbiji. Taj obrazac iz prošlosti igrao je i tada i sada veliku ulogu u koruptivnim radnjama isprepletenim sa porodičnim, rođaćkim, prijateljskim i zemljačkim vezama. U savremenim okolnostima ljudi na položaju, pored ostvarivanja na koruptivan način lične dobiti, skloni su da članovima uže i šire porodice omoguće privilegije koje se u suštini svode na korupciju. Tako se u različitim oblastima omogućava zadovoljavanje potreba koje ne bi mogle da se realizuju u okviru zakonskih rešenja. To se odnosi na dodelu državnih parcela, pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište, izdavanja građevinskih dozvola koje ne zadovoljavaju zakonske uslove i propise i, što je još teže, narušavaju urbanističke planove. Običajni obrazac korupcije služi i za zapošljavanje mimo konkursa ili izigravanje konkursnih uslova.

Velike povlastice dozvoljavaju se članovima porodice u poslovanju izbegavanjem oporezivanja, omogućavanjem poslova u koje investira država, uključivanjem u raspodelu investicionih

fondova za unapređenje privrednih delatnosti, dodeljivanjem kredita pod povoljnim uslovima ili uključivanjem rođačkih firmi u državne nabavke. Često se porodičnom biznisu omogućava i monopolska pozicija. Obelodanjene afere pokazale su da svi navedeni načini koruptivnog delovanja omogućavaju članovima porodica funkcionera zgrtanje ogromnog bogatstva.

Poseban oblik običajnog obrasca su prijateljske veze, zahvaljujući kojima privilegovani poslovi donose veliku zaradu. Velika opasnost je i to što se te veze koriste za postavljanje prijatelja na važna mesta u izvršnoj vlasti i javnim preduzećima. Neretko se prijateljske veze koriste za razne vrste ucena, jer zapravo i počivaju na međusobnom odnosu ucenjivanja. Izneveravanje prijatelja pri nelegalnim radnjama zna da završi i kaznama u obliku gubitka položaja, odnosno mesta u prestižnim državnim organima, pa i eliminisanjem iz poslovanja. To je potvrdilo nekoliko velikih afera koje su izašle na videlo u javnosti. Posebno su interesantna takozvana partijska prijateljstva zasnovana na ogoljenom interesu koja traju koliko i interes koji ih povezuje. Poslovna interesna prijateljstva većinom su uvezana dvostrukom učenom. Onaj koji je na višem položaju omogućava interesnom prijatelju poslove koji omogućavaju veliku dobit na nameštenim tenderima, sa uslovima podešenim prema partijskom interesnom prijatelju. Pošto se dobit iz takvih poslova deli, oni ulaze u čin obostrane ucenjivosti. Stoga se takva prijateljstva teško raskidaju, a kada se to desi, izbijaju skandali i afere.

Osobe koje obavljaju moćne funkcije često uspevaju da optuže svoje manje moćne prijatelje i da ih dovedu do stanja procesuiranja koje se završava pritvorom, bez adekvatnog sudskog postupka. Ovaj nedostatak formalnog pravnog epiloga često je motivisan željom da se spreči iznošenje nelegalnih, neregularnih ili nelegitimnih aktivnosti koje bi mogle ugroziti poziciju onih na vlasti. Teške posledice država i građani trpe kada se na stručna mesta dovode prijatelji nedorasli da na profesionalan način obavljaju odgovorne poslove. Zbog njihovog neznanja nastaju opasne posledice u oblasti za koju su zaduženi, uz istovremene nelegalne postupke radi ostvarivanja lične dobiti. Takvim prijateljskim obrascem posebno su u Srbiji bile pogođene elektroprivreda i namenska industrija koje su nekad ostvarivale veliku dobit

i veoma doprinosile ekonomskoj stabilnosti Srbije. Koruptivne afere u tim oblastima nanele su veliku štetu resursima kojima su ta državna preduzeća raspolagala, zbog velikog odlivanja dobiti u posebne i lične svrhe.

Još jedan primer korišćenja običajnog obrasca u kontekstu korupcije su zemljačke veze koje proizilaze iz povezanosti ljudi unutar lokalnih zajednica, kao i između centralne vlasti i lokalnih sredina. Ove veze su se posebno koristile tokom izbornih kampanja i u formiranju krugova poverljivih osoba povezanih zajedničkim zavičajnim poreklom. Poverljivost je često bila korišćena u različitim oblicima nelegalnog poslovanja i zloupotreba privilegija dodeljenih osobama koje su bile zemljački povezane. Kao rezultat toga, u Srbiji je došlo do neravnomernog razvoja ne samo lokalnih zajednica već i regiona. Količina ljudi na važnim državnim položajima koji potiču iz određenih oblasti omogućila je tim oblastima privilegovan status u procesu razvoja.

Svi navedeni primeri pokazuju da običajni obrazac u različitim oblicima i dalje funkcioniše u okviru koruptivnih delovanja. Menjaju se samo sredstva u obliku tehnika i tehnologija, dok način njihove primene neretko ostaje u okviru starih poznatih obrazaca. Ovi primeri iz savremene Srbije pokazuju značajan uticaj tradicije na savremene tokove života u zemlji.

Bitan obrazac koji je uticao na formiranje koruptivnog ponašanja povezan je s funkcionisanjem vlasti. Obrazac funkcionisanja vlasti je prihvatao, održavao i razvijao korupciju tokom moderne istorije u Srbiji. Nažalost, od samog početka moderne srpske državnosti taj obrazac je imao izuzetno veliki značaj i bitno je uticao na održanje korupcije do današnjih dana. Sve vlasti nastale u modernoj srpskoj državnosti bile su autoritarnog karaktera. U izuzetnim kratkim vremenskim periodima autoritarnost je skrajnuta kao dominantan politički poredak. I u tim periodima demokratskog bljeska, međutim, autoritarno ponašanje u vlasti je na različite načine održavano u partijskom pluralizmu autoritarnom organizacijom partijskog života, gde su presudan značaj u partijama imale političke vođe. Autoritarna dominacija u političkom životu Srbije u protekla dva veka zadržavala je obrazac funkcionisanja vlasti koji se služio korupcijom i pomoću korupcije održavao na vlasti (Тодоровић, 2014: 95).

U autoritarnim porecima autokrate koriste vlast samo u lične ili posebne svrhe. Taj način i oblik funkcionisanja vlasti zadržavao je obrasce koruptivnog ponašanja kojima se vlast i u prošlosti služila. Održanje i razvoj korupcije u savremenoj Srbiji upravo se generiše iz vlasti, odnosno nju praktikuju moćni pojedinci u vlasti. U Srbiji, pa i u savremenoj, u političkom životu nisu uspeli da se nametnu vladavina prava i nezavisnost institucija, niti mehanizmi i organi koji bi nadzirali i kontrolisali funkcionisanje vlasti. Sve to omogućavalo je izigravanje zakona, propisa, procedura i normi prema kojima treba da funkcionišu država i društvo. Osvajači vlasti nisu služili onome čemu bi vlast trebalo da služi – da na najbolji način, uz dobre zakone i druge prateće mehanizme, omogućava građanima ostvarivanje njihovih potreba, od opštih, preko posebnih do pojedinačnih. Obrnuto, ljudi koji su dolazili na vlast upravo su je koristili radi zadovoljavanja samo svojih potreba i interesa i, ono što je najteže, da što više od onoga što pripada celom društvu i državi stave u svoje džepove. Tako je obrazac funkcionisanja vlasti završavao u zadovoljavanju samo onih koji vlast osvoje i podrede je sopstvenim potrebama i interesima.

U kvazidemokratskim okolnostima politički pluralizam iskoristile su autoritarne ličnosti sa ciljem osvajanja vlasti koje potom postaju autokrate. Piramida vlasti sa njima na čelu završava u piramidi koruptivne raspodele plena, od vrha do dna, odnosno od centralne, preko regionalne do lokalne vlasti. Sve u državi podleže koruptivnim radnjama i na osnovu tih radnji ličnim i posebnim dobitima. To se manifestuje i zapošljavanjem, od nepotističkog do partijskog, jer se time održava autokrata na vlasti, a sa druge strane stvara se veliki broj zaposlenih koji od njega zavise i kojima je dozvoljeno da na svim nivoima korupcijom stiču privilegije i dobit. Partije postaju privatna preduzeća koja koriste državne resurse, od budžeta do prirodnih resursa, zarad posebne i lične dobiti i koristi. Korupcija funkcioniše pomoću nepotizma, trgovine uticajem i raznih oblika ucenjivanja u poslovima finansiranim iz državnog budžeta. Pomoću nepotizma i trgovine uticajem cele oblasti privrednog života završavaju u rukama samo podobnih i spremnih da sarađuju sa onima na vlasti i da sa njima dele dobit. Proizvod takvog odnosa ljudi na vlasti su velike afere koje potresaju državni vrh, ali i afere koje su manje vidljive, odnosno

afere u oblastima u kojima ih je teško pratiti, kao i afere na lokalnom nivou koje ne donose veliku dobit, ali koje se izvode na surov način, što bi se moglo okarakterisati kao pljačka i otimanje.

Najčešće i najraširenije sredstvo u koruptivnim radnjama u Srbiji je novac. Obrazac upotrebe novca u korupciji je star koliko i pojava korupcije u organizovanim društvima i prvim državama. U koruptivnom delovanju novac se daje kako bi bila ostvarena određena potreba ili interes ili se od onih na položajima u vlasti novac iznuđuje. Davanje i iznuđivanje novca kao univerzalnog sredstva razmene podjednako je zastupljeno u sitnim koruptivnim radnjama i u onima gde se stiču ogromne količine novca.

Kada su u pitanju sitne koruptivne radnje, koje najčešće proizilaze iz zadovoljavanja prvenstveno elementarnih potreba i interesa, zainteresovani novac daju državnoj administraciji, lokalnoj administraciji, zdravstvenim radnicima, zaposlenima u obrazovanju, od jaslica, obdaništa, osnovne škole do fakulteta, kao i za razne građevinske potrebe.

Ogromne količine novca cirkulišu u oblasti investiranja gde se najčešće iznuđuju određeni procenti da bi investicija mogla da bude realizovana, takođe i sve izvozne i uvozne poslove i dozvole za različita tehnička i tehnološka sredstva, kao i za uvoz farmaceutskih, zdravstvenih i poljoprivrednih proizvoda. Ogromna korupcija prati i infrastrukturne objekte: auto-puteve, železničke pruge i prateću opremu, kao i davanje koncesija.

Novčana korupcija je nevidljiva i teško se može pratiti jer se odvija u četiri oka ili između užih grupa koje nalaze načine da je obave bez svedoka i materijalnih dokaza. Zbog toga je praćenje kretanja novca u koruptivnim radnjama izuzetno teško dokazivo, posebno ako učesnici koruptivnih aktivnosti to odmah ne pokazuju nepokretnostima koje kupuju ili objektima koje grade. Često te koruptivne transakcije završavaju u stranim bankama, a u poslednje vreme najčešće u bankarskim sefovima. Korupcija u kojoj novac služi kao sredstvo, raširena je u savremenoj Srbiji u svim sistemima i oblastima ekonomskog i privrednog života. Ona je poprimila sistemski karakter i, kao takva, najprisutnija je od svih koruptivnih radnji. Takođe, u bankarskom i finansijskom poslovanju iza kojih stoje različiti oblici prevara upravo se krije novčana dobit.

Posebno mesto u koruptivnim radnjama, gde je sredstvo podmićivanja ili iznuđivanja novac, zauzimaju javne nabavke, naročito nabavke naoružanja za vojsku i policiju, ali i nabavke povezane sa farmaceutskom industrijom. Ono što je posebno osetljivo i što omogućava velike novčane količine u koruptivnim radnjama jesu diskreciona ovlašćenja onih koji rukovode institucijama koje su zadužene za sprovođenje javnih nabavki. Takođe, neretko oni koji odlučuju o javnim nabavkama smišljaju konkursne uslove upravo za one od kojih će lično dobiti velika novčana sredstva.

Još jedan vid u kojem ovlašćeni u okviru državnih institucija mogu da steknu ogromne novčane dobiti su krediti ispod tržišne cene. Povoljnosti koje se omogućavaju pojedincima ili uskim grupama mogu da donesu ovlašćenom licu ogromne novčane sume. Najčešće se dodela kredita ispod tržišne cene vezuje za nosioce najvećih političkih položaja u državi. Pomoću ovakvih kredita nastaje velika finansijska pljačka države i državnog budžeta. Uglavnom se novčani krediti dobijeni ispod tržišne cene koriste tako što se u legalne tokove puštaju po trenutno realnoj tržišnoj ceni. Razlika između ovih dveju cena može da bude milionska.

Još jedan obrazac iz iskustava u prošlosti jeste obrazac podmirivanja potreba po svaku cenu. Taj obrazac vezan je za primarne ljudske potrebe kao što su zdravlje, zapošljavanje i stambeno zbrinjavanje. Kada te tri primarne potrebe ne mogu da se ostvare na legalan način, mnogi ljudi su spremni na nelegalan put. Od ostvarenja navedenih potreba neretko zavisi elementarna zaštita i kvalitet života. Taj obrazac koriste i oni na položajima, pa su ljudi često, znajući koliko su bitne ove potrebe za opstanak, u stanju da traže novčane iznose, odnosno da iznuđuju novac ili da formiraju neformalne cenovnike podmićivanja.

Neretko u okviru ovakvih koruptivnih radnji dolazi do situacija u kojima se ljudima nudi mogućnost ostvarivanja svojih potreba, ali samo pod uslovom da pristanu na podmićivanje. Ova praksa uključuje manipulaciju u kojoj se ljudima poručuje da će njihove potrebe biti zadovoljene, ali bez formalnog odobrenja ili zvanične dokumentacije. Zbog toga se događa da godinama ne mogu da dobiju legalno rešenje, pa se iscrpljuju dodatnim novčanim zahtevima da bi izbegli sudsku kaznu. To je naročito izraženo u rešavanju stambenih problema, odnosno davanju stambenih

dozvola. Posledica ovakvih koruptivnih radnji je često dugogodišnje iscrpljivanje onih koji pokušavaju da zadovolje elementarne egzistencijalne potrebe.

Drugi oblik na koji novac iznuđuju ovlašćeni da ostvare nečiju potrebu povezan je sa luksuznim potrebama. Za razliku od manjih novčanih iznuđivanja, kada je u pitanju luksuzna potreba često je reč o ogromnom novcu koji treba dati za mito. Taj vid korupcije oni na položajima koriste kada su u pitanju ljudi koji su na sumnjiv način stekli bogatstvo, od kriminalnih radnji, preko raznih oblika prisvajanja tuđih dobara, do ratnog profiterstva i učesća u nečasnim radnjama povezanim sa različitim zloupotrebama, finansijskim i drugim prevarama, najčešće u saradnji sa ljudima na vlasti i u državnim organima i institucijama. Obrazac podmirivanja potreba po svaku cenu može da završi i u teškim obračunima i zločinima u kojima se gubi i život. Neretko taj obrazac koruptivnog ponašanja završava u kriminalizaciji celokupnog društva.

Poseban obrazac nastao u prošlosti jeste obrazac pravde i pravičnosti koji je proistekao iz univerzalne vrednosti pravde. Istina, pravda i dobro su univerzalne vrednosti koje omogućavaju visok stepen ne samo pojedinačne već i društvene čovečnosti. Društveni i državni život koji se oslanja na pravdu i pravičnost osigurava i stabilnost i kvalitetan život. Uporedo sa koruptivnim obrascima, ovaj antikoruptivni obrazac trebalo je da lekovito utiče protiv koruptivnih nelegalnosti i zloupotreba. Pomoću njega moguće je nadzirati i kontrolisati korupciju i na taj način stvarati mehanizme i organe koji će je zaustavljati i onemogućavati njen razvoj.

U prošlosti i u sadašnjosti Srbije taj obrazac nade najčešće je izneveravan. To se pokazuje u posebno osetljivom državnom sistemu – pravosuđu. Policija, tužilaštvo i sudovi trebalo bi da, prema dobro osmišljenim antikoruptivnim zakonima, namiruju i pravo i pravdu. Nažalost, i u prošlosti i u sadašnjosti Srbije ovi osetljivi državni organi nisu često obavljali svoju funkciju prema misiji zbog koje su i formirani.

Pokazalo se, kako u prošlosti tako i u savremenom kontekstu Srbije, da su mnogi delovi policije na različite načine podložni korupciji i da uz njenu pomoć rešavaju lične i privatne probleme. Kada je reč o policiji, uzrok su najčešće niska primanja policijskih

službenika, zatim naredbe moćnih pojedinaca da se ne postupa po zakonu, nego da mnoge koji su počinili nezakonita dela ne privode ili zataškavaju njihove slučajeve. Na taj način nastajalo je unutrašnje razočarenje. Satisfakcije za to razočarenje je ponuda da se posluže koruptivnom radnjom. Učešće policije u nelegalnostima, zloupotrebama i korupciji, posebno njenih vrhova, demoralisalo je mnoge policajce, dezorijentisalo ih i, što je najgore, dovelo u pitanje njihov profesionalizam, odnosno lični profesionalni integritet.

Drugi organ koji je u pravosudnom sistemu u Srbiji izuzetno bitan jeste tužilaštvo. Primeri iz prošlosti, ali i sadašnjosti, pokazuju da izvršna vlast neretko teško zloupotrebljava tužilaštvo. Kada je reč o koruptivnim aktivnostima, tužioci su pod pritiskom vrhova vlasti da sklanjaju slučajeve i predmete koruptivnih radnji. To je uticalo i na profesionalno ponašanje ovog izuzetno značajnog organa pravosudnog sistema. Najosetljiviji, a kada je reč o posledicama, najbolniji doživljaj kod građana kada su u pitanju pravda i pravičnost, proizilazi iz delovanja, odnosno nedelovanja poslednjeg i najbitnijeg organa vlasti – suda. Sud je u svakom društvu i državi poslednja linija odbrane pojedinca od nelegalnih aktivnosti, zloupotreba i nepravde. Ako korupcija obuhvati sud, onda nema leka za ljudske nepravde. Kada ljudi ne mogu da ostvare i zadovolje pravdu, oni se povlače iz društvenog života i na dvostruk način usmeravaju svoje životne tokove: ili se upuštaju u opasne aktivnosti radikalizma, ekstremizma i fanatizma, što završava u nasilju i rušilaštvu, ili se potpuno povlače iz društvenog života, usamljuju se i čekaju njegov kraj (Čupić, 2021). I jedan i drugi tok ruši normalan društveni i državni život. Kada se ovaj obrazac završava na navedeni način, onda korupcija počinje da živi u društvu kao „normalnost“, odnosno „nenormalna normalnost“. Upravo su mnogi slučajevi, posebno velike koruptivne afere, pokazatelj kako funkcioniše ovaj obrazac, odnosno šta se dešava sa institucijama koje su poslednja brana od „poplave“ izazvane korupcijom.

Na osnovu obrazaca koruptivnog ponašanja u prošlosti i u sadašnjoj Srbiji mogu se izdvojiti sledeći tipovi korupcije koji trenutno dominiraju društvenom i političkom scenom: *parohijalni tip korupcije*, *institucionalni tip korupcije* i *politički tip korupcije*

(Јоковић Пантелић, 2022). У сваком од њих уочавају се два подтипа: мала и велика корупција (Јоковић, 2018б: 276–282).

У првом типу корупције, парохijалном, одржава се традиционални начин живота и са њим и корупција која га прати. Три су облика парохijалног типа корупције: nepotizam, kronizam и завиčajna povezanost. Управо је у obrascima koruptivnog ponašanja pokazano kako svaki od ovih oblika u parohijalnom tipu korupcije funkcioniše u savremenim okolnostima društvenog i političkog života u Srbiji. Ovo je tip dugog trajanja i neminovno će uvek pratiti svako parohijalno društvo koje je često po nekim karakteristikama zatvoreno i autarhično. Nije, međutim, problem što će ovaj tip i njegovi oblici i nadalje biti prisutni u društvenom i političkom životu Srbije, već je problem u tome što taj tip korupcije ne bi trebalo da dominira ili da se stalno na novi način, uz pomoć novih sredstava, održava i razvija. Ako se taj tip korupcije svede do podnošljivih granica, tada neće imati veliki značaj, a što je još bitnije, lakše će se razotkrivati i uz dobre zakonske propise procesuirati.

Institucionalni tip korupcije ima duboke veze u institucionalnoj izgradnji moderne srpske državnosti i u tom smislu je takođe deo prošlosti društvenog i političkog života. Naravno, u savremenim društvima, pa i u Srbiji, taj tip korupcije je najopasniji za politički život. Kao središnji deo političke strukture savremenih društava institucije bi trebalo da garantuju vladavinu prava, sigurnost građana pred zakonom i da istovremeno budu korektivni faktor političke vlasti. Moćne institucije sa visokim profesionalizmom održavaju i integritet celokupnog društva. Njihov integritet pokazuje kako funkcionišu društvo i njegovi sistemi. Kada institucije koje imaju bitnu društvenu funkciju zahvati korupcija, ona se širi prvo unutar njih, a potom i na ostale političke i društvene tokove. Institucionalna korupcija završava u sistemskoj korupciji. U okviru institucionalne korupcije funkcionišu svi oblici koruptivnog delovanja, posebno mito i podmićivanje. Mito i podmićivanje mogu se tretirati kao tradicionalni obrasci koruptivnog ponašanja.

Politički tip korupcije predstavlja savremeni oblik koruptivnog delovanja, ali i taj oblik korupcije ima uzroke povezane s korupcijom vlasti u prošlosti Srbije. Taj tip korupcije duboko je prožet prošlim oblicima funkcionisanja vlasti koji su se u

savremenom političkom životu ukomponovali u političku korupciju kao širi koncept od korupcije vlasti. Drugim rečima, ovaj tip korupcije nastao je na osnovu korupcije u vlasti od samog formiranja moderne srpske državnosti. Najčešće je autoritarni način vladanja u srpskom društvu, povezan sa ovim oblikom korupcije, završavao u potpunoj samovolji političkih vođa koji postaju autokrate. Oni se služe korupcijom radi održanja sopstvene vladavine, ali i zbog ličnog bogaćenja. Političkom samovoljom autokrata stiče ogromno lično bogatstvo, istovremeno omogućavajući najbližim saradnicima i sledbenicima da i oni mnogo toga zahvate iz velikog koruptivnog kolača.

Politička korupcija preko autokrata zahvata celokupan politički sistem, a u okviru njega, što je po posledicama najteže, zakonodavnu i izvršnu vlast.¹⁴⁹ Takođe, političkom korupcijom zahvaćene su i političke partije koje bi trebalo da omogućavaju zdravo takmičenje, odnosno političku konkurenciju u predlaganju najboljih rešenja za probleme društva u Srbiji. Nažalost, politička korupcija održava se pomoću obrasca autoritarnog organizovanja partija u kojima sve bitne odluke donose malobrojni, najčešće partijski čelnik i njegovi najbliži i najodaniji saradnici. Upravo korupcija u partijama, kada one osvoje vlast, širi se unutar vlasti. Tako nastaje začarani krug koji preko političke korupcije širi i održava korupciju u svim društvenim i političkim tokovima. Posebno razarajuće posledice političke korupcije odnose se na uništavanje institucija širenjem korupcije unutar celokupnog institucionalnog sistema države. Politička korupcija, zajedno sa institucionalnom korupcijom, ne dozvoljava uspostavljanje vladavine prava, odnosno vladavine zakona. Ako i postoje zakoni, oni pred naletom ova dva tipa korupcije ostaju mrtvo slovo na papiru, ne primenjuju se i na taj način nastaje društvena i politička anomija.

Dva podtipa prisutna u sva tri tipa korupcije su mala i velika korupcija. U parohijalnom tipu mala korupcija najčešće se svodi na sitne nelegalne usluge koje se obično odnose na nezakonito

¹⁴⁹ Za detaljnije informacije povodom percepcije javnog mnjenja o političkoj korupciji u Srbiji pogledati rezultate istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja Instituta društvenih nauka (Joković Pantelić & Matijević, 2023).

dobijanje raznih potvrda i dozvola, kao i na pružanje privilegija i olakšica koje se ne ostvaruju redovnim putem. To se mahom obavlja uz pomoć rodbinskih i zemljačkih veza. Tom tipu korupcije pripada i selektivno dobijanje informacija na osnovu kojih se može steći određena korist, kao i selektivno rešavanje zahteva preskakanjem redosleda prijavljenih za određenu uslugu, potvrdu ili odluku. Selektivnim načinom prednost stiču samo povlašćeni, a rezultat je poništavanje ravnopravnosti građana pred zakonom.

Velika korupcija u okviru parohijalnog tipa korupcije povezana je sa zapošljavanjem, posebno na prestižnim mestima, ali i dobijanjem položaja u vlasti i institucijama. Upravo takvo zapošljavanje ili dobijanje položaja omogućava nelegalno sticanje ogromne dobiti. Takođe, u krupnu korupciju u okviru ovog tipa spada i dobijanje poslova na nameštenim tenderima, kao i direktno ugovaranje van očiju javnosti ili neraspisivanje konkursa. U okviru velike korupcije u parohijalnom tipu korupcija se gnezdi u prostore javnog i privatnog. Uz pomoć te korupcije ostvaruje se velika korist i za onoga koji traži uslugu i za onoga koji na osnovu položaja tu uslugu omogućava. Velikom korupcijom oni na najvišim položajima kontrolišu raspodelu bogatstva preko pouzdanih rođaka ili prijatelja kojima su dodelili položaje i funkcije koje to omogućavaju. Primer za to su službe za javne nabavke, carinske i poreske službe, kao i druge službe koje na koruptivan način omogućavaju veliku dobit.

Mala korupcija u okviru institucionalnog tipa najrašireniji je oblik korupcije i ona počiva i zasniva se na mitu i podmićivanju. Često u institucijama ljudi na položajima formiraju tarife za određene usluge. Ova mala korupcija najčešća je u javnoj administraciji, policiji, zdravstvu i obrazovanju. Iznosi koji se daju za privilegovane ili nezakonite radnje nisu visoki, ali su kao način funkcionisanja između građana i institucija zarazni i opasni. Oni šire patologiju korupcije u društvu. Građani koji zadovoljavaju potrebe u tim institucijama prihvataju korupciju kao „normalan“ način ostvarenja svojih potreba i interesa. Takva vrsta „normalnosti“ razara društvo i politiku.

Velika korupcija u institucionalnom tipu korupcije najčešće je za građane nevidljiva. Ta korupcija se sprovodi zloupotrebom javnih nabavki, kao i raspodelom sredstava iz državnih fondova

namenjenih podsticanju privrednog razvoja. Tako se kupovinom savremenih tehnologija onima u institucijama koji o tome odlučuju omogućava da provizijom ostvare veliku ličnu dobit. Primer takve korupcije je kupovina medicinske opreme i lekova. Pošto je reč o velikim količinama, provizija koja procentualno nije velika omogućava ogromnu ličnu dobit. Takođe, institucionalna korupcija ima veliki udeo u investiranju, od stranih ulaganja do investicija u infrastrukturne objekte. Tu se takođe iznuđuju provizije ili daje novac da bi ti poslovi bili dobijeni.

Velika opasnost sastoji se u tome što često oni koji daju proviziju i oni koji je primaju međusobno dele dobit. Na taj način oni su između sebe ucenjeni i stoga se izuzetno teško otkrivaju ove koruptivne radnje koje pojedincima ili užim interesnim grupama donose veliko bogatstvo. Taj oblik korupcije je nevidljiv za javnost i ostaje zatvoren između pojedinaca ili uskih zatvorenih krugova. Velika dobit u institucionalnom tipu korupcije podrazumeva povezanost pojedinaca ili uskih grupa iz institucija sa moćnim političkim liderima. Drugim rečima, institucionalnu korupciju velikim delom omogućavaju oni na visokim političkim položajima. To je sprega institucija i politike u najnečasnijim radnjama po državu i društvo.

Mala korupcija u okviru političkog tipa korupcije nije česta i ona se obično ispoljava darivanjem ili nekim sitnim protivuslugama. Kod ove korupcije opasno je što se za mali dar ili protivuslugu stvaraju velike obaveze, posebno darivanih, najčešće političara na položajima u vlasti. Tako „darodavac u jednom momentu zauzvrat očekuje neku privilegiju ili informaciju koja će mu omogućiti dobiti u poslovanju. Takođe, mala korupcija u okviru političke korupcije vezuje se i za ubrzanje procedura van reda” (Јоковић, 2018δ: 281). Kad je reč o maloj korupciji, najopasnija je povezanost političara i kriminalaca. Kriminalci pomoću malih darova hvataju u svoju mrežu pohlepne političare i potom ih više iz nje ne puštaju. Zbog malog dara oni su u stanju da političara stalno ucenjuju i ucenama kasnije učestvuju i u velikoj korupciji.

Nesporno da se najveća dobit u velikoj korupciji u političkom tipu korupcije ostvaruje na osnovu donošenja zakona, uredbi, ali i procedura i propisa koji selektivno omogućavaju da se nečiji lični ili posebni interesi na taj način ostvare (Јоковић, 2017).

Ovo je kvazizakonski način preko kojeg se mogu sticati ogromna bogatstva. Navedenim načinom države često zarobljavaju političke vođe i njegovi saradnici i one počinju da funkcionišu kao privatne države.

Istražujući funkcionisanje obrazaca korupcije iz prošlosti, može se zaključiti da je i u savremenoj Srbiji njihovo prisustvo ne samo veliko nego i da inspirativno deluje na nove načine koruptivnog delovanja. Korupcija se u nekim periodima društvenog života primiri, ali se pod nepovoljnim okolnostima razbukti i kao pošast dominira nad ljudskim životima, namećući se kao način života.

Uloga i uticaj tradicionalnih koruptivnih obrazaca ponašanja u stanju društvenog nereda, posebno anomalije, dobija veliki značaj u savremenim društvima i državama, pa i u Srbiji. Iskustvo sa korupcijom u istoriji srpske državnosti bogato je i oblicima i sadržajima. Bogate su i vrste korupcije koje su se tokom vremena umnožile i razvile. Zato je važno pri analizi savremenih koruptivnih ponašanja dobro poznavati i koruptivna ponašanja u prošlosti. Imajući uvid u prošlost i sadašnjost koruptivnih ponašanja, stiču se optimalna saznanja izuzetno značajna i vredna da bi se na najbolji način pripremili u odupiranju korupciji i njenom držanju pod nadzorom i kontrolom. To je najbolji pristup zaustavljanju i obračunu sa ovom pošasti koja je razarala društva u prošlosti, a to čini i u sadašnjosti.

LITERATURA

- Adler, A. (1984). *Poznavanje čoveka*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Prosveta.
- Аформизми и афорисичари 18*. (2018). Ђ. Оташевић (прир.). Београд: Алма.
- Аформизми и афорисичари 19*. (2019). Ђ. Оташевић (прир.). Београд: Алма.
- Ајнштајн, А. (1998). *Мoj pogled na svet*. Novi Sad: Stylos.
- Алиџери, Д. (2007). *Пакао*. Beograd: Rad.
- Almond, G. A. & Verba, S. (2000). *Civilna kultura*. Zagreb: Politička kultura.
- Андрић, И. (2012). Травничка хроника. У: С. Гордић (прир.), *Иво Андрић III* (стр. 99–394). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Андрић, И. (2011а). Бифе „Титаник“. У: С. Гордић (прир.), *Иво Андрић II* (стр. 361–382). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Андрић, И. (2011б). У зиндану. У: С. Гордић (прир.), *Иво Андрић II* (стр. 80–84). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Андрић, И. (2011с). *Госпођица*. Београд, Подгорица: Штампар Макарије, Нова књига.
- Андрић, И. (2011џ). *Кућа на осами*. Београд, Подгорица: Штампар Макарије, Нова књига.
- Андрић, И. (2010а). На Дрини ћуприја. У: С. Гордић (прир.), *Иво Андрић I* (стр. 23–258). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Андрић, И. (2010б). Проклета авлија. У: С. Гордић (прир.), *Иво Андрић I* (стр. 259–316). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Анџолоџија савремене српске сашире*. (2001). М. Егерић (прир.), Бања Лука–Београд, Нови Сад–Бања Лука: Задужбина „Петар Кочић“, „Змај“.
- Анџолоџија српске сашире 1987–2007* (2007). Ђ. Оташевић (прир.). Београд: Алма.
- Антонић, Д. (2001). Корупција и мито у српској народној традицији. У: Д. Антонић и др. (ур.), *Корупција у Србији* (стр. 25–31). Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Антонић, Г. (2006а). Афера Адамстал. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Корупција и развој модерне српске државе* (стр. 71–75). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006б). Афера са ратним пленом. У А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Корупција и развој модерне српске државе* (стр. 41–44). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

- Антонић, Г. (2006с). Афера Теокаревић. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 81–84). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006џ). Бечка афера. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 45–48). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006џ). Корупција државних чиновника у Нашичкој афери. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 137–141). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006д). Скупштински анкетни одбор за борбу против корупције. У А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 109–112). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006дџ). Сточна афера. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 67–70). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Антонић, Г. (2006џ). Железничка афера. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџица и развој модерне српске државе* (стр. 19–22). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Antonijević, D. (2013). *Stranac ovdje, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Београд: Српски генеалошки центар, Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Arent, H. (2016). *Conditio humana*. Београд: Fedon.
- Aristotel. (1970a). *Nikomahova etika*. Београд: Kultura.
- Aristotel. (1970b). *Politika*. Београд: Kultura.
- Armstrong, K. (2005). Faith and modernity. In: H. Oldmeadow (Ed.) *The betrayal of tradition: Essays on the spiritual crisis of modernity* (pp. 73–88). Bloomington: World Wisdom.
- Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja*. Београд: Prosveta.
- Bacon, F. (1986). *Novi organon*. Zagreb: Naprijed.
- Bacon, F. (1985). *The Essays*. London: Penguin Books.
- Baljak, A. (2016). *Zidovi na horizontu*. Београд: Arhipelag.
- Baljak, A. (1987). *Istorija afokalipse: antologija srpskog satiričnog aforizma*. Београд: Filip Višnjić.
- Banfield, E. C. (1958). *Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Chicago: The Free Press, Research Center in Economic Development and Cultural Change, The University of Chicago.
- Баранин, Д. (2000). *Велики Јосифовар: Милош Обреновић*. Београд: Српска књижевна задруга, Стручна књига.
- Barr, A. & Serra, D. (2010). Corruption and culture: An experimental analysis. *Journal of Public Economics*, 94(11–12), 862–869.

- Библија или Свеџо писмо сџароја и новоја завџеџа* (1973). Београд: Издање британског и иностраног библијског друштва.
- Бјељац, Ж. (2004). Демографско стање у Војводини пред Други светски рат и након завршетка рата. У: D. Živković (ur.), *Međunarodni naučni skup „Istina...“* (str. 5–34). Novi Sad: Skupština AP Vojvodine.
- Boas, F. (1940). *Race, language and culture*. New York: The Macmillan Company.
- Božilović, N. (2014). *Kulturno klatno: Ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*. Niš: Filozofski fakultet.
- Božović, R. (2015a). *Bravure duha*. Banja Luka: Književna zajednica „Vaso Pelagić“.
- Božović, R. (2015b). *Paradoksi medijske slobode*. Nikšić: NVO Civilni forum.
- Božović, R. (2014). *Neošišani*. Beograd: Čigoja štampa.
- Boyer, P. (1994). *Tradition as truth and communication: A cognitive description of traditional discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyer, P. (1987). The Stuff 'Traditions' Are Made Of: On the Implicit Ontology of an Ethnographic Category. *Philosophy of the Social Sciences*, 17(1), 49–65.
- Brioski, K. A. (2007). *Kratka istorija korupcije: Od starog veka do naših dana*. Beograd: Mate.
- Бродел, Ф. (1992). *Сџиси о исџорији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бубало, Ђ. (2010). О Душановом законнику (Постанак, састав, значај и судбина). У: Ђ. Бубало (прир.), *Душанов законик* (стр. 13–24). Београд: Завод за уџбенике, Службени гласник.
- Canetti, E. (1984). *Masa i moć*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Cassirer, E. (1978). *Ogled o čovjeku*. Zagreb: Naprijed.
- Chowdhury, F., Desai, S. & Audretsch, D. B. (2018). *Corruption, entrepreneurship, and social welfare: A global perspective*. Cham: Springer International Publishing.
- Crespi, F. (2006). *Sociologija kulture*. Zagreb: Politička kultura.
- Цветковић, Б. (2022). *Еџирами, зајонешке, афоризми, карикаџуре*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Цветковић, В. (2006а). Афера „Батињол“ у скупштини Краљевине Југославије. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџа и развој модерне срџске државе* (стр. 129–135). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Цветковић, В. (2006б). Како је уговарана изградња моста преко Саве у Београду – политика и(или) корупџиџа. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџа и развој модерне срџске државе* (стр. 121–138). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Цветковић, С. (2006с). Афера „Гранап“ – смртна казна због корупџиџе. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџа и развој модерне срџске државе* (стр. 143–150). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

- Цвијић, Ј. & Андрић, И. (1996). *О балканским психичким титовима*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Цвијић, Ј. (1991). *Балканско полуострво*. Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Књижевне новине.
- Чајкановић, В. (2003). *Сџара српска религија и митологија*. Ниш: Просвета.
- Чајкановић, В. (1985). *О маџији и религији*. Београд: Просвета.
- Чотрић, А. (2008). *Гола исџина: афоризми*. Врање: Аурора.
- Ћупић, Ћ. (2021). *Politika i politička kultura*. Podgorica: Humanističke studije Univerzitet Donja Gorica.
- Ћупић, Ћ. & Joković, М. (2017). Populizam i ogoljeni pragmatizam. U: Z. Lutovac (ur.), *Populizam* (str. 33–48). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Ћупић, Ћ. (2016). *Politika i pohlepa*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Ћigoja štampa.
- Ћупић, Ћ. & Joković, М. (2016). Medijske informacije – etičke dileme i moralne posledice. *Medijski dijalozi*, 9(24), 9–32.
- Ћупић, Ћ. & Joković, М. (2015). Političar i politički identitet. U: V. Knežević-Predić (ur.), *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu* (str. 11–23). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Ћупић, Ћ. & Joković, М. (2013). Modeli za sistemsku borbu protiv korupcije. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 7(9), 193–210.
- Ћупић, Ћ. (2010). *Politika i odgovornost*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Ћigoja štampa.
- Ћупић, Ћ. (2002a). *Politička antropologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Ћigoja štampa.
- Ћупић, Ћ. (2002b). *Politika i poziv*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Ћigoja štampa.
- Ћупић, Ћ. (2002c). Smisao promena. U: V. Vasović & V. Pavlović (ur.), *Postkomunizam i demokratske promene* (str. 136–143). Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- Ћупић, Ћ. (2002č). *Sociologija: struktura, kultura, vladavina*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Ћigoja štampa.
- Ћупић, Ћ. (2001). *Politika i zlo*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Ћigoja štampa.
- Ђоровић, В. (1989). *Исџоруја Срба*, књ. 2. Београд: БИГЗ.
- Dangubić, R. (1986). *Made in glava*. Novi Sad, Beograd: Radivoje Dangubić, Slobodan Mašić.
- Dedijer, V. (1980). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Zagreb, Rijeka: Mladost, Spektar, Liburnija.
- De Graaf, G. (2007). Causes of corruption: Towards a contextual theory of corruption. *Public Administration Quarterly*, 31(1–2), 39–86.
- Delimo, Ž. (1987). *Strah na Zapadu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik.

- Домановић, Р. (2010а). Једна неправда. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига III (стр. 30). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић, Р. (2010b). Како се провео Свети Сава у Вишој женској школи. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига III (стр. 91–126). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић, Р. (2010c). Квантитет. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига III (стр. 285–287). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић, Р. (2010џ). Пријатељство, па пријатељство. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига III (стр. 210–211). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић, Р. (2010џ). Невоља и кеса. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига III (стр. 152–153). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић, Р. (2010d). Поклон краљу. У: М. Ђукановић (прир.), *Најлепше њриче и сашире Радоја Домановића* (стр. 24–39). Београд: Ариадна.
- Домановић, Р. (2010dž). *Полицџиска мудросџи*. У: М. Ђукановић (прир.), *Најлепше њриче и сашире Радоја Домановића* (стр. 55–57). Београд: Ариадна.
- Домановић, Р. (2009а). *Сџтраџија*. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига II (191–264). Крагујевац: Кораџи.
- Домановић Радоје (2009b). На млађима свет остаје. У: М. Станојевић, Т. Јовићевић & В. Стевановић (прир.), *Сабрана дела Радоја Домановића*, књига I (стр. 397–453). Крагујевац: Кораџи.
- Достојевиџски, Ф. М. (1959). *Зайиси из мрџивој дома*. Београд: Народна књига.
- Драгнић, А. (1989). *Развој џарламенџаризма у Србији у XIX веку*. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Дворниковић, В. (1990). *Караџеролоџија Јуџословена*. Ниш, Београд: Просвета.
- Ѓilas, М. (1990а). *Nesavršeno друштво*. Београд: Народна књига.
- Ѓilas, М. (1990b). *Nova klasa*. Београд: Народна књига.
- Ђорђевић, Р. Т. (1922). *Из Србије кнеза Милоша: кулџурне џриликe оџ 1815. го 1839. џодине*. Београд: Издавачка књижарница Геџе Кона.
- Findlay, М. (2007). Misunderstanding corruption and community: Comparative cultural politics of corruption regulation in the Pacific. *Asian Journal of Criminology*, 2(1), 47–56.
- Focht, I. (1962). Unutarnji mehanizam aforizma. *Izraz*, 6(7), 13–32.
- Friedrich, J. C. (1972). *Tradition and Authority*. London, Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- From, E. (1978). *Bekstvo od slobode*. Београд: Nolit.
- Fukuyama, F. (2000). *Povjerenje*. Zagreb: Izvori.

- Gelbrich, K., Stedham, Y. & Gätke, D. (2016). Cultural discrepancy and national corruption: Investigating the difference between cultural values and practices and its relationship to corrupt behavior. *Business Ethics Quarterly*, 26(2), 201–225.
- Getz, A. K. & Volkema, J. R. (2001). Culture, perceived corruption, and economics: A model of predictors and outcomes. *Business & Society*, 40(1), 7–30.
- Геземан, Г. (1968). *Чојсџиво и јунашџиво сџарих Црнојораца*. Цетиње: Обод.
- Giddens, A. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Girling, J. (2002). *Corruption, capitalism and democracy*. London, New York: Routledge.
- Glassie, H. (1995). Tradition. *The Journal of American Folklore*, 108(430), 395–412.
- Глишић, М. (2006). *Глава шећера*. Београд: Службени гласник.
- Глишић, М. (2003). *Свирач*. У: М. Глишић, *Пријовешке* (стр. 55–76). Аранђеловац: Народна библиотека „Свети Сава”.
- Глишић, М. (2001). *Учишељ*. У: В. Вулетић (прир.), *Изабрана дела* (стр. 126–135). Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Глишић, М. (1952). *Погвала*. Сарајево: Омладинска књијара.
- Goati, V. (2008). *Političke partije i partijski sistemi*. Podgorica: Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore.
- Golubović, Z. (2007). *Antropologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Hejvud, E. (2004). *Politika*. Beograd: Clio.
- Henkok, G. (2002). *Gospodari siromaštva: Privilegije, moć, prestiž i korupcija u multimilionskoj industriji pomoći*. Beograd: Plavi krug.
- Hobsbawm, E. (2000). Uvod: Kako se tradicije izmišljaju. In: E. Hobsbawm & T. Ranger (Ur.), *Izmišljanje tradicije* (str. 5–25). Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Krug.
- Huntington, P. S. (1973). *Political Order in Changing Societies*. New Haven, London: Yale University Press.
- Husted, W. B. (1999). Wealth, culture, and corruption. *Journal of International Business Studies*, 30(2), 339–359.
- Iglton, T. (2017). *Kultura*. Beograd: Clio.
- Игњатовић, Ј. (1948). *Вечји млагожења; Васа Рехџекџи*, књ. 1. Нови Сад: Матица Српска.
- Игњатовић, Ј. (1966). *Мемоари*. Београд: Српска књијевна задруга.
- Игњатовић, Ј. (1956). *Чуган свешџ*. Београд: Рад.
- Игњатовић, Ј. (1953). *Једна женидба*. Београд: Народна књијга.
- Игњатовић, Ј. (1952). *Најскуџља коза*. Београд: Народна књијга.
- Игњатовић, Ј. (1951). *Чланци*. Нови Сад: Матица Српска.
- Игњатовић, Ј. (1936). *Паџници*. Београд: Српска књијевна задруга.

- Игњатовић, Ј. (1987). *Тријен-сјасен; Агам и берберин*. Нови Сад, Приштина: Матица Српска, Јединство.
- Илић, В. (1993). Tradicija. U: *Enciklopedija političke kulture* (str. 1204–1210). Beograd: Savremena administracija.
- Илић, В. (1981). *Лурско ђеснишџво: 1887–1893*. Београд: Вук Караџић.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2007). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija: slijed ljudskog razvitka*. Zagreb: Politička kultura.
- Janevski, N. (2017). *Ko pita, rado ne daje: aforizmi*. Beograd: DC Grafički centar.
- Janjetović, Z. (2009). *Nemci u Vojvodini*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Једносџавни облици народне књижевносџи*. (2010). М. Клеут (прир.). Нови Сад: Издавачки центар Матице Српске.
- Јежевци у Парламенџу*. (2009). Р. Бојичић (прир.). Београд: Ошишани јеж.
- Joković Pantelić, M. (2024). Threatened identity under the onslaught of global crises. In: R. Zemon (Ed.), *Challenges of identity, cultural heritage, sustainable development or tourism related with new crises: conference proceedings* (pp. 33–44). Skopje: Center for Advanced Researches.
- Joković Pantelić, M. & Mentus, V. (2024). Vrednosne orijentacije u postsocijalističkoј Srbiji–zakasnela modernizacija? U: G. Bašić (ur.), *PROMENE: Postjugoslavenski prostor tri decenije kasnije* (str. 328–341). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Јоковић Пантелић, М. (2023а). Антрополошке, етнопсихолошке и карактеролошке студије о корупцији у Србији. *Гласник Еџноџрафској инсџиџиџа САНУ*, 71(1), 221–242. <https://doi.org/10.2298/GEI2301221J>
- Joković Pantelić, M. (2023b). Karakteristike i načini koruptivnih radnji opisani u feljtonima, zapisima i pripovetkama Branislava Nušića. *CM: Communication and Media*, 18(2), 235–249. DOI: 10.5937/cm18-46780
- Joković Pantelić, M. & Matijević, B. (2023). Politička korupcija u Srbiji. U M. Joković Pantelić & G. Bašić (ur.), *Demokratske promene u Srbiji: Stavovi građana i građanki o demokratskoј transformaciji Srbije u protekle tri decenije* (str. 116–133). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Joković Pantelić, M. & Stjelja, I. (2023). Tolerance and Intercultural Dialogue vs. Discrimination of National Minorities – Application of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Serbia. In: G. Bašić (Ed.), *Monitoring Minority Rights: Twenty-five Years of Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities* (pp. 220–247). Belgrade & Ljubljana: Institute of Social Sciences, Academic Network for Cooperation in South East Europe, Institute for Ethnic Studies.
- Јоковић Пантелић, М. (2022). Корупција у народним обичајима у Србији – социоетнoлошки приступ. *Социолошки џреџлег*, 56(3), 1107–1129. doi: 10.5937/socpreg56-40089.

- Јоковић, М. (2021). Етика јавне службе у локалној самоуправи. *Социолошки преглед*, 55(3), 997–1017. doi: 10.5937/socpreg55-33339.
- Јоковић, С. М. (2018а). *Утицај традиције на формирање коруптивне обрасца понашања у Србији — антрополошко-културолошки и политиколошки приступ* (докторска дисертација). Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.
- Јоковић, М. (2018б). Типологије корупције. *Српска политичка мисао*, 62(4), 267–284.
- Јоковић, М. (2017). Интереси и корупција. *Социолошки преглед*, 51(3), 457–476. DOI 10.5937/socpreg51-15212.
- Joković, M. (2015a). Kultura i granice – globalizacija i getoizacija. U: V. Vukotić i dr. (ur.), *Globalizacija i kultura* (str. 281–287). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Јоковић, М. (2015б). Употреба демократије и државе у популистичке и тоталитарне сврхе савремених властодржаца. *Српска политичка мисао*, 48(2), 71–89.
- Joković, M. (2014). Izvori finansiranja izbornih kampanja (Analiza finansiranja izbornih kampanja 2012. u Srbiji). *Politički život*, 10, 83–95.
- Јовановић, В. (2006а). Друга страна мита о „српским националним радницима” у Македонији. У А. Булатовић & С. Кораћ (Ур.), *Корупција и развој модерне српске државе* (стр. 113–120). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Јовановић, В. (2006б). Корупција у време владавине Милоша Обреновића. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Корупција и развој модерне српске државе* (стр. 1–9). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Јовановић, Б. (1985). Српска народна религија у светлости Чајкановићевих проучавања. У: В. Чајкановић, *О мајици и релијији* (стр. 325–355). Београд: Просвета.
- Јовановић, Ј. (2006). *Књига српских народних пословица*, књ. 1. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Jovanović, P. & Pantić, D. (2000). Корупција као економски феномен – узроци, последице и реформе. U: V. Vuković i dr. (ur.), *Sistem i korupcija* (str. 145–166). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Јовановић, С. (1991а). *Из историје и књижевности*, књ. I, том 11. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга.
- Јовановић, С. (1991б). *Из историје и књижевности*, књ. II, том 12. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга.
- Јовановић, С. (1990). *Влада Милана Обреновића, део II*. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга.
- Јовановић Змај, Ј. (2012). *Чесћишања и жеље*. У: Т. Поповић (прир.), *Јован Јовановић Змај* (стр. 385–386). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

- Јовановић-Змај, Ј. (1979). Шири поглед на изборе. У: С. Бркић и др. (прир.), *Полиטיчке и сајтиричне њесме I / Јован Јовановић Змај* (стр. 170–171). Нови Сад: Издавачко предузеће Матице српске.
- Јовановић-Змај, Ј. (1969). *Мисаоне, рогољубиве и шаљиве њесме*, књ. III. Нови Сад: Матица Српска.
- Jung, K. G. (1978). О psihologiji nesvesnog. Novi Sad: Matica srpska.
- Караџић Стеф., В. (1987а). *Описаније Србије*, изабрана књижна проза. Београд: Српска књижевна задруга.
- Караџић Стефановић, В. (1987б). *Српске народне њословице*, књ. 9. Београд: Просвета.
- Karadžić, V. (1964). *О друштву*. Beograd: Savremena škola.
- Karklins, R. (2007). *Sistem me je naterao: korupcija u postkomunističkim društvima*. Beograd: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji.
- Kasirer, E. (1972). *Mit o državi*. Beograd: Nolit.
- Keeble, B. (2005). Tradition and the individual. In: H. Oldmeadow (Ed.), *The betrayal of tradition: Essays on the spiritual crisis of modernity* (pp. 31–44). Bloomington: World Wisdom.
- Kingston, C. (2008). Social structure and cultures of corruption. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 67(1), 90–102.
- Klitgaard, R. (1991). *Controlling corruption*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Knights, M. (2016). *Old corruption: What British history can tell us about corruption today*. London: Transparency International UK, <http://www.transparency.org.uk/publications/old-corruption-what-british-history-can-tell-us-about-corruption-today/#.WyD9qqczblU> (pristupljeno: 13. juna 2018. godine).
- Кочић, П. (2002). Јазавац пред судом. У: Н. Цветковић & Н. Новаковић (прир.), *Сабрана дјела II / Пеџар Кочић* (стр. 75–105). Бања Лука, Београд: Бесједа, Арс Либри.
- Koštunica, V. & Čavoški, K. (1983). *Stranački pluralizam ili monizam*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Kovačević, P. (1987). *Moji neprijatelji*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Krieger, M. H. (1994). Corruption and the culture of real estate development. *Business & Professional Ethics Journal*, 13(3), 19–32.
- Kristal, D. (1997). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.
- Kubbe, I. (2018). Let's play: Bribery games in the US and Germany. In: I. Kubbe & A. Engelbert (Eds.), *Corruption and norms: Why informal rules matter (Political corruption and governance)* (pp. 153–185). Cham: Palgrave Macmillan.
- Kulundžić, Z. (1968). *Politika i korupcija u Kraljevskoj Jugoslaviji*. Zagreb: Svarnost.

- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Kuzmanović, B. & Vasović, M. (1995). Tradicionalistička orijentacija. U: Z. Golubović, B. Kuzmanović & M. Vasović (ur.), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (str. 111–132). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić.
- Laertije, D. (1973). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ.
- Lambsdorff, J. G. (2007). *The institutional economics of corruption and reform: Theory, evidence, and policy*. New York: Cambridge University Press.
- Larmour, P. (2008). Corruption and the concept of 'culture': Evidence from the Pacific Islands. *Crime, Law & Social Change*, 49(3), 225–239.
- Лазаревић, Л. (2003). Секција. У: Г. Раичевић (прир.), *Изабрана дела – Лаза Лазаревић* (стр. 253–261). Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Лазаревић, Л. (1981а). Све ће то народ позлатити. У: В. Јовичић (прир.), *Изабрана дела – Лаза Лазаревић* (стр. 201–215). Београд: Рад.
- Лазаревић, Л. (1981б). У добри час хајдуци. У: В. Јовичић (прир.), *Изабрана дела – Лаза Лазаревић* (стр. 121–131). Београд: Рад.
- Lévi-Strauss, C. (1999). *Tužni tropi*. Beograd: Zepher Book World.
- Linnekin, J. S. (1983). Defining tradition: Variations on the Hawaiian identity. *American Ethnologist*, 10(2), 241–252.
- Lipset, S. M., & Lenz, G. S. (2000). Corruption, culture, and markets. In: L. E. Harrison & S. P. Huntington (Eds.), *Culture matters: How values shape human progress* (pp. 112–124). New York: Basic Books.
- Љушић, Р. (2021). *Кнез Милош (1783–1860): државотворни владар*. Нови Сад: Православна реч.
- Љушковић, Б. (2009). *Зини да ти кажем: афоризми*. Београд: Ошишани јеж.
- Марковић, Г. С. (2014). *Песимистичка антропологија Зијмунда Фројда*. Београд: Досије студио.
- Marković, G. S. (2014). Теорија о економском пореклу демократије и случај демократије као интелектуалног пројекта у Србији. *Економске идеје и пракса*, 12, 67–91.
- Markovich, G. S. (2011). Dositoy Obradovich: The man who introduced modernity to the Serbs. *The South Slav Journal*, 30(3–4), 5–27.
- Марковић, Г. С. (2007). Екстремизам у српској политичкој традицији. *Hereticus*, 5(2), 9–22.
- Марковић, Г. С. (2006). *Гроф Чегомиљ Мијајковић: Викторијанац међу Србима*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за публикације и документацију.
- Марковић, Г. С. (2004). Два столећа борбе за демократски поредак у Србији. У: Ч. Чупић и др. (прир.), *Буквар демокрације* (стр. 60–69). Београд: Центар за развој Србије.
- Марковић, И. (2006). *Заведи ња владај – роман у афоризму*. Нови Сад: Илијада.

- Marks, K. (1975). *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*. Sarajevo: Svjetlost.
- Матић, М. (1999). *Српска ђолиџичка џрагиџија*. Београд: Институт за политичке студије.
- Матић, М. (1993). *Politička kultura*. U: *Enciklopedija političke kulture* (str. 829–840). Beograd: Savremena administracija.
- Mauss, M. (2002). *Gift: The form and reason for exchange in archaic societies*. London, New York: Routledge Classics.
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Мијатовић, Ч. (2008). *Усђомене балканској диџломаџи*. Београд: Радио Телевизија Србије.
- Милетић, Р. А. (2015). Бакшиш и државна интервенџија. Чиновничка корупџија у Краљевини СХС. У: В. Јовановић (ур.), *Традиџија и џрансформаџија 1: ђолиџичке и грушџивене ђромене у Србији и Јуџославији у 20. веку* (стр. 219–235). Београд: Институт за новију историју Србије.
- Милетић, Р. А. (2006а). Афера Белимарковић – непотизам и корупџија у кнежевини Србији. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџија и развој модерне српске државе* (стр. 11–17). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Милетић, Р. А. (2006б). Корупџија у војсци Краљевине Србије од 1906. до 1912. године. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџија и развој модерне српске државе* (стр. 23–30). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Милетић, Р. А. (2006с). Први светски рат и корупџија. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџија и развој модерне српске државе* (стр. 31–39). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Милетић, Р. А. (2006џ). Злоупотреба буџета Краљевине Срба, Хрвата и Словенаџа. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџија и развој модерне српске државе* (стр. 101–108). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Милетић, Р. А. (2006џ). Злоупотребе са обвезницама ратне штете у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаџа. У: А. Булатовић & С. Кораћ (ур.), *Коруџиџија и развој модерне српске државе* (стр. 53–59). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Миљанов, М. (2001). *Примјери чојсџива и јунашџива*. Београд: Народно дело.
- Мокрински, Ј. (2001). *Српски рулеџи*. Мокрин: КУД „Раде Трнић“, Мокринске новине.
- Molnar, A. (1997). *Narod, nacija, rasa: istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*. Beograd: Beogradski krug, АКАПИТ.
- Mos, M. (1998). *Sociologija i antropologija 1*. Beograd: Biblioteka XX vek. Beograd: Љigoја штампа.
- Myrdal, G. (1977). *Asian drama: An inquiry into the poverty of nations*. London: Penguin.

- Nair, M. (2015). Anti-corruption practices in India. In: Y. Zhang & C. Lavena (Eds.), *Government anti-corruption strategies: A cross-cultural perspective* (pp. 23–42). Boca Raton: CRC Press.
- Народне џословице*. (2016). В. Ђ. Корпивица (прир.). Подгорица: П. и В. Копривица.
- Nestorović, N. (2020). *Вође, упрошти нам: афоризми*. Novi Sad: Prometej.
- Нушић, Б. (2009а). Госпођа министарка. У: С. Јовичић (ур.), *Народни џосланик; Сумњиво лице; Госђођа минисђарка; Ожалошђена џородица / Бранислав Нушић* (стр. 191–319). Београд: Логос арт.
- Нушић, Б. (2009б). Ожалошђена породица. У: С. Јовичић (ур.), *Народни џосланик; Сумњиво лице; Госђођа минисђарка; Ожалошђена џородица / Бранислав Нушић* (стр. 321–415). Београд: Логос арт.
- Нушић, Б. (2009с). Народни посланик. У: С. Јовичић (ур.), *Народни џосланик; Сумњиво лице; Госђођа минисђарка; Ожалошђена џородица / Бранислав Нушић* (стр. 7–119). Београд: Логос арт.
- Нушић, Б. (2009ђ). Сумњиво лице. У: С. Јовичић (ур.), *Народни џосланик; Сумњиво лице; Госђођа минисђарка; Ожалошђена џородица / Бранислав Нушић* (стр. 121–190). Београд: Логос арт.
- Нушић, Б. (2006а). Јесења киша. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Тако је морало биђи; Пучина; Свеђ; Јесења киша; Књиђа друђа; Прва џарница / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 6 (стр. 221–310). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006б). Прва парница. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Тако је морало биђи; Пучина; Свеђ; Јесења киша; Књиђа друђа; Прва џарница / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 6 (стр. 383–437). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006с). Пучина. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Тако је морало биђи; Пучина; Свеђ; Јесења киша; Књиђа друђа; Прва џарница / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 6 (стр. 83–146). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006ђ). Тако је морало бити. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Тако је морало биђи; Пучина; Свеђ; Јесења киша; Књиђа друђа; Прва џарница / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 6 (стр. 5–82). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006е). Аутобиографија. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Ауђобиођрафија; Ођшђинско деђе; Лисђиђи / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 8 (стр. 5–196). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006д). Листиђи. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Ауђобиођрафија; Ођшђинско деђе; Лисђиђи / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 8 (стр. 395–463). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006дђ). Општинско дете. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Ауђобиођрафија; Ођшђинско деђе; Лисђиђи / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 8 (стр. 197–394). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2006ђ). Власт. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Одабране џесе, Љиђан и оморика; На уранку; Једночинке и мале сцене; Медиођрафија / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 12 (стр. 155–178). Београд: Просвета.

- Нушић, Б. (2005а). Томаида. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Томаида; Књеиња од Трибала; Вечносћ; Ојасна иџра / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 4 (стр. 5–66). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2005b). Др. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Др; Покојник; Жена без срца; Ујеж / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 3 (стр. 5–118). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2005c). Покојник. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Др; Покојник; Жена без срца; Ујеж / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 3 (стр. 119–220). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2005џ). Мистер долар. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Госџођа минисџарка; Предџовор; Мисџер долар; ожалошћена џородица / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 2 (стр. 193–284). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (2005џ). Протекџија. У: Р. В. Јовановић (прир.), *Народни џосланик; Сумњиво лице; Проџекџија / Бранислав Ђ. Нушић*, књ. 1 (стр. 333–430). Београд: Просвета.
- Нушић, Б. (1951). Два лопова. У: Б. Нушић, *Одабрана џозоришна дјела*, књига прва (стр. 495–507). Сарајево: Свјетлост.
- Нушић, Б. (1947). *Минисџарско џрасе* хумореске. Београд: Просвета.
- Нye, J. S. (1967). Corruption and political development: A cost-benefit analysis. *The American Political Science Review*, 61(2), 417–427.
- Обрадовић, Д. (2008). Ижица. У: М. Д. Стефановић (прир.), *Сџиси из Далмације; Проџоведи и бесеџе; Заџиси и белешке; Фраџменџи из Србије / Досиџеј Обрадовић* (стр. 200–205). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2007а). Етика. У: Д. Иванић (прир.), *Совјеџи здравоџа разума; Еџика; Слово џоучиџелно џосџодина Георџија Јоакима Цоликофера / Досиџеј Обрадовић* (стр. 87–163). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2007b). Совјети здравоџа разума. У: Д. Иванић (прир.), *Совјеџи здравоџа разума; Еџика; Слово џоучиџелно џосџодина Георџија Јоакима Цоликофер / Досиџеј Обрадовић* (стр. 7–67). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2007c). Папагал и друге птице. У: М. Матицки (прир.), *Басне; Исџина и џрелесџ; Пуџ у један дан / Досиџеј Обрадовић* (стр. 120–122). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2007џ). Писмо Харалампџију. У: М. Д. Стефановић (прир.), *Писмо Харалампџију; Живоџ и џрикљученија / Досиџеј Обрадовић* (стр. 13–20). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Od Stradije do Stradije* (2007). R. Воџовић (прир.). Novi Sad: Stylos, Ilijada.
- Павловић, С. (2001). *Исџорија Балкана*. Београд: Clío.
- Park, H. (2003). Determinants of corruption: A cross-national analysis. *Multinational Business Review*, 11(2), 29–48.
- Pekić, V. (2014). *Marginalije i moralije Borislava Pekića*. Beograd: Službeni glasnik.

- Pervić, M. (1977). *Tradicija i kritika*. Beograd: Grafos.
- Philp, M. (2007). Conceptualizing political corruption. In: A. J. Heidenheimer & M. Johnston (Eds.), *Political corruption: Concepts and contexts* (pp. 41–57). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Pieth, M. (2013). From talk to action: The OECD experience. In: S. Rose-Ackerman & P. Carrington (Eds.), *Anti-corruption policy: Can international actors play a constructive role?* (pp. 151–158). Durham: Carolina Academic Press.
- Поповић, Ј. Д. (1998). *О Цинцарима*. Београд: Прометеј.
- Поповић, Ј. Р. (2013). Идеал независности и нужност аутономије. У: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић & С. Г. Марковић (ур.), *Два века модерне српске дипломатије* (стр. 69–88). Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Институт за европске студије.
- Роровић, М. (1998). *Vidovdan i časni krst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Поповић, С. Ј. (2014а). Родољупци. У: З. Нестровић (прир.), *Весела ђозорја / Јован Сџерија Појовић* (стр. 377–427). Нови Сад: Стеријино позорје.
- Поповић, С. Ј. (2014б). Симпатија и антипатија или чудновата болест. У: З. Нестровић (прир.), *Весела ђозорја / Јован Сџерија Појовић* (стр. 273–293). Нови Сад: Стеријино позорје.
- Поповић, С. Ј. (2014с). Тврдица. У: З. Нестровић (прир.), *Весела ђозорја / Јован Сџерија Појовић* (стр. 53–92). Нови Сад: Стеријино позорје.
- Поповић, С. Ј. (2003). *Календари, милобруке, афоризми*. Вршац: Књижевна општина Вршац.
- Просвећина ризница мудросћи: мисли, изреке, циџаџи*. (2002). М. Милосављевић & М. Станисавац (прир.). Београд: Просвета.
- Пуџокази: ђоруке ђредака*. (2007). Д. Новичић (прир.). Рума: Српска књига.
- Rajan, S. Č. (2012). Когурсија. У: V. Lal & A. Nandi (ur.), *Budućnost znanja i kulture: Rečnik za 21. vek* (стр. 151–156). Beograd: Clio.
- Рајс, А. (2005). *Чујше Срби!*. Београд: СТХОС.
- Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, књ. IV (1966). Београд: Институт за српскохрватски језик, Српска академија наука и уметности.
- Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, књ. XII (1984). Београд: Институт за српскохрватски језик, Српска академија наука и уметности.
- Rose-Ackerman, S. (2007). When is Corruption Harmful?. In A. J. Heidenheimer & M. Johnston (Eds.), *Political Corruption: concepts and contexts* (pp. 353–371). New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Rose, R. & Peiffer, C. (2015). *Paying bribes for public services: A global guide to grass-roots corruption*. London: Palgrave Macmillan.
- Rothstein, B. & Torsello, D. (2013). *Is corruption understood differently in different cultures? Anthropology meets Political Science* (Working Paper

- Series 5). The Quality of Government Institute. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/38945> (pristupljeno 10. avgust 2024. godine)
- Sanyal, R. N. & Samanta, S. K. (2002). Corruption across countries: The cultural and economic factors. *Business & Professional Ethics Journal*, 21(1), 21–46.
- Schuon, F. (2005). No activity without truth. In: H. Oldmeadow (Ed.), *The Betrayal of Tradition: Essays on the Spiritual Crisis of Modernity* (pp. 3–14). Bloomington: World Wisdom.
- Shils, E. (1981). *Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Shleifer, A. & Vishny, W. R. (1993). Corruption. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 599–617.
- Симић, С. (2021). *Реченица која љовори: изабрани једнореченични афоризми*. Београд: Алма.
- Скерлић, Ј. (1964). *Фелџони скице и љовори*. Београд: Просвета.
- Smith, D. J. (2007). *A culture of corruption: Everyday deception and popular discontent in Nigeria*. Princeton, London: Princeton University Press.
- Средановић, М. (2017). *Ренесанса без хуманизма*. Београд: „Everst Media”.
- Сремац, С. (1993). *Божихна љеченица и грује љријовешке*. Приштина, Београд: Јединство, Српска књижевна задруга.
- Сремац, С. (1977). Лимунација у селу. У: Ђ. Гавела (прир.), *Пољ Ђира и љољ Сџира; Лимунација у селу* (стр. 355–498). Београд: Просвета.
- Сремац, С. (1960). *Пољ Ђира и љољ Сџира*. Нови Сад, Београд: Матица Српска, Српска књижевна задруга.
- Сремац, С. (1932). *Пријовешке*, књига друга, Српска књижевна задруга, Београд, 1932.
- Српске народне љословице и изреке*. (2005). Радул Д. Марковић (прир.). Београд: Војноиздавачки завод.
- Српске народне љословице и зајонешке*. (1933). Вук Стеф. Караџић (прир.). Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Stanojević, S. Z. (2007). *Svedoci se brane ćutanjem*. Kragujevac: Studentski kulturni centar.
- Stavrijanos, L. (2005). *Balkan posle 1453*. Beograd: Equilibrium.
- Стефановић Караџић, В. (1966). *Српски рјечник 1818*. Београд: Просвета.
- Стојанчевић, В. (2004). *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*. Београд: НИЦ „Војска”.
- Стојанчевић, В. (1966). *Милош Обреновић и његово доба*. Београд: Просвета.
- Stojanović, T. (1997). *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
- Stojanović, T. (1995). *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za georoetiku.
- Стојиљковић, З. (2017). *Србија шражи вођу*. Београд: Вукотић медиа.
- Stojiljković, Z. (2013). *Država i korupcija*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Ćigoja štampa.

- Шаркић, С. *Ушцијај византијској ђрава на средњовековно срјско ђраво*, http://slovene.ru/2015_2_Sarkic.pdf (приступљено: 11. јуна 2018. године).
- Škreb, Z. (1981). *Književnost i povijesni svijet*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šmit, K. (2001). Pojam političkoga. U: S. Samardžić (ur.), *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari* (str. 1–67). Beograd: Filip Višnjić.
- Šušnjić, Đ. (2015). *Teorije kulture*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šušnjić, Đ. (2012). *Ogledi o skrivenoj strani stvari*. Beograd: Službeni glasnik.
- Šušnjić, Đ. (2008). *Nedovršeni razgovor: ogledi iz teorije istorije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2004). *Drama razumevanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1998a). *Religija I*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1998b). *Religija II*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1997). *Simboli*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1990). *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma – istorijski i antropološki pristup religiji*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Šuvaković, U. (2011). Korupcija i političke stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Nauka, bezbednost, policija*, 16(1), 57–68.
- Тадих, Љ. (2007а). *Јавносј и рејорика*. Београд: Завод за уџбенике, Службени гласник.
- Тадих, Љ. (2007б). *Поредак, аујорисеј и слобода*. Београд: Завод за уџбенике, Службени гласник.
- Tanzi, V. (2018). *Termites of the state: Why complexity leads to inequality*. New York: Cambridge University Press.
- Tanzi, V. (1998). Corruption around the world: Causes, consequences, scope, and cures. *Staff Papers – International Monetary Fund*, 45(4), 559–594.
- Теофиловић, В. (2000). *Врај и шала, ђола сјолећа срјској афоризма*. Београд: Гутенбергова Галаксија.
- The World Bank Group. (1997). *Helping countries combat corruption: The role of the World Bank*. Poverty Reduction and Economic Management. Washington, DC: The World Bank, <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/corrptn.pdf> (pristupljeno: 13. јуна 2018. године).
- Тимочке ђословице, изреке и зајонејше. (1989). Љ. Рајковић Кожељац (прир.). Ниш: Просвета.
- Тодоровић, З. (2014). Корупција у Србији – историјско-културолошки аспекти. *Безбедносј*, 56(1), 88–103.
- Tonoyan, V., Strohmeyer, R., Habib, M. & Perlitz, M. (2010). Corruption and entrepreneurship: How formal and informal institutions shape small firm behavior in transition and mature market economies. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(5), 803–831.
- Trebješanin, Ž. (2008). *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*. Beograd: HESPERIAedu.

- Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елиџа*. Београд: Историјски институт, Службени гласник.
- Uslaner, M. E. (2008). *Corruption, inequality, and the rule of law*. Cambridge University Press.
- Васовић, М. (2007). Представе јавног мњења о корупцији 2001–2006: ефекат периода. У: Б. Беговић и др. (ур.), *Корупција у Србији њеџ година касније* (стр. 21–75). Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Vasović, M. (2000). Moralna klima, anomija i korupcija. U: V. Vuković i dr. (ur.), *Sistem i korupcija* (str. 205–217). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Вебер, М. (1976). *Привреда и друштво* (том први). Београд: Просвета.
- Вејнстејн, Ж. (2002). Царство на врхунцу моћи (XVI век). У: Р. Мантран (прир.), *Историја Османског царства* (стр. 189–271). Београд: Сlio.
- Витезовић, М. (2015). *Вишешки кодекс, афоризми*. Београд: Завод за учбенике.
- Вукосављевић, В. С. (2012). *Историја сељачког друштва 1*. Београд: Службени гласник.
- Закон о рудницима десџоџа Стефана Лазаревића, XVI в.*, http://www.monumentaserbica.com/rukse/ruknew/prevod/rudz_prevodS.php?a=1 (приступљено: 07. фебруара 2024. године).
- Zhang, Y. (2015a). What can we learn from worldwide anti-corruption practices? In: Y. Zhang & C. Lavena (Eds.), *Government anti-corruption strategies: A cross-cultural perspective* (pp. 247–259). Boca Raton: CRC Press.
- Zhang, Y. & Vargas-Hernández, J. G. (2015b). Introduction: Corruption and government anti-corruption strategies. In Y. Zhang & C. Lavena (Eds.), *Government anti-corruption strategies: A cross-cultural perspective* (pp. XIII–XXV). Boca Raton: CRC Press.
- Žepić, M. (1979). *Latinsko-hrvatski ili srpski rječnik* (pripr. V. Gortan). Zagreb: Školska knjiga.
- Wijaya, Y. (2014). Constructing an anti-corruption theology. *Exchange*, 43(3), 221–236.

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.644:324]:159.923.072(497.11)"18/20"

316.45/.46:32(497.11)"18/20"

394:32(497.11)"18/20"

ЈОКОВИЋ, Милица, 1989–

Tradicija i korupcija u Srbiji / Milica Joković Pantelić. – Beograd : Institut društvenih nauka, 2024 ([Beograd] : [RIC grafičkog inženjerstva TMF]). – 323 str. ; 22 cm. – (Edicija Monografije / [Institut društvenih nauka])

„Ova monografija predstavlja prerađenu i dopunjenu verziju doktorske disertacije 'Uticaj tradicije na formiranje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji – antropološko-kulturološki i politikološki pristup', koja je odbranjena 28. septembra 2018. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.“ -> Preliminarna nasl. str. – Tiraž 150. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 307–323.

ISBN 978-86-7093-281-4

а) Корупција – Социоетнолошки аспект – Србија – 19в–21в

б) Друштвени ставови – Србија – 19в–21в

COBISS.SR-ID 158892297